

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ

ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Άγγελος Ευστράτογλου

25 ΜΕΛΕΤΕΣ

ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΕΙΣ

Στην Ελένη & στην Αναστασία

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ

ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΕΙΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΟΓΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2006

25 ΜΕΛΕΤΕΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 13

Κεφάλαιο Πρώτο:
Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της μελέτης

1.1. Το ζήτημα της περιορισμένης επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα 21

1.2. Το ζήτημα του προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας 32

1.3. Βασικά μεθοδολογικά ζητήματα της μελέτης 39

1.3.1. Το αντικείμενο της μελέτης 41

1.3.2. Οι στόχοι της μελέτης 42

1.3.3. Η επιλογή των νομών ως τοπικών αγορών εργασίας .. 46

1.3.4. Τα στατιστικά στοιχεία της μελέτης 50

Κεφάλαιο Δεύτερο:
Η αγορά εργασίας

2.1. Εισαγωγή: Γύρω από τις έννοιες της αγοράς και της εργασίας 53

2.2. Η αγορά εργασίας 62

2.3. Οι βασικές λειτουργίες της αγοράς εργασίας. 68

2.4. Αγορά εργασίας, εργατικό δυναμικό
και δομή της απασχόλησης. 72

Κεφάλαιο Τρίτο:
Θεωρητικές προσεγγίσεις των αγορών εργασίας.

3.1. Εισαγωγή 77

3.2. Οι Νεοκλασικές θεωρίες της αγοράς εργασίας 79

3.2.1. Το βασικό νεοκλασικό υπόδειγμα 82

3.2.2. Το υπόδειγμα του ανθρώπινου κεφαλαίου 85

3.2.3. Τα υποδείγματα διερεύνησης της αγοράς
εργασίας 88

3.2.4. Οι θεωρήσεις των συμβολαίων 93

3.3. Οι υποστηρικτές των θεσμικών απόψεων
των αγορών εργασίας 95

3.4. Οι θεωρίες των δυαδικών αγορών εργασίας 97

3.4.1. Τα βασικά χαρακτηριστικά των δυαδικών
υποδειγμάτων. 99

3.5. Οι θεωρίες των κατατμημένων αγορών εργασίας 105

3.5.1. Τα αίτια των κατατμήσεων. 108

3.5.2. Τα βασικά χαρακτηριστικά των υποδειγμάτων
των κατατμημένων αγορών εργασίας. 109

3.6. Οι θεωρίες των ασυνεχών αγορών εργασίας 113

3.6.1. Τα βασικά χαρακτηριστικά των υποδειγμάτων των ασυνεχών αγορών εργασίας..... 115

3.7. Διαπιστώσεις και συμπεράσματα 122

Κεφάλαιο Τέταρτο:
Τοπικές αγορές εργασίας.

4.1. Εισαγωγή 125

4.2. Η έννοια της τοπικής αγοράς εργασίας..... 128

4.3. Οι βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις των τοπικών αγορών εργασίας..... 133

4.3.1. Οι νεοκλασικές θεωρήσεις των τοπικών αγορών εργασίας..... 135

Η λειτουργία των τοπικών αγορών εργασίας 139

4.3.2. Οι θεσμικές θεωρήσεις των τοπικών αγορών εργασίας 143

4.3.3. Οι εναλλακτικές θεωρήσεις των τοπικών αγορών εργασίας 145

Α. Δυαδικές θεωρίες και τοπικές αγορές εργασίας....146

Β. Θεωρίες των κατατμημένων αγορών και τοπικές αγορές εργασίας..... 148

Γ. Θεωρίες των ασυνεχών αγορών και τοπικές αγορές εργασίας..... 153

4.4. Βασικές Διαπιστώσεις και Συμπεράσματα 158

Κεφάλαιο Πέμπτο:
Μεταβολές των διαστάσεων των τοπικών αγορών εργασίας.

5.1. Εισαγωγή 163

5.2. Μεταβολές της ποσότητας εργασίας στις τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα 165

5.3. Ο δείκτης της αγοράς εργασίας 175

5.4. Αρχικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του ρυθμού μεταβολής των ποσοτικών διαστάσεων των τοπικών αγορών εργασίας 182

5.4.1. Μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας και ρυθμός μεταβολής τους..... 182

5.4.2. Η επίδραση του δημογραφικού παράγοντα 196

5.5. Μισθωτή απασχόληση και ανεργία στις τοπικές αγορές εργασίας 199

Κεφάλαιο ΄Εκτο:
Φύλο και επάγγελμα στις τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα.

6.1. Εισαγωγή 223

6.2. Κατά φύλο καταμερισμός της ποσότητας εργασίας στις τοπικές αγορές εργασίας 228

6.3. Χειρωνακτικά και μη χειρωνακτικά επαγγέλματα στις τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα 242

Κεφάλαιο ΄Εβδομο:

Προσδιοριστικοί παράγοντες των μεταβολών των διαστάσεων των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα.

7.1. Εισαγωγή 261

7.2. Πρωτογενής τομέας και τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα 266

7.3. Δευτερογενής τομέας και τοπικές αγορές εργασίας 279

7.4. Τριτογενής τομέας και τοπικές αγορές εργασίας 291

Παράρτημα 300

Κεφάλαιο ΄Ογδοο:

Σύνθεση των βασικών μεγεθών στις τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα.

8.1. Εισαγωγή 319

8.2. Τοπικές αγορές εργασίας στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 324

8.3. Τοπικές αγορές εργασίας στην Κεντρική Μακεδονία 330

8.4. Τοπικές αγορές εργασίας στη Δυτική Μακεδονία 340

8.5. Τοπικές αγορές εργασίας στην ΄Ηπειρο 346

8.6. Τοπικές αγορές εργασίας στη Θεσσαλία 352

8.7. Τοπικές αγορές εργασίας στα Ιόνια Νησιά 358

8.8. Τοπικές αγορές εργασίας στη Δυτική Ελλάδα 362

8.9. Τοπικές αγορές εργασίας στη Στερεά Ελλάδα. 367

8.10. Τοπικές αγορές εργασίας στην Αττική 372

8.11. Τοπικές αγορές εργασίας στην Πελοπόννησο 378

8.12. Τοπικές αγορές εργασίας στο Βόρειο Αιγαίο 384

8.13. Τοπικές αγορές εργασίας στο Νότιο Αιγαίο 386

8.14. Τοπικές αγορές εργασίας στην Κρήτη. 389

Κεφάλαιο ΄Ενατο:
Βιβλιογραφία.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιδέα της εκπόνησης αυτής της μελέτης προέκυψε από την ανάγκη μιας εκτενέστερης ενασχόλησης με τα ζητήματα των τοπικών αγορών εργασίας τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο όμως κυρίως σε εμπειρικό. Καθώς με την πάροδο του χρόνου η έννοια του τοπικού γίνεται ολοένα και πιο επίκαιρη αλλά και συχνά χρησιμοποιούμενη η ενασχόληση με τα ζητήματα των τοπικών αγορών εργασίας στη χώρα μας φαντάζει ιδιαίτερα χρήσιμη. Και τούτο όχι μόνο γιατί οι εφαρμοζόμενες πολιτικές για την απασχόληση και την αγορά εργασίας φαίνεται ολοένα και περισσότερο να θέτουν στο επίκεντρό τους το τοπικό επίπεδο αλλά και διότι οι δράσεις των ατόμων, είτε ως πολιτών είτε ως μελών ομάδων που συνδέονται με διάφορους τρόπους με την αγορά εργασίας λαμβάνουν συνήθως χώρα σε τοπικό επίπεδο. Η γειτονιά, ο δήμος και ο νομός συνιστούν για το μεγαλύτερο τμήμα των πολιτών της χώρας, το προνομιακό πεδίο εντός του οποίου καθημερινά σχεδόν αναδεικνύονται οι δράσεις τους.

Βεβαίως τα τελευταία χρόνια ένας μεγάλος αριθμός μελετών θέτουν στο επίκεντρό τους το τοπικό επίπεδο. Τι θα συνεισέφερε μια επί πλέον; Ποια είναι η κεντρική ιδέα της μελέτης και τι καινούργιο μπορεί να προσφέρει σ' ένα κορεσμένο, θα μπορούσε κανείς να πει, χώρο των μελετών της αγοράς εργασίας; Τα επιχειρήματα υπέρ ενός τέτοιου εγχειρήματος μπορεί να είναι πολλά. Αρκετά από αυτά θα αναδειχθούν μέσα από την εκτενέστερη ανάλυση, που θα λάβει χώρα στο πλαίσιο της μελέτης. Ωστόσο στο σημείο αυτό τρία βασικά επιχειρήματα μπορεί να λειτουργήσουν ως απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα. Το πρώτο αφορά στον ειδικό χαρακτήρα αυτής της μελέτης, που συνδέεται με μια μακρο-οικονομική θεώρηση του τοπικού. Το δεύτερο με την αναλυτική διερεύνηση των ειδικών

ομάδων και κατηγοριών του πληθυσμού, που εντάσσονται στο εσωτερικό των τοπικών αγορών εργασίας. Και το τρίτο με την προσπάθεια μιας ερμηνείας των εξελίξεων που αφορούν στις διαδικασίες επέκτασης ή συρρίκνωσης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας σε συνάρτηση με τις εξελίξεις στους βασικούς τομείς της οικονομίας.

Ως προς το πρώτο επιχείρημα η χωρική διαφοροποίηση, όπως παρουσιάζεται μέσα από την ανάλυση των τοπικών αγορών εργασίας, αναδεικνύει την εργασία ως κυρίαρχο παράγοντα, σε μία χρονική περίοδο, όπου η επικράτηση των ευέλικτων συστημάτων παραγωγής απαιτεί μια ποικιλία αγορών, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι λειτουργίες του κεφαλαίου. Η ποικιλία αυτή των αγορών αναδεικνύεται μέσα από μια μακρο-οικονομική θεώρηση των τοπικών αγορών εργασίας για τη χώρα μας. Κάτι τέτοιο εκτιμάται ως ιδιαίτερα χρήσιμο όχι μόνο επειδή δεν έχει επιχειρηθεί στο παρελθόν (για την Ελλάδα) αλλά και διότι μια τέτοιου είδους διερεύνηση μπορεί, εκτός από τον πλούτο των πληροφοριών που παρέχει, να συμβάλλει στην αποσαφήνιση μίας σειράς συγχύσεων, που εμφανίζονται τόσο σε θεωρητικό όσο και εμπειρικό επίπεδο και αφορούν στην έννοια και στις λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας σε σχέση με τη δομή της απασχόλησης και το εργατικό δυναμικό.

Ως προς το δεύτερο επιχείρημα, μισθωτή απασχόληση και ανεργία, που εντοπίζονται στο πυρήνα ή στη καρδιά της αγοράς εργασίας, θα αποτελέσουν το αντικείμενο μιας εκτεταμένης διερεύνησης στο πλαίσιο των τοπικών αγορών εργασίας και προσδοκάται να φωτίσουν σημαντικές πλευρές των εξελίξεων σε τοπικό επίπεδο. Η μέτρηση και η εκτίμηση του βαθμού επέκτασης και εμπέδωσης του θεσμού της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα, για το σύνολο της χώρας, εκτιμάται ότι είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και χρήσιμη. Συνεπώς τόσο ο συγκεκριμένος τρόπος θεώρησης όσο και το είδος και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τοπικών αγορών εργασίας, που θα αποτελέσουν το αντικείμενο της διερεύνησης, θα μπορούσαν να αποβούν χρήσιμα στην περαιτέρω έρευνα, αλλά και να φωτίσουν πλευρές και όψεις μιας πραγματικότητας που επικρατεί στη χώρα μας.

Το τρίτο επιχείρημα συνδέεται με τη προσπάθεια ερμηνείας των εξελίξεων, που αφορούν στους ρυθμούς επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας σε συνάρτηση τόσο με τις ευρύτερες δημογραφικές και οικονομικές εξελίξεις όσο όμως ειδικότερα και με τις εξελίξεις που παρατηρούνται στους βασικούς τομείς της οικονομίας. Η προσπάθεια διαμόρφωσης ενός ερμηνευτικού πλαισίου των εξελίξεων στις τοπικές αγορές εργασίας μέσα από την ανάδειξη του ρόλου των βασικών τομέων της οικονομίας αναμένεται να εμφανίζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και να παρέχει, σε ικανοποιητικό βαθμό, απαντήσεις σε μία σειρά από ερωτήματα.

Ωστόσο η ενασχόληση με τα ζητήματα των τοπικών αγορών εργασίας δεν είναι ευχερής. Και τούτο για μία σειρά από λόγους, που συνδέονται τόσο με τον εξαιρετικά μεγάλο όγκο της διεθνούς βιβλιογραφίας, που θα πρέπει να διερευνηθεί και σχολιασθεί, προκειμένου ο ερευνητής και στη συνέχεια ο αναγνώστης μπορέσει να αποκτήσει μία ικανοποιητική γνώση και θεώρηση της εννοίας, των τρόπων λειτουργίας τους αλλά και της διαφοροποίησής τους από τις περιφερειακές ή τις εθνικές αγορές εργασίας, όσο και με το γεγονός ότι ως προς το θεωρητικό τους μέρος οι τοπικές αγορές εργασίας συνιστούν ένα συχνά ενδιαφέρον μέρος της ανάλυσης των αγορών εργασίας.

Βεβαίως το όλο αυτό εγχείρημα υπόκειται σε σημαντικούς περιορισμούς. Οι περιορισμοί αφορούν τόσο σε ζητήματα χρόνου που μπορεί να διατεθεί στη συνολική ενασχόληση με τη μελέτη, όσο και ζητήματα θεωρητικού και εμπειρικού χαρακτήρα. Τα μεν θεωρητικά ζητήματα συνδέονται με το βαθμό εμβάθυνσης των γνώσεων μας γύρω από τα σχετικά ζητήματα, (πόσο καλά γνωρίζουμε τις σχετικές θεωρήσεις για τις τοπικές αγορές εργασίας), και πόσο οι γνώσεις μας αυτές διαμορφώνουν ευκαιρίες ή εμπόδια στον αποτελεσματικό χειρισμό των ζητημάτων, που προκύπτουν στην πορεία για την ολοκλήρωση της εργασίας. Από την άλλη πλευρά τα εμπειρικά ζητήματα συνδέονται με την ύπαρξη και τη διαθεσιμότητα του πραγματολογικού υλικού που είναι απαραίτητο για την εμπειρική εφαρμογή και επιβεβαίωση των θεωριών και για την ολοκλήρωση

της εργασίας. Προγενέστερες εργασίες, αλλά κυρίως κατάλληλα στατιστικά δεδομένα συνιστούν τους βασικούς περιοριστικούς παράγοντες στην αρκετά φιλόδοξη ιδέα μιας μακροοικονομικής θεώρησης των τοπικών αγορών εργασίας στη χώρα.

Όπως συμβαίνει τις περισσότερες φορές στην αντιμετώπιση των ποικίλων προβλημάτων, οι ερευνητές και οι επιστήμονες οδηγούνται σε συμβιβασμούς. Συμβιβασμούς όμως που δεν μπορεί να αναιρέσουν τα γενικότερα οφέλη που προκύπτουν από την αντιμετώπιση του όλου εγχειρήματος. Ως τέτοιος συμβιβασμός θα πρέπει να θεωρηθεί και η αντιμετώπιση των νομών της χώρας ως τοπικών αγορών εργασίας. Είναι εκ προοιμίου γνωστό ότι μέσα στα γεωγραφικά όρια του νομού ενδέχεται να λειτουργούν περισσότερες από μία τοπικές αγορές εργασίας. Είναι επίσης γνωστό ότι τα διοικητικά όρια ενός νομού δεν είναι υποχρεωτικό να ταυτίζονται με τα λειτουργικά όρια των τοπικών αγορών εργασίας. Η υιοθέτηση όμως των νομών ως τοπικών αγορών εργασίας μας επιτρέπει να μεταφέρουμε σε επίπεδο νομού (στο χαμηλότερο δηλαδή δυνατό επίπεδο που διατίθεται το απαραίτητο πραγματολογικό υλικό) γνώσεις και πληροφορίες, που αφορούν τόσο σε μια ανθρωποκεντρική σύνθεση των αγορών (ποιες και τι είδους κατηγορίες του πληθυσμού εντάσσονται στις τοπικές αγορές εργασίας, πως αυτές διαμορφώνονται και εξελίσσονται, ποιες είναι οι γενικότερες τάσεις που διαμορφώνονται στον Ελλαδικό χώρο) όσο και γνώσεις και πληροφορίες που αφορούν στον τρόπο λειτουργίας τους. Μας επιτρέπουν με άλλα λόγια να διερευνήσουμε, διαπιστώσουμε και σχολιάσουμε ένα σημαντικό μέρος των γνώσεων που διαθέτουμε σε θεωρητικό επίπεδο και να συνάγουμε τα κατάλληλα συμπεράσματα. Να θέσουμε σε εμπειρικό έλεγχο μια σειρά από θεωρητικές γνώσεις και να επιχειρήσουμε την επιβεβαίωση ή την απόρριψή τους.

Ως προς τη διάρθρωσή της η μελέτη απαρτίζεται από οκτώ διακριτά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, τίθενται τα ζητήματα της περιορισμένης ανάπτυξης του θεσμού της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα καθώς και το ζήτημα του προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας. Αναπτύσσονται επίσης το αντικείμενο

και οι στόχοι της μελέτης, τα βασικά μεθοδολογικά ζητήματά της και αναδεικνύονται τα επιχειρήματα, πάνω στα οποία στηρίζεται η επιλογή των νομών ως τοπικών αγορών εργασίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται μια σύντομη αναφορά στις έννοιες της αγοράς και της εργασίας, καθώς κρίνονται απαραίτητες στην ευχερέστερη και πληρέστερη κατανόηση της εννοίας της αγοράς εργασίας. Ακολούθως μέσα από την παράθεση μίας σειράς ορισμών της αγοράς εργασίας επιχειρείται μία διαχρονική παρουσίαση της πρόσληψης της εννοίας της από τους οικονομολόγους της εργασίας. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μία σύντομη παρουσίαση των λειτουργιών των αγοράς εργασίας και της διάκρισης της εννοίας της από αυτές του εργατικού δυναμικού και της δομής της απασχόλησης. Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται μία επισκόπηση των βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων των αγορών εργασίας. Παρουσιάζονται τόσο οι νεοκλασικές θεωρήσεις καθώς και τα βασικά θεωρητικά υποδείγματα που συνδέονται ή αντλούν τα βασικά τους επιχειρήματα απ' αυτές. Παρουσιάζονται επίσης οι θεωρήσεις των υποστηρικτών των θεσμικών απόψεων των αγορών εργασίας ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην παρουσίαση των εναλλακτικών θεωρήσεων των αγορών εργασίας. Κάτω από τον τίτλο εναλλακτικές θεωρήσεις συγκεντρώνονται αυτές που αφορούν στις δυαδικές, στις κατατμημένες και στις ασυνεχείς αγορές εργασίας. Η έμφαση σ' αυτές δεν είναι ανεξάρτητη από την πεποίθηση του γράφοντος ότι παρά τα όποια προβλήματα που οι θεωρήσεις αυτές παρουσιάζουν και παρά την αδυναμία τους να διαμορφώσουν μια ολοκληρωμένη θεώρηση της αγοράς εργασίας, ωστόσο θέτουν, με πιο ρεαλιστικό τρόπο μια σειρά από ζητήματα και επιχειρούν να δώσουν απαντήσεις σε σύγχρονα φαινόμενα και καταστάσεις που συνδέονται μ' αυτές. Στο τέταρτο κεφάλαιο, με το οποίο ολοκληρώνεται το πρώτο μέρος της μελέτης, παρουσιάζονται οι θεωρήσεις για τις τοπικές αγορές εργασίας. Η παρουσίαση των θεωριών αυτών ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τη δομή του προηγούμενου κεφαλαίου, αλλά ταυτοχρόνως επικεντρώνει τη προσοχή της στους τρόπους με τους οποίους οι ποικίλες θεωρήσεις αντιλαμβάνονται την έννοια και τις βασικές λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, με το οποίο ξεκινά και το δεύτερο μέρος της μελέτης, επιχειρείται, μέσα από τη μέτρηση του όγκου της εργασίας που διέρχεται δια μέσου της αγοράς, μια πρώτη καταγραφή των διαστάσεων των τοπικών αγορών εργασίας καθώς και του ρυθμού μεταβολής (και επέκτασής) τους κατά τη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα. Επιπρόσθετα επιχειρείται η διερεύνηση της επίδρασης των ομάδων του πληθυσμού (μισθωτοί και άνεργοι), που εντοπίζονται στο εσωτερικό των τοπικών αγορών εργασίας, πάνω στους ρυθμούς μεταβολής των τοπικών αγορών εργασίας, ενώ παράλληλα επιχειρείται η ανάπτυξη μίας σειράς από αρχικές ερμηνευτικές υποθέσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να φωτίσουν ένα τμήμα των σχετικών εξελίξεων. Οι υποθέσεις αυτές συνδέονται με το ρόλο του μεγέθους των τοπικών αγορών εργασίας καθώς και με την επίδραση των δημογραφικών παραγόντων. Στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας και σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της εργασίας (που διέρχεται δια μέσου των αγορών), όπως το φύλο και το επάγγελμα. Με δεδομένη τη γενικότερη τάση αύξησης των γυναικών στην απασχόληση και στην αγορά εργασίας, κατά τις πρόσφατες δεκαετίες, επιχειρείται η διερεύνηση των διαφορετικών ρυθμών συμμετοχής των γυναικών τόσο σε σχέση με τους άνδρες όσο και ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας. Ταυτοχρόνως καθώς στις αγορές εργασίας των αναπτυγμένων χωρών θεωρείται (από ένα σημαντικό αριθμό οικονομολόγων) ότι επέρχεται μια υποκατάσταση των χειρονακτικών από μη χειρονακτικά επαγγέλματα, επιχειρείται η επιβεβαίωση της σχετικής "θέσης", μέσα στο πλαίσιο των τοπικών αγορών εργασίας. Στο έβδομο κεφάλαιο επιχειρείται η ανάπτυξη ενός πιο συγκεκριμένου ερμηνευτικού πλαισίου των εξελίξεων στις τοπικές αγορές εργασίας. Το πλαίσιο αυτό συνδέεται με τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας και πιο συγκεκριμένα με την προσπάθεια ανάδειξης των μεταβολών της απασχόλησης του πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέας σε ερμηνευτικούς παράγοντες των εξελίξεων στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας. Τέλος στο όγδοο κεφάλαιο επιχειρείται μία σύνθεση των βασικών διαπιστώσεων της ανάλυσης, που έλαβαν

χώρα στο τρία προηγούμενα κεφάλαια, για κάθε μία τοπική αγορά εργασίας ξεχωριστά. Με τον τρόπο αυτό παρέχεται η δυνατότητα εκτός από μία συνοπτική περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών (και εξελίξεων) σε κάθε μία αγορά εργασίας ξεχωριστά και η διαπίστωση της ποικιλίας των τρόπων, με τους οποίους οι τοπικές αγορές εργασίας ανταποκρίνονται και προσαρμόζονται στις ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις και ενσωματώνονται στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας.

Τέλος με αφορμή την ολοκλήρωση αυτού του σύντομου προλόγου θα ήθελα να ευχαριστήσω το ΙΝΕ της ΓΣΕΕ για την ευκαιρία που μου έδωσε να εκπονήσω αυτή τη μελέτη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Βασίλη Παπαδόγαμβρο, στέλεχος του ΙΝΕ, με τον οποίο συζητήσαμε πολλά από τα ζητήματα της μελέτης καθώς και στους Κώστα Δημουλά και Χρίστο Γούλα. Ευχαριστίες οφείλω επίσης και στην ομάδα των φίλων και συνεργατών του ΙΝΕ, που απαρτίζεται, πέραν του Βασίλη Παπαδόγαμβρου, από τους Διονύση Γράβαρη, Μιχάλη Σπουρδαλάκη, Ηλία Γεωργαντά, Κώστα Δημουλά και εμένα. Στις συχνές μας συναντήσεις αναπτύσσεται ένας έντονος και γόνιμος προβληματισμός γύρω από ζητήματα της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα και συζητούνται πάρα πολλά από τα ζητήματα, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, εμφανίζονται στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Τους ευχαριστώ πολύ για όσα θετικά (και είναι πολλά) συνεισέφεραν στη μελέτη. Θα ήταν παράλειψη να λησμονήσω τον Γιώργο Κριτικίδη, στέλεχος του ΙΝΕ, για την πολύτιμη συμβολή του στη συγκέντρωση των στατιστικών δεδομένων και την προθυμία του να συνεργασθεί μαζί μου.

Άγγελος Ευστράτογλου

Αθήνα

Φεβρουάριος 2006

1
ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

1.1. Το ζήτημα της περιορισμένης επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα

Ο θεσμός της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα είναι σημαντικά περιορισμένος. Η διαπίστωση αυτή, αν και απόλυτα αληθής, ενδέχεται να προκαλεί ποικίλες αντιδράσεις όχι μόνο σ' ένα μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης, αλλά και σ' ένα μέρος των επιστημόνων και των σχεδιαστών και χειριστών των πολιτικών στη χώρα. Με άλλα λόγια, ενώ αυτή η περιορισμένη διάσταση του θεσμού της αγοράς εργασίας είναι ήδη γνωστή σ' ένα μικρό, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, αριθμό επιστημόνων και ερευνητών, δεν είναι ευρέως διαδεδομένη τόσο στον επιστημονικό χώρο όσο και στην κοινή γνώμη. Τούτο σε μεγάλο βαθμό ενδέχεται να είναι αποτέλεσμα μιας σύγχυσης που υπάρχει ανάμεσα στις έννοιες της αγοράς εργασίας, του εργατικού δυναμικού και της δομής της απασχόλησης.

Η σύγχυση αυτή επιτείνεται και από τη σχετική απουσία συγκεκριμένων ερευνών και μελετών, όσον αφορά τόσο τις ποσοτικές όσο και τις ποιοτικές διαστάσεις της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα. Προς αποφυγήν παρεξηγήσεων εδώ δεν υπονοείται η απουσία ερευνών και μελετών σχετικά με τα ζητήματα της απασχόλησης, αλλά ειδικευμένων μελετών που να διακρίνουν την έννοια και τα μεγέθη της αγοράς εργασίας από τα γενικότερα μεγέθη και ζητήματα της απασχόλησης. Όψεις ή διαστάσεις των φαινομένων

που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τα μεγέθη και τις λειτουργίες της αγοράς εργασίας στη χώρα έχουν απασχολήσει κατά καιρούς την επιστημονική κοινότητα και έχουν εμπλουτίσει την ελληνική βιβλιογραφία. Έτσι, ζητήματα όπως αυτά της περιορισμένης μισθωτοποίησης στην Ελλάδα έχουν αποτελέσει το αντικείμενο εργασιών των Τσουκαλά (1987), Ιωάννου (1989α), (1989β), Δεδουσόπουλου (1993), κ.ά.. Αντίστοιχα, η εκτεταμένη παρουσία της αυτοαπασχόλησης στην Ελλάδα έχει, με τη σειρά της, πολλές φορές επισημανθεί και αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης σ' ένα σημαντικό αριθμό εργασιών (Τσουκαλάς 1984, Χλέτσος 1990, Αρανίτου 2005, κ.ά.).

Παρά το γεγονός ότι οι εργασίες αυτές έχουν διαφορετικές ιδεολογικές και επιστημονικές αφετηρίες και πολλές φορές χρησιμοποιούν διαφορετικές μεθόδους προσέγγισης των ζητημάτων τους, συγκλίνουν στην ανάδειξη του ιδιαίτερου ρόλου του κοινωνικού σχηματισμού της χώρας.[1]

Η εξέλιξη των διαφόρων μορφών απασχόλησης στην Ελλάδα καθώς και η συγκρότηση του θεσμού της αγοράς εργασίας, που σχετίζεται άμεσα μ' αυτές, συνδέονται, ιστορικά, με τις διαδικασίες του κοινωνικού σχηματισμού της χώρας. Με τη σειρά του, ο κοινωνικός σχηματισμός δεν συνιστά αποκλειστικά το αποτέλεσμα

1 Η έννοια του κοινωνικού σχηματισμού γίνεται αντιληπτή με τον τρόπο που ορίζει ο Πουλαντζάς (1982:17), σύμφωνα με τον οποίο *...ο κοινωνικός σχηματισμός αποτελεί μια σύνθετη ενότητα με κυριαρχικό στοιχείο έναν ορισμένο τρόπο παραγωγής πάνω στους άλλους τρόπους παραγωγής που τον συγκροτούν. Πρόκειται για έναν κοινωνικό σχηματισμό ιστορικά προσδιορισμένο από ένα δεδομένο τρόπο παραγωγής. Με την έννοια αυτή ένας κοινωνικός σχηματισμός ορίζεται από μία ιδιαίτερη συναρμογή των διαφόρων επιπέδων ή βαθμίδων, δηλαδή του οικονομικού, πολιτικού, ιδεολογικού και θεωρητικού, που κατά γενικό κανόνα είναι συναρμογή του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής.* Σ' αυτήν την έννοια του κοινωνικού σχηματισμού συγκλίνει ένας μεγάλος αριθμός θεωρητικών του Μαρξισμού (Harnecker, Liepitz, Boyer, κ.ά.), που σε γενικές γραμμές αντιλαμβάνονται τον κοινωνικό σχηματισμό ως μία πολύπλοκη δομή κοινωνικών σχέσεων σχηματισμένων στο επίπεδο των οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών βαθμίδων. Για μία σύνοψη της σχετικής συζήτησης καθώς και για τις σχέσεις ανάμεσα στον κοινωνικό σχηματισμό και στους τρόπους παραγωγής ο ενδιαφερόμενος μπορεί, μεταξύ άλλων, να ανατρέξει και στον Οικονομάκη (2000).

πρόσφατων εξελίξεων, αλλά ανάγεται στα πρώτα στάδια της γέννησής του, έτσι ώστε τα χαρακτηριστικά του να προσδιορίζονται αφενός μεν από την ιστορική εξέλιξη των τρόπων παραγωγής, των διαδικασιών δημιουργίας και κατανομής του οικονομικού πλεονάσματος και της συσσώρευσης του κεφαλαίου, αφετέρου δε από την ενσωμάτωσή του στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας και του κεφαλαίου.

Σε μια ιστορική προσέγγιση της εξέλιξης του κοινωνικού σχηματισμού στην Ελλάδα, βασικός σταθμός θεωρείται η Μικρασιατική Καταστροφή και η εισροή στον ελλαδικό χώρο των προσφύγων. Από το 1922 και μετά ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής καθίσταται κυρίαρχος στην παραγωγική διαδικασία της χώρας, χωρίς όμως να είναι και αποκλειστικός (Ιωάννου 1989, Χλέτσος 1990). Η συνύπαρξη του τρόπου αυτού με άλλους παραδοσιακούς και μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής συνιστά ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ελληνικής περίπτωσης και διαμορφώνει εν πολλοίς τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού σχηματισμού. Ως τέτοια μπορεί να θεωρηθούν τα υψηλά ποσοστά αυτοαπασχολούμενων και συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών[2] και η παράλληλη ύπαρξη, ακόμη και στις ημέρες μας, χαμηλών ποσοστών μισθωτής απασχόλησης, μολονότι η τελευταία εμφανίζει μια διαχρονική τάση αύξησης.[3]

2 Με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού για το 2005 (β' τρίμηνο), οι αυτοαπασχολούμενοι ανέρχονται σε 967.495, καταλαμβάνοντας το 22,1% του συνόλου των απασχολουμένων της χώρας και σε συνδυασμό με τα συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη, που αριθμούν 277.352 άτομα ή ποσοστό 6,3%, προσεγγίζουν το 30% περίπου του συνόλου των απασχολουμένων. Κατά συνέπεια, οι μισθωτοί περιορίζονται στο 63,6% της συνολικής απασχόλησης, αριθμώντας 2.784.761 άτομα, ενώ οι εργοδότες σε 352.328, που σε ποσοστό αντιπροσωπεύουν το 8,0%. Τα αντίστοιχα μεγέθη για την πλειονότητα των (μη Μεσογειακών) χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (των 15) είναι εξαιρετικά διαφοροποιημένα, με σημαντικά υψηλότερα μερίδια μισθωτής απασχόλησης.

3 Το 1928 το ποσοστό (ως προς τον ενεργό πληθυσμό) της μισθωτής απασχόλησης ανήρχετο σε 25,5% και ακολουθώντας μια διαρκώς αυξανόμενη τάση ανέρχεται σε 48,8% το 1981 (στοιχεία των απογραφών πληθυσμού από τον Ιωάννου, 1989α). Η επέκταση αυτή της μισθωτής απασχόλησης καταδεικνύει και την επέκταση της

Η ευχερέστερη όμως κατανόηση των σχέσεων που αναπτύσσουν οι συγκεκριμένες μορφές απασχόλησης με τον ευρύτερο κοινωνικό σχηματισμό αλλά και την αγορά εργασίας επιβάλλει μια σύντομη, τουλάχιστον, αποσαφήνιση της έννοιας και του ρόλου τους στις σχετικές εξελίξεις. Προς τούτο γίνεται χρήση των μορφών της απασχόλησης ως προς τη θέση στο επάγγελμα καθώς αυτές περιγράφουν, με τον πιο κατάλληλο για τις ανάγκες της εργασίας τρόπο, τις μορφές απασχόλησης που συνδέονται με τον κοινωνικό σχηματισμό. Έτσι, λοιπόν, οι εργοδότες συνιστούν μια κοινωνική κατηγορία που συνδέεται με την κατοχή των μέσων παραγωγής και τη χρήση τους με τέτοιους τρόπους, ώστε, μέσα από την ενσωμάτωση της εργασίας στην παραγωγική διαδικασία, να επιτυγχάνεται η μέγιστη δυνατή υπεραξία. Για τον Μαρξ, είναι ο τρόπος κατοχής των μέσων παραγωγής και η φύση των σχέσεων ανάμεσα σε εργοδότες και εργαζομένους, που προσδιορίζει τις κοινωνικές δομές και διαδικασίες στη σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού.

Οι αυτοαπασχολούμενοι, ως ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, τοποθετούνται ανάμεσα στους μισθωτούς και στους εργοδότες. Οι ίδιοι συνιστούν ταυτοχρόνως τους πωλητές και τους αγοραστές της εργατικής τους δύναμης, ενώ η εμπλοκή τους στην παραγωγική διαδικασία τους επιτρέπει ή και τους υποχρεώνει να είναι ταυτοχρόνως και κάτοχοι μέσων παραγωγής, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα.[4] Από μια διαφορετική οπτική όμως οι αυτοαπασχολούμενοι συνιστούν μία ομάδα που αρνείται να υπαχθεί στο καθεστώς της μισθωτής απασχόλησης. Αρνείται δηλαδή να

αγοράς εργασίας ως κοινωνικού θεσμού διαχείρισης ενός τμήματος του εργατικού δυναμικού.

4 Στις πιο προηγμένες καπιταλιστικά χώρες οι αυτοαπασχολούμενοι κινούνται συνήθως προς την κατεύθυνση των μισθωτών και τούτο πολλές φορές δεν είναι ανεξάρτητο από τις μεταβολές που επικρατούν στις συνθήκες παραγωγής και διανομής του παραγόμενου προϊόντος αλλά και στην ταχύτατη απαξίωση των μέσων παραγωγής που συνήθως κατέχουν.

ενσωματωθεί σε μια διαδικασία που βρίσκεται στην καρδιά της καπιταλιστικής συσσώρευσης και το αποτέλεσμά της συνιστά το κύριο χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής κοινωνίας.[5] Σύγχρονες θεωρήσεις της αυτοαπασχόλησης (Καλλίνικος 2005) την τοποθετούν μέσα σ' ένα πλαίσιο της εξατομίκευσης της δικαιοδοσίας και των καθηκόντων των θεσμικών παραγόντων της πολιτείας. Η έννοια της εξατομίκευσης γίνεται αντιληπτή ως μεταφορά σημαντικών υπευθυνοτήτων και αρμοδιοτήτων, που αφορούν τις συνθήκες και το περιεχόμενο της εργασίας, από τους φορείς του κράτους πρόνοιας και τα εργατικά συνδικάτα προς το άτομο.[6]

Τα συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη συνιστούν μια άλλη κατηγορία εργαζομένων, τα όρια της οποίας είναι εξαιρετικά ασαφή και δυσδιάκριτα. Πρόκειται για άτομα που εργάζονται στο πλαίσιο της οικογενειακής επιχείρησης χωρίς ωστόσο να αμείβονται με κανονικό μισθό. Τα άτομα που την απαρτίζουν συχνά μετακινούνται ανάμεσα στην απασχόληση, στην ανεργία και στην αδράνεια (στην ένταξή τους στο μη οικονομικά ενεργό πληθυσμό). Πολλοί ερευνητές (Καραντινός 1986, Hussmans, Mehran Verma 1990, Δεδουσόπουλος 1998) υποστηρίζουν ότι η κατηγορία αυτή βρίσκεται πλησιέστερα στην ανεργία παρά στην απασχόληση. Ωστόσο με βάση τις ταξινομήσεις και πρακτικές των εθνικών αλλά και διεθνών φορέων και στατιστικών υπηρεσιών καταχωρίζονται στους απασχολούμενους.

Κύρια όμως μορφή απασχόλησης, η οποία συνδέεται με τον κοινωνικό σχηματισμό των καπιταλιστικών οικονομιών, είναι η μισθωτή απασχόληση. Οι διαδικασίες ανάπτυξης της μισθωτής

5 Η άρνηση αυτή της υπαγωγής τους στο καθεστώς της μισθωτής απασχόλησης συντηρεί και τη συζήτηση γύρω από το κατά πόσο μια ισχυρή παρουσία αυτοαπασχολουμένων διαμορφώνει προβλήματα στην καπιταλιστική ανάπτυξη.

6 Σε μια τέτοια θεώρηση η οριακή έστω αύξηση των μεριδίων της αυτοαπασχόλησης σε σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες και ενδεχομένως και η σημαντική διατήρηση των μεγάλων μεριδίων στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης συνδέεται με τη μετακίνηση των υπευθυνοτήτων αυτών από την πολιτεία προς το άτομο.

απασχόλησης ή άλλως η μισθωτοποίηση της εργασίας έχουν αποτελέσει εκτεταμένο αντικείμενο μελέτης σ' ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων. Έχει επισημανθεί ότι η επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μισθωτής απασχόλησης, στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, συνδέεται με την αποκοπή των μισθωτών από προκαπιταλιστικούς ή μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Ένα καθοριστικό σημείο της καπιταλιστικής ανάπτυξης συνδέεται με την καταστροφή των συνθηκών που επέτρεπαν την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης έξω από την αγορά εργασίας καθώς επίσης και των συνθηκών που παρείχαν τη δυνατότητα στην εργατική δύναμη να μπορεί να περιμένει ευνοϊκότερες συνθήκες ένταξης σ' αυτήν.

Ειδικότερα για την Ελλάδα έχει υποστηριχθεί ότι όχι μόνο οι διαδικασίες μισθωτοποίησης της εργασίας έχουν μια περιορισμένη έκταση αλλά και αυτή η υπαγωγή των απασχολουμένων στη μισθωτή απασχόληση χαρακτηρίζεται ως ατελής (Ιωάννου 1989α), καθώς δεν οδηγεί στην ολοκληρωτική απεξάρτησή τους από μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Ένας μεγάλος αριθμός μισθωτών, που απασχολείται σε διάφορους κλάδους, φαίνεται να διατηρεί σχέσεις με τον αγροτικό τομέα και να αντλεί μέρος του εισοδήματός του απ' αυτόν. Από την άλλη πλευρά, έχει επισημανθεί ότι η διαδικασία επέκτασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μισθωτής απασχόλησης στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν συνιστά μια διαδικασία κοινωνικής ομογενοποίησης των μισθωτών, αλλά οδηγεί στη διαμόρφωση ιδιαίτερων κατηγοριών μισθωτών, οι οποίες πιθανόν διαφοροποιούνται τόσο ως προς τη θέση τους στην αγορά εργασίας όσο και ως προς τη συλλογική τους συμπεριφορά (Ιωάννου 1989α).

Πέραν δηλαδή του κλαδικού και επαγγελματικού καταμερισμού των μισθωτών, ο οποίος παρέχει ενδείξεις αυτών των τάσεων διαφοροποίησής τους στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, νέες κατηγορίες μισθωτών προκύπτουν ως αποτέλεσμα των πρό-

σφατων εξελίξεων σε οικονομικό αλλά και σε κοινωνικό επίπεδο. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της μισθωτής απασχόλησης, πέραν των όσων παραδοσιακά καταχωρίζονται ως μισθωτοί, εντάσσονται σήμερα απασχολούμενοι που συνδέονται είτε με ειδικές μορφές των πολιτικών απασχόλησης (απασχολούμενοι με σχέση μαθητείας, απασχολούμενοι το μισθιακό κόστος των οποίων καλύπτει ο ΟΑΕΔ) είτε με τη λειτουργία εταιρειών προσωρινής απασχόλησης (Ν. 2956/2001), που αναφέρονται σε απασχολούμενους μέσω ενοικίασης ή δανεισμού.[7] Στη μισθωτή απασχόληση επίσης εντάσσεται και ένας αριθμός εργαζομένων, που συνδέεται με τις νέες μορφές απασχόλησης.[8] Βεβαίως, η μισθωτή απασχόληση δεν συνιστά την αποκλειστική μορφή που παίρνουν οι νέες μορφές απασχόλησης. Ενδέχεται μάλιστα να μην είναι και η κυρίαρχη. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι ακόμη και αν εκ πρώτης όψεως οι νέες μορφές απασχόλησης δεν φαίνεται να συνδέονται με αμιγείς μορφές μισθωτής απασχόλησης, ενδέχεται να τις υποκρύπτουν. Εργασίες φασόν αλλά και παροχή υπηρεσιών, που προσομοιάζει με αυτοαπασχόληση, στην πράξη ίσως υποκρύπτουν μια μισθωτή σχέση, έστω κι αν οι παρεχόμενες υπηρεσίες αμείβονται με τα «γνωστά δελτία παροχής υπηρεσιών».

Μεταπολεμικά, και ιδίως από τη δεκαετία του 1950 και μετά, ο κοινωνικός σχηματισμός της χώρας χαρακτηρίζεται από τη συ-

7 Σε σχετική έρευνα του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ, που έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 2002 και αφορούσε 2.016 επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα, με κύκλο εργασιών άνω των 10 εκατομμυρίων ετησίως, το 2,8% του συνόλου των απασχολουμένων σ' αυτές κάλυπτε αυτές τις ειδικές κατηγορίες των μισθωτών. Ειδικότερα το 2,2% του συνόλου των απασχολουμένων αφορούσε μισθωτούς, το κόστος των οποίων καλυπτόταν από τον ΟΑΕΔ, το 0,5% μισθωτούς με σύμβαση μαθητείας και το 0,1% απασχολούμενους με καθεστώς ενοικίασης ή δανεισμού (ΙΝΕ, 2003).

8 Συνοπτικά επισημαίνεται ότι συμβόλαια εργασίας διαφορετικά από τα παραδοσιακά, η ευελιξία του εργασιακού ωραρίου και η αποδέσμευση της εργασίας από τη χωροταξική της πρόσδεση, αποτελούν εξελίξεις που διαμορφώνουν νέες μορφές απασχόλησης και διαφορετικούς όρους εμπλοκής των ανθρώπων στην παραγωγική διαδικασία (Carnoy 2000, Καλλίνικος 2005). Χρονικά οι εξελίξεις αυτές συνδέονται με μεταβολές στις μορφές οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας που συμπίπτουν με την υποχώρηση του βιομηχανικού τρόπου παραγωγής και την αύξηση των ευέλικτων μορφών οργάνωσης της παραγωγής.

νεχιζόμενη αστικοποίηση του πληθυσμού, από μια προσπάθεια εκβιομηχάνισης[9] και από τη σημαντική ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών. Οι εξελίξεις αυτές ασκούν σημαντική επίδραση στη δομή της απασχόλησης (στην ανάπτυξη δηλαδή των διαφόρων μορφών απασχόλησης) και στην αγορά εργασίας. Αυτή η ταχεία αστικοποίηση του πληθυσμού, που συνδυάζεται με την ταχεία μείωση του αγροτικού πληθυσμού έλαβαν χώρα χωρίς να ενταθούν οι σύγχρονες τάσεις καταμερισμού της εργασίας, με μια παράλληλη έμμονη, όπως τη χαρακτηρίζει ο Τσουκαλάς (1984:22), αντίσταση των ανεξάρτητων μικροαστικών επιτηδευματιών στις πιέσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης.[10] Παρά δηλαδή το γεγονός της ύπαρξης μιας συνεχιζόμενης μισθωτοποίησης της απασχόλησης, οι προκαπιταλιστικές αυτές μορφές απασχόλησης όχι μόνο δεν εξασθενούν αλλά συνεχίζουν να διατηρούν-και σε μερικές χρονικές περιόδους να αυξάνουν-τη συμμετοχή τους στη δομή της απασχόλησης.[11]

Οι εξελίξεις αυτές συνδέονται με την περιορισμένη ανάπτυξη του θεσμού της αγοράς εργασίας που επισημάνθηκε προηγουμένως. Τόσο λοιπόν η χρονική υστέρηση της συγκρότησης όσο και η

9 Τα πενιχρά αποτελέσματα της προσπάθειας εκβιομηχάνισης της χώρας ανατρέπονται την επόμενη δεκαετία, με την εμφάνιση των πετρελαϊκών κρίσεων και οι τάσεις αποβιομηχάνισης, όπως εκφράζονται μέσα από τη μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης, φαίνεται να αποκτούν έναν πιο μόνιμο χαρακτήρα.

10 Συνοψίζοντας τα αίτια της συνεχιζόμενη αντίστασης των μικροαστικών μορφών ανάπτυξης ο Τσουκαλάς (1984:220) επισημαίνει την ειδική θέση της Ελλάδας στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας και το ρόλο του δικτύου μετανάστευσης – παλιννόστησης, που δημιούργησε τις αντικειμενικές και υποκειμενικές προϋποθέσεις για τη συνεχή εμφάνιση νέων προσωποπαγών επιχειρήσεων όσο και την αθρόα εισαγωγή άδηλων πόρων με τον τουρισμό και τη ναυτιλία.

11 Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες για τη διαδικασία αναπαραγωγής των μορφών αυτών απασχόλησης είναι οι διαπιστώσεις των Δεδουσόπουλου, Λαμπριανίδη, κ.ά., (1993:181) στην έρευνά τους για τη μακροχρόνια ανεργία στην Ελλάδα. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι τα μέλη των οικογενειών με αρχηγό μισθωτό εντάσσονται στην αγορά εργασίας ως μισθωτοί ή ως άνεργοι, ενώ τα μέλη των οικογενειών με αρχηγό εργοδότη ή αυτοαπασχολούμενο εντάσσονται είτε στην ίδια θέση με τον αρχηγό είτε ως συμβοηθούντα μέλη. Τα μέλη των οικογενειών με αρχηγό αυτοαπασχολούμενο εντάσσονται δευτερευόντως και ως άνεργοι.

περιορισμένη ανάπτυξη του θεσμού της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα, μπορεί να ιδωθούν ως αίτια αλλά και ως αποτελέσματα της ιδιαίτερης ανάπτυξης και σημασίας μορφών απασχόλησης, όπως η αυτοαπασχόληση και η απασχόληση των συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών. Οι μορφές αυτές απασχόλησης ασφαλώς δεν είναι ανεξάρτητες από το γενικότερο αναπτυξιακό πρότυπο της χώρας.

Ειδικότερα η υστέρηση αυτή οφείλεται σε οικονομικά, κοινωνικά αλλά και καθαρά ιδεολογικού χαρακτήρα αίτια. Τρεις είναι οι βασικοί εκείνοι παράγοντες που σχετίζονται με τον περιορισμό της λειτουργίας της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα ως βασικού θεσμού (και μηχανισμού) κατανομής της (μισθωτής) εργασίας στις παραγωγικές δραστηριότητες. Ο πρώτος συνδέεται με τη μεγάλη έκταση του αγροτικού τομέα και τον ιδιαίτερο ρόλο του στη διαδικασία ανάπτυξης της χώρας. Η συγκεκριμένη διάρθρωση της απασχόλησής του, που χαρακτηρίζεται σχεδόν από την πλήρη απουσία των μισθωτών, οδηγεί με αμεσότητα στον περιορισμό του ρόλου και των βασικών λειτουργιών της αγοράς εργασίας. Ο δεύτερος συνδέεται με την ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού μικρών, οικογενειακού συνήθως χαρακτήρα, επιχειρήσεων, που αποτελεί το χαρακτηριστικό της δομής τόσο του βιομηχανικού τομέα όσο και των υπηρεσιών. Και στην περίπτωση αυτή, η απουσία μισθωτής απασχόλησης λειτουργεί προς την ίδια κατεύθυνση και περιορίζει το ρόλο της αγοράς εργασίας. Ο τρίτος συνδέεται με τη σχετικά μεγάλη έκταση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα.[12] Οι τρεις αυ-

12 Γύρω από το ζήτημα της υπαγωγής ή όχι των απασχολουμένων στο δημόσιο τομέα στην αγορά εργασίας υπάρχει μια συζήτηση, τόσο διεθνώς όσο και στη χώρα μας. Στη χώρα μας, ένας αριθμός ερευνητών (Μπούζας 1990, κ.ά.) υποστηρίζουν τη σαφή τους διάκριση, ισχυριζόμενοι ότι μια σειρά από χαρακτηριστικά (μισθοί, μονιμότητα της απασχόλησης, διαδικασίες ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων, κ.ά.) δεν επιτρέπουν την ταξινόμησή τους στην αγορά εργασίας, ενώ κάποιοι άλλοι ερευνητές (Δεδουσόπουλος 1994) δεν επιμένουν σε μια τόσο άκαμπτη διάκριση, υποστηρίζοντας ότι η απασχόληση στο Δημόσιο μπορεί να αναλυθεί με βάση τις θέσεις των θεωριών των κατατμημένων αγορών εργασίας.

τοί παράγοντες λειτουργώντας σωρευτικά διαμορφώνουν τις συνθήκες και τους όρους ανάπτυξης του θεσμού της αγοράς εργασίας στη σύγχρονη φάση της ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας.

Πώς όμως συγκροτείται η αγορά εργασίας στην Ελλάδα; Πέραν δηλαδή αυτής της χρονικής υστέρησης της ανάπτυξής της και του περιορισμένου ποσοτικά χαρακτήρα της, υπάρχουν και άλλα ειδικά στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν; Στα ερωτήματα αυτά θα επιχειρηθεί μια συνοπτική απάντηση, που θα επιδιώξει να αναδείξει το κύριό της στοιχείο. Η αγορά εργασίας στην Ελλάδα διαμορφώνεται από ένα πλέγμα καταστάσεων που αποτελείται τόσο από τις διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων, που εμπλέκονται σ' αυτήν, όσο και από τις διαδικασίες του μηχανισμού της αγοράς. Η συγκρότηση της αγοράς εργασίας στη χώρα μας χαρακτηρίζεται από την έντονη παρέμβαση του κράτους και της πολιτικής, με την ευρύτερή της έννοια. Οι παρεμβάσεις αυτές δεν κινούνται προς μια κατεύθυνση διευκόλυνσης των βασικών λειτουργιών της αγοράς εργασίας,[13] αλλά προς μια κατεύθυνση ελέγχου και αποσπασματικής ρύθμισης επιμέρους καταστάσεων. Επισημαίνεται χαρακτηριστικά (Δεδουσόπουλος 1994) ότι..

> *...ο κανόνας που διέπει την οργάνωση της αγοράς εργασίας εμφανίζεται ως η επικράτηση του άτυπου και του μη ρυθμιζόμενου, ενώ αυτό που ρυθμίζεται λαμβάνει τη μορφή του ειδικού και της παρέκβασης, της εξαιρετικής ρύθμισης που απευθύνεται σε μεμονωμένες και μικρές συνήθως ομάδες εργαζομένων. Ακόμη και στην περίπτωση των γενικών ρυθμίσεων συχνά η πολιτική παρέμβαση ανατρέπεται κατά την εφαρμογή....*

Οι παρεμβάσεις αυτές εμφανίζονται έντονα τόσο στη θεσμική συγκρότηση της αγοράς εργασίας όσο και στις πολιτικές, στους

13 Είναι γνωστό ότι η αγορά εργασίας επιτελεί δύο βασικές λειτουργίες. Η πρώτη συνίσταται στην κατανομή των ατόμων στις διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες και η δεύτερη στην εξασφάλιση των μέσων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, δηλαδή στην εξασφάλιση ενός εισοδήματος στους εργαζόμενους, που τους επιτρέπει να επιβιώνουν. Επί αυτών όμως θα γίνει ειδική αναφορά στο επόμενο κεφάλαιο.

μηχανισμούς και στις διαδικασίες που εμπλέκονται στην εφαρμογή τους. Σε γενικές γραμμές και πέραν των ρυθμίσεων που αφορούν αποκλειστικά την αγορά εργασίας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κύριο χαρακτηριστικό της θεσμικής συγκρότησης του συνόλου των μορφών της απασχόλησης (αλλά και της ανεργίας) θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί η άναρχη και απρογραμμάτιστη ανάπτυξή της, το πλήθος των εμπλεκόμενων φορέων και οι σημαντικές αλληλεπικαλύψεις και γενικά η απουσία ορθολογισμού στην ανάπτυξη ενός συνολικού πλαισίου ρύθμισης των σχετικών καταστάσεων.[14]

Αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών συγκρότησης και ανάπτυξης της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα δεν μπορεί παρά να είναι η περαιτέρω κατάτμησή της σε τμήματα και υπο-αγορές, με βάση μια σειρά χαρακτηριστικών και ιδιαιτεροτήτων, που ανάγονται τόσο σε προγενέστερες καταστάσεις (και ασφαλώς και στον συγκεκριμένο τρόπο ανάπτυξης του κοινωνικού σχηματισμού της χώρας) όσο όμως και σε πρόσφατες εξελίξεις και ρυθμίσεις. Οι έντονες

14 Ειδικότερα ως προς τη θεσμική συγκρότηση των λοιπών μορφών απασχόλησης αξίζει να επισημανθούν συνοπτικά τα παρακάτω: η αυτοαπασχόληση ρυθμίζεται με παρεμβάσεις που προέρχονται από ένα εξαιρετικά μεγάλο πλήθος φορέων, με τρόπο που ακόμη και η απλή αναφορά σ' αυτούς να είναι δυσχερής. Η εκτεταμένη παρουσία των αυτοαπασχολούμενων στο χώρο της γεωργίας έχει συμβάλει ώστε μια σειρά σχετικών ρυθμίσεων να υπάγονται στις αρμοδιότητες του Υπουργείου Γεωργίας. Κατά παρεμφερή τρόπο, η παρουσία αυτοαπασχολούμενων στο χώρο του εμπορίου αναγορεύει το Υπουργείο Εμπορίου σε βασικό ρυθμιστή των σχετικών καταστάσεων. Έτσι, η εξασφάλιση, για παράδειγμα, των προϋποθέσεων άσκησης μιας επαγγελματικής δραστηριότητας και η χορήγηση σχετικής αδείας, κατά περίπτωση, μπορεί να είναι αντικείμενο των Υπουργείων Παιδείας, Εθνικής Οικονομίας, Εμπορίου, Υγείας, κ.ά. Η περίπτωση της απασχόλησης των συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών, ατόμων που συνήθως απασχολούνται μέσα στο πλαίσιο της οικογενειακής επιχείρησης, είναι αρκετά διαφορετική. Ενώ με βάση τις διεθνείς αποφάσεις και συμβάσεις των στατιστικών υπηρεσιών, τα άτομα αυτά εντάσσονται κανονικά στους απασχολούμενους, η ένταξή τους αυτή δεν συνοδεύεται από σχεδόν καμία πρόβλεψη ρύθμισης των κανόνων και των προϋποθέσεων ένταξής τους στη δομή της απασχόλησης. Η παρουσία της κατηγορίας αυτής των απασχολούμενων, που τις περισσότερες φορές συνδέεται με μορφές κεκαλυμμένης ανεργίας, καταδεικνύει περισσότερο την επιθυμία της πολιτείας για εμφάνιση χαμηλών ποσοστών ανεργίας και όχι την αντιμετώπιση των πραγματικών καταστάσεων και των προβλημάτων που συνδέονται μαζί της.

αυτές κατατμήσεις της ελληνικής αγοράς εργασίας, για τις οποίες διαθέτουμε σημαντικές ενδείξεις αλλά όχι και συστηματικές εμπειρικές επιβεβαιώσεις,[15] συνιστούν και έναν από τους παράγοντες της χαμηλής αποτελεσματικότητας των αναπτυσσόμενων πολιτικών για την αγορά εργασίας.

1.2. Το ζήτημα του προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας

Τα ζητήματα που συνδέονται με τον προσδιορισμό των ορίων των αγορών εργασίας απέσπασαν το ενδιαφέρον των επιστημόνων κυρίως κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Και τούτο ασφαλώς δεν έγινε τυχαία. Στην παραδοσιακή οικονομική θεώρηση, καθώς η έννοια της αγοράς συνήθως παραπέμπει σε μια διαδικασία ανταλλαγής, η χωροθέτηση της αγοράς και οι γεωγραφικές της διαστάσεις είτε αναφέρονται ασαφώς[16] είτε θεωρούνται ζητήματα δευτερεύουσας σημασίας (Glark και Gertler,

15 Οι εργασίες που αφορούν την εμπειρική επιβεβαίωση των κατατμήσεων στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Πέραν της διδακτορικής διατριβής του γράφοντος (Ευστράτογλου 1997), που αφορά την επιβεβαίωση των κατατμήσεων σε μια ελληνική περιφέρεια (Θεσσαλία), υπάρχουν οι εργασίες των Σακέλλη (1984) και της Πετρινιώτη, που αναφέρονται στη δόμηση των εσωτερικών αγορών εργασίας στον τραπεζικό χώρο και της Karamessini (1997), που αφορά τον προσδιορισμό της ύπαρξης ευελιξίας και κατατμήσεων στην ελληνική αγορά εργασίας τη δεκαετία του 1980. Αναφορές για την ύπαρξη ενός πρωτεύοντος και ενός δευτερεύοντος τμήματος της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα γίνεται και στην εργασία των Ιωακείμογλου, Καμινιώτη, κ.ά., (1998) καθώς και στην εργασία των Γράβαρη και Παπαδόγαμβρου (2005).

16 Όπως επισημαίνει ο Λαμπριανίδης (2002:22), η οικονομική θεωρία αγνοούσε μέχρι πρόσφατα τα προβλήματα που προέκυπταν από τη χωρική κατανομή της οικονομικής δραστηριότητας. Αναφερόμενος στους νεοκλασικούς οικονομολόγους, επισημαίνει ότι (αυτοί) θεωρούσαν πως οι οικονομικές δραστηριότητες συνέβαιναν σε κενό χώρου. Γι' αυτό δεν συμπεριέλαβαν τη διάσταση του χώρου στη γενική οικονομική θεωρία, ούτε ασχολήθηκαν με τα προβλήματα που δημιουργεί η διάρθρωση των δραστηριοτήτων στο χώρο. Αυτή η ξεχωριστή ανάπτυξη των οικονομικών θεωριών από τις θεωρίες του χώρου συνιστά και έναν από τους λόγους της ελλιπούς κατανόησης της έννοιας των τοπικών αγορών εργασίας (Ευστράτογλου 1998:26) αλλά και ενός μέρους των δυσχερειών στην ανάπτυξη των μεθόδων προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας.

1983: 175). Ωστόσο, για μια σειρά λόγων, ο σημαντικότερος των οποίων συνδέεται με την ανάπτυξη των πολιτικών, οι γεωγραφικές διαστάσεις των αγορών πρέπει να μπορούν να προσδιορισθούν (τα γεωγραφικά όρια εντός των οποίων υλοποιούνται οι οικονομικές και κοινωνικές συναλλαγές), ώστε οι πολιτικές να μπορούν να είναι αποτελεσματικές.

Δύο παράλληλες διεργασίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συνιστώσες που συνέβαλαν στην επικέντρωση της προσοχής των επιστημόνων στα ζητήματα του προσδιορισμού των ορίων των αγορών εργασίας. Η πρώτη αφορά την ανάπτυξη επιστημονικών πεδίων όπως η οικονομική γεωγραφία, η ανθρωπογεωγραφία, αλλά και επιμέρους θεωρήσεων άλλων επιστημονικών πεδίων, που έθεσαν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους ζητήματα του χώρου και των χωρικών διαστάσεων ποικίλων κοινωνικών φαινομένων συμπεριλαμβανομένων και αυτών που συνδέονται με τις αγορές εργασίας. Η δεύτερη αφορά τη σημαντική μετατόπιση του ενδιαφέροντος της πολιτικής αλλά και της επιστημονικής κοινότητας από μακρο σε μικρο-οικονομικού χαρακτήρα ζητήματα και θεωρήσεις. Και οι δύο αυτές, παράλληλες θα μπορούσε να ειπωθεί, διεργασίες έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη της περιφερειακής και τοπικής ανάπτυξης (και ανάλυσης) και συνεπώς έδωσαν και την ώθηση για την ενασχόληση με ζητήματα που συνδέονται με τον προσδιορισμό των ορίων των αγορών εργασίας.

Από την πρώτη σχεδόν στιγμή που οι οικονομολόγοι της εργασίας άρχισαν να ασχολούνται με ζητήματα των τοπικών αγορών εργασίας προέκυψε η ανάγκη προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας. Η ενασχόληση αυτή κάλυπτε δύο βασικούς και αλληλοεπηρεαζόμενους τομείς της οικονομικής ανάλυσης. Ο πρώτος αφορούσε την ανάγκη κάλυψης και τεκμηρίωσης των θεωρητικών ζητημάτων που αναφέρονταν στην έννοια και στις βασικές λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας και ο δεύτερος την ανάγκη των εμπειρικών εφαρμογών ή με άλλα λόγια

την ανάγκη της επιλογής και του προσδιορισμού συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών που θα μπορούσαν να αποτελέσουν (να θεωρηθούν) τοπικές αγορές εργασίας.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ενασχόληση των οικονομολόγων με τα ζητήματα αυτά γίνεται πιο συστηματική κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Στη διάρκεια των ετών αυτών έχουν αναπτυχθεί μια σειρά μεθόδων[17] που επιχειρούν, με περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία, να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που συνδέονται με τον προσδιορισμό των γεωγραφικών ορίων των αγορών εργασίας. Οι περισσότερες από τις μεθόδους αυτές χρησιμοποιούν τη μετακίνηση των εργαζομένων από τον τόπο κατοικίας στον τόπο εργασίας ως βασικό συστατικό για τον προσδιορισμό των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας. Άλλες προκειμένου να αποφύγουν τα σημαντικά προβλήματα που ανακύπτουν κατά τη διαδικασία προσδιορισμού των ορίων των αγορών εργασίας υιοθετούν πιο συμβατικές μεθόδους, που ταυτίζουν τα διοικητικά όρια των περιοχών με τα όρια των αγορών εργασίας.

Ανάμεσα στους πρώτους ερευνητές που έκαναν χρήση της μετακίνησης των ατόμων από το χώρο κατοικίας στον τόπο εργασίας συγκαταλέγεται ο Goldner (1955), ο οποίος εισάγει την έννοια της κανονικής περιοχής προτίμησης. Ως κανονική περιοχή προτίμησης θεωρείται η γεωγραφική περιοχή εντός της οποίας ένας μισθωτός είναι διατεθειμένος να εργασθεί σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Οι προτιμήσεις των ατόμων αθροιζόμενες διαμορφώνουν τις περιοχές προτίμησης, οι οποίες ενδέχεται να είναι κοινές, διαφορετικές ή και αλληλοκαλυπτόμενες, με τρόπο ώστε τα όρια των αγορών εργασίας να είναι συνάρτηση των κανονικών περιοχών προτίμησης. Οι περιοχές προτίμησης των εργαζομένων λειτούργησαν περισσότερο σε θεωρητικό επίπεδο καθώς διερεύ-

17 Για μια συστηματική παρουσίαση των μεθόδων προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στο Ευστράτογλου (2004) και στην εκεί παρουσιαζόμενη βιβλιογραφία.

νησαν μια σειρά ζητημάτων, που συνδέονταν με τη μετακίνηση των εργαζομένων και δεν απετέλεσαν τη βάση για εμπειρικές διερευνήσεις.

Μεταγενέστερα πιο συστηματικές προσπάθειες, που είχαν ως βάση την καθημερινή μετακίνηση των ατόμων από το χώρο κατοικίας στο χώρο εργασίας αποτέλεσαν τη βάση τόσο για θεωρητική επεξεργασία των σχετικών ζητημάτων όσο και για εμπειρικές εφαρμογές. Η πιο διαδεδομένη και επεξεργασμένη μέθοδος είναι αυτή των Περιοχών Μετακίνησης προς την Εργασία (Travel to Work Areas). Για ένα μεγάλο αριθμό ερευνητών η μέθοδος αυτή θεωρείται η πιο κατάλληλη, καθώς παρέχει τη δυνατότητα προσδιορισμού γεωγραφικών ορίων, που πληρούν συγκεκριμένα κριτήρια και μπορεί να λειτουργήσουν με σχετική επάρκεια. Ως περιοχή μετακίνησης προς την εργασία θεωρείται η γεωγραφική περιοχή που προκύπτει από την επεξεργασία των προτύπων μετακίνησης των εργαζομένων από τον τόπο κατοικίας στον τόπο εργασίας.

Η μέθοδος έχει εφαρμοσθεί με διάφορες παραλλαγές σ΄ έναν αριθμό χωρών (Μ. Βρετανία, ΗΠΑ, Ιταλία, Ισπανία, Αυστρία, κ.ά.). Είναι ωστόσο ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Μ. Βρετανία, που από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι και σήμερα εφαρμόζεται συστηματικά, διαμορφώνοντας παράλληλα και τη βάση για τον προσδιορισμό γεωγραφικών περιοχών ανάπτυξης συγκεκριμένων πολιτικών. Οι πιο πρόσφατες εφαρμογές της μεθόδου στηρίζονται στις εργασίες των Goodman (1970) και Smart (1974). Ο πρώτος εισάγει τις έννοιες της λειτουργικότητας και της αυτάρκειας[18] των

18 Σύμφωνα με τον Goodman για να επιτευχθεί ένας λειτουργικός προσδιορισμός της τοπικής αγοράς εργασίας πρέπει να ισχύουν δύο βασικές προϋποθέσεις: Πρώτον, τα όρια της συγκεκριμένης περιοχής να διασχίζονται από ένα ιδιαίτερα μικρό αριθμό ατόμων κατά την καθημερινή μετακίνηση από την κατοικία στην εργασία, και δεύτερον, εντός της περιοχής να συντελείται ένας μεγάλος αριθμός μετακινήσεων που να διαμορφώνει τους όρους μιας εσωτερικής ενοποίησης και ολοκλήρωσης. Η έννοια της αυτάρκειας συνδέεται με το ποσοστό του πληθυσμού που κατοικεί και εργάζεται στη περιοχή και το ποσοστό των εργαζομένων στην περιοχή, που είναι ταυτοχρόνως και κάτοικοι της περιοχής.

περιοχών και ο δεύτερος τις επεξεργάζεται συστηματικά με στόχο το διαχωρισμό όλης της Μ. Βρετανίας σε διαδοχικές και εφαπτόμενες περιοχές, οι οποίες να πληρούν συγκεκριμένες προϋποθέσεις και να συνιστούν τοπικές αγορές εργασίας. Η εφαρμογή της μεθόδου οδηγεί στον προσδιορισμό συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών, που θεωρούνται ως τοπικές αγορές εργασίας. Ωστόσο, καθώς τα πρότυπα μετακίνησης των εργαζομένων υπόκεινται σε σημαντικές διαφοροποιήσεις, έχουν ως αποτέλεσμα την παράλληλη διαφοροποίηση των αποτελεσμάτων της εφαρμογής της μεθόδου. Με άλλα λόγια, οι με αυτόν τον τρόπο προσδιοριζόμενες τοπικές αγορές εργασίας δεν παραμένουν διαχρονικά σταθερές αλλά υπόκεινται σε διαφοροποιήσεις, ως αποτέλεσμα των μεταβολών των προτύπων μετακίνησης των εργαζομένων.

Μια διαφορετική μέθοδος που έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως στις ΗΠΑ είναι αυτή των τυπικών πολεοδομικών συγκροτημάτων (Standard Metropolitain Statistical Areas). Ως τέτοια θεωρούνται τα πολεοδομικά συγκροτήματα, τα οποία περιλαμβάνουν το κέντρο μιας πόλεως και τα περίχωρά της και συνήθως καλύπτουν συγκεκριμένα κριτήρια αναφορικά με τον τόπο εργασίας και τον τόπο διαμονής.[19] Τα γεωγραφικά όρια αυτών των περιοχών, όπως προκύπτουν μέσα από την εφαρμογή των κριτηρίων, διαμορφώνουν και τα γεωγραφικά όρια των τοπικών αγορών εργασίας. Πολλοί ερευνητές θεωρούν ότι τα τυπικά πολεοδομικά συγκροτήματα συνιστούν τις κατάλληλες γεωγραφικές ενότητες για την ανάλυση μιας σειράς φαινομένων.

Τέλος, μια συχνά χρησιμοποιούμενη μέθοδος προσδιορισμού των ορίων των αγορών εργασίας είναι αυτή της χρησιμοποίησης των διοικητικών ορίων των περιοχών. Η μέθοδος είναι ιδιαίτερα δια-

19 Συνήθως τα κριτήρια αυτά είναι παρόμοια με αυτά που ορίζουν την αυτάρκεια των περιοχών στη μέθοδο των Goodman και Smart και αφορούν συνδυασμούς των ποσοστών (ή μεριδίων) του πληθυσμού της περιοχής που εργάζεται εκτός περιοχής και του πληθυσμού άλλων περιοχών που εργάζεται εντός.

δεδομένη τόσο στην περιφερειακή όσο και στην τοπική ανάλυση καθώς προσδιορίζει σαφή γεωγραφικά όρια και συνήθως συνδυάζεται με τη διαθεσιμότητα στατιστικών δεδομένων. Επιπροσθέτως, καθώς τις περισσότερες φορές τα διοικητικά όρια των περιοχών προκύπτουν μέσα από διαδικασίες ιστορικού και οικονομικού χαρακτήρα και συνδέονται συνήθως με την παροχή συγκεκριμένων υπηρεσιών αλλά και την οργάνωση, την έκφραση και τη διεκδίκηση συμφερόντων, διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις ώστε να λειτουργήσουν ως όρια αγορών εργασίας. Ωστόσο η μέθοδος αυτή παρουσιάζει και σημαντικά μειονεκτήματα, το βασικότερο των οποίων θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι συνίσταται στο ότι τα διοικητικά όρια των περιοχών δεν ταυτίζονται απαραίτητα με τα λειτουργικά όρια των αγορών εργασίας. Η αγνόηση αυτής της διαπίστωσης μπορεί να επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις στα υπό ανάλυση φαινόμενα καθώς και στην αξιοπιστία των εκτιμώμενων παραμέτρων (Isserman, Taylor, Gerking και Scubert 1986).

Η ανάπτυξη βεβαίως των μεθόδων, που συνοπτικά παρουσιάσθηκαν, σε όλη σχεδόν την ιστορική τους εξέλιξη, δεν υπήρξε (και δεν είναι σήμερα) ανεξάρτητη από τις αντιλήψεις ή ορθότερα από τον τρόπο με τον οποίο οι επιστήμονες αντιλαμβάνονται τη φύση, τα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες των αγορών εργασίας. Για παράδειγμα, για τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, στις αντιλήψεις των οποίων η αγορά εργασίας είναι ενιαία και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη πλήρους πληροφόρησης και κινητικότητας της εργασίας, η έννοια του χώρου (και των χωρικών διαστάσεων εν γένει) δεν διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και οι τοπικές αγορές εργασίας διαφοροποιούνται από τις εθνικές ή τις περιφερειακές μόνο ως προς το μέγεθος (ή την κλίμακα ανάλυσης), οι μέθοδοι προσδιορισμού των ορίων τους είναι φυσικό να λαμβάνουν υπόψη μόνο αυτά τα χαρακτηριστικά και να προσανατολίζονται προς συναφείς με αυτά λύσεις. Σε αντίθεση με τις νεοκλασικές, πιο ρι-

ζοσπαστικές θεωρήσεις,[20] σύμφωνα με τις οποίες οι αγορές εργασίας δεν είναι ενιαίες και δεν λειτουργούν όπως οι λοιπές αγορές (προϊόντων ή κεφαλαίου), αλλά χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη έντονων κατατμήσεων και αποτελούνται από πολλές υπο-αγορές, οι οποίες συνήθως αλληλοεπικαλύπτονται και συνδέονται μεταξύ τους με διάφορους τρόπους, οι προσπάθειες προσδιορισμού των ορίων τους, λόγω ακριβώς της συνθετότητας και πολυπλοκότητας των δομών αλλά και του δυναμικού τους χαρακτήρα, γίνονται ακόμη πιο δυσχερείς και πολλά ζητήματα παραμένουν ανοικτά και απαιτούν περαιτέρω επεξεργασίες και απαντήσεις.

Ωστόσο, παρά την πρόοδο που έχει επιτευχθεί τα τελευταία χρόνια στο πεδίο της ανάπτυξης των μεθόδων προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας πολλά ζητήματα παραμένουν προς διευθέτηση μέχρις ότου οι μέθοδοι αυτές να μπορούν με ευχέρεια να υιοθετηθούν και να παράγουν ικανοποιητικά αποτελέσματα. Οι ήδη υπάρχουσες εμφανίζουν σημαντικές δυσχέρειες στο πεδίο της εμπειρικής εφαρμογής, και συνδέονται τόσο με τη φύση και τα χαρακτηριστικά των μεθόδων όσο και με τις απαιτούμενες για την εφαρμογή τους προϋποθέσεις. Για παράδειγμα, η υιοθέτηση της μεθοδολογίας των Περιοχών Μετακίνησης προς Εργασία και η προσπάθεια προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας σε μια ευρύτερη περιοχή, προσκρούει σε σημαντικά εμπόδια και δυσχέρειες, που θα πρέπει να αντιμετωπισθούν. Απαιτείται ειδική τεχνογνωσία που αφορά την ανάπτυξη και την εφαρμογή των κατάλληλων κριτηρίων (λειτουργικότητα, αυτάρκεια, κ.ά.), τον προσδιορισμό και την ανάλυση των προτύπων μετακίνησης των εργαζομένων καθώς και αντιμετώπιση σημαντικών ζητημάτων, που συνδέονται με τις χωρικές, κοινωνικές και οικονομικές ιδιαιτερότητες των περιοχών. Απαιτείται η ύπαρξη κατάλληλων στατιστικών δεδομένων, που συνήθως προέρχονται από τις απογραφές πληθυ-

20 Θα παρουσιασθούν αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο της μελέτης.

σμού,[21] καθώς και η δυνατότητα χειρισμού ενός μεγάλου όγκου πληροφοριών. Απαιτούνται με λίγα λόγια, γνώσεις, χρόνος και υψηλό κόστος, προϋποθέσεις που δεν πληρούνται με ευχέρεια, τουλάχιστον από την πλευρά των μεμονωμένων ερευνητών.

Παρεμφερή προβλήματα εμφανίζονται και στην περίπτωση υιοθέτησης της μεθόδου των τυπικών πολεοδομικών συγκροτημάτων. Πέραν των όσων αναφέρθηκαν προηγουμένως, εγείρονται και άλλα που συνδέονται με τις δυσχέρειες διάκρισης των αγροτικών από τις αστικές περιοχές καθώς και με τον προσδιορισμό του κέντρου και της περιφέρειας, σε όρους μετακίνησης προς την εργασία, σε μεγάλα αστικά κέντρα.

Οι δυσχέρειες αυτές πολλές φορές υποχρεώνουν τους ερευνητές να υιοθετούν άλλες απλούστερες μεθόδους, που ενδεχομένως στερούνται των πλεονεκτημάτων των πιο σύνθετων, αλλά παρέχουν δυνατότητες εφαρμογής. Μία αρκετά συνηθισμένη μέθοδος είναι αυτή της υιοθέτησης των διοικητικών ορίων των περιοχών ως ορίων των τοπικών αγορών εργασίας. Έτσι σε πολλές περιπτώσεις, τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς, τα γεωγραφικά όρια των περιφερειών θεωρούνται και ως όρια των περιφερειακών αγορών εργασίας, όπως και τα όρια των νομών ή και ακόμη μικρότερων διοικητικών μονάδων (δήμων) θεωρούνται ως όρια των τοπικών αγορών εργασίας.

1.3. Βασικά μεθοδολογικά ζητήματα της μελέτης

Τα δύο αυτά ζητήματα (της περιορισμένης επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας και του προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας), που παρουσιάσθηκαν συνοπτικά στα

21 Τούτο συνιστά και ένα επιπλέον μειονέκτημα της εφαρμογής της μεθόδου (ή των παραλλαγών της) καθώς, όπως είναι γνωστό, οι απογραφές πληθυσμού διενεργούνται στις αρχές κάθε δεκαετίας, με αποτέλεσμα οι πληροφορίες που παρέχουν τα στοιχεία τους να μην είναι σε αρκετές περιπτώσεις επίκαιρες. Στην περίπτωση των προτύπων μετακίνησης των εργαζομένων, ενδέχεται να υπάρχει σημαντική διαφοροποίησή τους μέσα στο χρονικό διάστημα μιας δεκαετίας.

προηγούμενα τμήματα του κεφαλαίου, θέτουν ταυτοχρόνως και το πλαίσιο εντός του οποίου τα βασικά μεθοδολογικά ζητήματα της μελέτης θα πρέπει να αντιμετωπισθούν. Η διαπίστωση της περιορισμένης επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας σε συνδυασμό με μια σειρά εξελίξεων που αφορούν το ευρύτερο πεδίο της απασχόλησης (νέες μορφές απασχόλησης, έμφαση στο πεδίο των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, κ.λπ.) δημιουργούν μια σειρά ερωτημάτων και ερευνητικών προκλήσεων, που αφορούν το εάν και κατά πόσο οι εξελίξεις αυτές συνδέονται (με) και επηρεάζουν, άμεσα ή έμμεσα, τις αγορές εργασίας και ειδικότερα (με) τις τοπικές αγορές εργασίας.

΄Ενα μέρος αυτών των εξελίξεων επιχειρείται να διερευνηθεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Για ένα άλλο μέρος, η παρούσα μελέτη θα μπορούσε να συνιστά ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης, ένα ξεκίνημα. Συνεπώς η διαπίστωση του ρυθμού επέκτασης (ή και συρρίκνωσης) του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας καθίσταται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα καθώς, πέραν των άλλων, διαμορφώνει τη βάση για περαιτέρω διερευνήσεις των σύγχρονων αυτών εξελίξεων.

Από την άλλη πλευρά, το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τα ζητήματα τοπικού χαρακτήρα και η ανάδειξη των τοπικών αγορών εργασίας ως κατάλληλης κλίμακας για την ανάλυση μιας σειράς φαινομένων αναδεικνύει, με τη σειρά της, τη σημασία των ζητημάτων όπως αυτά των μεθόδων προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας. Επιβάλλει, με άλλα λόγια, την υιοθέτηση μιας μεθόδου που θα επιτρέψει τη διερεύνηση των αντικειμένων της μελέτης και την επίτευξη των βασικών της στόχων. Στην περίπτωση της παρούσας μελέτης και με δεδομένα από τη μία πλευρά τη βούληση μιας μακρο-οικονομικής θεώρησης των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα και από την άλλη τις δυνατότητες επιλογής της κατα-ταλληλότερης και προσφορότερης μεθόδου προσδιορισμού των

ορίων των αγορών εργασίας, η επιλογή της υιοθέτησης των νομών ως τοπικών αγορών εργασίας λειτουργεί, όπως θα αναδειχθεί και πιο συστηματικά παρακάτω, σχεδόν ως μονόδρομος. Κάθε άλλη επιλογή, από το συγκεκριμένο φάσμα των μεθόδων, προϋποθέτει συνθήκες και απαιτεί μέσα, που δεν είναι διαθέσιμα στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης.[22]

1.3.1. Αντικείμενο της μελέτης

Αντικείμενο της μελέτης είναι η ενασχόληση με τις εξελίξεις που αφορούν το πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα. Η ενασχόληση αυτή συνδέεται τόσο με βασικά θεωρητικά ζητήματα, που αφορούν την έννοια και τις λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας όσο και με εμπειρικά ζητήματα, που αφορούν τον προσδιορισμό τους και τη μέτρηση, την αποτίμηση και την ερμηνεία των πρόσφατων εξελίξεων που παρατηρούνται σ' αυτές. Θεωρητική και εμπειρική ενασχόληση με τις τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα συνιστούν λοιπόν τα βασικά αντικείμενα αυτής της μελέτης, που φιλοδοξεί να συμβάλει στον σχετικά περιορισμένο διάλογο, που αναπτύσσεται στη χώρα μας γύρω από τα ζητήματα αυτά. Δεν είναι ωστόσο μόνο η συμβολή στο σχετικό διάλογο, αλλά κυρίως οι πρόσφατες εξελίξεις στο πεδίο της θεωρίας αλλά κυρίως στους χώρους της εργασίας, που καθιστούν ενδιαφέρουσα την ενασχόληση με τα ζητήματα αυτά.

Είναι οι ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις που μεταθέτουν τα ζητήματα των αγορών εργασίας από τις παρυφές της οικονομικής ανάλυσης στο επίκεντρό της (Solow 1990), σε συνδυασμό με την ανάδειξη ενός αυξανόμενου ενδιαφέροντος για

22 Γνώμη του γράφοντος είναι ότι θα παρουσίαζε εξαιρετικό ενδιαφέρον και θα ήταν ενδεχομένως και εξαιρετικά χρήσιμος ο προσδιορισμός των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα μέσα από την εφαρμογή της μεθοδολογίας των περιοχών μετακίνησης προς εργασία. Κάτι τέτοιο, πέραν τα ειδικής τεχνογνωσίας, θα απαιτούσε την ύπαρξη (και χρηματοδότηση) μιας ερευνητικής ομάδας αλλά και τη βούληση της πολιτείας να αξιοποιήσει τα αποτελέσματα της ερευνητικής αυτής προσπάθειας.

τις εξελίξεις στο τοπικό επίπεδο, που καθιστούν την ενασχόληση με τα θεωρητικά και εμπειρικά ζητήματα των τοπικών αγορών εργασίας ολοένα και πιο απαραίτητη. Εάν σε αυτές τις γενικότερου χαρακτήρα διαπιστώσεις προστεθούν και οι ειδικότερες, που συνδέονται με τα χαρακτηριστικά του ελλαδικού χώρου και με το βαθμό ανάπτυξης της επιστημονικής, γύρω από τα σχετικά ζητήματα, έρευνας, τότε τα επιχειρήματα υπέρ της ενασχόλησης με τις τοπικές αγορές εργασίας στη χώρα μας γίνονται ακόμη πιο προφανή.[23]

Ο συνδυασμός, λοιπόν, μιας σειράς ειδικών χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας (με κύριο αυτό της περιορισμένης επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας) με τις πρόσφατες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις κατά την παρελθούσα κυρίως δεκαετία και με την απουσία μιας συστηματικής θεώρησης και καταγραφής του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας, σε συνολικό για τη χώρα επίπεδο, καθιστούν τα αντικείμενα της μελέτης αυτής ενδιαφέροντα και χρήσιμα, κατά τη γνώμη του γράφοντος, για μια περαιτέρω διερεύνηση των σχετικών φαινομένων.

1.3.2. Οι στόχοι της μελέτης

Οι βασικοί στόχοι της μελέτης μπορεί να ενταχθούν σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει τα ζητήματα που συνδέονται με τη θεωρητική θεμελίωση της έννοιας των τοπικών αγορών καθώς και με την παρουσίαση μιας επισκόπησης των βασικών θεωριών που συνδέονται μ' αυτές. Η δεύτερη, τα ζητήματα που συνδέονται με τον προσδιορισμό του βαθμού εμπέδωσης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα, του ρυθμού μεταβολής των διαστάσεών τους κατά τη δεκαετία του 1990 και της

23 Θα αρκούσε και μόνο η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο αυτή η περιορισμένη επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας είναι κατανεμημένη σε τοπικό επίπεδο για να αποτελέσει επαρκές ερέθισμα για την ανάληψη της εκπόνησης της σχετικής ή μιας παρόμοιας μελέτης.

ανάδειξης μιας σειράς χαρακτηριστικών τους, που αφορούν τόσο τις επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες που τις συνθέτουν όσο και ειδικότερα χαρακτηριστικά τους όπως το φύλο και το επάγγελμα. Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τα ζητήματα που συνδέονται με την προσπάθεια ανάδειξης ενός ερμηνευτικού πλαισίου, που θα επιτρέψει να δοθούν απαντήσεις στις βασικές αυτές εξελίξεις που παρατηρούνται στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας και κυρίως θα επιτρέψει την ερμηνεία των μεταβολών των ποσοτικών (αλλά και των ποιοτικών) διαστάσεών τους.

Αναλυτικότερα ως προς τη θεωρητική θεμελίωση της έννοιας της τοπικής αγοράς εργασίας θα μπορούσε καταρχάς να υποστηριχθεί ότι η ολοένα και περισσότερο αυξανόμενη χρήση των τοπικών αγορών εργασίας, σε θεωρητικό αλλά και σε εμπειρικό επίπεδο, δεν συμβαδίζει με μια ξεκάθαρη αντίληψη ή κατανόηση της έννοιας και κατ' επέκταση των λειτουργιών της. Με άλλα λόγια, δεν είναι διόλου ξεκάθαρο, όχι μόνο στην ευρύτερη κοινή γνώμη αλλά ακόμη και σε κατηγορίες επιστημόνων και χειριστών των πολιτικών, το τι είναι μια τοπική αγορά εργασίας. Δεν είναι πολύ μακρινές οι εποχές όπου οικονομολόγοι της εργασίας (Robinson 1967:36) υποστήριζαν ότι γνωρίζουμε περισσότερα για τον περίγυρο του φεγγαριού παρά για την έννοια και τις λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας. Παρά το γεγονός ότι από την εποχή εκείνη μέχρι σήμερα έχει επέλθει μια σημαντική ανάπτυξη των θεωριών των αγορών εργασίας και η γνώση γύρω από τις λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας έχει αυξηθεί σημαντικά, πολλά ζητήματα παραμένουν αδιευκρίνιστα και δημιουργούν συγχύσεις όχι μόνο ανάμεσα στην κοινή γνώμη αλλά και ανάμεσα στους ειδικούς και στους επιστήμονες και χειριστές των σχετικών πολιτικών.

Συνεπώς, μια συστηματική ενασχόληση με την έννοια και τις λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας μπορεί να αποβεί πολλαπλά χρήσιμη και να συμβάλει, στο μέτρο των δυνατοτήτων

της, τόσο σ' ένα διάλογο (περιορισμένο ομολογουμένως στη χώρα μας) γύρω από τα σχετικά ζητήματα όσο και στην αποσαφήνιση των σχετικών εννοιών και στην αποφυγή συγχύσεων και παρεξηγήσεων.

Ο προσδιορισμός του βαθμού ανάπτυξης του θεσμού της αγοράς εργασίας και ιδιαίτερα του διαφορετικού βαθμού ανάπτυξης των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα καθίσταται ιδιαίτερα χρήσιμος τόσο σε σχέση με τους λόγους που επέδρασαν και συνεχίζουν να επιδρούν σε μια περιορισμένη ανάπτυξη του θεσμού, που συνοπτικά παρουσιάσθηκαν στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, όσο και για λόγους που αφορούν τη μεγάλη ποικιλία των καταστάσεων που εμφανίζονται σε τοπικό επίπεδο και διευκολύνουν ή εμποδίζουν την περαιτέρω επέκτασή του. Αυτό που είναι ενδιαφέρον στην περίπτωση αυτή είναι να διαπιστωθεί πως ευρύτερες τάσεις (όπως η διατήρηση της υψηλής αυτοαπασχόλησης και της εκτεταμένης παρουσίας των συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών) που συνδέονται με την περιορισμένη επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας συμπεριφέρονται τοπικά και διευκολύνουν ή εμποδίζουν την ανάπτυξη των τοπικών αγορών εργασίας. Η μεγάλη ποικιλία των καταστάσεων σηματοδοτεί και τους διαφορετικά, ποσοτικά και ποιοτικά, βαθμούς επικράτησης, σε τοπικό επίπεδο, των ευρύτερων αυτών τάσεων.

Από την άλλη πλευρά, καθώς η συνολική ποσότητα της εργασίας που διέρχεται μέσα από την αγορά εργασίας μπορεί να διακριθεί σε απασχολούμενους (μισθωτούς) και ανέργους,[24] καθίσταται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η διαπίστωση του κατά πόσο οι εξελίξεις συνδέουν τους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας

24 Αξίζει να επισημανθεί ότι στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης η μετρούμενη ποσότητα εργασίας καταγράφει μόνο μία διάσταση (όψη) της ποσότητας εργασίας που διέρχεται δια μέσου της αγοράς. Τη διάσταση που καταγράφεται μέσα από τον αριθμό των ατόμων. Η συνολική όμως ποσότητα της εργασίας συνδέεται και με άλλα χαρακτηριστικά πέραν του αριθμού των ατόμων, όπως οι ώρες εργασίας, η ένταση της εργασίας αλλά και με άλλα ποιοτικά χαρακτηριστικά, όπως το επάγγελμα, οι γνώσεις και οι δεξιότητες του εργατικού δυναμικού.

με τις δύο αυτές καταστάσεις του ανθρώπινου βίου. Τη μισθωτή απασχόληση και την ανεργία. Κατά πόσο δηλαδή η επέκταση των τοπικών αγορών εργασίας συνδέεται με την επέκταση (ή συρρίκνωση) της μισθωτής απασχόλησης και της ανεργίας. Εξίσου ενδιαφέρον ασφαλώς παρουσιάζει και η διερεύνηση των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στους ρυθμούς μεταβολής των ποσοτικών διαστάσεων των αγορών εργασίας με ειδικά χαρακτηριστικά των ομάδων του πληθυσμού, όπως το φύλο και το επάγγελμα.

Στο πλαίσιο της διερεύνησης των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας και στους παράγοντες όπως η κατάσταση της απασχόλησης των ατόμων, το φύλο και το επάγγελμά τους επιχειρείται και η ανάπτυξη κάποιων αρχικών ερμηνευτικών υποθέσεων, που με τη σειρά τους επιδιώκουν να φωτίσουν περαιτέρω τις σχετικές εξελίξεις. Έτσι διερευνάται ο ρόλος του μεγέθους των τοπικών αγορών εργασίας και των ευρύτερων δημογραφικών εξελίξεων στην προσπάθεια ερμηνείας του βαθμού επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Ειδικότερα το μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας, η ερμηνευτική ικανότητα του οποίου αναμφίβολα συνδέεται με το γεγονός ότι οι μεγάλες σε μέγεθος τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζουν ένα σημαντικά διαφοροποιημένο καταμερισμό της εργασίας σε σχέση με τις μικρές, διερευνάται όχι μόνο μέσα από τη διαφοροποίηση του ρυθμού επέκτασης των μικρών ή μεγάλων αγορών αλλά και μέσα από τον προσδιορισμό του ποσοστού (μεριδίου) του συνολικού εργατικού δυναμικού που διέρχεται δια μέσου της τοπικής αγοράς εργασίας. Με άλλα λόγια, δεν επιχειρείται μόνο να προσδιορισθεί πόσο γρήγορα ή αργά επεκτείνονται οι μικρές ή μεγάλες τοπικές αγορές εργασίας αλλά και κατά πόσο οι μικρές ή μεγάλες αυτές αγορές διαχειρίζονται ένα (σχετικά) μεγάλο ή μικρό τμήμα του εργατικού δυναμικού της περιοχής τους.[25]

25 Από τα όσα έχουν μέχρι στιγμής αναφερθεί καθίσταται φανερό, στο πλαίσιο της

Στην τρίτη κατηγορία των στόχων εντάσσονται τα ζητήματα εκείνα που αφορούν μια πιο συστηματική προσπάθεια ανάδειξης ενός ερμηνευτικού πλαισίου των εξελίξεων στις τοπικές αγορές εργασίας. Το ερμηνευτικό αυτό πλαίσιο συνδέεται με τους βασικούς τομείς της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας και πιο συγκεκριμένα με τις εξελίξεις της απασχόλησης στους τομείς αυτούς. Επιχειρείται δηλαδή να διερευνηθεί κατά πόσο οι μεταβολές της απασχόλησης στον πρωτογενή, στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα της οικονομίας μπορούν να ερμηνεύσουν, σε ικανοποιητικό βαθμό, τις εξελίξεις στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας. Σε καθεμία περίπτωση διαμορφώνεται και μία συγκεκριμένη υπόθεση, που συνδέει τις μεταβολές της απασχόλησης του τομέα με τον ρυθμό επέκτασης (ή συρρίκνωσης) των τοπικών αγορών εργασίας και επιχειρείται η εμπειρική της επιβεβαίωση, μέσα κυρίως από μια συγκριτική θεώρηση των σχετικών μεγεθών και μέσα από τη χρήση ενός απλού συντελεστή συσχέτισης.

Το όλο αυτό εγχείρημα στηρίζεται πάνω σε δύο θεμελιώδεις και αλληλοεξαρτώμενες επιλογές, που συνοπτικά παρουσιάζονται παρακάτω. Η πρώτη αφορά την υιοθέτηση των διοικητικών ορίων των νομών ως ορίων των τοπικών αγορών εργασίας και η δεύτερη με την (σχεδόν) υποχρεωτική χρήση των στατιστικών δεδομένων των απογραφών πληθυσμού. Στις δύο αυτές θεμελιώδεις επιλογές δομείται ολόκληρη η ανάλυση και επιχειρείται η επιβεβαίωση των υποθέσεων και η επίτευξη των στόχων της μελέτης.

1.3.3. Η επιλογή των νομών ως τοπικών αγορών εργασίας

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, οι νομοί της χώρας αντιμετωπίζονται ως τοπικές αγορές εργασίας. Όπως ήδη επισημάνθηκε

παρούσας μελέτης, ότι το μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας δεν γίνεται αντιληπτό με βάση τις γεωγραφικές τους διαστάσεις, αλλά την ποσότητα εργασίας που διέρχεται δια μέσου αυτών. Και είναι προφανές ότι τα δύο αυτά μεγέθη δεν κινούνται υποχρεωτικά προς την ίδια κατεύθυνση αλλά αναπτύσσουν διάφορους πιθανούς συνδυασμούς.

στον πρόλογο της μελέτης, η υιοθέτηση των διοικητικών ορίων των νομών ως γεωγραφικών ορίων των τοπικών αγορών εργασίας ή με άλλα λόγια η θεώρηση των νομών ως τοπικών αγορών εργασίας συνιστά ένα συμβιβασμό. Ένα συμβιβασμό που δεν απαλλάσσεται από προβλήματα, που ωστόσο όμως θεωρείται ότι συνδέεται με πλεονεκτήματα που υπερκαλύπτουν την ύπαρξη των όποιων μειονεκτημάτων.

Σε μια προσπάθεια ανάδειξης των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων μιας τέτοιας επιλογής και κάνοντας χρήση των ζητημάτων που προκύπτουν στον αποτελεσματικό προσδιορισμό των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ο νομός διαμορφώνει μία γεωγραφική κλίμακα, εντός της οποίας λαμβάνει χώρα το μεγαλύτερο τμήμα της καθημερινής μετακίνησης των εργαζομένων από το σπίτι στη δουλειά.[26] Τούτο διαμορφώνει και τη συνθήκη, η τήρηση της οποίας συνιστά και τη βασική προϋπόθεση ώστε μια γεωγραφική περιοχή να μπορεί να θεωρηθεί, με σχετική ασφάλεια, ως τοπική αγορά εργασίας. Η διαπίστωση αυτή συνδέεται ασφαλώς με επισημάνσεις που αφορούν τόσο την ουσιαστική αποτελεσματικότητα της γεωγραφικής ενότητας, υπό την έννοια ότι στο επίπεδο της περιφέρειας μια εσωτερική ενοποίηση επιτυγχάνεται όταν δεν υπάρχουν σημαντικές συγκεντρώσεις οικονομικής δραστηριότητες σε όμορες περιφέρειες, ενώ στο επίπεδο του νομού, η εξέταση της χωροθέτησης των οικονομικών δραστηριοτήτων των όμορων νομών πρέπει να λαμβάνεται υπόψη[27] (Δεδουσόπουλος, 1998:31). Ο ισχυρισμός ότι το μεγαλύτερο τμήμα της καθημερινής μετακί-

26 Δηλαδή υποστηρίζεται ότι ένα σημαντικά μικρότερο τμήμα των εργαζομένων διασχίζει καθημερινά τα γεωγραφικά όρια του νομού, στο πλαίσιο της μετακίνησής του από το σπίτι στη δουλειά.

27 Και στις δύο αυτές περιπτώσεις όπου υφίσταται ανάπτυξη σημαντικών οικονομικών δραστηριοτήτων σε όμορες περιοχές υποχρεώνει τμήματα του εργατικού δυναμικού που κατοικούν σε μια περιοχή να μετακινούνται καθημερινά διασχίζοντας τα (διοικητικά) όρια της περιοχής και συνεπώς να καταστρατηγούν μία από τις βασικές συνθήκες για την υιοθέτηση της σχετικής μεθόδου.

νησης των εργαζομένων λαμβάνει χώρα μέσα στο όρια του νομού ασφαλώς παραμένει μια υπόθεση, η επιβεβαίωση της οποίας δεν μπορεί να γίνει με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία και την υιοθετηθείσα μεθοδολογία. Φαίνεται λογικό να υπάρχουν και περιπτώσεις που τούτο δεν μπορεί να ισχύσει, στο βαθμό που ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες –και κατά συνέπεια και οικονομικές συναλλαγές– λαμβάνουν χώρα στις παρυφές των νομών, με αποτέλεσμα τα γεωγραφικά τους όρια να διασχίζονται καθημερινά από ένα τμήμα του εργατικού δυναμικού, γεγονός που καθιστά αμφίβολη την προαναφερθείσα συνθήκη. Αλλά και αν ακόμη υποτεθεί ότι τα γεωγραφικά όρια του νομού δεν διασχίζονται καθημερινά από ένα μεγάλο τμήμα των απασχολουμένων ή με άλλα λόγια ότι η πλειονότητα των εργαζομένων κινείται μέσα στα γεωγραφικά όρια του νομού, τούτο αυτόματα, από μόνο του δεν θα συνιστούσε ασφαλές κριτήριο ώστε ο νομός να θεωρηθεί ως τοπική αγορά εργασίας. Στο πλαίσιο ενός νομού θα μπορούσαν να συνυπάρχουν παραπάνω από μία τοπικές αγορές εργασίας, υπόθεση που φαίνεται πολύ κοντά στην πραγματικότητα, σύμφωνα με ένα μεγάλο σώμα της θεωρίας, η οποία πρεσβεύει την ύπαρξη των κατατμήσεων στις δομές των αγορών εργασίας.[28]

Από την άλλη όμως πλευρά, η πολύχρονη (και σε πολλές περιπτώσεις) αδιατάραχτη και αναλλοίωτη διατήρηση σε ισχύ των διοικητικών ορίων των νομών, που και στην περίπτωση της Ελλάδας, ανάγονται σε ιστορικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι έχει οδηγήσει, έως ένα βαθμό, και στην ταύτισή τους και με τα λειτουργικά όρια των αγορών εργασίας. Το γεγονός ότι μέσα στο πλαίσιο του νομού, η πλειονότητα των κατοίκων αναπτύσσουν τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές τους δράσεις, διαμορφώνει και τις προϋποθέσεις,

28 Οι θεωρίες των κατατμημένων αγορών εργασίας, που θα παρουσιασθούν αναλυτικότερα σε επόμενο κεφάλαιο, υποστηρίζουν, μεταξύ άλλων, ότι οι γεωγραφικές ιδιαιτερότητες των περιοχών συμβάλλουν στην περαιτέρω επέκταση των κατατμήσεων στις αγορές εργασίας.

ώστε τα όρια των νομών να μπορεί να λειτουργήσουν και ως όρια των τοπικών αγορών εργασίας.[29]

Έχοντας λοιπόν κατά νου όλες τις επιφυλάξεις που μπορεί να προκύπτουν από την υιοθέτηση των νομών ως τοπικών αγορών εργασίας και λαμβάνοντας ταυτοχρόνως υπόψη ότι ο νομός συνιστά και τη χαμηλότερη δυνατή κλίμακα, στην οποία είναι διαθέσιμα μια σειρά στατιστικών δεδομένων, που κρίνονται απολύτως απαραίτητα για τη διενέργεια της ανάλυσης, υιοθετείται η επιλογή των νομών ως τοπικών αγορών εργασίας. Μια τέτοια επιλογή, παρά τα όποια θεωρητικά αλλά και εμπειρικά ζητήματα (και προβλήματα) που θέτει, παρέχει την ευκαιρία να διερευνηθούν και αναδειχθούν ζητήματα, στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο, που συνδέονται με τις κατηγορίες του πληθυσμού (μισθωτοί και άνεργοι) που εντάσσονται στο εσωτερικό των τοπικών αγορών εργασίας, με την επίδραση των δημογραφικών παραγόντων, με το μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας, με την επίδραση και τις εξελίξεις του φύλου καθώς και γενικών κατηγοριών επαγγελμάτων (χειρωνακτικά, μη χειρωνακτικά) στις σχετικές εξελίξεις. Επιτρέπουν με άλλα λόγια να φωτισθούν όψεις των φαινομένων και εξελίξεων που αλλιώς θα έμεναν σκοτεινές.

Η ανάδειξη μιας σειράς πλεονεκτημάτων που επιτρέπουν να φωτισθούν τέτοιου είδους εξελίξεις συνηγορούν, παρά τις όποιες επιφυλάξεις, στην υιοθέτηση της βασικής επιλογής και θεώρησης των νομών ως τοπικών αγορών εργασίας και στην ανάληψη της σχετικής πρωτοβουλίας. Είναι, με άλλα λόγια, αυτά τα πλεονεκτήματα, τα οποία επιτρέπουν να υπερκερασθούν οι σημαντικές επιφυλάξεις, που, ούτως ή άλλως, υφίστανται στη θεώρηση των νομών ως τοπικών αγορών εργασίας.

29 Τα διοικητικά όρια των περιοχών ως όρια των τοπικών αγορών εργασίας έχουν υιοθετήσει στις εργασίες τους η ΠΕΤΑ (1994), για τη μελέτη των τοπικών αγορών εργασίας της περιφέρειας Αττικής, οι Δεδουσόπουλος και Φωτεινοπούλου (1992) στη μελέτη τους για τις τοπικές αγορές εργασίας της Καλαμάτας και της Νέας Ιωνίας στην Αθήνα και η Γιαννακού (1995) στην εργασία της για την τοπική αγορά της Έδεσσας.

1.3.4. Τα στατιστικά στοιχεία της μελέτης

Η χρησιμοποίηση των στοιχείων των απογραφών πληθυσμού συνιστά τη δεύτερη και εξίσου θεμελιώδη επιλογή, στην οποία στηρίζεται η μελέτη αυτή. Και στην περίπτωση της επιλογής των στοιχείων αυτών υπάρχουν σημαντικές επιφυλάξεις, που συνδέονται κυρίως με τη φύση των στοιχείων και με τα προβλήματα που αυτά παρουσιάζουν.

Όπως συμβαίνει σχεδόν με το σύνολο των στατιστικών δεδομένων που προέρχονται από μεγάλες σειρές, έτσι και τα στοιχεία των απογραφών εμφανίζουν σημαντικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα.[30] Κατ' αρχήν ως προς τα πλεονεκτήματα των στοιχείων αυτών, λόγω ακριβώς του ότι προέρχονται από απογραφή του συνόλου του πληθυσμού της χώρας θα ανέμενε κανείς να εμφανίζουν και μια σημαντική αξιοπιστία ως προς μια σειρά επιμέρους χαρακτηριστικών τους. Η καταγραφή του συνόλου των δεδομένων του πληθυσμού της χώρας, που επιχειρείται μέσα από μία απογραφή, δεν εμπεριέχει στατιστικά σφάλματα και εκ πρώτης όψεως εμφανίζει μια απόλυτη αξιοπιστία. Ταυτοχρόνως η διαθεσιμότητά τους σε χαμηλότερα πέραν της περιφέρειας επίπεδα, όπως αυτό του νομού (και σε μερικές περιπτώσεις και για ειδικές κατηγορίες του πληθυσμού σε ακόμη χαμηλότερες διοικητικές ενότητες όπως αυτής του δήμου), συνιστά το δεύτερο και πολύ σημαντικό πλεονέκτημα, που τα καθιστά εξαιρετικά δημοφιλή και πολύ συχνά χρησιμοποιούμενα. Σε πολλές περιπτώσεις τα στατιστικά δεδομένα των απογραφών σε επίπεδο νομού ή και σε ακόμη μικρότερες διοικητικές ενότητες είναι τα μοναδικά που επιτρέπουν την καταγραφή και συνεπώς και την ερμηνεία φαινομένων και εξελίξεων στο επίπεδο αυτό.

30 Δεν θα επιχειρηθεί εδώ μια συστηματική παρουσίασή τους αλλά, πολύ συνοπτικά, θα επιχειρηθεί να παρουσιασθούν μερικά από αυτά, που συνδέονται στενότερα με την παρούσα μελέτη, με την κατανόηση της αναγκαιότητας των βασικών επιλογών αλλά και με τη διευκόλυνση της υιοθέτησης ή όχι των διαπιστώσεων και των συμπερασμάτων της μελέτης.

Ωστόσο, ο τρόπος συλλογής και επεξεργασίας τους (που συνδέεται με την απουσία ενός συστηματικού ελέγχου της ορθότητάς τους) σε συνδυασμό με τον μεγάλο τους όγκο διαμορφώνουν μια σειρά επιφυλάξεων σχετικά με την αξιοπιστία τους. Αυτός ο μεγάλος όγκος των δεδομένων, η επεξεργασία των οποίων, παρά τη σημαντική εξέλιξη της πληροφορικής τεχνολογίας, απαιτεί χρόνο και κόστος, διαμορφώνει μια άλλη κατηγορία προβλημάτων αναφορικά με τη χρήση τους.[31] Επιπροσθέτως, οι παρεχόμενες από τις απογραφές πληροφορίες περιορίζονται σε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να υστερούν σε εξειδικευμένες πληροφορίες, που κρίνονται πολλές φορές απαραίτητες για την ανάλυση και την ερμηνεία συγκεκριμένων εξελίξεων και φαινομένων. Από την άλλη πλευρά, φαινόμενα καταγραφής μιας διαφορετικής πραγματικότητας (λόγω της σημαντικής μετακίνησης τμημάτων του πληθυσμού κατά την ημέρα της απογραφής)[32] επιτείνουν τις επιφυλάξεις για την αξιοπιστία τους και αλλοιώνουν τόσο την καταγραφή των σχετικών καταστάσεων και φαινομένων όσο και τις δυνατότητες ερμηνείας τους.

΄Ενα άλλο σημαντικό μειονέκτημα των στοιχείων αυτών συνδέεται με τη διενέργεια των απογραφών κάθε δεκαετία. Η μεγάλη χρονική απόσταση που μεσολαβεί ανάμεσα σε δύο απογραφές δημιουργεί σημαντικά προβλήματα στην καταλληλότητα της χρήσης των στοιχείων αυτών. ΄Ετσι τα στοιχεία αυτά δεν μπορεί να χρησιμοποιηθούν για την άσκηση βραχυχρόνιας πολιτικής παρά μόνο σε χρονικές περιόδους που βρίσκονται κοντά στην περίοδο

31 Σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και βασικά στοιχεία της απογραφής είναι διαθέσιμα στους ερευνητές δύο και τρία χρόνια μετά τη διενέργειά της.

32 Το σχετικό φαινόμενο υποστηρίζεται ότι για μια σειρά λόγων είχε λάβει σημαντικές διαστάσεις κατά τις απογραφές του 1981 και 1991, αλλά περιορίσθηκε, χωρίς ωστόσο να εξαλειφθεί, κατά την τελευταία απογραφή (2001). Μια εκτίμηση των αποκλίσεων που παρατηρούνται ανάμεσα στον πραγματικό πληθυσμό και σ' αυτόν που καταγράφεται μέσα από τις απογραφές του πληθυσμού της ΕΣΥΕ παρέχεται από τον Λαμπριανίδη (2002:174). Οι εκεί παρουσιαζόμενες αποκλίσεις, για έναν αριθμό οικισμών του Νομού Κιλκίς, κυμαίνονται μεταξύ του –5,6% (για τον οικισμό της Κάρπης) και του –32,3% (για τον οικισμό της Καστανερής).

της διενέργειάς της και συνεπώς η χρήση τους περιορίζεται στην εκτίμηση μακροχρόνιων τάσεων.

Η συνοπτική αυτή παρουσίαση των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων των στοιχείων των απογραφών θέτει ήδη και τα βασικά επιχειρήματα της υποχρεωτικής σχεδόν χρήσης τους, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Τα στοιχεία των ερευνών εργατικού δυναμικού, που υπό μια σειρά προϋποθέσεων θα μπορούσαν να θεωρηθούν πιο κατάλληλα, τόσο ως προς τις χρονικές περιόδους της ανάλυσης όσο και ως προς τη σχέση τους με τα υπό διερεύνηση ζητήματα, όπως είναι γνωστό, δεν είναι διαθέσιμα σε επίπεδο νομού και συνεπώς δεν επιτρέπουν μια τέτοιου είδους ανάλυση. Καθίσταται λοιπόν φανερό ότι η χρήση των στοιχείων της απογραφής πληθυσμού, λόγω του είδους και της φύσης της ανάλυσης που επιχειρείται στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης είναι σχεδόν υποχρεωτική.

2
Η ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

2.1. Εισαγωγή: Γύρω από τις έννοιες της αγοράς και της εργασίας

Οι καπιταλιστικές οικονομίες είναι συνυφασμένες με την κυριαρχία των αγορών και με τη γενίκευση της διαδικασίας της ανταλλαγής. Η αγορά είναι ο χώρος συνάντησης, μέσα στον οποίο λαμβάνει χώρα η ανταλλαγή ή η αγοραπωλησία αγαθών και υπηρεσιών. Μία αγορά αναδεικνύεται όταν υπάρχουν προϊόντα ή υπηρεσίες για τα οποία πωλητές και αγοραστές εμπλέκονται σε μία αμοιβαία ανταλλαγή ή εμπορία. Σε οικονομικούς όρους η ύπαρξη και η λειτουργία μιας αγοράς προϋποθέτει την αλληλοεπίδραση προσφοράς και ζήτησης συγκεκριμένων αγαθών και υπηρεσιών και έχει ως αποτέλεσμα τον προσδιορισμό της ποσότητας και της τιμής τους.

Και ενώ μπορεί να υποστηριχθεί ότι η έννοια της ανταλλαγής είναι τόσο παλιά όσο ενδεχομένως και ο άνθρωπος, δεν είναι εύκολο να συναχθεί ότι η διαδικασία της ανταλλαγής ήταν διαδεδομένη στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, σε όλες τις φάσεις της ανάπτυξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Σε προγενέστερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης (ή και σε ειδικές περιπτώσεις σήμερα) όπου η αγορά απουσίαζε, η ανταλλαγή εμφάνιζε περιορισμένο πεδίο εφαρμογής. Ο θεσμός της αγοράς ασφαλώς προϋπήρχε του καπιταλιστικού συστήματος. Ωστόσο ο ρόλος του ήταν σημαντικά περιορισμένος.[1]

1 Ο Μαρξ, αναφερόμενος στην αρχαία ελληνική κοινωνία, της οποίας το ιδεώδες τόσο στο χώρο της θεωρίας όσο και στο χώρο της παραγωγής ήταν η αυτάρκεια, κατάσταση που ερχόταν σε αντίθεση με μία σύγχρονη έννοια του καταμερισμού της εργασίας, θεωρούσε ότι το εμπόριο, όσο και αν άκμαζε, δεν ασκούσε σημαντική επίδραση πάνω στην αρχαία οικονομία (Κανδύλης 1984).

Το σημαντικότερο όμως στοιχείο δεν συνδέεται με την ποσοτική διάστασή του (δηλαδή με το μέγεθος και το ρόλο της αγοράς), αλλά με το γεγονός ότι η αγορά βασιζόταν και λειτουργούσε με βάση τις υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις.[2]

Το οικονομικό σύστημα ήταν συνυφασμένο με τις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις και σε πολλές περιπτώσεις οι αγορές αποτελούσαν ένα συμπληρωματικό κοινωνικό θεσμό, που ελεγχόταν όμως απόλυτα από την κοινωνική εξουσία. Η μορφή της αγοράς ήταν συμβατή με οποιαδήποτε συμπεριφορά επικρατούσε στην οικονομία. Η οικονομική και κοινωνική ζωή ήταν ένα και το αυτό. Η εργασία δεν αποτελούσε μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού καθώς ήταν αυτοσκοπός, ο οποίος φυσικά περιελάμβανε χρήματα και εμπορεύματα, αλλά ήταν κάτι που έκαναν τα άτομα ως μέρος μιας παράδοσης ή ως φυσιολογικό τρόπο ζωής.

Μέχρι το τέλος της φεουδαρχίας τα πιο γνωστά οικονομικά συστήματα στηρίζονταν πάνω στην παραγωγή για αυτοκατανάλωση, στην αμοιβαιότητα και στην αναδιανομή. Οι μορφές αυτές πολλές φορές αποκτούσαν θεσμική κατοχύρωση, πάντα όμως μέσα στο πλαίσιο της υφιστάμενης κοινωνικής οργάνωσης. Η παραγωγή και η διανομή των προϊόντων εξασφαλιζόταν με τη βοήθεια διάφορων κριτηρίων, μεταξύ των οποίων το κέρδος δεν κατείχε εξέχουσα θέση (Πολάνυι, 2001:57). ΄Ενας συνδυασμός παράδοσης και νόμου, μαγείας και θρησκείας, έπειθε τον άνθρωπο να συμβιβάζεται με συγκεκριμένους κανόνες που διασφάλιζαν τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος.

Η κυριαρχία όμως της αγοράς ως θεσμού ασκεί σημαντικές επιδράσεις πάνω στην οργάνωση των κοινωνιών και σταδιακά υποχρεώνει τις κοινωνικές σχέσεις να προσαρμοσθούν πάνω στο

2 Επιπροσθέτως μάλιστα, όπως επισημαίνει ο Πολάνυι (2001:63), υπήρχαν περιπτώσεις όπου οι κοινωνίες δημιουργούσαν δικλίδες ασφαλείας ειδικά σχεδιασμένες για την προστασία της κρατούσας οικονομικής οργάνωσης από τις άμεσες ή έμμεσες επιδράσεις της αγοράς.

οικονομικό σύστημα.[3] Ωστόσο, η μετάβαση από ένα καθεστώς ύπαρξης μεμονωμένων αγορών σε ένα καθεστώς οικονομίας της αγοράς είναι κεφαλαιώδους σημασίας.[4] Η οικονομία της αγοράς αποτελεί ένα σύστημα που κατά κύριο λόγο ελέγχεται, ρυθμίζεται και κατευθύνεται μόνο από τις αγορές. Ο βασικός κανόνας που διέπει την οικονομία της αγοράς είναι ότι ο καθένας κάνει αυτό που υπαγορεύει το οικονομικό του συμφέρον. Το κάθε άτομο όχι μόνο μπορεί αλλά και πρέπει να επιδιώκει τη μεγιστοποίηση του κέρδους του.[5] Ωστόσο, το κέρδος είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής σχέσης εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας μέσα από την παραγωγή υπεραξίας. Είναι σχέση εγγενής στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (Σταμάτης, 2005:183) και προϋποθέτει την απόσπαση πλεονάσματος από τα αποτελέσματα της εργασίας και ιδιοποίησής του από τους κατόχους του κεφαλαίου. Έτσι η εμπέδωση της οικονομίας της αγοράς προϋποθέτει τη δημιουργία της μισθωτής εργασίας και την απόσπαση και ιδιοποίηση του πλεονάσματος από τα αποτελέσματά της. Κατά συνέπεια, η οικονομία της αγοράς σήμερα δεν συνιστά απλώς μία διαδικασία οργάνωσης της ανταλλαγής και της αγοραπωλησίας, αλλά ένα μηχανισμό διάρθρωσης, συντήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνίας.

3 Ιστορικά ο Heilbroner (2000:46), τοποθετεί τη γέννηση της αγοράς, με τη σύγχρονή της μορφή, στις απαρχές του δέκατου τρίτου αιώνα και την ολοκλήρωσή της στον δέκατο ένατο αιώνα. Υποστηρίζει ότι ποτέ μια επανάσταση δεν ήταν τόσο παρανοημένη, ανεπιθύμητη και απροσχεδίαστη. Οι δυνάμεις όμως που τη γέννησαν δεν ήταν δυνατό να αποκρουστούν. Ανάμεσα σ' αυτές τις δυνάμεις δίδει έμφαση στη σταδιακή εμφάνιση των εθνικών και πολιτικών δυνάμεων της Ευρώπης, στη σταδιακή αποδυνάμωση του θρησκευτικού αισθήματος, στις υλικές αλλαγές που εμφανίσθηκαν στην περίοδο αυτή και στη διαβρωτική, όπως την αποκαλεί, επίδραση της επιστημονικής περιέργειας των ανθρώπων.

4 Για τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία ο μηχανισμός της αγοράς ή των αγορών ορθότερα συνδέεται, σύμφωνα με τον Γράβαρη (2003:342), με την ηθικοπλαστική αξία της ατομικής ελευθερίας. Η πραγμάτωση της τελευταίας μάλιστα έχει ως αναγκαία συνθήκη την απελευθέρωση των αγορών και στην προκειμένη περίπτωση της αγοράς εργασίας.

5 Η απουσία της έννοιας του κέρδους, ως βασικού κινήτρου της καθημερινής ζωής, συνιστούσε και την τεράστια διαφορά ανάμεσα σε προγενέστερες μορφές οργάνωσης της κοινωνίας με αυτήν που σταδιακά προέκυψε κυρίως από τον δέκατο έβδομο με δέκατο όγδοο αιώνα και εντεύθεν, Heilbroner (2000:36).

Αυτή η κυριαρχία της αγοράς πάνω στην κοινωνία, που στην πρόσφατη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης συνδέεται τόσο με την αναδιαμόρφωση των σχέσεων των μελών μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας όσο και με τη χαλάρωση της έννοιας της κοινότητας (αποτέλεσμα μεταξύ άλλων και της αυξημένης γεωγραφικής κινητικότητας) θέτει το σημαντικό ερώτημα του κατά πόσο πλέον έχει προωθηθεί μια εισβολή της αγοράς στην ιδιωτική ζωή των ατόμων (Καλλίνικος 2005). Ιδιωτική ζωή, που σε προγενέστερες φάσεις είχε παραμείνει εκτός της ρυθμιστικής δικαιοδοσίας της αγοράς. Παρά το γεγονός ότι μια πλήρης απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν είναι εύκολο να δοθεί, ωστόσο υποστηρίζεται ότι οι θεσμικές προϋποθέσεις και οι συνθήκες που επέτρεπαν το διαχωρισμό της εργασίας από την οικογένεια και την κοινωνία φαίνεται να αδυνατίζουν.

Εξίσου κεφαλαιώδους σημασίας είναι και η επικράτηση της αντίληψης της αυτορύθμισης της αγοράς, που απασχολεί τους οικονομολόγους ήδη από την εποχή της εμπέδωσης της οικονομικής επιστήμης. Ως αυτορυθμιζόμενη αγορά θεωρείται το οικονομικό εκείνο σύστημα, που στηρίζεται στην ύπαρξη της αγοράς και μπορεί να λειτουργήσει αυτοτελώς χωρίς την ανάγκη εξωτερικών παρεμβάσεων. Για τους κλασικούς οικονομολόγους η αυτορυθμιζόμενη αγορά πήγαζε από τους αμετάκλητους νόμους της φύσης και η κυριαρχία της πάνω στην κοινωνία εξυπηρετούσε μια αναπόφευκτη αναγκαιότητα.[6] Ο μηχανισμός των τιμών συνιστά τη βασική διαδικασία που διασφαλίζει τόσο τις απαιτούμενες για την κοινωνία ποσότητες όσο και τη διανομή τους.

6 Ιδιαίτερα για τον Ricardo (2000:151) ήταν απολύτως απαραίτητο να εξαφανισθεί κάθε μορφή κοινωνικής προστασίας, καθώς ήταν απόλυτα πεπεισμένος ότι οι θεσμοί της κοινωνικής προστασίας μετατρέπουν τον πλούτο και την ευρωστία σε αθλιότητα και αδυναμία. Στον αντίποδα αυτών των θεωρήσεων ο Πολάνυι (2001:9) υποστηρίζει ότι η ιδέα της αυτορυθμιζόμενης αγοράς είναι μία καθαρή ουτοπία καθώς ένας τέτοιος θεσμός δεν μπορεί να υπάρξει για μεγάλο χρονικό διάστημα, χωρίς να εκμηδενίσει την ανθρώπινη και φυσική υπόσταση της κοινωνίας.

Μια ευχερέστερη κατανόηση της έννοιας της αγοράς εργασίας πέραν της συνοπτικής παρουσίασής της απαιτεί τουλάχιστον μια εξίσου συνοπτική παρουσίαση της έννοιας της εργασίας. Η ενασχόληση όμως με την έννοια της εργασίας δεν είναι απλό εγχείρημα. Η εργασία είναι ένα ακόμη όνομα μιας ανθρώπινης δραστηριότητας που ταυτίζεται με την ίδια τη ζωή. Δεν παράγεται για πώληση και δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ανθρώπινη ζωή, να αποθηκευτεί ή μετακινηθεί.[7] Με την ευρεία έννοια του όρου, εργασία είναι το σύνολο των δραστηριοτήτων του ανθρώπου που αποσκοπούν στην επιβίωσή του μέσα στην κοινωνία (Τσουκαλάς 1987:213). Η έννοια αυτή της επιβίωσης ή του βιοπορισμού βρίσκεται στο επίκεντρο πολλών σχετικών ορισμών (βλέπε για παράδειγμα Watson 2005:209) και τις περισσότερες φορές γίνεται αντιληπτή ως κάτι παραπάνω από την απλή παραγωγή αγαθών που εξασφαλίζουν τη φυσική επιβίωση.

Η υιοθέτηση ενός τόσο απλού ορισμού, μολονότι εξαιρετικά χρήσιμη, γεννά σειρά ζητημάτων, που έχουν κατά καιρούς αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης διερεύνησης στο πλαίσιο της οικονομικής ανάλυσης, των οικονομικών της εργασίας, της κοινωνιολογίας και άλλων επιστημονικών πεδίων. Καθώς μια εκτεταμένη ενασχόληση με το ζήτημα αυτό ξεφεύγει από τους στόχους της παρούσας εργασίας, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι πέρα από το σημαντικό αυτό διάλογο, που συνεχίζεται μέχρι και στις ημέρες μας, οι απαιτήσεις (αλλά και τα συμφέροντα) διεθνών οργανισμών και οι πρακτικές στατιστικών υπηρεσιών, προκειμένου να ορίσουν την έννοια της εργασίας υιοθετούν ένα βασικό κανόνα, που αναγνωρίζει ως εργασία μόνο τις δραστηριότητες εκείνες που συνδέονται με τη λειτουργία του παραγωγικού συστήματος.

7 Ο Πολάνυι (2001:74) υποστηρίζει ότι ο διαχωρισμός της εργασίας από τις υπόλοιπες δραστηριότητες της ζωής και η υπαγωγή της στους νόμους της αγοράς ισοδυναμούσε με την εκμηδένιση όλων των οργανικών μορφών ύπαρξης και με την αντικατάστασή τους από ένα διαφορετικό ατομικιστικό τύπο οργάνωσης της κοινωνίας.

Σύμφωνα με αυτόν, ένα μόνο μέρος της ανθρώπινης δραστηριότητας,[8] που συνδέεται με τις δραστηριότητες που καταχωρίζονται στο ΑΕΠ, καταγράφεται ως εργασία.

Και μόνο η σύντομη αυτή παράθεση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της εργασίας καταδεικνύει τις ιδιαίτερες δυσχέρειες που ανακύπτουν στην ενασχόληση με την έννοια της εργασίας και με το πλήθος των επιστημονικών πεδίων που εμπλέκονται σ' ένα τέτοιο εγχείρημα. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης επιχειρείται μια συνοπτική επισκόπηση της διαχρονικής πρόληψης της έννοιάς της επισημαίνοντας ότι ο τρόπος με τον οποίο αυτή γίνεται αντιληπτή είναι συνάρτηση του τόπου και του χρόνου. Με άλλα λόγια, είναι συνάρτηση των ευρύτερων κοινωνικών συνθηκών και αναμφίβολα του τρόπου που η εκάστοτε κυρίαρχη τάξη αντιλαμβάνεται και επιβάλλει τη δική της θεώρηση.[9] Το νόημα που προσδίδεται στην εργασία συνδέεται με τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες και ιδιαίτερα με τους τρόπους και τις μορφές της παραγωγής, που επικρατούν σε κάθε ιστορική περίοδο. Γενικότερα μπορεί να ειπωθεί ότι το ζήτημα της έννοιας της εργασίας ή το πώς η εργασία γίνεται αντιληπτή είναι κυρίως ζήτημα πολιτισμού και οι πολιτισμοί διαφέρουν σημαντικά στους τρόπους με τους οποίους εντάσσουν την εργασία στο εσωτερικό τους αλλά και σ' ένα σύστημα αξιών.

Σε προγενέστερες ιστορικές περιόδους και μορφές οργάνωσης της κοινωνίας, η εργασία είτε δεν είχε καμία ιδιαίτερη ηθική ή κοινωνική αναγνώριση, καθώς τις περισσότερες φορές γινόταν αντιληπτή ως μέσον και όχι ως αυτοσκοπός (Αλεξίου 2002:29), είτε η αναγνώρισή της ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Για παράδειγμα,

8 Σύμφωνα με τον ορισμό του Τσουκαλά θα μπορούσε να θεωρηθεί ως εργασία.

9 Ο Αλεξίου (2002), στο εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο του με τίτλο Εργασία, Εκπαίδευση και Κοινωνικές Τάξεις αντιμετωπίζει την εργασία στον ιστορικό χρόνο μέσα από την οργάνωση του υλικού του σε τρεις ενότητες. Την εργασία ως μόχθο, την εργασία ως ανθρωπολογική κατηγορία και την εργασία ως ιστορική κατηγορία.

στην Αρχαία Αθήνα, κατά τους κλασικούς χρόνους, η εργασία δεν ετύγχανε καμίας ιδιαίτερης εκτίμησης, καθώς το σύνολο σχεδόν των παραγωγικών δραστηριοτήτων, που απαιτούσαν τη χρήση εργατικής δύναμης, γινόταν είτε από δούλους είτε από τεχνίτες και βιοτέχνες, οι οποίοι δεν κατείχαν υψηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία της εποχής.[10] Η σχόλη εθεωρείτο ως ο πλέον επιθυμητός και αγαθός βίος καθώς μεταξύ άλλων επέτρεπε στους πολίτες της Αθήνας να συμμετέχουν στα κοινά, κατάσταση που δεν εθεωρείτο ως εργασία.

Κατά τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους, οι αντιλήψεις για την εργασία αλλάζουν σε σχέση με αυτές που επικρατούσαν στον αρχαίο κόσμο και ιδιαίτερα στην αρχαία Αθήνα. Αναδεικνύεται σταδιακά μια θετική στάση απέναντι στην εργασία καθώς αυτή μπορεί να θεωρηθεί και ως διαδικασία αποτρεπτική από αμαρτωλές σκέψεις και συνήθειες. Οι αντιλήψεις αυτές διατηρούνται αρκετούς αιώνες στο δυτικό κυρίως κόσμο και η εργασία θεωρείται ότι κρατάει τα άτομα μακριά από την τεμπελιά, την ανηθικότητα και την ανέχεια, που συνιστούν τις πλέον βλαβερές συνήθειες των ατόμων.[11] Συνυπάρχουν όμως με αντιλήψεις που κατανοούν την εργασία διαφορετικά. Στον πυρήνα της Καθολικής Εκκλησίας η εργασία γίνεται αντιληπτή ως τιμωρία καθώς συνιστά το αποτέ-

10 Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι γύρω από τα ζητήματα αυτά υπάρχει ένας σημαντικός διεπιστημονικός διάλογος, που αφορά τόσο το ρόλο και τη σημασία της δουλείας όσο και το ρόλο και τις σχέσεις που αναπτύσσονταν ανάμεσα στους τεχνίτες - βιοτέχνες της εποχής και στους πολίτες της Αθήνας. Δεν θα πρέπει όμως να διαφεύγει της προσοχής ότι οι σύγχρονες αντιλήψεις για το ρόλο της εργασίας στην Αρχαία Αθήνα έχουν κυρίως διαμορφωθεί κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, όπου συνεχιζόταν η προσπάθεια εμπέδωσης συγκεκριμένων αντιλήψεων σχετικά με τη μισθωτή εργασία και την ελευθερία του ατόμου να επιλέξει τις συνθήκες εργασίας του.

11 Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από τον Βολταίρο, στην εξαίρετη Φιλοσοφική περιπέτειά του (εκδόθηκε πρώτη φορά το 1759) με τίτλο Καντίτ ή η αισιοδοξία, (Εκδόσεις Πόλις, 2005)....*ξέρω επίσης πως πρέπει να καλλιεργήσουμε τον κήπο... έχετε δίκιο... διότι ο άνθρωπος τοποθετήθηκε στον κήπο της Εδέμ για να δουλεύει, πράγμα που αποδεικνύει πως ο άνθρωπος δεν πλάστηκε για να κάθεται... ας αφήσουμε τα λόγια και ας στρωθούμε στη δουλειά... είναι ο μόνος τρόπος να κάνουμε τη ζωή ανεκτή...*

λεσμα της πτώσης από τον Παράδεισο λόγω του προπατορικού αμαρτήματος. Κατά το Μεσαίωνα, που κύριο χαρακτηριστικό του μπορεί να θεωρηθεί το φεουδαρχικό σύστημα παραγωγής, η εργασία εξακολουθεί να μην απολαμβάνει καμίας ιδιαίτερης σημασίας. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι σε όλες αυτές τις ιστορικές περιόδους, στις οποίες η εργασία δεν απολάμβανε ιδιαίτερης εκτίμησης στις αντιλήψεις των ανθρώπων και ιδιαίτερα των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων, δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι δεν εργάζονται ή ότι οι κοινωνίες μπορούσαν να επιβιώνουν και να αναπαράγονται χωρίς την εργασία.

Η εργασία αντιμετωπίζεται ως ιδιαίτερη αξία με την εμπέδωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η εμφύσηση μιας εργασιακής ηθικής και ο ενστερνισμός της έννοιας της εργασίας, όπως έγινε μέσα από ιδεολογικούς και καταστολτικούς μηχανισμούς, ανέδειξε, μέσα από μια πολυτάραχη και οδυνηρή για τους εργαζόμενους πορεία, την εργασία ως αυταξία της καπιταλιστικής κοινωνίας (Αλεξίου 2002:51). Για τον Μαρξ, στην πρώιμη κυρίως περίοδό του, η εργασία είναι η ίδια η ζωτική δραστηριότητα του ανθρώπου, η ίδια η εκδήλωση της ζωής του. Αναφέρει μάλιστα χαρακτηριστικά Μαρξ (1966:28)...

> *...αυτή τη ζωτική δραστηριότητα την πουλάει σ' ένα τρίτο, για να εξασφαλίσει για τον εαυτό του τα αναγκαία μέσα συντήρησης. Αυτή η ζωτική λοιπόν δραστηριότητα είναι ένα μέσο για να μπορεί να υπάρχει. Εργάζεται για να ζει. Ούτε αυτός ο ίδιος δεν υπολογίζει την εργασία σαν ένα μέρος από τη ζωή του, είναι αντίθετα, η θυσία της ζωής του. Είναι ένα εμπόρευμα που το παραχώρησε σε κάποιο τρίτο...*

Η εργασία βεβαίως βρίσκεται στον πυρήνα ενός μεγάλου τμήματος του έργου του Μαρξ, που έχει απασχολήσει κατά καιρούς ένα μεγάλο αριθμό επιστημόνων από διάφορα επιστημονικά

πεδία.[12] Ταυτοχρόνως η εργασία βρίσκεται και στον πυρήνα των συνθηκών που διαφοροποιούν τις καπιταλιστικές κοινωνίες από τις προγενέστερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Είναι ο τρόπος απόσπασης του πλεονάσματος[13] που συνδέεται με τη διαδικασία αναπαραγωγής των ατόμων (άρα και της εργατικής δύναμης) και την καταναγκαστική τους ένταξη, μέσω της αποκοπής τους από την κατοχή μέσων παραγωγής, στο καθεστώς της μισθωτής απασχόλησης, που συνιστά ένα βασικό στοιχείο που διαφοροποιεί τον καπιταλισμό από τις προγενέστερες μορφές οργάνωσης της κοινωνίας.

Αποτέλεσμα τούτου είναι ότι στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες οι κυρίαρχες αντιλήψεις αντιμετωπίζουν την εργασία ταυτίζοντάς την συνήθως με τις μορφές της που προέκυψαν από την υπαγωγή της στη μισθωτή εργασία. Η μετατροπή της εργασίας σε μισθωτή εργασία σηματοδοτεί και τη μετατροπή της εργασίας (της εργατικής δύναμης) σε εμπόρευμα. Ωστόσο, η εργατική δύναμη δεν ήταν πάντα εμπόρευμα. Η εργασία δεν ήταν πάντα μισθωτή εργασία. Βεβαίως, από τη στιγμή που η εργασία συναρτάται ολοένα και περισσότερο με τη μισθωτή απασχόληση ολόκληρο το θεσμικό, νομικό, ιδεολογικό εποικοδόμημα, που αφορά τη μισθωτή απασχόληση εμφανίζεται σαν να καλύπτει ολόκληρο τον κοινωνικό χώρο της εργασίας (Τσουκαλάς 1987:214).

12 Στη μαρξιστική θεώρηση της εργασίας κύρια ζητήματα που διερευνώνται αφορούν το σχεδιασμό, τον έλεγχο και την οργάνωση της εργασίας σε συνθήκες καπιταλιστικής ανάπτυξης, τις σχέσεις της εργασίας με τις κοινωνικές τάξεις, τις εμπειρίες και τα ζητήματα της εργασίας σε μια ταξική κοινωνία και το ρόλο της εργατικής τάξης, τις διαδικασίες αμοιβής της εργατικής δύναμης και σε ζητήματα της ταξικής συνείδησης των εργαζομένων. Για μια σύνοψη αυτών των ζητημάτων ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στο Salamon (1980).

13 Ο Σταμάτης (2005:56) επισημαίνει ότι παρά τις έντονες διαφοροποιήσεις του οικονομικού και κοινωνικού περιβάλλοντος που έχουν λάβει χώρα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, το σταθερό αντικειμενικό στοιχείο που συνδέει τις δυνάμεις της μισθωτής απασχόλησης εξακολουθεί να είναι η εκμετάλλευση που υφίστανται από τους κατόχους των μέσων εργασίας και παραγωγής, πρωτίστως με τη μορφή της αφαίμαξης της υπεραξίας ή υπερεργασίας.

Ειδικότερα δε στο οικονομικό επίπεδο, και μέσα στο πλαίσιο της νεοκλασικής παράδοσης, η εργασία γίνεται αντιληπτή ως ένας παραγωγικός συντελεστής παρόμοιος με αυτόν του κεφαλαίου ή της γης. Δεν αναγνωρίζεται δηλαδή σ' αυτήν καμία ιδιότητα ανθρωπολογικού ή κοινωνικού χαρακτήρα. Ωστόσο, η εργασία δεν συνιστά απλώς έναν παραγωγικό συντελεστή και δεν εντάσσεται μόνο στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου αλλά συνιστά ταυτοχρόνως και μια κοινωνική διεργασία απαραίτητη για τη διατήρηση και αναπαραγωγή της κοινωνίας. Η προσφορά και η ζήτηση εργασίας δεν μπορεί να ισορροπήσουν χωρίς προβλήματα, απλώς και μόνο με τη βοήθεια του μηχανισμού των τιμών, ως ο μισθός να είναι μόνο η τιμή του εμπορεύματος εργασία και ως η εργασία να μην είναι τίποτε παραπάνω από ένα απλό εμπόρευμα. Καθώς εργασία και παραγωγή αναπτύσσονται με σκοπό την ικανοποίηση φυσικών και κοινωνικών αναγκών των ανθρώπων, η ανάπτυξη της εργασίας συνιστά μια κοινωνική αναγκαιότητα.

2.2. Η αγορά εργασίας

Η οικονομία της αγοράς δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την αγορά εργασίας (Πολάνυι, 2001:78). Αυτή η ρήση μπορεί κάλλιστα να αποτελέσει τη βάση της διερεύνησης τόσο της αναγκαιότητας της ύπαρξης της αγοράς εργασίας όσο και των διαδικασιών συγκρότησής της. Μπορεί να αποτελέσει τη βάση της διερεύνησης της έννοιάς της αλλά και της σημαντικής της ιδιαιτερότητας[14] σε σχέση με τις άλλες αγορές (προϊόντων, κεφαλαίου, γης). Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Δεδουσόπουλος, 1998:21...

...Η διαδικασία συγκρότησης της αγοράς εργασίας είναι μία μακροχρόνια και οδυνηρή διαδικασία καθώς η αγορά εργα-

14 Η ιδιαίτερη σημασία της συνδέεται τόσο με παράγοντες που την καθιστούν το σημαντικότερο ίσως κοινωνικό θεσμό που συνδέεται με τη σύγχρονη φάση λειτουργίας των κοινωνιών όσο όμως και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του προϊόντος που αποτελεί το αντικείμενο και το σκοπό της ύπαρξής της. Αυτό της εργατικής δύναμης.

σίας ορθώνεται πάνω στα συντρίμμια παλαιότερων μορφών απασχόλησης και παραγωγής με την κατάργηση, συνήθως με βίαιο τρόπο, των παραδοσιακών σχέσεων οικονομικής εκμετάλλευσης, εξουσίας και αλληλεγγύης, που χαρακτηρίζουν τις μορφές αυτές.

Η διερεύνηση και μελέτη των ζητημάτων που αφορούν μια μακρόχρονη και οδυνηρή διαδικασία συγκρότησης νέων και βίαιης καταστροφής παραδοσιακών σχέσεων, γίνεται φανερό ότι καλύπτει ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων. Τα ζητήματα των αγορών εργασίας αποτελούν ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης για τα οικονομικά της εργασίας. Η αγορά εργασίας βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των οικονομολόγων ήδη από το δέκατο όγδοο αιώνα, όταν η μισθωτή απασχόληση κυριαρχεί στην παραγωγική διαδικασία των περισσότερο αναπτυγμένων χωρών και η αγορά εργασίας εμπεδώνεται ως κοινωνικός θεσμός. Έκτοτε το ενδιαφέρον αυτό συνεχίζει να υπάρχει, εμφανίζοντας μεγαλύτερες εξάρσεις σε περιόδους, στις οποίες τα προβλήματα της απασχόλησης οξύνονται και υφέσεις, όταν η ανεργία εμφανίζεται περιορισμένη.

Γύρω από την έννοια της αγοράς εργασίας αλλά και τη διαδικασία συγκρότησής της και κυριαρχίας της ως του βασικού κοινωνικού θεσμού διαχείρισης του ιδιαίτερου εμπορεύματος «εργατική δύναμη» έχει υπάρξει μια εκτεταμένη φιλολογία, που καλύπτει ποικίλα επιστημονικά πεδία, πέραν αυτού των οικονομικών της εργασίας. Ο εννοιολογικός προσδιορισμός της αγοράς εργασίας έχει απασχολήσει τους επιστήμονες προ πολλού. Στο πλαίσιο των οικονομικών της εργασίας ο όρος αγορά εργασίας έχει χρησιμοποιηθεί με πολλούς τρόπους και αναφέρεται σε γεωγραφικές περιοχές, σε κλαδικές και επαγγελματικές ενότητες, αλλά και σε εθνικές και φυλετικές ομάδες. Κατά συνέπεια, ένας μεγάλος αριθμός ορισμών επιχειρεί να αποσαφηνίσει την έννοιά της. Από

το πλήθος των ορισμών αυτών, ενδεικτικά γίνεται αναφορά σε μερικούς σε μια προσπάθεια ανάδειξης μιας διαχρονικής εξέλιξης του όρου.

Κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι η επιλογή της προσέγγισης της έννοιας της αγοράς εργασίας μέσα από παράθεση μιας σειράς ορισμών δεν είναι τυχαία. Η υιοθέτηση ενός ορισμού είναι πολλές φορές αποτέλεσμα μιας συστηματικής ενασχόλησης μ' ένα επιστημονικό αντικείμενο. Συνεπώς, η παράθεση μιας σειράς ορισμών σχετικών με την αγορά εργασίας επιτρέπει μια συνοπτική παρουσίαση τόσο της διαχρονικής αντίληψης των οικονομολόγων γύρω από τη σχετική έννοια και τις βασικές της λειτουργίες όσο όμως και γύρω από τα ζητήματα, που κατά καιρούς και κάτω από διαφορετικές θεωρήσεις, κρίνονται απαραίτητα στην περαιτέρω ενασχόληση και στην ανάλυση των αγορών εργασίας.

Ο Kerr (1950) θεωρεί την αγορά εργασίας ως μια περιοχή, προσδιοριζόμενη επαγγελματικά, κλαδικά και γεωγραφικά, μέσα στην οποία οι εργαζόμενοι επιθυμούν (και μπορούν) να μετακινηθούν σχετικά ελεύθερα από μια εργασία σε μια άλλη. Η μετακίνηση αυτή, μέσα στα γεωγραφικά όρια της περιοχής, είναι συνηθισμένη και σχετικά εύκολη. Ωστόσο, η μετακίνηση και εγκατάσταση εντός και εκτός της περιοχής (δηλαδή μ' άλλα λόγια η αλλαγή τόπου κατοικίας που συνδέεται με τη διασφάλιση μιας θέσης εργασίας) είναι λιγότερο συνηθισμένη και πιο δύσκολη. Δίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην κινητικότητα της εργασίας, ο Kerr (1950:278) υποστηρίζει χαρακτηριστικά, ότι η αγορά εργασίας ως μηχανισμός κατανομής των εργασιών ορίζεται από σημεία αντίστασης σε μία κλίμακα κινητικότητας.[15]

15 Ο Kerr (1950) διακρίνει πέντε είδη αγορών εργασίας. Την τέλεια αγορά, στην οποία η φυσική κίνηση των εργαζομένων και ο μηχανισμός προσδιορισμού των μισθών λειτουργούν απρόσκοπτα (χωρίς εμπόδια). Τη νεοκλασική, στην οποία, σύμφωνα με τις απόψεις των Hicks και Marshall, η αγορά συνιστά το βασικό μηχανισμό προσδιορισμού των μισθών, οι εργαζόμενοι έχουν επαρκή γνώση των εναλλακτικών λύσεων (ευκαιριών) και κινούνται πρόθυμα προς την επιδίωξη του οικονομικού τους

Ο Freedman (1976) αντιλαμβάνεται την αγορά εργασίας ως μια «αρένα», μέσα στην οποία ένα ή περισσότερα από τα βασικά χαρακτηριστικά της (απασχόληση, μισθοί, κινητικότητα ανάμεσα στις εργασίες, ανάπτυξη και διαφοροποίηση δεξιοτήτων) είναι ομοιόμορφα δομημένα. Η αρένα παραπέμπει άμεσα στην ύπαρξη αντιμαχόμενων ομάδων, που δεν είναι άλλες από αυτές των εργοδοτών και των εργαζομένων, ενώ η ομοιόμορφη δόμηση των χαρακτηριστικών σε μηχανισμούς και δυνάμεις παραγωγής αυτής της ομοιομορφίας.

Ο Offe (1985:2) με τη σειρά του θεωρεί το θεσμό της αγοράς εργασίας, η οποία μεταχειρίζεται την εργασία σαν ένα κανονικό εμπόρευμα, ως το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών κοινωνιών. Η αγορά εργασίας οργανώνει την παραγωγή και την κατανομή ως μια ανταλλακτική σχέση του μισθού και των εισροών εργασίας, και όπως και στις άλλες αγορές, πωλητές και αγοραστές της εργατικής δύναμης στέκονται αντιμέτωποι. Η αγορά εργασίας είναι μια σχέση κοινωνικής δύναμης και ασκεί μια διαρθρωμένη και συμβατικά προσδιορισμένη πίεση πάνω στην εργατική δύναμη, η οποία καθώς παραμένει μόνη, χωρίς δηλαδή ίδια μέσα αναπαραγωγής, είναι απόλυτα ευάλωτη και εκτεθειμένη στις ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.

Ο Rogers (1986:238) αναφέρει ότι ο όρος αγορά εργασίας, έτσι όπως επικρατεί στην τρέχουσα φιλολογία των οικονομικών της εργασίας, επικεντρώνει το ενδιαφέρον αποκλειστικά στην αγορά,

---

συμφέροντος. Τη φυσική, στην οποία ο εργαζόμενος έχει μια περιορισμένη γνώση της αγοράς και δεν λειτουργεί μέσα σ' αυτή μ' έναν απόλυτα ενεργητικό τρόπο. Τη θεσμική, η οποία χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη θεσμών, που ρυθμίζουν μια σειρά καταστάσεων και την κατατέμνουν σε επιμέρους αγορές και τη ρυθμισμένη αγορά, στην οποία ο προσδιορισμός των μισθών και η κινητικότητα των εργαζομένων συνδέονται στενότερα, μέσα από μορφές ρύθμισης, που παρέχονται είτε από την πολιτεία είτε από την εργοδοσία. Ανάμεσα στις πέντε αυτές μορφές της αγοράς δηλώνει σαφώς την προτίμησή του στη θεσμική αγορά εργασίας, θεωρώντάς την, παρά τα όποια προβλήματα, έναν επαρκή και ικανοποιητικό οικονομικό μηχανισμό, που μπορεί πιο αποτελεσματικά να προσδιορίσει τους μισθούς παρά να κατανείμει τις εργασίες. (Kerr 1950:291).

στην πώληση και στο μηχανισμό προσαρμογής της εργατικής δύναμης, μέσα από τον οποίο επιτυγχάνεται ο μισθός ισορροπίας, χωρίς να λαμβάνει υπόψη άλλους παράγοντες, όπως η μη μισθωτή απασχόληση. Υποστηρίζει ότι μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη και άλλους παράγοντες, όπως οι μηχανισμοί πρόσβασης στο εισόδημα των αυτοαπασχολούμενων, οι διαφοροποιήσεις στη φύση και στο περιεχόμενο των εργασιών, οι δυνατότητες δημιουργίας καριέρας κ.ά.[16]

Οι Ehrenberg και Smith (1988:14) θεωρούν ότι η αγορά εργασίας απαρτίζεται από όλους τους αγοραστές και πωλητές εργασίας. Όπως κάθε αγορά απαιτεί την ύπαρξη αγοραστών και πωλητών, το ίδιο ισχύει και για την αγορά εργασίας, η οποία δεν μπορεί να αποτελέσει εξαίρεση. Καθώς η αγορά εργασίας απαρτίζεται από ένα μεγάλο πλήθος αγοραστών και πωλητών, οι αποφάσεις που λαμβάνονται, σε κάθε χρονική στιγμή, επηρεάζονται από τις συμπεριφορές και τις αποφάσεις των άλλων συμμετασχόντων. Στο βαθμό που η αναζήτηση εργασίας ή εργατικού δυναμικού γίνεται σε εθνικό επίπεδο, τότε ομιλούν για εθνική αγορά εργασίας, ενώ στο βαθμό που οι διαδικασίες αυτές λαμβάνουν χώρα τοπικά, ομιλούν για τοπικές αγορές εργασίας.

Ο Elliot (1991:4) δεν επιχειρεί έναν εννοιολογικό προσδιορισμό του όρου αγορά εργασίας αλλά επικεντρώνει την προσοχή του στις αναλυτικές δυνατότητες του όρου. Θεωρεί ότι η αγορά εργασίας συνιστά ένα αναλυτικό εργαλείο, το οποίο χρησιμοποιείται προκειμένου να περιγράψει το πλαίσιο, μέσα στο οποίο πωλητές και αγοραστές της εργασίας συναντώνται για να προσδιορίσουν την τιμή και την κατανομή των εργατικών υπηρεσιών. Ο προσδιορισμός αυτός προϋποθέτει την ύπαρξη αγοραστών και πωλητών της εργατικής δύναμης, με τρόπο ώστε η ανάλυση στην αγορά

16 Με βάση τα παραπάνω επισημαίνει ότι κύριος στόχος της ανάλυσης της αγοράς εργασίας δεν μπορεί παρά να είναι η κατανόηση των πηγών της περιορισμένης αξιοποίησης του παράγοντα εργασία.

εργασίας να αναφέρεται στον προσδιορισμό των προτιμήσεων, των κινήτρων, των χαρακτηριστικών και των περιορισμών, που εμφανίζονται στα δύο εμπλεκόμενα μέρη στη διαδικασία αυτή της ανταλλαγής.

Τέλος, ο Δεδουσόπουλος (1998:19) θεωρεί ότι η αγορά εργασίας είναι το κοινωνικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο πραγματοποιούνται τα συμβόλαια εργασίας ή οι ατομικές συμβάσεις εργασίας, που κατανέμουν τους ιδιώτες σε θέσεις μισθωτής απασχόλησης. Ο ορισμός αυτός αναδεικνύει δύο βασικά στοιχεία στη συγκρότηση της αγοράς εργασίας: Πρώτον, ότι η αγορά εργασίας ορίζεται από τη σύναψη ή την πρόθεση σύναψης σχέσεων μισθωτής απασχόλησης και δεύτερον ότι η αγορά εργασίας συγκροτείται από μια σχέση ανταλλαγής ανάμεσα στον εργοδότη και στον εργαζόμενο. Η ανταλλακτική αυτή σχέση καθιστά την εργασία εμπόρευμα. Ο εργαζόμενος παραιτείται από τα δικαιώματα ελέγχου πάνω στη διαδικασία της παραγωγής, στο προϊόν και στην αξία που ενσωματώνεται στο προϊόν, με αντάλλαγμα, την αξία της εργατικής του δύναμης (Harvey, 1982:43).[17]

Αυτές οι διαφορετικές τοποθετήσεις των συγγραφέων πάνω στην έννοια και στα βασικά χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας αναδεικνύουν αφενός μεν τις διαφορετικές αφετηρίες των επιστημόνων και το ευρύ φάσμα των θεωρητικών προσεγγίσεων, που συνδέονται μ' αυτές, αφετέρου δε τα διαφορετικά στοιχεία, που οι συγγραφείς θεωρούν σημαντικά στον προσδιορισμό της έννοιας της αγοράς εργασίας, των βασικών λειτουργιών της καθώς και των ζητημάτων, τα οποία αναδεικνύονται κυρίαρχα στην

17 Κατά τον Harvey (1982) ο εργαζόμενος παίρνει την αξία της εργατικής του δύναμης και τίποτε άλλο. Οτιδήποτε άλλο το ιδιοποιείται ο κεφαλαιούχος στο σύνολό του, ως υπεραξία, ο δε τρόπος με τον οποίο η υπεραξία αυτή διακρίνεται σε διαφορετικούς τύπους (κέρδος βιομηχανικού κεφαλαίου, ενοίκιο γης, τόκος χρηματικού κεφαλαίου, κέρδος εμπορικού κεφαλαίου κ.λπ.) καθορίζεται ολότελα από διαφορετικές διαδικασίες. Με άλλα λόγια, η βασική σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία είναι εντελώς διαφορετική, συγκρινόμενη με τις κοινωνικές σχέσεις, που επικρατούν ανάμεσα στα διάφορα τμήματα της καπιταλιστικής τάξης.

ανάλυσή τους. Έτσι, θεωρήσεις που κινούνται μέσα στο πλαίσιο της νεοκλασικής παράδοσης (Ehrenberg και Smith 1988, Elliot 1991, κ.ά.,), αναδεικνύουν την αναγκαιότητα λειτουργίας της αγοράς εργασίας με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που λειτουργούν και οι άλλες αγορές. Για τον Kerr (1950, 1954) και εν γένει τους υποστηρικτές των θεσμικών απόψεων των αγορών εργασίας, η κινητικότητα της εργασίας και οι καταστάσεις που τη διευκολύνουν ή την εμποδίζουν, μαζί με τους εν γένει θεσμούς που παρεμβαίνουν στη λειτουργία τους, συνιστούν τους κυρίαρχους παράγοντες, που επιδρούν σημαντικά στη λειτουργία της αγοράς εργασίας. Άλλοι συγγραφείς (Offe 1985, Rogers 1986, Δεδουσόπουλος 1998), οι οποίοι κινούνται σε πιο ριζοσπαστικούς χώρους, δίδουν έμφαση στον ιδιαίτερο ρόλο του θεσμού της αγοράς εργασίας στις σύγχρονες κοινωνίες, στις συνέπειες της αντιμετώπισης της εργασίας ως εμπόρευμα, καθώς και σε άλλα χαρακτηριστικά και παράγοντες της αγοράς εργασίας και αναδεικνύουν ζητήματα που συνδέονται με την ανάλυσή της.

2.3. Οι βασικές λειτουργίες της αγοράς εργασίας

Η αγορά εργασίας ως θεσμός ιστορικά καθορισμένος υπάρχει ως αποτέλεσμα κοινωνικών μετασχηματισμών, συγκροτείται και εμπεδώνεται με την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Δεδουσόπουλος, 1998:21). Στις καπιταλιστικές οικονομίες η αγορά εργασίας συνιστά τον κύριο θεσμό μέσα από τον οποίο επιχειρείται η λύση ενός διττού προβλήματος κατανομής. Από τη μία πλευρά το παραγωγικό σύστημα πρέπει να εφοδιασθεί με την απαραίτητη εργατική δύναμη και κατά συνέπεια οι διάφορες κατηγορίες του εργατικού δυναμικού πρέπει να κατανεμηθούν σε συγκεκριμένες θέσεις εργασίας, που δημιουργεί η διάρθρωση και η οργάνωση της παραγωγής, και από την άλλη πλευρά η εργατική δύναμη πρέπει να εφοδιασθεί με τα απαραίτητα χρηματικά (και κοινωνικά) μέσα για την επιβίωση και την αναπαραγωγή της.

Η λύση στο διττό αυτό πρόβλημα επιτυγχάνεται μέσα από τις δύο βασικές λειτουργίες της αγοράς εργασίας.[18] Την κατανεμητική και την αναπαραγωγική. Η πρώτη συνίσταται στην κατανομή των ατόμων ανάμεσα σε συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες και η δεύτερη στην κατανομή των εισοδημάτων, τα οποία προέρχονται από τη συμμετοχή στις δραστηριότητες αυτές, ανάμεσα σε αυτούς που εργάζονται και, δια μέσου δημόσιων και ιδιωτικών δαπανών, σ' αυτούς, που «νόμιμα» δεν εργάζονται (Offe, 1985:52). Η κατανεμητική λειτουργία της αγοράς εργασίας συνδέεται άμεσα τόσο με το ύψος του μισθού όσο και με την κινητικότητα της εργασίας.[19] Ο μηχανισμός των μισθών συντονίζει το πλήθος των αποφάσεων των πωλητών και αγοραστών της εργατικής δύναμης, οι οποίες λαμβάνονται μεμονωμένα και ξεχωριστά η μία από την άλλη.

Η αγορά εργασίας συνεπώς οργανώνει την παραγωγή και την κατανομή σαν μια ανταλλακτική σχέση του μισθού με την ποσότητα εργασίας και, θεωρούμενη ως μία κανονική αγορά (όπως αυτές του προϊόντος ή του κεφαλαίου), τροφοδοτεί τις επιχειρήσεις και τα κρατικά ιδρύματα με εργατική δύναμη και τα νοικοκυριά με εισόδημα. Σε πολιτικούς όμως όρους, το πρόβλημα της αγοράς εργασίας δεν συνίσταται απλώς στη μεγιστοποίηση της ζήτησης εργασίας αλλά ταυτοχρόνως στην επίτευξη μιας καλά ισορροπημένης και ορθολογιστικής κατανομής αυτής της ζήτησης ανάμεσα σε διάφορες κατηγορίες του εργατικού δυναμικού, οι οποίες επηρεάζονται, με διάφορους τρόπους, από τους κινδύνους που επιφέρει η λειτουργία των αγορών εργασίας Offe, (1985:12.)

18 Η κατανόηση των λειτουργιών των αγορών εργασίας είναι εξαιρετικά χρήσιμη καθώς μια σειρά φαινομένων συνδέονται άμεσα ή έμμεσα μ' αυτές. Ταυτοχρόνως όμως είναι απαραίτητο να μπορεί κανείς να διακρίνει ανάμεσα στις διαδικασίες (labour market process) και στα αποτελέσματα (labour market outcomes) των αγορών εργασίας. Οι διαδικασίες συνδέονται με τους μηχανισμούς και τις λειτουργίες των αγορών εργασίας, ενώ τα αποτελέσματα συνιστούν το τελικό προϊόν ή το τελικό αποτέλεσμα της λειτουργίας των αγορών εργασίας.

19 Ιδιαίτερα για τους νεοκλασικούς οικονομολόγους μισθός και κινητικότητα της εργασίας συνιστούν τους δύο βασικούς παράγοντες που συμβάλλουν στην επίτευξη της ισορροπίας στην αγορά εργασίας.

Ωστόσο, η θεώρηση της αγοράς εργασίας ως κανονικής αγοράς, παρόμοιας με αυτές του κεφαλαίου και των προϊόντων είναι εξαιρετικά προβληματική. Και τούτο για μια σειρά λόγων, οι κυριότεροι των οποίων συνδέονται με την ιδιαίτερη φύση και τα χαρακτηριστικά του εμπορεύματος εργατική δύναμη[20] (που εκτός των άλλων θέτει το άτομο που την παρέχει σε μια σχέση εξάρτησης), τη μακροχρόνια φύση των εργασιακών σχέσεων (που περιορίζει το ρόλο των μισθών στο ξεκαθάρισμα της αγοράς) και τη σημαντική ετερογένεια, που εμφανίζεται ανάμεσα στα χαρακτηριστικά των εργαζομένων και εκείνων των θέσεων εργασίας (Kaufman 1986:5). Αυτή η ετερογένεια, με τη σειρά της, επιδρά με δύο τρόπους πάνω στις λειτουργίες της αγοράς εργασίας. Ο πρώτος αναφέρεται στο γεγονός ότι η ανταλλαγή στην αγορά εργασίας είναι συνάρτηση όχι μόνο του μισθού αλλά και μιας σειράς μη μισθολογικών χαρακτηριστικών, που διαφοροποιούν τους εργαζόμενους και τις θέσεις εργασίας και ο δεύτερος στο γεγονός ότι αυτή η ετερογένεια καθιστά την απόκτηση της πληροφόρησης, που χρειάζονται πωλητές και αγοραστές της εργατικής δύναμης κατά τη φάση της ανταλλαγής, εξαιρετικά πολύτιμη αλλά και δυσχερή.

Η αποτελεσματική επιτέλεση της μίας όμως λειτουργίας δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη και την αποτελεσματική επιτέλεση της άλλης.[21] Ο μηχανισμός της αγοράς συνήθως επιτελεί ικανοποιητικά

20 Ο Offe (1985) αναφέρεται σε τέσσερις βασικούς λόγους για τους οποίους αυτό το ιδιαίτερο εμπόρευμα «εργατική δύναμη» εμφανίζει σημαντικά αδύναμη διαπραγματευτική θέση στην αγορά εργασίας. Ο πρώτος αφορά το γεγονός ότι ενώ η εργατική δύναμη αντιμετωπίζεται ως ένα κανονικό εμπόρευμα, δεν εμφανίζεται στην αγορά με τον ίδιο τρόπο (ή τρόπους) όπως και τα άλλα εμπορεύματα. Ο δεύτερος αφορά το γεγονός ότι η εργατική δύναμη έχει άμεση εξάρτηση από τα μέσα αναπαραγωγής της, τα οποία μπορεί να αποκτηθούν μόνο μέσα από την πώλησή της. Ο τρίτος αφορά το γεγονός ότι οι αγοραστές της εργατικής δύναμης μπορούν με μεγαλύτερη ευκολία να γίνουν ανεξάρτητοι από την προσφορά εργασίας συγκριτικά με τη δυνατότητα των πωλητών από τη ζήτηση για εργασία. Ο τέταρτος αφορά το γεγονός ότι οι πωλητές της εργατικής δύναμης, βραχυχρόνια μπορούν να μεταβάλουν την ποιότητα της προσφερόμενης εργασίας σε εξαιρετικά περιορισμένο βαθμό.

21 Πάνω σ' αυτήν την έννοια της αποτελεσματικότητας των λειτουργιών της αγοράς εργασίας δομούνται και οι πολιτικές αντιμετώπισης των προβλημάτων, που οι

την πρώτη λειτουργία, μέσα από το κίνητρο του μισθού, δηλαδή της τιμής της εργατικής δύναμης. Ωστόσο και στην περίπτωση αυτή, η κατανεμητική λειτουργία έχει τα όριά της, που συνδέονται με τη φύση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εμπορεύματος εργατική δύναμη, με τις στρατηγικές των βασικών συντελεστών της αγοράς (πωλητών και αγοραστών της εργατικής δύναμης) και του κράτους καθώς επίσης με τις συγκεκριμένες ιστορικού χαρακτήρα μεταβολές στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές παραμέτρους της κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, η επιτέλεση της δεύτερης λειτουργίας, της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, αφήνεται (εν μέρει) σε συστήματα[22] εκτός της αγοράς εργασίας, η λειτουργία των οποίων δεν βασίζεται σε σχέσεις ανταλλαγής ούτε υπόκειται στη λογική της κερδοφορίας (Δεδουσόπουλος, 1998:34).

Η σύντομη αυτή αναφορά στις λειτουργίες της αγοράς εργασίας ασφαλώς δεν εξαντλεί τα ζητήματα που συνδέονται μ΄ αυτές. Φιλοδοξεί, ωστόσο, να διευκολύνει την κατανόηση τόσο αυτής καθαυτής της έννοιας της αγοράς εργασίας όσο και των λειτουργιών της μέσα σ' ένα πλέγμα πρόσφατων εξελίξεων που συνδέονται με

λειτουργίες αυτές δημιουργούν. Ειδικότερα στην περίπτωση των πολιτικών της αντιμετώπισης της ανεργίας η διάκριση των πολιτικών σε ενεργητικές και παθητικές αντιστοιχεί, σε μεγάλο βαθμό, στις δύο αυτές βασικές λειτουργίες της αγοράς. Σε γενικές γραμμές μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι ενεργητικές πολιτικές συνδέονται στενότερα με την κατανεμητική λειτουργία της αγοράς εργασίας, ενώ οι παθητικές με την αναπαραγωγική. Ειδικότερα, και σύμφωνα με τον Γράβαρη (2003:345), οι παθητικές πολιτικές είναι προσανατολισμένες στην αντιμετώπιση της ακούσιας ανεργίας ενώ οι ενεργητικές στην εκούσια. Οι τελευταίες σχεδιάζονται με τρόπους ώστε να παρεμβαίνουν είτε στο σκέλος της προσφοράς είτε στο σκέλος της ζήτησης ώστε στην πραγματικότητα να αποτελούν διορθωτικές παρεμβάσεις στην κατανεμητική λειτουργία των αγορών εργασίας.

22 Ως τέτοια συστήματα μπορούν να θεωρηθούν: Πρώτον, η οικογένεια, με τη στενή ή την ευρεία έννοια, ώστε να περιλαμβάνει το σύνολο των ατόμων που συνδέονται με πραγματικούς δεσμούς. Δεύτερον, το κράτος, με το σύνολο των θεσμοθετημένων παροχών και υπηρεσιών, που αποτελούν τη θεσμική υλικότητα του κράτους ευημερίας και τρίτον, οι μη καπιταλιστικοί τρόποι οργάνωσης της παραγωγής, δηλαδή μορφές οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας, οι οποίες δεν υπόκεινται στον μηχανισμό του κέρδους και στις οποίες ο ρόλος της αγοράς εργασίας, ως μηχανισμός κατανομής και αναπαραγωγής, είναι ανύπαρκτος ή περιθωριακός.

το ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον και να αποτελέσει τη βάση για περαιτέρω ενασχόληση μ' αυτές.

2.4. Αγορά εργασίας, εργατικό δυναμικό και δομή της απασχόλησης

Η αγορά εργασίας ως βασικός κοινωνικός θεσμός, που επιτελεί τόσο την κατανεμητική όσο και την αναπαραγωγική λειτουργία, παρέχει ταυτοχρόνως τη δυνατότητα ταξινόμησης των ομάδων του πληθυσμού, ανάλογα με τις σχέσεις που αυτές διαμορφώνουν μαζί της. Αυτή η ταξινόμηση είναι εξαιρετικά χρήσιμη καθώς, μεταξύ άλλων, επιτρέπει τη διάκριση της έννοιας της αγοράς εργασίας από αυτές του εργατικού δυναμικού και της δομής της απασχόλησης. Στο πλαίσιο αυτής της ταξινόμησης ένα πρώτο κριτήριο συνίσταται στο εάν οι διάφορες ομάδες του πληθυσμού εντοπίζονται μέσα στην αγορά εργασίας ή έξω από αυτήν ή με άλλα λόγια, εάν διαμορφώνουν μια εσωτερική ή εξωτερική σχέση με την αγορά εργασίας.

Με βάση, λοιπόν, το κριτήριο αυτό είναι σαφές ότι από το σύνολο του πληθυσμού το μη ενεργό του τμήμα (ο μη οικονομικά ενεργός πληθυσμός) βρίσκεται ασφαλώς και εκτός αγοράς εργασίας. Ως μη οικονομικά ενεργοί θεωρούνται τα άτομα που είτε οι δραστηριότητές τους δεν θεωρούνται ως εργασία, με την οικονομική της έννοια (οικιακές εργασίες, κ.ά.), είτε δεν εργάζονται καθόλου (παιδιά, σπουδαστές, ανήμποροι, συνταξιούχοι, κ.ά.).

Από το οικονομικά ενεργό τμήμα του πληθυσμού (εργατικό δυναμικό), οι διάφορες κατηγορίες του, που συνδέονται με τις μορφές της απασχόλησης, όπως αυτές αναγνωρίζονται από τους διεθνείς οργανισμούς και στατιστικές υπηρεσίες, οι μισθωτοί εντοπίζονται στο εσωτερικό της αγοράς εργασίας, διαμορφώνοντας μια εσωτερική σχέση μαζί της. Πιο συγκεκριμένα, οι μισθωτοί, διαθέτοντας στην αγορά την εργατική τους δύναμη και έχοντας εξασφαλίσει,

έναντι ενός μισθού, μια θέση εργασίας, διαμορφώνουν μια πρώτη κατηγορία του πληθυσμού που εντάσσεται στην καρδιά ή στον πυρήνα της αγοράς εργασίας.[23] Μια δεύτερη κατηγορία που εντάσσεται στην αγορά εργασίας συνιστούν αυτοί που διαθέτουν την εργατική τους δύναμη προς πώληση στην αγορά (επιθυμούν δηλαδή να εργασθούν), αλλά για μια σειρά λόγων δεν μπορούν να εξασφαλίσουν μια θέση εργασίας. Οι άνεργοι[24] συνεπώς συνιστούν μια δεύτερη ομάδα του πληθυσμού, που εντάσσονται στην αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια, το άθροισμα των ατόμων που τις συνθέτουν παρέχει μια διάσταση της προσφερόμενης ποσότητας εργασίας στην αγορά και επιτρέπει μια εκτίμηση του μεγέθους της αγοράς εργασίας.

Αντίθετα εργοδότες, αυτοαπασχολούμενοι και συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη δεν εντοπίζονται μέσα στην αγορά εργασίας, καθώς δεν διαθέτουν προς πώληση την εργατική τους δύναμη, αλλά χρησιμοποιούν άλλους μηχανισμούς και διαδικασίες για την ενσωμάτωσή τους στην παραγωγική διαδικασία, διαμορφώνοντας έτσι μια εξωτερική σχέση με την αγορά εργασίας. Έτσι, λοιπόν, με κριτήριο τη διάθεση για πώληση της εργατικής τους δύναμης ή άλλως της διαθεσιμότητας για ένταξη στη μισθωτή απασχόληση, που συνιστά το κύριο κριτήριο του ατόμου για ένταξη στην αγορά εργασίας, δεν εντάσσονται σ' αυτήν τόσο οι μη οικονομικά ενεργοί ή άλλως τα άτομα που βρίσκονται εκτός εργατικού δυναμικού όσο και λοιπές κατηγορίες των εργαζομένων, όπως οι εργοδότες, οι αυτοαπασχολούμενοι και τα συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη των οικογενειακών επιχειρήσεων. Η λογική της μη ένταξής τους στην αγορά εργασίας συνδέεται με το γεγονός ότι αν και

23 Με όρους αγοράς εργασίας δηλαδή η σχέση τους διέπεται από την ύπαρξη ενός λιγότερο ή περισσότερο σαφώς διατυπωμένου εργασιακού συμβολαίου.

24 Οι σύγχρονοι ορισμοί της ανεργίας, απαιτούν, προκειμένου να θεωρήσουν ένα άτομο ως άνεργο, όχι μόνο τη διαθεσιμότητά του έναντι της αγοράς εργασίας, αλλά και την ανάληψη σειράς πρωτοβουλιών και ενεργειών (ενέργειες για την αναζήτηση εργασίας), ώστε να εξασφαλισθεί μία θέση εργασίας.

εργάζονται δεν διαθέτουν την εργατική τους δύναμη προς πώληση στην αγορά και συνεπώς η εργασιακή τους σχέση δεν διέπεται από την ύπαρξη ενός εργασιακού συμβολαίου. Η αμοιβή της εργασίας τους δεν συνιστά μισθό αλλά προκύπτει μέσα από την κατοχή των μέσων παραγωγής ή με τη διαμόρφωση μιας ειδικής σχέσης με τα μέσα παραγωγής.

Ειδικότερα ως προς τους εργοδότες και τους αυτοαπασχολούμενους, αυτή η εξωτερική σχέση που διαμορφώνουν ως προς την αγορά εργασίας συνδέεται με το γεγονός ότι ενώ η εργασία που επιτελούν μπορεί να ενταχθεί (να αποτελέσει τμήμα) στην προσφορά εργασίας και να διαμορφώσει ένα συγκεκριμένο επίπεδο προσφοράς δεν υπάρχει ανάλογη και συγκροτημένη ζήτηση για την εργασία τους.[25] Για τα συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη η μη ύπαρξη αμοιβής για παρεχόμενες υπηρεσίες, παρά το γεγονός ότι δεν συνιστά εμπόδιο για την ένταξή τους στους απασχολούμενους, συνιστά το κύριο εμπόδιο για τη μη ένταξή τους στην αγορά εργασίας (Μπούζας 1990:119).

Ωστόσο, οι τρεις τελευταίες κατηγορίες (εργοδότες, αυτοαπασχολούμενοι και συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη των οικογενειακών επιχειρήσεων), που συνιστούν κατηγορίες εργαζομένων και προσμετρώνται στο εργατικό δυναμικό, μαζί με τους μισθωτούς συνθέτουν τη δομή της απασχόλησης. Η δομή της απασχόλησης, με άλλα λόγια, περιλαμβάνει όλες τις κατηγορίες (και μορφές) των εργαζομένων, που εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό. Με βάση τις διεθνείς ταξινομήσεις κάθε άτομο που θεωρείται απασχολού-

25 Κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες ένα τμήμα των εργοδοτών και των αυτοαπασχολουμένων θα μπορούσε να ενταχθεί στην αγορά εργασίας. Τούτο συμβαίνει εάν οι εργοδότες αμείβονται ταυτοχρόνως και με μισθό ή οι αυτοαπασχολούμενοι κατά διαστήματα απασχολούνται και ως μισθωτοί. Ωστόσο, και στις δύο αυτές περιπτώσεις οι σχέσεις τους με την αγορά εργασίας δεν είναι ξεκάθαρες τόσο γιατί οι μεν εργοδότες και όταν λειτουργούν ως μισθωτοί δεν αποχωρίζονται από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής που κατέχουν, οι δε αυτοαπασχολούμενοι δεν διαμορφώνουν μια ξεκάθαρη και σταθερή σχέση με τη μισθωτή απασχόληση.

μενος πρέπει υποχρεωτικά να εντάσσεται σε μία από τις τέσσερις αυτές κατηγορίες που συνθέτουν τη δομή της απασχόλησης. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι οι προσπάθειες διάκρισης και ταξινόμησης των κατηγοριών αυτών ούτε απολύτως σαφείς (με την έννοια της πληρότητας και της επάρκειας της κάλυψης των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων και κατηγοριών) είναι ούτε ιδεολογικά ουδέτερες, υπό την έννοια...

> *...ότι η κυρίαρχη καταμετρητική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας δεν παράγει μόνο δεδομένα αλλά και ιδεολογία κατασκευάζοντας, αναπαράγοντας και επικυρώνοντας τις νοηματικές μήτρες, που προϋποτίθενται στη συλλογή του κοινωνικού υλικού (Τσουκαλάς 1987:200).*

Τέλος, το εργατικό δυναμικό, ως γνωστόν, εκτός από το σύνολο των απασχολουμένων περιλαμβάνει και τους ανέργους. Συνεπώς, ως έννοια θα μπορούσε να θεωρηθεί ευρύτερη από αυτή της δομής της απασχόλησης καθώς καλύπτει ένα ευρύτερο φάσμα κοινωνικών και οικονομικών καταστάσεων που αναφέρονται στη σχέση των ανθρώπων με την παραγωγική διαδικασία. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για τις έννοιες του εργατικού δυναμικού και της αγοράς εργασίας. Με κριτήριο το φάσμα των επιμέρους ομάδων του πληθυσμού, που τις απαρτίζουν, το εργατικό δυναμικό μπορεί να θεωρηθεί ευρύτερη έννοια από αυτήν της αγοράς εργασίας. Βεβαίως, δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι η σχετική θεώρηση γίνεται ανάμεσα σε δύο ολότελα διαφορετικές οντότητες. Το εργατικό δυναμικό δεν είναι τίποτε παραπάνω από μια ταξινομητική μήτρα, μια κατασκευή, που επιχειρεί να περιγράψει μια σειρά από καταστάσεις των ανθρώπων αναφορικά με τη σχέση τους στην παραγωγική διαδικασία. Η αγορά εργασίας όμως, όπως επισημάνθηκε προηγουμένως, είναι ένας κοινωνικός θεσμός που επιτελεί συγκεκριμένες αλλά εξαιρετικά σημαντικές λειτουργίες.

Ωστόσο, για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας η διάκριση των εννοιών της αγοράς εργασίας από τις αντίστοιχες του εργατικού δυναμικού και της δομής της απασχόλησης είναι ιδιαίτερα σημαντική. Και τούτο γιατί σε πολλές περιπτώσεις η έννοια της αγοράς εργασίας είτε ταυτίζεται με αυτήν της δομής της απασχόλησης είτε με αυτήν του εργατικού δυναμικού, με αποτέλεσμα τη δημιουργία σημαντικών συγχύσεων,[26] τόσο ως προς τις κατηγορίες του πληθυσμού που εντάσσονται σ' αυτές όσο και ως προς τις μετρήσεις των σχετικών μεγεθών.[27] Ανάμεσα σ' αυτές, ιδιαίτερη σημασία αποκτά η μέτρηση του μεγέθους μιας αγοράς εργασίας μέσα από το μέγεθος του εργατικού δυναμικού, ενώ το ορθότερο θα ήταν το μέγεθος μίας αγοράς εργασίας να μετράται μέσα από τα βασικά μεγέθη που την απαρτίζουν, δηλαδή τη μισθωτή απασχόληση και την ανεργία. Ο ακριβής προσδιορισμός του μεγέθους των αγορών εργασίας έχει σημαντικές επιπτώσεις, καθώς ένα μεγάλο μέρος των σύγχρονων πολιτικών της αγοράς εργασίας συνδέεται με τη διαμόρφωση των υφισταμένων αποθεμάτων εργασίας, όσο και με τη ρύθμιση των ροών εισόδου και εξόδου απ' αυτήν.

26 Η διαπίστωση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την Ελλάδα, στην οποία η εκτεταμένη αυτοαπασχόληση, που προέρχεται από τη γεωργία κι από το μεγάλο αριθμό μικρών, οικογενειακής μορφής, επιχειρήσεων, περιορίζει τη μισθωτή απασχόληση και κατά συνέπεια, το μέγεθος, τις λειτουργίες και τη σημασία της αγοράς εργασίας, ως βασικού μηχανισμού κατανομής.

27 Για εκτενέστερη ενασχόληση με το θέμα ο ενδιαφερόμενος μπορεί, μεταξύ άλλων, να ανατρέξει στους (Rogers 1986) και Ευστράτογλου (1998β).

3
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΓΟΡΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

3.1. Εισαγωγή

Υπό το φως των πρόσφατων εξελίξεων, σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, τα βασικά ζητήματα της οικονομικής πολιτικής συνδέονται ολοένα και περισσότερο με τις αγορές εργασίας. Τα οικονομικά της εργασίας και οι θεσμικές ρυθμίσεις των αγορών εργασίας έχουν μετατοπισθεί, από την περιφέρεια, στο κέντρο της οικονομικής διαμάχης (Freeman, 1997). Οι αγορές εργασίας συνδέονται ταχύτατα με τις ευρύτερες οικονομικές διαδικασίες και οι λειτουργίες τους επιδρούν στους ανθρώπους περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη αγορά (Solow 1990). Έτσι οι δυσμενείς εξελίξεις στις αγορές εργασίας, που έλαβαν χώρα κατά τις τελευταίες κυρίως δεκαετίες, δυσχεραίνουν περαιτέρω όχι μόνο τη θέση των μη προνομιούχων ομάδων αλλά και ολοένα ευρύτερων τμημάτων του πληθυσμού, καθιστώντας τα ζητήματα των αγορών εργασίας περισσότερο επίκαιρα και καθοριστικά.

Βεβαίως, η ενασχόληση των οικονομολόγων με τα ζητήματα των αγορών εργασίας χρονολογείται προ πολλού. Η πολύχρονη ενασχόληση των οικονομολόγων (αλλά και άλλων επιστημόνων) με τα ζητήματα αυτά έχει οδηγήσει στη δημιουργία ενός πλήθους θεωρητικών και εμπειρικών προσεγγίσεων. Η φιλολογία γύρω από την αγορά εργασίας παρουσιάζει ραγδαία ανάπτυξη και οι θεωρητικές προσεγγίσεις των ποικίλων φαινομένων της ιδιαίτερο

ενδιαφέρον.[1] Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής καταβάλλεται προσπάθεια μιας σύντομης παρουσίασης των βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων των αγορών εργασίας. Μια τέτοια προσπάθεια παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες και προβλήματα, τα οποία συνίστανται αφενός μεν στον τεράστιο όγκο της βιβλιογραφίας, αφετέρου δε στα σημαντικά προβλήματα, που εμφανίζονται, στη διάκριση των κοινών και διαφορετικών στοιχείων των ποικίλων προσεγγίσεων. Οι Loveridge και Mok (1980) αναφερόμενοι κυρίως στις εναλλακτικές θεωρίες των αγορών εργασίας, παρατηρούν ότι οι θεωρίες αυτές περιλαμβάνουν «κρυφές» υποθέσεις και τούτο δυσχεραίνει τον εμπειρικό τους έλεγχο με έναν ακριβή τρόπο, ενώ οι Pinch και Storey (1992:571) επισημαίνουν τις δυσχέρειες στην ανεύρεση αναμφίβολων αποτελεσμάτων, τα οποία θα επέτρεπαν την ευχερέστερη ταξινόμησή τους.

Παρά όμως τα σημαντικά προβλήματα που παρουσιάζονται σε μια προσπάθεια ταξινόμησης (και παρουσίασης) των βασικών θεωριών των αγορών εργασίας, το εγχείρημα εξακολουθεί να παραμένει χρήσιμο και ενδιαφέρον. Προκειμένου μάλιστα η ταξινόμηση αυτή να αποβεί εύχρηστη και λειτουργική ακολουθήθηκε

1 Οι δεκαετίες του 1970 και 1980 υπήρξαν σημαντικές στην παραγωγή και στην εξέλιξη των θεωριών της αγοράς εργασίας. Η δεκαετία του 1970 και οι αρχές της δεκαετίας του 1980 χαρακτηρίζονται από μεγάλη παραγωγή θεωρητικών προσεγγίσεων, που συνοδεύονταν, σε μικρότερο βαθμό, από εμπειρικές διερευνήσεις. Αντίθετα τη δεκαετία του 1980, η παραγωγή θεωρίας υποχωρεί (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σταματάει) και ο κύριος όγκος της βιβλιογραφίας συνίσταται σε εμπειρικές διερευνήσεις και επαληθεύσεις των θεωριών. Η έρευνα των τάσεων αναδιάρθρωσης, που κατέλαβε ένα σημαντικό μέρος των ερευνητικών προσπαθειών στο χώρο της αγοράς εργασίας, οδήγησε, σε μεγάλο βαθμό, στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη θεωρία στην εμπειρική έρευνα, ελπίζοντας να κερδίσει μια πιο λεπτομερή ερμηνεία των κοινωνικών, οικονομικών και γεωγραφικών αλλαγών (Smith, 1987:60). Προς αποφυγή δε παρεξηγήσεων, πρέπει να αναφερθεί η σχετικότητα της παρατήρησης και για τον λόγο ότι η εμπειρική έρευνα δεν επαληθεύει και επιβεβαιώνει μόνο κάποιες θεωρίες, αλλά παράγει ταυτόχρονα, έστω και δευτερευόντως, θεωρία (Rosenberg, 1989:364). Τέλος, κατά τη δεκαετία του 1990 αλλά και στα πρώτα χρόνια της τρέχουσας δεκαετίας, τα ζητήματα των αγορών εργασίας εξακολουθούν να εμπλουτίζουν με ταχείς ρυθμούς τόσο τις θεωρητικές αναζητήσεις όσο και τις εμπειρικές. Βεβαίως η κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων απόψεων σε πεδία της πολιτικής, της χρηματοδότησης της έρευνας και της επιστήμης, έχει κάνει εμφανείς τις επιπτώσεις της πάνω σ' αυτά.

μια συγκεκριμένη διαδικασία, τόσο στη φάση της συγκρότησής της όσο και σ' αυτήν της παρουσίασής της. Έτσι, στο πλαίσιό της παρουσιάζονται τρεις ομάδες θεωρητικών προσεγγίσεων. Η πρώτη συγκεντρώνει τις απόψεις της νεοκλασικής θεωρίας και των βασικότερων υποδειγμάτων, που εντάσσονται σ' αυτήν, η δεύτερη αυτές των υποστηρικτών των θεσμικών απόψεων για τις αγορές εργασίας και η τρίτη τις απόψεις των υποστηρικτών των εναλλακτικών θεωρήσεων των αγορών εργασίας. Κάτω από τον τίτλο εναλλακτικές θεωρήσεις συγκεντρώνονται οι θεωρήσεις που αφορούν τις δυαδικές, τις κατατμημένες και τις ασυνεχείς αγορές εργασίας, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι η αντίθεσή τους με τις υποθέσεις και τα συμπεράσματα των νεοκλασικών θεωρήσεων.[2] Στην αρχή κάθε ενότητας παρουσιάζονται οι πηγές των βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων ή, με άλλα λόγια, τα αίτια και οι λόγοι που οδήγησαν στην εμφάνιση των θεωριών αυτών. Ακολουθούν οι βασικές υποθέσεις, τα χαρακτηριστικά στοιχεία των θεωριών και έπονται οι προσπάθειες εμπειρικής επιβεβαίωσης των υποθέσεων. Τέλος, παρουσιάζονται οι κριτικές προσεγγίσεις και όπου είναι δυνατόν οι πιο πρόσφατες εξελίξεις και διαφοροποιήσεις τους.

3.2. Οι Νεοκλασικές Θεωρίες της Αγοράς Εργασίας

Η άποψη των κλασικών οικονομολόγων για τη λειτουργία της αγοράς εργασίας είναι συναφής με την άποψή τους για την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος. Η εξέλιξη του καπιταλισμού βασίζεται στην αυξανόμενη αποτελεσματικότητα του καταμερισμού της εργασίας και στην αύξηση των παραγωγικών

2 Από την ταξινόμηση αυτή απουσιάζουν οι μαρξιστικές θεωρήσεις των αγορών εργασίας, οι οποίες δεν περιλαμβάνονται στους στόχους της παρούσας εργασίας. Ωστόσο, οι μαρξιστικές απόψεις δεν απουσιάζουν ολότελα από την εργασία αυτή καθώς, σε πολλές περιπτώσεις, βασικές θέσεις των Μαρξιστών υιοθετούνται από τους υποστηρικτές των θεωριών των κατατμημένων και των ασυνεχών αγορών εργασίας.

δυνατοτήτων, μέσα από την πρόοδο της τεχνολογίας. Η εργασία, ως παραγωγικός συντελεστής, θεωρείται ομοιογενής και υπάρχει ελεύθερη και χωρίς κόστος, πληροφόρηση και κινητικότητα στην αγορά. Για τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία, οι εργαζόμενοι αμείβονται με τον μισθό και οι καπιταλιστές με τα κέρδη της επιχείρησής τους.

Ο προσδιορισμός του μισθού, μέσα από τη θεωρία της οριακής παραγωγικότητας, αποτελεί κεντρικό σημείο των νεοκλασικών θεωριών της αγοράς εργασίας (Van Thunen 1850, Warlas 1874, Clark 1899).[3] Στην απλούστερη μορφή της, η θεωρία υποστηρίζει ότι οι πωλητές και οι αγοραστές της εργασίας συναντώνται σε μια ανταγωνιστική αγορά, στην οποία οι συνδυασμένες τους αποφάσεις παράγουν ισορροπίες στα επίπεδα του μισθού και της απασχόλησης, έχοντας ως κίνητρο τη μεγιστοποίηση οι μεν πρώτοι της ευημερίας τους, οι δε δεύτεροι, των κερδών τους (McConnel και Brue, 1986:405). Ειδικότερα από την πλευρά της προσφοράς εργασίας,[4] τα νοικοκυριά αποφασίζουν για το πόσο χρόνο είναι πρόθυμα να αφιερώσουν στις δραστηριότητες της αγοράς (Becker 1965), επιδιώκοντας τη μεγιστοποίηση της ευημερίας τους, η

3 Οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, που πρώτοι ανέπτυξαν τις θεωρίες της οριακής παραγωγικότητας ήταν: J.H.van Thunen (1850), στο δεύτερο μέρος του έργου του Der Isoliete Staat (Το μεμονωμένο κράτος), ο L. Warlas (1837-1910) στο έργο του Elements d'economie politique (Στοιχεία θεωρητικής πολιτικής οικονομίας) το 1874, ο P.H. Wickstead (1844-1927) και ο J.B. Clark στο έργο του The distribution of wealth το 1899. Για περισσότερα στοιχεία των θεωριών αυτών βλ. στο: Eric Roll, (1954): Ιστορία οικονομικής σκέψεως. Μτφ Αριστοτέλους Σίδερι, Αθήναι, Παπαζήσης.

4 Η νεοκλασική θεωρία της προσφοράς εργασίας επιχειρεί να εξηγήσει τους παράγοντες που επηρεάζουν τις αποφάσεις των ατόμων σχετικά με τις ώρες εργασίας που προσφέρουν στην αγορά και με τη χρονική στιγμή της ζωής τους, που θα προσχωρήσουν ή θα αποχωρήσουν από την αγορά. Η οικονομική σκέψη αρχικά (S.Jevons 1835-1882 κ.α.) θεωρούσε την απόφαση για ένταξη στην αγορά εργασίας ως ατομική απόφαση. Μεταγενέστερα όμως πιο πρόσφατες θεωρήσεις (Becker 1965, Mincer 1970 κ.ά.) υποστηρίζουν ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται από τα άτομα ως μέλη των νοικοκυριών. Αντίστοιχα η νεοκλασική θεωρία της ζήτησης εργασίας, εξετάζει τους παράγοντες που διαμορφώνουν τη ζήτηση για εργατικό δυναμικό σε διάφορα επίπεδα ανάλυσης (επιχείρησης, κλάδου), σε διαφορετικούς χρονικούς ορίζοντες (βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα) και σε συνθήκες ανταγωνιστικών, μονοπωλιακών ή μονοψωνιακών αγορών εργασίας.

οποία εξαρτάται από το εισόδημα, τη μη αγοραία εργασία και τη σχόλη.

Το σύνολο των νεοκλασικών προσεγγίσεων (και υποδειγμάτων) βασίζονται επάνω σε τρεις βασικές θεωρητικές έννοιες: Στη θεωρία της ατομικής προσφοράς εργασίας, στη θεωρία της οριακής παραγωγικότητας της ζήτησης της εργασίας και στην ανταγωνιστική θεωρία της ισορροπίας της αγοράς. Προκειμένου όμως να λειτουργήσουν τα διάφορα νεοκλασικά υποδείγματα, απαιτούν την ύπαρξη σειράς υποθέσεων, οι οποίες αναφέρονται τόσο στο πεδίο της ζήτησης όσο και το πεδίο της προσφοράς εργασίας. Οι σημαντικότερες υποθέσεις, οι οποίες σχετίζονται με την προσφορά εργασίας αναφέρονται: Στην πλήρη πληροφόρηση των εργαζομένων σχετικά με τους μισθούς, τις υπάρχουσες κενές θέσεις εργασίας και τις συνθήκες απασχόλησης, στην ορθολογιστική τους (με οικονομική έννοια) λειτουργία, στην ύπαρξη πλήρους και ελεύθερης κινητικότητας των εργαζομένων (απουσία εμποδίων) και τέλος στη λειτουργία των εργαζομένων ως μεμονωμένων ατόμων και όχι ως μελών συλλογικών ή συνδικαλιστικών οργανώσεων. Αντίστοιχα οι υποθέσεις που σχετίζονται με τη ζήτηση εργασίας αναφέρονται: Στη πλήρη γνώση, εκ μέρους των εργοδοτών, των συνθηκών λειτουργίας της αγοράς, στην ορθολογιστική τους λειτουργία (με την έννοια της επιδίωξης της μεγιστοποίησης των κερδών) και στη λειτουργία τους ως μεμονωμένων ατόμων και όχι ως μελών εργοδοτικών ενώσεων. Ορισμένες από τις υποθέσεις αυτές είναι ουσιαστικές, άλλες υιοθετούνται για λόγους απλότητας της ανάλυσης, ενώ τέλος, κάποιες άλλες υπονοούνται και δεν εκφράζονται ρητώς.[5]

5 Για παράδειγμα, τόσο η εργασία όσο και η εκπαίδευση, για τη νεοκλασική θεωρία και τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, δεν προσφέρουν καμία άλλη χρησιμότητα στα άτομα πέραν αυτής του εισοδήματος. Εργασία και εκπαίδευση στερούνται των όποιων κοινωνικών τους χαρακτηριστικών και γίνονται αντιληπτές μόνο ως παράγοντες που συμβάλλουν στην απόκτηση εισοδήματος. Οι διαπιστώσεις αυτές, χωρίς να αναφέρονται με ρητό και κατηγορηματικό τρόπο, αποτελούν βασικές υποθέσεις στην ανάπτυξη των θεωριών αυτών.

Μέσα στο πλαίσιο της νεοκλασικής θεώρησης και ιδιαίτερα την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ένα πλήθος υποδειγμάτων αναπτύχθηκε προκειμένου να ερμηνευθούν πιο αποτελεσματικά τα σύγχρονα φαινόμενα των αγορών εργασίας. Μια σύντομη παρουσίαση των βασικότερων εκ των υποδειγμάτων αυτών, αναγκαστικά επιλεκτική, λόγω του μεγάλου αριθμού τους, απαιτεί, για λόγους ευχερέστερης παρουσίασης αλλά και συγκριτικής θεώρησης, την παρουσίαση των κύριων χαρακτηριστικών του βασικού νεοκλασικού υποδείγματος.

3.2.1. Το βασικό νεοκλασικό υπόδειγμα

Η θεωρία της οριακής παραγωγικότητας μπορεί να εφαρμοσθεί στη ζήτηση όλων των παραγωγικών συντελεστών. Στην απλούστερη μορφή της υποθέτει ότι οι επιχειρήσεις λειτουργούν σ΄ ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον στην αγορά προϊόντος και στην αγορά των συντελεστών παραγωγής και αντιμετωπίζουν μια απόλυτα ελαστική καμπύλη προσφοράς εργασίας. Οι επιχειρήσεις επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση των κερδών τους, έχουν πλήρη γνώση των χαρακτηριστικών των εργαζομένων και αντιμετωπίζουν σταθερή (και γνωστή) ζήτηση για τα προϊόντα. Το μόνο κόστος στην απασχόληση περισσότερων εργαζομένων είναι το ύψος του μισθού,[6] το οποίο κάνει την εργασία ένα απόλυτα μεταβλητό συντελεστή παραγωγής. Η τεχνολογία είναι δεδομένη και ενσωματωμένη στην συνάρτηση παραγωγής όπου οι συντελεστές παραγωγής δεν μπορούν να υποκατασταθούν πλήρως μεταξύ τους (είναι ατελή υποκατάστατα). Η εργασία θεωρείται ως απόλυτα ομοιογενής

6 Ο μισθός αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς στο πεδίο των οικονομικών της εργασίας. Η διερεύνηση των μηχανισμών προσδιορισμού των μισθών απασχολεί τους κλασικούς οικονομολόγους (Smith, Ricardo), γίνεται περισσότερο συστηματική στους νεοκλασικούς Hicks (1932), Douglas (1934) κ.ά., και στους υποστηρικτές των θεσμικών απόψεων των αγορών εργασίας (Dunlop 1966) και συνεχίζει μέχρι τις ημέρες μας να συνιστά κεντρικό ζήτημα αναφοράς, υπό το πρίσμα διαφορετικών θεωρητικών και εμπειρικών προσεγγίσεων.

και καθώς η επιχείρηση ενδιαφέρεται για την παραγωγικότητά της, οι εργαζόμενοι με τα ίδια προσόντα αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο. Ταυτόχρονα, η επιχείρηση απασχολεί διάφορους συντελεστές και διάφορες εργασιακές δεξιότητες, σε αναλογίες, που προσδιορίζονται από την παραγωγική διαδικασία και από τις δυνατότητές της σε συνάρτηση με τιμές των συντελεστών. Η επιπρόσθετη εργασία υπάρχει μέχρι του σημείου όπου το οριακό κόστος πρόσληψης ισοδυναμεί με το οριακό έσοδο από την πώληση του παραγόμενου προϊόντος της εργασίας αυτής.

Με τους λοιπούς παράγοντες σταθερούς, μία πτώση των μισθών οδηγεί στην αύξηση της ζητούμενης εργασίας. Το γεγονός αυτό συμβαίνει λόγω της ύπαρξης του αποτελέσματος υποκατάστασης (substitution effect), καθώς η υποκατάσταση άλλων συντελεστών με εργασία γίνεται σχετικά φθηνότερη. Ταυτόχρονα όμως το αποτέλεσμα κλίμακας (scale effect) αυξάνει τη ζήτηση εργασίας (και των άλλων συντελεστών), ως αποτέλεσμα της μείωσης του συνολικού κόστους, που προκύπτει από την πτώση της τιμής της εργασίας. Τα αποτελέσματα αυτά μπορεί να αντισταθμισθούν, αλλά όχι και να καταργηθούν, εάν η αύξηση της ζήτησης εργασίας αυξήσει την τιμή της εργασίας (δηλαδή τον μισθό) ή εάν οι τιμές των άλλων συντελεστών μειωθούν, όταν το αποτέλεσμα υποκατάστασης είναι ιδιαίτερα ισχυρό. Κατά συνέπεια, ο πιο σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας της ελαστικότητας της ζήτησης ως προς τον μισθό, θα είναι ο βαθμός υποκατάστασης ανάμεσα στους συντελεστές παραγωγής.

Η προσφορά εργασίας, στο βασικό νεοκλασικό υπόδειγμα, προκύπτει από την προσπάθεια των ατόμων να μεγιστοποιήσουν την ικανοποίηση που αντλούν από την κατανομή του χρόνου τους ανάμεσα στην εργασία και στη σχόλη.[7] Τα άτομα επιθυμούν να αντλήσουν τη μέγιστη δυνατή ικανοποίηση από την κατανάλωση

7 Ιδιαίτερα σημαντική, στο πεδίο αυτό, θεωρείται η συμβολή του Becker (1965) με την εργασία του με τίτλο «A theory of allocation of time».

των προϊόντων (που αγοράζουν με το εισόδημά τους) και από τη σχόλη, έχουν δε σταθερές προτιμήσεις ανάμεσα στα αγαθά και στη σχόλη, καθώς και πλήρη γνώση των ευκαιριών και των δυνατοτήτων απασχόλησης, που επικρατούν στην αγορά εργασίας. Οι εργασίες, σε κάθε επίπεδο εξειδίκευσης, είναι ιδανικές και προσφέρουν τον ίδιο ακριβώς μισθό. Το κάθε άτομο προσφέρει επιπρόσθετες ώρες εργασίας, μέχρι του σημείου όπου ο οριακός λόγος υποκατάστασης αγαθών και σχόλης, με βάση τις προτιμήσεις του, ισοδυναμεί με τον ωριαίο μισθό.[8] Μια άνοδος του μισθού θα οδηγήσει σε αύξηση των διαφυγόντων εσόδων από την κατανάλωση σχόλης (θα καταστήσει τη σχόλη περισσότερο ακριβή). Ο εργαζόμενος από τη μία πλευρά θα εργασθεί περισσότερο (και θα καταναλώσει μεγαλύτερες ποσότητες αγαθών) σε βάρος της σχόλης, αλλά ταυτοχρόνως η άνοδος του μισθού θα οδηγήσει στο εισοδηματικό αποτέλεσμα (income effect), δηλαδή θα οδηγήσει στην αύξηση κατανάλωσης σχόλης, στο βαθμό που ο εργαζόμενος θεωρεί τη σχόλη κανονικό αγαθό. Το αποτέλεσμα υποκατάστασης θα αυξήσει την προσφορά εργασίας ενώ το εισοδηματικό αποτέλεσμα θα τη μειώσει. Το τελικό αποτέλεσμα δεν είναι εκ των προτέρων γνωστό και εξαρτάται από την ύπαρξη και την επικράτηση άλλων παραγόντων.

Οι ποσότητες της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας διαμορφώνουν το επίπεδο ισορροπίας της απασχόλησης, υπό τη βασική υπόθεση ότι η αγορά βρίσκεται σε πλήρη ανταγωνισμό. Η ισορροπία επιτυγχάνεται από τις πιέσεις, που δημιουργούν η υπερβάλλουσα ζήτηση και προσφορά. Οι μισθοί θα πρέπει να είναι ίδιοι παντού στην αγορά εργασίας και να ισοδυναμούν στο σημείο ισορροπίας, με το οριακό έσοδο του προϊόντος.

Μολονότι το βασικό νεοκλασικό υπόδειγμα δεν αποτελεί παρά μια σημαντική αφαίρεση από την πραγματικότητα, παρέχει όμως χρήσιμες πληροφορίες στα φαινόμενα και στους μηχανισμούς της

8 Με τον τρόπο αυτό ο μισθός αποτελεί το κόστος ευκαιρίας της σχόλης.

αγοράς εργασίας. Αν και σημαντικές τροποποιήσεις στις βασικές υποθέσεις και στον τρόπο λειτουργίας του υποδείγματος έχουν διαχρονικά προκύψει, οι αρχές του υποδείγματος παραμένουν σε ισχύ, έτσι ώστε η χρησιμότητά του να είναι εμφανής.

3.2.2. Το υπόδειγμα του ανθρώπινου κεφαλαίου

Στο πλαίσιο της νεοκλασικής θεωρίας, το πιο καλά διαμορφωμένο και διαδεδομένο υπόδειγμα είναι αυτό της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου (Schultz 1961, 1971, Becker, 1962, 1964, 1967, Mincer 1958, 1970 κ.ά.). Ο Shultz (1961:15) ισχυριζόταν χαρακτηριστικά ότι

> *....οι σημερινοί εργαζόμενοι έχουν μεταβληθεί σε καπιταλιστές, όχι μέσα από μία διεύρυνση της ιδιοκτησίας του μετοχικού κεφαλαίου, αλλά από την απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων, οι οποίες έχουν οικονομική αξία.*

Σύμφωνα με το υπόδειγμα αυτό, η εκπαίδευση, η κινητικότητα και η αναζήτηση εργασίας συνθέτουν για τους εργαζόμενους τρεις σημαντικές μορφές επένδυσης. Οι μορφές αυτές έχουν σημαντικό κόστος, άμεσο και έμμεσο, και γίνονται με την προσδοκία υψηλότερων μελλοντικών αποδόσεων. Οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι αναφέρονται σ' αυτές με τον όρο ανθρώπινο κεφάλαιο, θεωρώντας ότι οι εργαζόμενοι κατέχουν ένα σύνολο δεξιοτήτων, τις οποίες μπορούν να ενοικιάζουν στους εργοδότες (Ehrenberg και Smith, 1988:292). Οι γνώσεις και οι δεξιότητες που κατέχει ένα άτομο, αποτελούν ένα απόθεμα παραγωγικού κεφαλαίου,[9] η

9 Ο Schultz, (1971:48) διακρίνει το κεφάλαιο σε ανθρώπινο και μη ανθρώπινο και θεωρεί ότι και οι δύο αυτές κατηγορίες δεν είναι ομοιογενείς. Αντιθέτως, κάθε κατηγορία αποτελείται από πολλές διαφορετικές μορφές κεφαλαίου, η διάκριση των οποίων είναι σημαντική για την οικονομική ανάλυση. Το χαρακτηριστικό στοιχείο του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι ότι αποτελεί μέρος του ανθρώπου. Είναι ανθρώπινο, διότι ενσωματώνεται στο άτομο και είναι κεφάλαιο, διότι αποτελεί πηγή μελλοντικής απόλαυσης ή μελλοντικών εσόδων ή και τα δύο.

αξία του οποίου προσδιορίζεται από την πώληση των δεξιοτήτων αυτών στην αγορά εργασίας. Η δημιουργία αυτού του κεφαλαίου, πρέπει ασφαλώς να συνδεθεί με κάποιον τρόπο με την αγορά εργασίας και την παραγωγή (κανείς δεν αμείβεται απλώς επειδή εκπαιδεύτηκε). Τούτο επιτυγχάνεται με τη βοήθεια της θεωρίας της οριακής παραγωγικότητας της διανομής (Berner, 1974:242) και γι' αυτό η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου θεωρείται ότι αποτελεί μία προέκταση του υποδείγματος της οριακής παραγωγικότητας (McConnel και Brue, 1986:405).

Η θεωρία πρεσβεύει ότι σε μια ανταγωνιστική αγορά κάθε συντελεστής παραγωγής αμείβεται ανάλογα με τη συμμετοχή του στο παραγόμενο προϊόν. Και τούτο διότι οι συντελεστές παραγωγής χρησιμοποιούνται όσο παράγουν περισσότερο απ' όσο κοστίζουν. Καθώς λοιπόν, η αυξημένη απασχόληση οποιουδήποτε συντελεστή, όταν οι υπόλοιποι παραμένουν σταθεροί, θα έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της απόδοσης κάθε επιπλέον μονάδας αυτού του συντελεστή, η αύξηση της απασχόλησης θα σταματήσει, όταν οι (μειωμένες) αποδόσεις θα είναι ίσες με το κόστος απόκτησης μίας μονάδας του συντελεστή. Έτσι λοιπόν, ένα άτομο αποκτά ανθρώπινο κεφάλαιο μέσα από την επένδυση στην εκπαίδευση και στην κατάρτιση, μέχρι του σημείου όπου το κόστος απόκτησης μίας μονάδας ανθρώπινου κεφαλαίου, σε όρους διαφυγόντος εισοδήματος, ισοδυναμεί με την παρούσα αξία του αναμενόμενου μελλοντικού εισοδήματος, το οποίο θα προκύψει από την επένδυση αυτή. Με άλλα λόγια, ένα άτομο αποφασίζει να επενδύσει στην εκπαίδευση, όταν η παρούσα αξία των καθαρών ωφελειών από την εκπαίδευση είναι θετική και μεγαλύτερη από αυτήν των εναλλακτικών επενδυτικών επιλογών.[10]

Το άθροισμα των αποφάσεων αυτών διαμορφώνει την προσφορά

10 Για πιο πρόσφατες θεωρήσεις του ρόλου της εκπαίδευσης και της κατάρτισης, στο πλαίσιο των νεοκλασικών θεωρήσεων, ο ενδιαφερόμενος μπορεί μεταξύ άλλων να ανατρέξει στους Descy και Tessaring (2001) και Barret (2001).

του ανθρώπινου κεφαλαίου, το δε άθροισμα των αποφάσεων των εργοδοτών διαμορφώνει τη ζήτηση για το ανθρώπινο κεφάλαιο. Η αγορά λειτουργεί υπό καθεστώς πλήρους ανταγωνισμού, έτσι ώστε εάν η προσφορά διαφέρει από τη ζήτηση, η τιμή του ανθρώπινου κεφαλαίου θα μεταβληθεί και θα αποκαταστήσει την ισορροπία. Έτσι, οι όποιες ανισορροπίες εμφανίζονται μακροχρόνια στην αγορά εργασίας, κυρίως με τη μορφή των μισθολογικών διαφορών ανάμεσα σε εργαζόμενους σε διαφορετικά αλλά και σε ίδια επαγγέλματα, δεν οφείλονται σε κακή λειτουργία του υποδείγματος, αλλά, σύμφωνα πάντα με τη θεωρία, σε δύο άλλους παράγοντες. Ο πρώτος συνδέεται με την ύπαρξη θεσμών, όπως τα συνδικάτα, οι γενικές και ειδικές συμβάσεις, οι εσωτερικές αγορές εργασίες, τα ήθη και έθιμα, που εμποδίζουν τον ανταγωνισμό, την κινητικότητα και την προσαρμοστικότητα των εργαζομένων και ο δεύτερος με την ανομοιογένεια του εργατικού δυναμικού, το οποίο απαρτίζεται από άτομα με διαφορετικά ταλέντα, δεξιότητες, ειδικεύσεις κ.λπ., δηλαδή από άτομα με διαφορετικές ποσότητες ανθρώπινου κεφαλαίου.[11]

Παρά όμως το γεγονός ότι η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου συνιστά μια βελτίωση του νεοκλασικού υποδείγματος (στο πεδίο

11 Στην πραγματικότητα όμως η ατελής κινητικότητα και η ελλιπής πληροφόρηση του εργατικού δυναμικού, είναι δύο από τους παράγοντες, οι οποίοι συμβάλλουν στον μονιμότερο χαρακτήρα των μισθολογικών διαφορών, καθώς παρεμποδίζουν τις αναγκαίες κινήσεις προσαρμογής, στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς εργασίας. Εκτός όμως των δύο αυτών παραγόντων, οι μισθολογικές διαφορές οφείλονται επίσης και στην ανομοιογένεια των χαρακτηριστικών των θέσεων εργασίας. Τούτο έχει επισημανθεί ήδη από τον Adam Smith, (1963:79) στον Πλούτο των Εθνών, μέσα από τη βασική αρχή ότι οι αμοιβές των εργαζομένων διαφέρουν ανάλογα με τα εγγενή χαρακτηριστικά των εργασιών. Η σύγχρονη οικονομική θεωρία (Brown 1980, Rosen 1986), θεωρεί ότι η διαφορά του μισθού εξισώνει τα δυσάρεστα με τα ευχάριστα χαρακτηριστικά και αποζημιώνει τους εργαζόμενους, οι οποίοι δέχονται να απασχοληθούν στις λιγότερο ελκυστικές εργασίες. Γύρω βεβαίως από τα ζητήματα των μισθολογικών διαφορών υπάρχει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία, η επισκόπηση της οποίας ξεφεύγει από τους στόχους της παρούσας εργασίας. Για μία ωστόσο πρόσφατη θεώρηση των σχετικών ζητημάτων, ο ενδιαφερόμενος, μεταξύ άλλων, μπορεί να ανατρέξει στους Ashenfelter και Layard (2003) και Cahuc και Zylberberg (2004).

της προσφοράς εργασίας), έχει γίνει αντικείμενο έντονης και παρατεταμένης κριτικής. Η κριτική αυτή προέρχεται από ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων (οικονομικά της εργασίας, οικονομικά της εκπαίδευσης, κοινωνιολογία) και καλύπτει τόσο τις βασικές της θεωρητικές υποθέσεις όσο και τα συμπεράσματα και τις διαπιστώσεις της.[12]

3.2.3. Τα υποδείγματα διερεύνησης της αγοράς εργασίας

Υπό τον τίτλο θεωρίες διερεύνησης της αγοράς εργασίας (Job search theories) εντάσσεται ένας αριθμός θεωρητικών προσεγγίσεων (Stigler 1961, 1962, Rees 1966, McCall 1970, Hirshleifer 1973, Lippman και McCall 1976), που δεν διαμορφώνει μία ενιαία θεωρία αλλά που εμφανίζει κοινά χαρακτηριστικά. Η βασική ιδέα που διατρέχει ολόκληρο το φάσμα των προσεγγίσεων αυτών είναι αυτή της άρνησης της βασικής νεοκλασικής υπόθεσης περί ύπαρξης πλήρους πληροφόρησης στην αγορά εργασίας. Με άλλα λόγια, η κεντρική ιδέα των προσεγγίσεων αυτών συνίσταται στο ότι εργαζόμενοι και εργοδότες δεν μπορούν να έχουν πλήρη πληροφόρηση αναφορικά με τον αριθμό, τα χαρακτηριστικά των κενών θέσεων εργασίας, τους προσφερόμενους μισθούς, όσο και με τα χαρακτηριστικά και τις δεξιότητες των εργαζομένων.

Στο αρχικό της στάδιο η θεωρία (Stigler 1961, 1962) υποστηρίζει ότι κάθε στιγμή οι υποψήφιοι εργαζόμενοι και οι εργοδότες[13]

12 Στο χώρο των οικονομικών της εργασίας η συστηματικότερη κριτική προέρχεται από συγγραφείς του μαρξιστικού χώρου (Bowles και Gintis 1975, Carnoy 1980 κ.ά.), οι οποίοι επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους τόσο στο γεγονός ότι η θεωρία αυτή αντιλαμβάνεται την εργασία ως κεφάλαιο, παραγνωρίζοντας τις σημαντικές της ιδιαιτερότητες, όσο και στις δυσχέρειες προσδιορισμού του κόστους, των αποδόσεων και γενικά της χρησιμότητας, που προκύπτει από την επένδυση στην εκπαίδευση.

13 Τα διάφορα υποδείγματα διερεύνησης της αγοράς εργασίας διακρίνονται σε αυτά που αναφέρονται στη διερεύνηση από πλευράς των εργαζομένων και σ' εκείνα που αναφέρονται στη διερεύνηση από πλευράς των εργοδοτών. Μια συστηματική παρουσίαση των υποδειγμάτων με βάση τη διάκριση αυτή επιχειρούν οι Lippman και McCall (1976).

αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της απόκτησης πληροφόρησης, οι μεν πρώτοι πάνω σε ζητήματα του ύψους των μισθών, της σταθερότητας της απασχόλησης, των συνθηκών εργασίας και άλλων χαρακτηριστικών των εργασιών, οι δε δεύτεροι σε ζητήματα των προσόντων και των δεξιοτήτων των υποψήφιων εργαζομένων. Κάτω από μια σειρά προϋποθέσεων, η διερεύνηση της αγοράς εργασίας είναι επωφελής για τον εργαζόμενο, καθώς όσο περισσότερο διερευνά τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες έχει να ανακαλύψει μία ικανοποιητική εργασία (με την έννοια κυρίως του ικανοποιητικού μισθού).

Η διερεύνηση της αγοράς και η απόκτηση πληροφόρησης συνεπάγεται κόστος, τόσο για τους υποψήφιους εργαζόμενους όσο και για τους εργοδότες. Η συνεχής διερεύνηση της αγοράς συνδέεται με αυξανόμενο κόστος, έτσι ώστε οι ενδιαφερόμενοι θα συνεχίζουν τη διερεύνησή τους μέχρι του σημείου που το αναμενόμενο οριακό έσοδο (από τη συνεχιζόμενη διερεύνηση) εξισωθεί με το οριακό κόστος της διερεύνησης (Stigler 1962:96). Ένα άτομο διερευνά την αγορά όσο το κόστος πληροφόρησης είναι χαμηλότερο από το όφελος, που προκύπτει από τη συνεχιζόμενη διερεύνηση.[14]

Από την άλλη πλευρά, με δεδομένη τη διασπορά των προσφερόμενων θέσεων εργασίας και των μισθών, το κόστος διερεύνησης θα εξαρτάται από τον αριθμό και τα λοιπά χαρακτηριστικά των θέσεων, που θα ελεγχθούν. Συνεπώς, το κόστος διερεύνησης σχετίζεται με τη μορφή και τα χαρακτηριστικά των αγορών εργασίας (σε μια τοπική αγορά το κόστος αναμένεται να είναι σχετικά

14 Η αναγκαιότητα υπολογισμού τόσο του οριακού οφέλους όσο και του οριακού κόστους της διερεύνησης της αγοράς καθίσταται προφανής. Δύο βασικοί μέθοδοι αντιμετωπίζουν το συγκεκριμένο ζήτημα. Σύμφωνα με την πρώτη, που είναι γνωστή ως «ο κανόνας λήψεως αποφάσεων του Stigler» (Stigler's decision rule), ο εργαζόμενος πριν αρχίσει τη διαδικασία διερεύνησης της αγοράς εργασίας, έχει υπολογίσει το μέγιστο αριθμό επιχειρήσεων, στις οποίες θα αναζητήσει εργασία, προκειμένου να εξασφαλίσει τον υψηλότερο μισθό, ο οποίος θα μεγιστοποιήσει τη χρησιμότητά του. Σύμφωνα με τη δεύτερη μέθοδο, πριν η διαδικασία διερεύνησης ξεκινήσει, ο εργαζόμενος έχει προσδιορίσει τον κατώτερο αποδεκτό μισθό.

χαμηλότερο σε σχέση με μια εθνική αγορά), αλλά και με τις συγκεκριμένες μεθόδους διερεύνησης (διαφημίσεις σε εφημερίδες, υπηρεσίες απασχόλησης, επαφές με εργοδότες, πληροφόρηση μέσω των άλλων εργαζομένων). Καθώς δε ο εργαζόμενος αδυνατεί να ελέγξει όλες τις προσφερόμενες εργασίες (και ο εργοδότης αντίστοιχα όλους τους υποψήφιους εργαζόμενους), οι επιλογές του θα συνδέονται με τη διαμόρφωση του κατάλληλου (ιδανικού) μεγέθους του δείγματος των προσφερόμενων θέσεων, που θα ελεγχθεί. Στο αρχικό λοιπόν αυτό στάδιο ανάπτυξης της θεωρίας οι αποφάσεις του εργαζόμενου συνιστούν πρόβλημα δημιουργίας του ιδανικού μεγέθους του δείγματος (Mortensen 1986:853).

Οι παραδοχές ότι η οικονομική δραστηριότητα λαμβάνει χώρα σ' ένα ατελές περιβάλλον (περιβάλλον με ελλιπή πληροφόρηση) και η πληροφόρηση συνεπάγεται κόστος, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η απόκτηση πληροφόρησης έχει σημαντικές συνέπειες στην ευημερία των ατόμων και στην αποδοτικότητα της οικονομίας.[15] Από την πλευρά των εργαζομένων, η πληροφόρηση σχετικά με τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας (κενές και προσφερόμενες θέσεις εργασίας, ύψος των μισθών) συνιστά μια μορφή ανθρώπινου κεφαλαίου, η οποία οδηγεί στην εξασφάλιση υψηλότερου μισθού (σε σύγκριση με αυτόν που θα προέκυπτε χωρίς την ύπαρξή της). Από την πλευρά των εργοδοτών, η απόκτηση πληροφόρησης αναφορικά με τα προσόντα και τις δεξιότητες των υποψήφιων εργαζομένων οδηγεί σε ορθές επιλογές και καλύτερη κατανομή των εργαζομένων στις παραγωγικές δραστηριότητες της επιχείρησης, γεγονός με θετικές επιπτώσεις στην παραγωγικότητά της.

15 Η μειωμένη αποδοτικότητα της οικονομίας, που οφείλεται στην ελλιπή πληροφόρηση, προκύπτει, σύμφωνα με τους Foster και Rozenzweig (1993:179), από τέσσερις διαφορετικές πηγές.: Από τη μη ικανοποιητική κατανομή εργαζομένων σε εργασίες και τομείς, από το κόστος εποπτείας, το οποίο συνδέεται με τα συστήματα αμοιβής της εργασίας (ημερήσια αμοιβή, μηνιαίος μισθός, αμοιβή με το κομμάτι), από την ύπαρξη της ανεργίας και από την αδυναμία πλήρους απόδοσης των επενδύσεων.

Στα υποδείγματα διερεύνησης της αγοράς εργασίας από την πλευρά των εργοδοτών, ερευνώνται τα προβλήματα που προκύπτουν στη διαδικασία επιλογής εργατικού δυναμικού εκ μέρους των επιχειρήσεων, υπό καθεστώς ασύμμετρης πληροφόρησης στην αγορά εργασίας. Η έννοια της ασύμμετρης πληροφόρησης[16] συνίσταται στο γεγονός ότι οι εργαζόμενοι γνωρίζουν τα προσόντα και τις ικανότητές τους, σε αντίθεση με τους εργοδότες, οι οποίοι αδυνατούν να τα γνωρίζουν εξ αρχής. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί διάφορους οικονομολόγους (Arrow 1972, Spence 1973, 1974), στην ανάπτυξη των υποδειγμάτων των τυπικών προσόντων[17] (signalling models). Σύμφωνα με τα υποδείγματα αυτά, η πρόσληψη εργατικού δυναμικού είναι μία αβέβαιη επένδυση, υπό την έννοια ότι οι εμπλεκόμενοι στην αγορά εργασίας φορείς γνωρίζουν όλα τα δυνατά αποτελέσματα των ενεργειών τους, αλλά μπορούν μόνο να πιθανολογήσουν τις ενδεχόμενες εκβάσεις τους (Joll, McKenna, McNabb και Shorey, 1983:72). Οι εργοδότες αναζητώντας την παραγωγικότητα, δεν γνωρίζουν ποια χαρακτηριστικά των εργαζομένων έχουν σχέση με αυτήν και μάλιστα ποιος συνδυασμός χαρακτηριστικών είναι ο πλέον παραγωγικός, για κάθε συγκεκριμένη εργασία. Διακρίνουν λοιπόν τα χαρακτηριστικά σε αυτά που ο εργαζόμενος δεν μπορεί να μεταβάλει (φυλή, ηλικία, φύλο), τους λεγόμενους δείκτες, και σε αυτά που μπορεί να μεταβάλει (εκπαίδευση, εμπειρία), τα λεγόμενα «προσόντα». Η ισορροπία στα υποδείγματα αυτά επιτυγχάνεται όταν οι προσδοκίες των εργοδοτών, οι οποίες αφορούν την παραγωγικότητα των εργαζομένων με δεδομένα προσόντα, επαληθεύονται σε σχέση με την εργασιακή

16 Για το ζήτημα της ασύμμετρης πληροφόρησης και τις συνέπειές της στην αγορά εργασίας ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στους Akerlof (1970) και Arrow (1963). Ο Weiss (1980) διερευνά τις σχέσεις της ανεργίας και της μη ικανοποιητικής κατανομής των εργαζομένων σε εργασίες και τομείς, που οφείλονται στην ασύμμετρη πληροφόρηση και υποστηρίζει ότι οι διαφορές στην παραγωγικότητα των εργαζομένων είναι απολύτως απροσδιόριστες (άγνωστες) για τον εργοδότη, ενώ είναι γνωστές στον εργαζόμενο.

17 Τον όρο αυτό χρησιμοποιεί και η Πετρινιώτη, (1989:176) στο βιβλίο της Αγορές εργασίας. Οικονομικές θεωρίες και έρευνες. Αθήνα, Παπαζήσης.

τους συμπεριφορά. Στο σημείο αυτό δεν υπάρχει κίνητρο για τους εργοδότες να αλλάξουν τις μισθολογικές κλίμακες ούτε για τους εργαζόμενους να αποκτήσουν άλλα χαρακτηριστικά.

Σε μεταγενέστερες εργασίες, που εντάσσονται στο πλαίσιο των θεωριών της διερεύνησης της αγοράς εργασίας (Pissaridis 1985, Clark 1986, Mortensen 1986, Foster και Rozenzweig 1993, Bontemps, Robin και van den Berg 2000) οι συγγραφείς αναπτύσσουν πιο επεξεργασμένα υποδείγματα, τα οποία επιχειρούν να διερευνήσουν σύνθετα και πολύπλοκα φαινόμενα της αγοράς εργασίας. Η θεωρία λειτουργεί συμπληρωματικά, σε παλαιότερες προσεγγίσεις (Mortensen 1986:850), καθώς πολλοί συγγραφείς θεωρούν ότι το κλασικό υπόδειγμα προσφοράς εργασίας με την ιδιαίτερη και μονόπλευρη έμφαση στην πλήρως τεκμηριωμένη επιλογή του ατόμου (που προέρχεται από την υπόθεση της πλήρους πληροφόρησης), δεν μπορούσε να ερμηνεύσει τις σημαντικές εμπειρίες των ατόμων στην αγορά εργασίας.[18]

Μολονότι πολλές φορές τα υποδείγματα αυτά έχουν χαρακτηρισθεί ως πρωτόλεια από τη μία και εξαιρετικά δύσκολα στην εμπειρική τους εφαρμογή από την άλλη, θεωρείται ότι διαμορφώνουν ένα πλαίσιο δημιουργίας υποθέσεων σχετικά με τις αντιδράσεις και τις συμπεριφορές των ατόμων στο διαρκώς μεταβαλλόμενο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον. Σε γενικές γραμμές μπορεί να υποστηριχθεί ότι η κύρια συμβολή της θεωρίας στην ανάλυση των οικονομικών της εργασίας, εκτός από την έμφαση που προσδίδει στην απουσία της πληροφόρησης, συνίσταται κυρίως στη διερεύνηση της συχνότητας και της χρονικής διάρκειας των διαστημάτων παραμονής των ατόμων στην ανεργία.[19]

18 Για παράδειγμα, η ανεργία, εξαιρετικά σημαντική εμπειρία για τους εργαζομένους, δεν μπορεί να εμφανισθεί μέσα στο πλαίσιο του βασικού νεοκλασικού υποδείγματος που αναφέρεται στην επιλογή σχόλης-εισοδήματος, ως αποτέλεσμα των υποθέσεων ότι οι εργασίες είναι αυτόματα γνωστές και διαθέσιμες στον υποψήφιο εργαζόμενο στον μισθό ισορροπίας της αγοράς.

19 Παρά ταύτα, τα υποδείγματα αυτά δεν έχουν αποφύγει και την έντονη κριτική, από

3.2.4. Οι θεωρήσεις των συμβολαίων

Οι θεωρήσεις των συμβολαίων αναπτύχθηκαν στην προσπάθεια να ερμηνεύσουν το γεγονός ότι οι κυκλικές διακυμάνσεις της παραγωγής συνδέονται περισσότερο με διαφοροποιήσεις της απασχόλησης παρά με διακυμάνσεις των μισθών. Και τούτο γιατί, σύμφωνα με όσα υποστηρίζονται στα αρχικά υποδείγματα των θεωριών αυτών, οι επιχειρήσεις δεσμεύονται, μέσω των συμβολαίων, να μη μειώσουν τους μισθούς, σε περιπτώσεις που απρόβλεπτες καταστάσεις επικρατήσουν, αλλά να τις αντιμετωπίσουν μέσα από προσαρμογές στο μέγεθος του απαιτούμενου εργατικού δυναμικού.[20] Στις θεωρήσεις αυτές η έμφαση έχει μετατοπισθεί από τη νεοκλασική θεώρηση της αγοράς εργασίας ως βασικού μηχανισμού, εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η διαδικασία της ανταλλαγής του συντελεστή εργασία και επικεντρώνεται στην ερμηνεία του πώς η τεχνολογία και οι προτιμήσεις των παραγόντων της αγοράς επιδρούν στην ανάπτυξη των στρατηγικών για τη διαχείριση των ανθρώπινων πόρων.

Στο πλαίσιο της θεωρίας αυτής η έννοια του συμβολαίου (ή της σύμβασης) διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Τα συμβόλαια εργασίας υποδηλώνουν μια συμφωνία ανάμεσα στον εργαζόμενο και στον εργοδότη, με βάση την οποία ο εργαζόμενος ασκεί το επάγγελμά του υπό την εξουσία του εργοδότη. Συνεπώς τα συμβόλαια εργασίας ρυθμίζουν τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους πωλητές και στους αγοραστές της εργατικής δύναμης. Διαφέρουν σημαντικά από τα συμβόλαια αγοραπωλησίας αγαθών ή προϊόντων καθώς αδυνατούν να περιγράψουν το σύνολο των σχέσεων

πλευράς των «Κεϊνσιανών» όσο και πιο ριζοσπαστών, για τις απόψεις εκείνες, που αντιμετωπίζοντας την ανεργία από την οπτική της διερεύνησης της αγοράς εργασίας, τη θεωρούν ως μια «ενεργητική» και «παραγωγική» κατάσταση (συμμετοχή) στο εργατικό δυναμικό.

20 Η μείωση των μισθών δεν εντάσσεται στους μακροχρόνιους στόχους των επιχειρήσεων, όταν απρόβλεπτες καταστάσεις επικρατούν, γιατί τούτο καθιστά ασύμφορη την πρόσληψη νέων εργαζομένων στο μέλλον (Frank 1986:18).

που εμφανίζεται ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέρη, έτσι ώστε να λαμβάνουν περισσότερο το χαρακτήρα ενός πλαισίου. Αυτή η αδυναμία συνιστά και το κριτήριο, με βάση το οποίο τα συμβόλαια εργασίας μπορεί να διακριθούν σε πλήρη (ή ρητά και συγκεκριμένα) και μη πλήρη (ή σιωπηρά και άτυπα).[21] Ένα συμβόλαιο μπορεί να θεωρηθεί πλήρες όταν κατά τη στιγμή της υπογραφής του είναι δυνατό να προβλεφθούν όλες οι πιθανές εκδοχές, που θα μπορούσαν να προκύψουν κατά την περίοδο της ισχύος του, και να αντιμετωπισθούν η καθεμία ξεχωριστά. Ένα μη πλήρες συμβόλαιο αδυνατεί να λάβει υπόψη του κάποιους από αυτούς τους παράγοντες.

Στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης της θεωρίας η διάκριση μεταξύ τυπικών και άτυπων συμβολαίων ήταν σημαντική και η έμφαση δόθηκε στην ανάπτυξη των άτυπων συμβολαίων (Azariadis 1975, Baily 1974 κ.ά.). Μεταγενέστερα, χωρίς η διάκριση αυτή να εγκαταλειφθεί, δόθηκε έμφαση σε άλλα στοιχεία των θεωρήσεων και πιο επεξεργασμένα υποδείγματα εμφανίσθηκαν (Hart και Holstrom 1987, Salanie 1977, Malcomson 1999, Ciappoli και Salanie 2003, Cahuc και Zylberberg 2004), που επιχειρούσαν να ερμηνεύσουν πιο σύγχρονα φαινόμενα των αγορών εργασίας. Ειδικότερα, στο πλαίσιο των πιο πρόσφατων υποδειγμάτων, η θεωρία των συμβολαίων αναλύει το πώς μέσω των σχέσεων που αποτυπώνονται στα συμβόλαια καθίσταται δυνατή η αντιμετώπιση δύο βασικών προβλημάτων. Της αβεβαιότητας του ευρύτερου οικονομικού περιβάλλοντος και της ιδιαίτερης φύσης της πληροφόρησης, που αφορά τις δράσεις και τη λειτουργία των εργαζομένων. Η θεωρία υποστηρίζει ότι οι επιχειρήσεις ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την εξασφάλιση των κατάλληλων εργαζομένων και ο ανταγωνισμός αυτός διαμορφώνει μια οιονεί αγορά. Η αγορά

21 Οι όροι αυτοί συναντώνται στη θεωρία με τρόπο ώστε τα πλήρη να ταυτίζονται με τα ρητά και τα μη πλήρη με τα ασαφή ή άτυπα. Για μια περαιτέρω θεώρηση των σχετικών διακρίσεων ο ενδιαφερόμενος μπορεί, μεταξύ άλλων, να ανατρέξει στους Hart και Holmstrom (1987).

των συμβολαίων (συμβάσεων) βρίσκεται σε ισορροπία όταν κάθε επιχείρηση μπορεί να εξασφαλίσει τους εργαζόμενους που επιθυμεί προσφέροντας τα ίδια ακριβώς συμβόλαια που προσφέρουν όλες οι άλλες επιχειρήσεις.[22]

3.3. Οι υποστηρικτές των θεσμικών απόψεων των αγορών εργασίας

Μία σημαντική αμφισβήτηση της νεοκλασικής θεωρίας παρουσιάσθηκε τη δεκαετία του 1940, στις εργασίες οικονομολόγων, οι οποίοι έθεσαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους την ισχυροποίηση του ρόλου των συνδικάτων και των συλλογικών διαπραγματεύσεων και την εν γένει σημασία των θεσμών στη λειτουργία των αγορών εργασίας.[23] Οι υποστηρικτές των «θεσμικών» αυτών απόψεων (Ross 1948, Kerr 1950, 1954, Reynolds 1951, Dunlop 1958), υποστήριζαν ότι η πολυδιάσταση της σύγχρονης οικονομίας, ο αυξανόμενος ρόλος των κυβερνητικών παρεμβάσεων, η ανάπτυξη μη ανταγωνιστικών θεσμών, όπως γραφειοκρατικοί οργανισμοί και συνδικάτα, δεν συμβάλλουν στη δυνατότητα εφαρμογής των νεοκλασικών υποδειγμάτων. Κάθε εθνική αγορά, ως αποτέλεσμα κλαδικών, επαγγελματικών και περιφερειακών κατανομών εργασίας, αποτελείται από έναν αριθμό αλληλένδετων αλλά μη ανταγωνιστικών υπο-αγορών. Οι μη ανταγωνιστικές αυτές αγορές πολύ συχνά αποτελούν τις «θεσμοθετημένες αγορές» (Kerr, 1954:93), οι οποίες δεν εμφανίζονται ως ξαφνική επιθυμία των εργαζομένων ή εργοδοτών, αλλά ως αποτέλεσμα ύπαρξης συγκεκριμένων

22 Οι Burdett και Mortensen (1980) υποστηρίζουν ότι οι θεωρήσεις της διερεύνησης των αγορών εργασίας και αυτές των συμβολαίων μπορεί να συνδυασθούν αποτελεσματικά, με τις πρώτες να καλύπτουν το πεδίο της προσφοράς εργασίας και τις δεύτερες αυτό της ζήτησης εργασίας.

23 Για μια συστηματική παρουσίαση της συμβολής των υποστηρικτών των θεσμικών απόψεων και ειδικότερα του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις λειτουργίες των αγορών εργασίας, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στον Kaufman (1988).

τυπικών ή άτυπων κανόνων.[24] Αναγνωρίζοντας την ύπαρξη και τη λειτουργία αυτών των κανόνων, οι συγγραφείς προσπάθησαν να συμβάλουν στην κατανόηση των μηχανισμών, που προσδιορίζουν τους μισθούς. Έτσι η εξέλιξη των συνδικάτων και των συλλογικών διαπραγματεύσεων είχε ως αποτέλεσμα τον προσδιορισμό του μισθού, μέσα από συνειδητές ανθρώπινες αποφάσεις (διοικητικός μισθός), παρά από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης (αγοραίος μισθός). Θεωρούσαν δε ορθότερο να υποστηρίζουν ότι η ζήτηση και η προσφορά εργασίας προσαρμόζονται στο ύψος των μισθών παρά το αντίθετο (McConnel και Brue, 1986:407).

Στις εργασίες των «θεσμικών» οι δομές των αγορών εργασίας αποκτούν μεγαλύτερη σημασία, καθώς οι απόψεις τους διαφοροποιούνται σε σχέση με προγενέστερες θεωρήσεις, στις οποίες η αγορά εργασίας εμφανίζεται ως ενιαία, με δυνατότητα ελεύθερης εισόδου και εξόδου των εργαζομένων σ' αυτήν και με το μηχανισμό των μισθών, βασικό παράγοντα εξισορρόπησης της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας. Και μολονότι οι «θεσμικοί» χρησιμοποιούν την κινητικότητα της εργασίας και τον μηχανισμό των μισθών, ως βασικές μεταβλητές στη διερεύνηση των δομών των αγορών εργασίας, ωστόσο θεωρούν ότι κύριο χαρακτηριστικό των δομών αυτών συνιστά η ύπαρξη σημαντικών εμποδίων στην ελεύθερη κινητικότητα των εργαζομένων και στη λειτουργία του μηχανισμού των μισθών, ως παράγοντα επίτευξης της ισορροπίας. Οι αγορές εργασίας προσαρμόζονται στις οικονομικές διακυμάνσεις μέσα από μηχανισμούς διαφορετικούς από αυτόν των μισθών (Reynolds, 1951:74), ενώ ταυτοχρόνως στην αναζήτηση των δομών των αγορών εργασίας αναδεικνύεται η σημασία άλλων παραγόντων, όπως οι πολιτικές πρόσληψης των επιχειρήσεων, η ποιότητα της εργασίας κ.ά.

24 Τέτοιοι «θεσμοθετημένοι κανόνες» καθιερώνονται από τις οργανώσεις των εργοδοτών, από επιχειρήσεις, όταν εφαρμόζουν συγκεκριμένες πολιτικές για το προσωπικό τους, από εργατικά συνδικάτα, συλλογικές συμβάσεις και από κυβερνητικές πολιτικές (Kerr, 1954:93).

Συνοπτικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι θεσμοί επιδρούν πάνω στα αποτελέσματα των αγορών εργασίας με δύο τρόπους. Ο πρώτος αφορά την κατάτμηση ή βαλκανοποίηση μέσα από τη διαμόρφωση κατατμημένων και χαλαρά συνδεδεμένων μεταξύ τους υπο-αγορών και ο δεύτερος μέσα από τους μισθούς. Οι θεσμοί επιδρούν πάνω στον μηχανισμό προσδιορισμού των μισθών πέρα από τη διαδικασία αλληλεπίδρασης προσφοράς και ζήτησης εργασίας. Έτσι θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι απόψεις των θεσμικών συνιστούν ένα προοίμιο στην εμφάνιση μεταγενέστερων θεωρήσεων, που αναφέρονται πιο συστηματικά στο διαχωρισμό των αγορών εργασίας και στις κατατμήσεις.[25]

3.4. Οι Θεωρίες των Δυαδικών Αγορών Εργασίας

Η έννοια των δυαδικών αγορών εργασίας αναφέρεται αρχικά στις εργασίες των θεσμικών οικονομολόγων Kerr (1954) και Dunlop (1957), αναπτύσσεται συστηματικά από τους Doeringer και Piore (1971) και στη συνέχεια από ένα πλήθος οικονομολόγων και άλλων επιστημόνων (Harrison 1972, Andrisani 1973, Bosanguet και Piore 1973, Alexander 1974, Beck, Horan και Tolbert 1978, Oster 1979, κ.ά.). Οι θεωρίες των δυαδικών αγορών εργασίας αναπτύχθηκαν κυρίως μέσα από τις αναλύσεις του εργασιακού παρελθόντος των μη προνομιούχων εργαζομένων και από έρευνες στις πρακτικές αναζήτησης και κατάρτισης του εργατικού δυναμικού των επιχειρήσεων. Οι θεωρίες των δυαδικών αγοράς εργασίας εμφανίσθηκαν κυρίως για να ερμηνεύσουν τις σημαντικές μισθολογικές διαφορές και γενικότερα τη δυσμενέστερη θέση των μαύρων, σε σχέση με τους λευκούς, στις αγορές εργασίας των ΗΠΑ.[26]

25 Για μια συστηματική θεώρηση των «συγγενειών» που αναπτύσσονται (και της συζήτησης που διεξάγεται) ανάμεσα στις θεωρήσεις των θεσμικών και σ' αυτές των δυαδικών και κατατμημένων αγορών εργασίας, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στους Hanchane και Mehaut (2001).

26 Σύμφωνα με τον Rosenberg, (1991:70) οι θεωρίες αυτές σχεδιάσθηκαν για να ερμηνεύσουν τη φτώχεια και την υποαπασχόληση στις αστικές περιοχές των ΗΠΑ και όχι

Στο αρχικό τους στάδιο οι θεωρίες αυτές[27] σηματοδοτούσαν μια απομάκρυνση από το βασικό νεοκλασικό υπόδειγμα καθώς διαφοροποιούνταν και ως προς τις βασικές του υποθέσεις αλλά και ως προς τα συμπεράσματά του. Παρά τις σημαντικές διαφορές, που παρατηρούνται ανάμεσα στους υποστηρικτές των θεωριών αυτών σχετικά με την ερμηνεία των αιτίων, των ορίων των τμημάτων και των κατατμήσεων στην αγορά εργασίας, οι εργασίες τους ενοποιούνται στην αντίθεσή τους στο πλαίσιο ανάλυσης, που προτείνει η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου. Με την πάροδο του χρόνου, αναπτύχθηκαν πιο δυναμικά υποδείγματα δυαδικών αγορών (Rebitzer και Taylor 1991, Albrecht και Vroman, 1992, Dickens και Lang 1993, Blackbaby, Clark και Lelsie 1995, Saint-Paul 1996), προκειμένου να ανταποκριθούν στις σύγχρονες συνθήκες. Οι περισσότερες εκδοχές των υποδειγμάτων αυτών αναπτύχθηκαν ανεξάρτητα η μία από την άλλην και καθώς κάλυπταν ολοένα και περισσότερα φαινόμενα, τα όριά τους δεν ήταν πάντα ευδιάκριτα. Ένα μέρος αυτών (Bulow και Summers 1986, Dickens και Lang 1985, Albrecht και Vroman, 1992, Saint-Paul 1996, Beck 1998) αναπτύχθηκε μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των νεοκλασικών θεωρήσεων αξιοποιώντας τις βασικές τους υποθέσεις. Ένα άλλο όμως μέρος (Vietorisz και Harrison 1973) υποστήριζε ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια θεωρία των κατατμημένων αγορών εργασίας, όσο η θεωρία παραμένει προσκολλημένη στο νεοκλασικό παράδειγμα, καθώς οι κατατμήσεις των αγορών εργασίας συνιστούν παράδειγμα μιας αποκλίνουσας ανάπτυξης παρά μιας συγκλίνουσας ισορροπίας.

για την ερμηνεία των συνθηκών αγορών εργασίας άλλων αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών.

27 Για μια εκτενέστερη κριτική παρουσίαση των θεωριών αυτών σε συνάρτηση με τη νεοκλασική θεωρία ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στους Cain (1976) και Watcher (1974).

3.4.1. Τα βασικά χαρακτηριστικά των δυαδικών υποδειγμάτων

Τα υποδείγματα των δυαδικών αγορών δομούνται πάνω σε τρεις βασικές υποθέσεις. Η πρώτη αφορά τη διχοτόμηση της αγοράς εργασίας σε ένα πρωτεύον και ένα δευτερεύον τμήμα,[28] στα οποία η συμπεριφορά των επιχειρήσεων και των ατόμων απαιτούν διαφορετικές ερμηνείες.[29] Η δεύτερη αφορά τη διάκριση ανάμεσα σε καλές και κακές εργασίες και όχι ανάμεσα σε καλούς και κακούς εργαζομένους (με την έννοια της εκπαίδευσης-κατάρτισης). Η τρίτη, στην ύπαρξη μιας χαμηλής κινητικότητας των εργαζομένων ανάμεσα στα τμήματα ή πιο συγκεκριμένα στην ύπαρξη χαμηλής κινητικότητας από το δευτερεύον προς το πρωτεύον τμήμα της αγοράς εργασίας.

Αναφορικά με την πρώτη υπόθεση, η θεωρία πρεσβεύει ότι η αγορά εργασίας χωρίζεται σε δύο διαφορετικά τμήματα. Στο πρωτεύον και στο δευτερεύον. Στο πρωτεύον τμήμα κυριαρχούν μεγάλες επιχειρήσεις συνήθως εντάσεως κεφαλαίου, τεχνολογικά προηγμένες και κερδοφόρες και οι προσφερόμενες θέσεις παρέχουν υψηλούς μισθούς, καλές εργασιακές συνθήκες, σταθερότητα, ασφάλεια, ευκαιρίες προαγωγής και δυνατότητες διαμόρφωσης των διοικητικών κανόνων της εργασίας. Οι εργαζόμενοι σ' αυτόν έχουν υψηλό βαθμό συνδικαλιστικής δράσης και προστασίας και

28 Με τον όρο τμήμα της αγοράς εργασίας εννοείται η ύπαρξη ομάδων επαγγελμάτων (ή κλάδων), μέσα στις οποίες λαμβάνουν χώρα οι δραστηριότητες των ατόμων, που σχετίζονται με την αγορά και την πώληση της εργατικής δύναμης. Η λειτουργία των τμημάτων σηματοδοτεί τον περιορισμό του ανταγωνισμού ανάμεσα στους εργαζομένους, που υπάγονται στο ίδιο τμήμα. Ο ορισμός αυτός είναι ο συνηθέστερα χρησιμοποιούμενος στη βιβλιογραφία των κατατμήσεων, αλλά δεν είναι ο μοναδικός. Για μία διαφορετική εκτίμηση, του τι συνιστά τμήμα της αγοράς εργασίας, ο ενδιαφερόμενος μεταξύ άλλων μπορεί να ανατρέξει στον Piore (1975:129).

29 Η ύπαρξη δύο διαφορετικών τμημάτων στις αγορές εργασίας παραπέμπει ταυτοχρόνως και στην ύπαρξη για παράδειγμα, διαφορετικών μηχανισμών προσδιορισμού των μισθών. Η εμπειρική επιβεβαίωση της ύπαρξης διαφορετικών μηχανισμών προσδιορισμού των μισθών συνιστά το αντικείμενο ενός μεγάλου αριθμού ερευνών (Dickens και Lang 1985, 1993 κ.ά.).

οι συνθήκες αυτές αντικατοπτρίζουν αλλά και συμβάλλουν στη δημιουργία εσωτερικών αγορών εργασίας.[30]

Οι εσωτερικές αγορές εργασίας είναι διοικητικές μονάδες (όπως π.χ. επιχειρήσεις, εργοστάσια, οργανισμοί), μέσα στις οποίες ο προσδιορισμός του μισθού και η κατανομή της εργασίας καθορίζονται από διοικητικούς κανόνες και διαδικασίες (Doeringer και Piore, 1971:2), σε αντίθεση με τις εξωτερικές αγορές, όπου σύμφωνα με τη συμβατική οικονομική θεωρία, ο προσδιορισμός των μισθών, η κατανομή της εργασίας και η κατάρτιση καθορίζονται άμεσα από οικονομικούς παράγοντες. Η ένταξη των ατόμων σ' αυτές επιτυγχάνεται δια μέσου μίας κλίμακας αναμονής, όπου οι εργαζόμενοι τοποθετούνται με βάση την παραγωγικότητά τους και οι εργοδότες προσλαμβάνουν μέχρις ότου συμπληρώσουν τις ανάγκες τους σε εργατικό δυναμικό.[31]

Οι σχέσεις του πρωτεύοντος τμήματος και των εσωτερικών αγορών εργασίας είναι αρκετά προσδιορισμένες. Οι Doeringer και Piore (1971:167) αναφέρουν ότι δεν είναι απαραίτητο όλες οι εσωτερικές αγορές εργασίας να εντοπίζονται στο πρωτεύον τμήμα. Το δευτερεύον τμήμα περιλαμβάνει δευτερεύουσες εσωτερικές αγορές εργασίας και κατά περίσταση, άλλες δευτερεύουσες εργασίες θα εντοπίζονται στις εσωτερικές αγορές του πρωτεύοντος τμήματος.

30 Ο Kerr (1954) ήταν ο πρώτος που αναφέρθηκε στις εσωτερικές αγορές εργασίας. Περιέγραψε τη δομή των κανόνων μέσα από τους οποίους προσδιορίζονται οι «πόρτες εισόδου και εξόδου», τις κλίμακες ιεραρχίας και τις κατηγορίες εργασιών, οι οποίες παρέχουν τη δυνατότητα μετακίνησης και ανόδου μέσα στην επιχείρηση. Οι Doeringer και Piore (1971) έδωσαν στη συνέχεια, μία πιο συστηματική οικονομική ερμηνεία των εσωτερικών αγορών εργασίας, στηριζόμενοι κυρίως σε νεοκλασικές παραδοχές.

31 Για εκτενέστερη ανάλυση των εσωτερικών αγορών εργασίας ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στους Osterman (1984), Baron (1984) και Stark (1988), ενώ για μια διερεύνηση στις σχέσεις των επαγγελματικών αγορών εργασίας με τις εσωτερικές αγορές εργασίας στους Althauser και Kallenberg (1981) και Eyrand, Marsden και Silvestre (1990). Τέλος, μια σύντομη αμφισβήτηση της εμπειρικής τους επιβεβαίωσης στο Baker και Holmstrom (1995) ενώ μια σύγχρονη θεώρηση του δυναμικού τους χαρακτήρα στο Grimshaw και Rubery (1998).

Οι εσωτερικές αγορές εργασίας αποτελούν συστατικό στοιχείο των θεωριών των δυαδικών αγορών, η δε σημασία τους, ως αναλυτικό εργαλείο, δεν εξαρτάται τόσο από τους διοικητικούς κανόνες, που υφίστανται στις αγορές αυτές, αλλά περισσότερο από την ακαμψία των κανόνων, οι οποίοι θέτουν τα όρια των εσωτερικών αγορών, τους μισθούς και την κατανομή εργασίας μέσα σε αυτές (Doeringer και Piore, 1971:5). Σ΄ ένα οικονομικό περιβάλλον όπου το κόστος εργασίας αποτελεί παράγοντα υψίστης σημασίας, όπου οι επιχειρήσεις αυξάνουν και μειώνουν τις εισροές εργασίας με υπερωρίες και μερική απασχόληση, όπου επιχειρούν να περιορίσουν τον απουσιασμό και τις παραιτήσεις, οι σχέσεις της επιχείρησης με την εξωτερική αγορά εργασίας διαμορφώνονται με διαφορετικούς όρους από αυτούς, που περιγράφονται στα βασικά υποδείγματα της ζήτησης.

Η εμφάνιση και ανάπτυξη των εσωτερικών αγορών εργασίας κρίνονται προσοδοφόρες για μία σειρά λόγων. Ο πρώτος αναφέρεται στην ανάπτυξη τέτοιας μορφής δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού μέσα στην επιχείρηση, ώστε να είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν μόνο μέσα στη συγκεκριμένη επιχείρηση. Ο δεύτερος, στην αδυναμία τυποποίησης της κατάρτισης πάνω στη δουλειά. Η μορφή αυτή κατάρτισης αποτελεί συνδυασμένο προϊόν της παραγωγικής διαδικασίας και των καθορισμένων δεξιοτήτων, που απαιτούνται για τη συγκεκριμένη εργασία. Ο τρίτος παράγοντας αναφέρεται στα ήθη[32] (ή στον εθιμικό νόμο), ως φυσικό αποτέλεσμα της συμπεριφοράς των εργαζομένων με σταθερή απασχόληση.

Το δευτερεύον τμήμα της αγοράς εργασίας, σε αντίθεση με το πρωτεύον, χαρακτηρίζεται από εργασίες, που, σε γενικές γραμμές, απαιτούν χαμηλές δεξιότητες, προσφέρουν χαμηλούς μισθούς και

32 Με την έννοια και τη σημασία των ηθών στην αγορά εργασίας, ως παράγοντα που συμβάλλει στη δημιουργία εσωτερικών αγορών, ασχολήθηκε πρώτα ο Piore (1968) και στη συνέχεια οι Doeringer και Piore (1971) και οι Berger και Piore (1980). Παράλληλα μέσα στο πλαίσιο της νεοκλασικής θεωρίας, τα ήθη έχουν αποτελέσει αντικείμενο της συστηματικής εργασίας του Marsden (1986).

πρόσθετες παροχές, εμφανίζουν φτωχές και κακές εργασιακές συνθήκες, υψηλό ποσοστό απολύσεων και μικρές προοπτικές εξέλιξης και δημιουργίας καριέρας. Εδώ κυριαρχούν επιχειρήσεις συνήθως μικρού μεγέθους, εντάσεως εργασίας, χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης. Κύριο χαρακτηριστικό στο τμήμα αυτό είναι η έλλειψη σταθερότητας και η ανασφάλεια στην απασχόληση και στις θέσεις εργασίας.

Στο τμήμα αυτό συναντώνται τριών ειδών καταστάσεις απασχόλησης. Πρώτον, μορφές δευτερεύουσας απασχόλησης τελείως αδόμητες, που δεν ανήκουν σε καμία εσωτερική αγορά. Δεύτερον, εργασίες που εντάσσονται στις λεγόμενες δευτερεύουσες εσωτερικές αγορές εργασίας, με εσωτερική δομή αλλά πολλές πόρτες εισόδου, μικρή κινητικότητα, συνήθως χαμηλά αμειβόμενες και δυσάρεστες και τρίτον δευτερεύουσες εργασίες, που έχουν λίγες προοπτικές εξέλιξης, υπαγόμενες σε κάποιες εσωτερικές αγορές, όπου όμως οι υπόλοιπες εργασίες ανήκουν στο πρωτεύον τμήμα. Είναι χαρακτηριστικό και των τριών τύπων αυτής της απασχόλησης, ότι οι δυνάμεις που προωθούν τη δημιουργία εσωτερικών αγορών, εμφανίζονται ασθενέστερες σε σχέση με το πρωτεύον τμήμα (Doeringer και Piore, 1971:168). Οι McConnel και Brue (1986:101) θεωρούν πως είναι σημαντικό να σημειώνεται ότι το πρωτεύον τμήμα ζητάει, γενική και ειδική εργασία σε αντίθεση με την ανεκπαίδευτη (ακατέργαστη) εργασία που ζητείται από το δευτερεύον τμήμα.[33] Υπάρχουν σημαντικές διαφορές στους εργαζόμενους στα δύο τμήματα, που υποδηλώνουν τις διαφορές στις θέσεις εργασίας (Althauser και Kallenberg 1981). Οι μη προνομιούχοι εργαζόμενοι περιορίζονται στο δευτερεύον τμήμα, από τον τόπο κατοικίας, την ανεπάρκεια δεξιοτήτων, το φτωχό εργασιακό παρελθόν και τις διακρίσεις (Doeringer και Piore, 1971:66).

33 Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο «ακατέργαστη» εργασία για να περιγράψουν το δευτερεύον τμήμα επειδή απαιτεί εργασία, η οποία είναι απλή, ευτελής, επαναλαμβανόμενη και ευκόλως ανταλλάξιμη. Αντιθέτως, η εργασία του πρωτεύοντος τμήματος πρέπει να κατέχει γενική και ειδική εκπαίδευση.

Η δεύτερη βασική υπόθεση των θεωριών των δυαδικών αγορών εργασίας στηρίζεται στη διάκριση ανάμεσα σε καλές και κακές εργασίες και όχι ανάμεσα σε καλούς και κακούς εργαζόμενους. Κάθε οικονομία δημιουργεί θέσεις εργασίας, ένα μέρος των οποίων εμφανίζει καλά χαρακτηριστικά και εντάσσεται στο πρωτεύον τμήμα των αγορών εργασίας και ένα άλλο κακά (μη επιθυμητά) και εντάσσεται στο δευτερεύον τμήμα των αγορών εργασίας. Ο αριθμός των καλών θέσεων εξαρτάται από τη βιομηχανική διάρθρωση και την τεχνολογία και είναι σε σημαντικό βαθμό ανεξάρτητος από την προσφορά εργασίας (Craig, Rubery, Tarling και Wilkinson 1982). Έτσι, στα υποδείγματα των δυαδικών αγορών εργασίας, η δημιουργία θέσεων εργασίας αντιμετωπίζεται (αναλυτικά) κατά προτεραιότητα σε σχέση με τις διαδικασίες συμπλήρωσης των θέσεων εργασίας. Οι συγγραφείς επιχειρούν να δώσουν έμφαση στο γεγονός ότι η παραγωγικότητα συνιστά κυρίως χαρακτηριστικό των θέσεων εργασίας και όχι των εργαζομένων.

Ο Piore (1970) αναφέρει ότι το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό, που διακρίνει τις εργασίες ανάμεσα στο πρωτεύον και δευτερεύον τμήμα των αγορών εργασίας είναι οι απαιτήσεις συμπεριφοράς, που επιβάλλουν στο εργατικό δυναμικό και ιδιαίτερα αυτό της εργασιακής σταθερότητας. Οι κακές θέσεις εργασίας δημιουργούν μηχανισμούς ανατροφοδότησης,[34] καθώς δε οι διαδικασίες κατάρτισης και απόκτησης δεξιοτήτων στο δευτερεύον τμήμα των αγορών εργασίας είναι περιορισμένες, οι εργαζόμενοι σ' αυτό αναπτύσσουν ασταθείς και αρνητικές συμπεριφορές, αναφορικά με την ένταξη και ενσωμάτωσή τους στην παραγωγική διαδικασία.

34 Η ανατροφοδότηση (feedback), σύμφωνα με τους Vietorisz και Harrison (1973:367), είναι ένας κύκλος, που προσδιορίζει τα αίτια των φαινομένων σε σύνθετα συστήματα, των οποίων τα μέρη αλληλοσυνδέονται μ' ένα δυναμικό τρόπο. Σε κάθε αγορά εργασίας, θετικοί και αρνητικοί κύκλοι ανατροφοδότησης επενεργούν και ο σχετικός τους δυναμισμός προσδιορίζει εάν το αποτέλεσμα θα τείνει προς την ομογενοποίηση ή την κατάτμηση.

Οι υψηλοί ρυθμοί ανακύκλησης των εργαζομένων στο δευτερεύον τμήμα των αγορών εργασίας, στο βαθμό που είναι αποτέλεσμα των χαρακτηριστικών των θέσεων εργασίας, συνδέονται ιδιαίτερα με την απουσία της σταθερότητας.[35] Βεβαίως, η διάκριση ανάμεσα στα χαρακτηριστικά των θέσεων εργασίας και στα χαρακτηριστικά των εργαζομένων δεν είναι πάντοτε σαφής και πολλά από τα προβλήματα των θεωριών, ιδιαίτερα στα πρώιμά τους στάδια, οφείλονται σ' αυτό.

Η τρίτη βασική υπόθεση των θεωριών των δυαδικών αγορών εργασίας αφορά την περιορισμένη κινητικότητα των εργαζομένων ανάμεσα στα τμήματα των αγορών εργασίας. Αν και η έννοια της περιορισμένης κινητικότητας δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρη στις αντιλήψεις των υποστηρικτών των δυαδικών αγορών εργασίας (Rosenberg 1989a:372), εντούτοις, ως ενδογενές χαρακτηριστικό της θεωρίας, αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης ενός πλήθους εργασιών (Rumberger και Carnoy 1980, Tolbert 1982, Osberg, Mazany και Claimont 1986, Blossfeld και Mayer 1988, κ.ά.). Η περιορισμένη κινητικότητα[36] πολλές φορές συνδέεται με τον εξαιρετικά υψηλό αριθμό ατόμων, που ζητούν εργασία στα ανώτερα τμήματα, σε σχέση με τις προσφερόμενες θέσεις. Τα άτομα αδυνατώντας να ενταχθούν στο πρωτεύον τμήμα της αγοράς, παραμένουν στο δευτερεύον και συνήθως αναπτύσσουν συμπε-

35 Παρόμοια υψηλοί ρυθμοί ενδέχεται να εμφανίζονται και στο πρωτεύον τμήμα των αγορών εργασίας, τις περισσότερες φορές όμως αφορούν οικειοθελείς αλλαγές εργασίας ανάμεσα σε κλάδους και επιχειρήσεις, που συνδέονται με προαγωγές, επαγγελματική εξέλιξη και διαμόρφωση της καριέρας των εργαζομένων.

36 Πρέπει να επισημανθεί βεβαίως, ότι ένα επίπεδο κινητικότητας είναι συμβατό με τη θεωρία των δυαδικών αγορών εργασίας αλλά παραμένει εξαιρετικά δυσχερής ο προσδιορισμός του ακριβούς επιπέδου (ύψος) της κινητικότητας που κρίνεται απαραίτητο, προκειμένου να επιβεβαιωθεί ή απορριφθεί η θεωρία. Η περιορισμένη αυτή κινητικότητα των εργαζομένων ανάμεσα στα τμήματα των αγορών εργασίας είναι παραδεκτή και από έναν αριθμό νεοκλασικών οικονομολόγων. Για παράδειγμα, ο Pigou (1945:19) υποστηρίζει ότι ανάμεσα στους παράγοντες που εμποδίζουν την απρόσκοπτη λειτουργία των αγορών εργασίας είναι η περιορισμένη κινητικότητα, μέσα και ανάμεσα στους διάφορους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας.

ριφορές αστάθειας, μετακινούμενοι ανάμεσα στην απασχόληση, στην ανεργία[37] και στο μη ενεργό πληθυσμό.

Πιο σημαντικό όμως από αυτήν καθαυτή την περιορισμένη κινητικότητα είναι η αναγνώριση μιας ιεραρχικής διάρθρωσης των τμημάτων,[38] με ιδιαίτερα περιορισμένη την πρόσβαση στα ανώτερα τμήματα. Πολλοί ερευνητές (Blossfeld και Mayer 1988, κ.ά.) εντοπίζουν σημαντική κινητικότητα μέσα στο πρωτεύον και δευτερεύον τμήμα των αγορών εργασίας, αλλά περιορισμένη ανάμεσά τους. Τα αίτια της περιορισμένης αυτής πρόσβασης συνδέονται με τις εκπαιδευτικές απαιτήσεις των θέσεων αυτών αλλά και με ευρύτερους κοινωνικούς παράγοντες, όπως προκαταλήψεις, διακρίσεις, κ.ά. Η πρόσβαση στο πρωτεύον τμήμα, περιορίζεται από τις διακρίσεις στις πολιτικές πρόσληψης των εργοδοτών, από τις πρακτικές των συνδικάτων, που περιορίζουν την προσφορά εργασίας, από την έλλειψη πληροφόρησης και από διαδικασίες και μηχανισμούς ανατροφοδότησης. Όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο δεξιοτήτων και των μισθών σ΄ ένα τμήμα των αγορών εργασίας, ως αποτέλεσμα των επιδράσεων των παραγόντων που αναφέρθηκαν, τόσο χαμηλότερη θα είναι η κινητικότητα προς το τμήμα αυτό. Η χαμηλή αυτή κινητικότητα λειτουργεί ως προστατευτικός μηχανισμός, ενώ ταυτοχρόνως αναπτύσσονται οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες ανατροφοδότησης.

3.5. Οι Θεωρίες των Κατατμημένων Αγορών Εργασίας

Οι θεωρίες των κατατμημένων[39] αγορών εργασίας (Reich, Gordon

37 Μεγάλος αριθμός εμπειρικών ερευνών προσπαθεί, και συχνά αποδεικνύει, ότι η πλειονότητα των ανέργων στις αναπτυγμένες αλλά και στις υπανάπτυκτες χώρες, εργάζεται στο δευτερεύον τμήμα της αγοράς εργασίας.

38 Η χρησιμοποιούμενη ορολογία (πρωτεύον και δευτερεύον, ανώτερο και κατώτερο τμήμα) είναι απόλυτα χαρακτηριστική.

39 Ο όρος κατατμήσεις, στη διεθνή βιβλιογραφία, υποδηλώνει δύο βασικές αλλά διακριτές έννοιες. Η πρώτη αναφέρεται στις διαδικασίες εκείνες, που οδηγούν στη διάσπαση, στο διαχωρισμό, στον κατακερματισμό των αγορών εργασίας, σε διακρι-

και Edwards 1973, Vietorisz και Harrison 1973, Edwards, Reich και Gordon 1975, Osterman 1975, Rubery 1978, Bruno 1979, Loveridge και Mok 1980, Wilkinson 1981 κ.ά.) δεν συνιστούν μια ενιαία και ομοιόμορφα δομημένη ομάδα, που αντιπαρατίθεται στη νεοκλασική θεωρία, αλλά ένα μεγάλο φάσμα θεωρήσεων, που εμφανίζει κοινές αλλά και διαφορετικές θέσεις σε σχέση με τον αριθμό, τα χαρακτηριστικά των τμημάτων αλλά και τα αίτια που οδηγούν στην εμφάνισή τους. Παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες (αλλά και διαφορές) με τις θεωρίες των δυαδικών αγορών εργασίας, έτσι ώστε μεγάλο μέρος της φιλολογίας των κατατμημένων αγορών αξιοποιεί το δυαδικό πλαίσιο ανάλυσης, ενώ άλλοι ερευνητές (Rubery 1978, Carter 1982) θεωρούν ότι οι αγορές εργασίας μπορεί να είναι κατατμημένες, όχι όμως κατά μήκος μιας δυαδικής γραμμής. Οι Gordon, Edwards και Reich (1982:IX)[40] αναφέρουν ότι...

> *...έτσι όπως τελικά διαμορφώθηκε η υπόθεση των δυαδικών αγορών εργασίας, σύντομα φάνηκε ανεπαρκής. Δομήθηκε πάνω σ' ένα εκλεκτικό θεωρητικό κατασκεύασμα, δεν βασίσθηκε πάνω στην ιστορική ανάλυση της ανάπτυξης της παραγωγής και των αγορών εργασίας στις ΗΠΑ και δεν κατάφερε να φωτίσει πολλές από τις σημαντικές διαστάσεις των διαφοροποιήσεων ανάμεσα στους Αμερικανούς εργάτες...*

Οι θεωρίες των κατατμημένων αγορών εργασίας υποστηρίζουν ότι οι αγορές εργασίας αποτελούνται από ένα σύνολο κατατμημένων

νόμενα ξεχωριστά τμήματα, ενώ η δεύτερη για να υποδηλώσει τα αποτελέσματα των διαδικασιών αυτών.

40 Οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι επέλεξαν τον όρο «κατατμήσεις» για τρεις κυρίως λόγους: Πρώτον, για να υποδηλωθεί ότι υπήρχαν περισσότερο από δύο διαιρέσεις (άποψη των δυαδικών αγορών εργασίας) στην αγορά εργασίας, δεύτερον, για να διαχωριστούν οι εργασίες τους από τη φιλολογία της «κοινωνικής διαστρωμάτωσης», στην οποία στηρίχθηκε εν πολλοίς η ανάλυση του τέλους της ιδεολογίας και τρίτον, για να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι οι διαιρέσεις στην αγορά εργασίας συνδέονται με μία διαδικασία, δια της οποίας ένα οργανικό όλο δίνει αφετηρία, μέσω του κατακερματισμού, στη δημιουργία δύο ή περισσοτέρων τμημάτων.

υπο-αγορών, ιεραρχικά δομημένων, σχετικά ανεξάρτητων, αλλά πολλές φορές αλληλοκαλυπτόμενων, με εμπόδια στην ελεύθερη κινητικότητα των εργαζομένων και σημαντικούς περιορισμούς στη λειτουργία τους. Οι οριοθετήσεις των τμημάτων δεν είναι ευχερείς και βασίζονται σε χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων, του είδους των προϊόντων που παράγουν, των μορφών οργάνωσης και τεχνολογίας που χρησιμοποιούν, των πολιτικών διαχείρισης του εργατικού δυναμικού και δευτερευόντως αυτών καθαυτών των χαρακτηριστικών του εργατικού δυναμικού.

Διαρθρωτικές δομές και πρότυπα της ζήτησης αλληλεπιδρούν με διαφορετικές πηγές της προσφοράς και δημιουργούν διάφορους τύπους κατατμημένων αγορών εργασίας, σχετικά απομονωμένων μεταξύ τους (Garnsey, Rubery και Wilkinson, 1985:52).

Υποστηρίζουν επίσης ότι οι αγορές εργασίας είναι κατατμημένες με τρόπους ώστε καταστάσεις όπως αυτές της διανομής του εισοδήματος, των διακρίσεων και της ανεργίας συνιστούν αποτέλεσμα αυτών των κατατμήσεων. Τα προβλήματα των αγορών εργασίας αντιμετωπίζονται μέσα σ' ένα δυναμικό πλαίσιο (Wilkinson 1981), στο οποίο οι διαδικασίες μεγιστοποίησης της χρησιμότητας των εμπλεκομένων στην αγορά (βασικό αξίωμα των νεοκλασικών), στο βαθμό που υπάρχουν, έχουν εξαιρετικά περιορισμένη σημασία, ενώ οι διαδικασίες ιστορικής συγκρότησης[41] των αγορών

41 Οι Gordon, Edwards και Reich (1982) διακρίνουν τρία διαφορετικά (αλλά χρονικά αλληλοκαλυπτόμενα) στάδια στην εξέλιξη της αγοράς εργασίας στις ΗΠΑ, με τρεις φάσεις το καθένα. Το πρώτο χαρακτηρίζεται ως η περίοδος της αρχικής προλεταριοποίησης, όπου η μισθωτή απασχόληση γίνεται κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, της οποίας η «εξερευνητική» φάση αρχίζει γύρω στα 1820, η φάση της «εδραίωσης» στα 1840 και η φάση της «αποσύνθεσης» από το 1870 έως το 1890. Το δεύτερο στάδιο χαρακτηρίζεται ως η περίοδος της ομογενοποίησης, όπου η αγορά εργασίας γενικεύεται και γίνεται περισσότερο ανταγωνιστική, η εξερευνητική φάση της οποίας αρχίζει γύρω στα 1870, η φάση της εδραίωσης στα 1890 και η φάση της αποσύνθεσης ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους. Το τρίτο στάδιο χαρακτηρίζεται ως η περίοδος των κατατμήσεων, η εξερευνητική φάση της οποίας αρχίζει μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, η φάση της εδραίωσης αρχίζει γύρω στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο και η φάση της αποσύνθεσης γύρω από τα 1970 μέχρι σήμερα.

εργασίας εμφανίζονται περισσότερο αποτελεσματικές (Taubman και Watcher, 1986). Ο δυαδισμός των αγορών εργασίας, που για τους νεοκλασικούς (αλλά και για ένα μέρος των υποστηρικτών των δυαδικών αγορών εργασίας) γίνεται αντιληπτός ως ένα στοιχείο τριβής, που διαταράσσει προσωρινά τους μηχανισμούς και τις ισορροπίες στην αγορά εργασίας, για τους υποστηρικτές των θεωριών των κατατμημένων αγορών εργασίας συνιστά στοιχείο στενά συνδεδεμένο με την ετερογένεια και την αστάθεια των σύγχρονων βιομηχανικών οικονομιών αλλά και κυρίαρχο χαρακτηριστικό των αναπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών, που είναι πάντοτε διαχωρισμένες σε τμήματα (Conti, 1989).

3.5.1. Τα αίτια των κατατμήσεων

Σημαντικό τμήμα της φιλολογίας των κατατμημένων αγορών εργασίας αναφέρεται στους παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν τη δομή της απασχόλησης και οδηγούν στις κατατμήσεις των αγορών εργασίας. Οι παράγοντες αυτοί μπορεί να ταξινομηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

Η πρώτη αναφέρεται στους παράγοντες που επηρεάζουν τη ζήτηση εργασίας (Blustone 1971, Danson 1982, Jones 1983, κ.ά.), όπως η βιομηχανική δομή, οι τεχνικές απαιτήσεις της παραγωγής, οι στρατηγικές ελέγχου του εργατικού δυναμικού, που χρησιμοποιούν οι εργοδότες κ.λπ. Η δεύτερη στους παράγοντες που επηρεάζουν την προσφορά εργασίας (Rosenberg 1977, Bruno 1979, Humphires και Rubery 1984, Baffoe-Bonnie 1989, Burchell και Rubery 1990, κ.ά.), όπως η επίδραση της κατανομής εργασίας μέσα στα νοικοκυριά στη διαμόρφωση της σύνθεσης του εργατικού δυναμικού, ο χαρακτηρισμός διάφορων κοινωνικών ομάδων ως δευτερεύον εργατικό δυναμικό, οι επιδράσεις των συνδικάτων στον περιορισμό της προσφοράς εργασίας σε διάφορα επαγγέλματα κ.ά. Ο ρόλος της οικογένειας, οι δραστηριότητες των συνδικάτων

και ο χαρακτηρισμός ομάδων του πληθυσμού ως δευτερεύον εργατικό δυναμικό, συνιστούν τους σημαντικότερους παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση των κατατμήσεων. Η τρίτη κατηγορία αναφέρεται στους παράγοντες, οι οποίοι προκύπτουν από τον ρόλο του κράτους (Peck 1989, Rosenberg 1989b, κ.ά.), όπως οι θεσμικές ρυθμίσεις των αγορών εργασίας, η διάρθρωση των πολιτικών της αγοράς εργασίας, η δομή του συστήματος των κοινωνικών παροχών και οι κανονιστικές του διατάξεις, οι διαφοροποιήσεις του εκπαιδευτικού συστήματος, η προώθηση του συστήματος επαγγελματικής κατάρτισης. Το κράτος, ασκώντας ένα ρυθμιστικό ρόλο στην αγορά εργασίας, καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικός παράγων στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της προσφοράς εργασίας.[42]

3.5.2. Τα βασικά χαρακτηριστικά των υποδειγμάτων των κατατμημένων αγορών εργασίας

Όπως και στις δυαδικές αγορές έτσι και εδώ υπάρχει πληθώρα θεωρητικών προσεγγίσεων, οι οποίες διαφέρουν στον αριθμό των τμημάτων, στους δείκτες και στα κριτήρια,[43] που επιλέγονται και χρησιμοποιούνται προκειμένου να επιβεβαιωθούν εμπειρικά οι κατατμήσεις, στις εμφανιζόμενες αλληλεπιδράσεις[44] ανάμεσα στα τμήματα. Τα υποδείγματα, που χωρίζουν την αγορά εργασίας

42 Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι δεν είναι πάντα εύκολο και δυνατό να απομονωθούν οι παράγοντες, που διαμορφώνουν ή επηρεάζουν τις κατατμήσεις. Οι κατατμήσεις στην αγορά εργασίας προκύπτουν από την αλληλεπίδραση πολλών ταυτόχρονα παραγόντων, είναι πολυ-προσδιοριζόμενες (Peck, 1989:126) και συνήθως συνιστούν το αποτέλεσμα επιδράσεων παραγόντων και των τριών προαναφερόμενων κατηγοριών.

43 Για μια ενασχόληση με τις μεθόδους και τα κριτήρια διάκρισης των τμημάτων των αγορών εργασίας, στο πλαίσιο των θεωριών κατατμημένων αγορών εργασίας, ο ενδιαφερόμενος μπορεί, μεταξύ άλλων, να ανατρέξει στο Ευστράτογλου (1997).

44 Πολλές από τις σχέσεις αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο πρωτεύον και στο δευτερεύον τμήμα της αγοράς εργασίας έχουν συμπεριληφθεί στη συζήτηση για τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης. Ενδεικτικά βλέπε Cross (1985) και Atkinson και Gregory, (1986).

σε πολλά τμήματα, υποτίθεται πως αντικατοπτρίζουν τη συνθετότητά της πιο ρεαλιστικά και συνθέτουν το πλέον αποτελεσματικό πλαίσιο ανάλυσης των φαινομένων της (Fischer και Nijkamp, 1987:47).

Στο αρχικό υπόδειγμα των κατατμημένων αγορών (Gordon, Edwards και Reich, 1973:359) τα φαινόμενα στην αγορά εργασίας γίνονται ευχερέστερα κατανοητά ως αποτέλεσμα τεσσάρων διαδικασιών κατάτμησης. Η πρώτη αφορά την κατάτμηση ανάμεσα στο πρωτεύον και δευτερεύον τμήμα της αγοράς εργασίας. Η δεύτερη την κατάτμηση μέσα στο πρωτεύον τμήμα σε κατώτερο και ανεξάρτητο τομέα. Η τρίτη αφορά φυλετικές κατατμήσεις, όπου μειονότητες εμφανίζονται σε ξεχωριστά υπο-τμήματα των αγορών εργασίας και η τέταρτη αφορά κατατμήσεις κατά φύλο, υπό την έννοια ότι διάφορες εργασίες απασχολούν μόνο άνδρες ή γυναίκες και συνήθως οι μισθοί των γυναικών είναι χαμηλότεροι από αυτούς των ανδρών σε αντίστοιχες θέσεις. Οι κατατμήσεις αυτές προέκυψαν από τη βασική ανάγκη του κεφαλαίου να κυριαρχήσει πάνω στην εργασία, μέσα από τη διαμόρφωση σειράς στρατηγικών, είναι δε λειτουργικές γιατί βοηθούν στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.[45]

Σε αντίθεση με τις απόψεις του Piore για την τεχνολογική εξέλιξη, οι Gordon, Edwards και Reich θεωρούν ότι η παραγωγικότητα πηγάζει από κοινωνικές και όχι τεχνολογικές σχέσεις. Ισχυρίζονται συγκεκριμένα ότι η εξέλιξη της τεχνολογίας εκπορεύεται από την ανάγκη της αναπαραγωγής των κοινωνικών και παραγωγικών

45 Ένα άλλο υπόδειγμα κατατμημένων αγορών προτείνεται από τους Carnoy και Carter (1980) και χωρίζει την αγορά εργασίας σε τέσσερα τμήματα: Πρώτον, σ΄ ένα πρωτεύον που περιλαμβάνει εργασίες υψηλής ειδίκευσης και καλύπτει και τον ανταγωνιστικό και τον μονοπωλιακό τομέα της οικονομίας. Δεύτερον, στο μονοπωλιακό τμήμα, που χαρακτηρίζεται από την παρουσία συνδικάτων, εσωτερικών ιεραρχιών και σχετική ασφάλεια απασχόλησης. Τρίτον, στο ανταγωνιστικό τμήμα το οποίο χαρακτηρίζεται από χαμηλούς μισθούς, ασταθή απασχόληση και κακές συνθήκες εργασίας και τέταρτον, σ΄ ένα φθίνον τμήμα επαγγελματιών σε παραδοσιακά επαγγέλματα και δεξιότητες, που μαθαίνονται μόνο μέσα από πρακτική εξάσκηση.

σχέσεων. Οι διαδικασίες κατάτμησης των αγορών εργασίας παρέχουν τα μέσα στο κεφάλαιο να ξεπεράσει τις εγγενείς αντιφάσεις, τις οποίες δημιουργεί η αποειδίκευση και η ομογενοποίηση της εργασίας, στη συγκεκριμένη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Κατά συνέπεια, και τα εμπόδια στη μετακίνηση των εργαζομένων, από το ένα τμήμα στο άλλο, δεν οφείλονται στα χαρακτηριστικά των εργαζομένων, αλλά στην ανάπτυξη πολιτικών, εκ μέρους των εργοδοτών, οι οποίες στοχεύουν στη διατήρηση και αναπαραγωγή της κυριαρχίας και του ελέγχου τους στην παραγωγική διαδικασία.

Βασικό χαρακτηριστικό των θεωριών είναι ο διαχωρισμός του πρωτεύοντος τμήματος σε ανεξάρτητο και κατώτερο τομέα. Ο ανεξάρτητος τομέας περιλαμβάνει πολλές επαγγελματικές, διοικητικές και τεχνικές εργασίες. Οι εργαζόμενοι σ' αυτόν είναι πολλές φορές απαλλαγμένοι από συγκεκριμένες νόρμες, έχουν ελευθερία κινήσεων, υψηλά επαγγελματικά προσόντα και εκπαίδευση και απολαμβάνουν σταθερές συνθήκες εργασίας και υψηλούς μισθούς. Έχουν συνήθως μεγάλη κινητικότητα μέσα στην ίδια επιχείρηση αλλά και ανάμεσα σε επιχειρήσεις του τομέα. Η ανάπτυξη του τομέα αυτού μπορεί να ανιχνευθεί στις αλλαγές οι οποίες επήλθαν στον έλεγχο των εργοδοτών πάνω στις παραγωγικές δεξιότητες και στην τεχνολογία, κυρίως στις μεγάλες μονοπωλιακές επιχειρήσεις, στις οποίες η μείωση της απαραίτητης απόλυτα εξειδικευμένης εργασίας στο πρωτεύον τμήμα έγινε άμεσα ορατή. Η εμφάνιση ενός «ιεραρχικού φετιχισμού» οδήγησε στη διαδικασία κατάτμησης μέσα στο πρωτεύον τμήμα και στη δημιουργία ενός κατώτερου τομέα.[46] Στον κατώτερο τομέα του πρωτεύοντος τμήματος περι-

46 Οι υποστηρικτές των κατατμήσεων στην αγορά εργασίας μοιράζονται ένα μεγάλο μέρος των απόψεών τους με τους υποστηρικτές της μαρξιστικής θεωρίας της εργασίας. Οι, σε πολλά ζητήματα, κοινές θεωρήσεις οδηγούν και σε κοινές αδυναμίες (μονοδιάστατες ερμηνευτικές θεωρήσεις). Όπως στον Μαρξ, η εξέλιξη της τεχνολογίας αποτελούσε την ουσιαστική πηγή της εργασιακής εξέλιξης, έτσι και στους Gordon, Edwards και Reich, η δομή των αγορών εργασίας ήταν το αποτέλεσμα των στρατηγικών της εργοδοσίας στην προσπάθεια ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας.

λαμβάνονται κυρίως ημι-ειδικευμένες εργασίες, που σε αντίθεση με τον ανεξάρτητο τομέα, έχουν επαναλαμβανόμενο και αρκετά ελεγχόμενο χαρακτήρα, καθορισμένες νόρμες και σχετικά ικανοποιητικές συνθήκες απασχόλησης. Οι εργαζόμενοι αποκτούν την εξειδίκευσή τους μέσα στην επιχείρηση και ως αποτέλεσμα των κανόνων της επιχείρησης και των συνδικάτων είναι περισσότερο πιθανόν να παραμείνουν στην ίδια επιχείρηση.

Το δευτερεύον τμήμα της αγοράς χαρακτηρίζεται από χαμηλούς μισθούς, φτωχές εργασιακές συνθήκες και γενικά κατώτερες και υποβαθμισμένες κοινωνικές καταστάσεις. Οι εργασίες παρέχουν μικρή ασφάλεια και εργασιακή εξέλιξη. Είναι συνήθως ανειδίκευτες, δεν απαιτούν ιδιαίτερες δεξιότητες ή αξιοποιούν βασικές ανθρώπινες δεξιότητες και ικανότητες, που κατέχονται από ενήλικες εργαζόμενους. Το εργατικό δυναμικό σ' αυτές τις εργασίες, στην πλειονότητά του, αποτελείται από συγκεκριμένες ξεχωριστές ομάδες, οι οποίες αποκτούν τη βασική τους «ταυτότητα» σε κοινωνικούς ρόλους έξω από την εργασία (γυναίκες, νέοι, μετανάστες). Βεβαίως πρέπει να επισημανθεί ότι στο τμήμα αυτό αναμένεται να υπάρχουν και εργασίες, που απαιτούν υψηλές δεξιότητες, σταθερότητα και αφοσίωση στους εργοδότες και στην παραγωγική διαδικασία, αλλά το γεγονός ότι αυτές καταλαμβάνονται από άτομα που εντάσσονται στις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, αναπτύσσει διαδικασίες και μηχανισμούς υποτίμησης των δεξιοτήτων (αλλά και του κοινωνικού τους κύρους) και μεγαλύτερης εκμετάλλευσης, μέσα από τις χαμηλές αποδοχές και την απουσία[47] πρόσθετων παροχών.

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες, παρά την ύπαρξη και ανάπτυξη πιο επεξεργασμένων υποδειγμάτων των κατατμημένων αγορών, που

47 Μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανάπτυξη των διαδικασιών μετατροπής της απόλυτα εξειδικευμένης εργασίας σε ανειδίκευτη, λόγω ακριβώς του γεγονότος ότι οι συγκεκριμένες θέσεις εργασίας καταλαμβάνονται από μέλη των ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού (γυναίκες, νέοι, μετανάστες) παρουσιάζουν, για τη χώρα μας, οι Βαΐου και Χατζημιχάλης (1997).

πολλές φορές διακρίνουν τις αγορές εργασίας σε περισσότερα (των δύο) τμήματα (Fichtenbaum, Gyimah-Brempong και Olson 1994, Ευστράτογλου 1997), σε μια προσπάθεια μεγαλύτερης προσέγγισης της πραγματικότητας, η βασική διάκριση ανάμεσα σε πρωτεύον και δευτερεύον τμήμα, εξακολουθεί να παραμένει κυρίαρχη στις αναλύσεις πολλών σύγχρονων ερευνητών της αγοράς εργασίας (McNabb 1987, Morrison 1990, Boston 1990, Pinch και Storey 1992, Dickens και Lang 1993, Blackaby, Clark και Lelsie 1995, Daniel και Sofer 1998, Beck 1998 κ.ά.). Η διάκριση αυτή, παρά το γεγονός ότι δεν αποκλείει τις αλληλοεπιδράσεις ανάμεσα στα τμήματα, στην ουσία απλουστεύει τις σύνθετες και πολυδιάστατες σχέσεις, που αναπτύσσονται στην αγορά εργασίας. Εξακολουθεί όμως να διατηρεί τη σημασία της, καθώς περιγράφει τις διαφορετικές συνθήκες (αμοιβές, προοπτικές εξασφάλισης απασχόλησης και δημιουργίας καριέρας κ.ά.), που αντιμετωπίζουν εργαζόμενοι, πολλές φορές με τα ίδια προσόντα, ως αποτέλεσμα κοινωνικών και θεσμικών εμποδίων (βιομηχανικές δομές, πολιτικές της εργοδοσίας, πολιτικές των εργαζομένων, κρατικές πολιτικές).

3.6. Οι Θεωρίες των Ασυνεχών Αγορών Εργασίας

Οι θεωρίες των ασυνεχών αγορών εργασίας δομήθηκαν πάνω σε δύο βασικές αντιρρήσεις, που υπήρξαν σχετικά με τις θεωρίες των κατατμημένων αγορών εργασίας. Η πρώτη αντίρρηση αναφέρεται στην προσκόλληση των υποστηρικτών των κατατμήσεων στη λειτουργιστική άποψη ότι οι διευθυντές έχουν τη δυνατότητα να παράγουν τη δομή των επαγγελμάτων, την οποία απαιτεί ο έλεγχος του παραγωγικού συστήματος. Με άλλα λόγια, υπάρχει μία σημαντική υποτίμηση της ικανότητας της οργανωμένης εργασίας να επηρεάσει τις συνθήκες εργασίας (Blackburn και Mann,1979:30). Η δεύτερη συνίσταται στο γεγονός ότι οι τομεακές παραλλαγές ανάμεσα στις βιομηχανίες αγνοούνται. Ως τέτοιες μπορεί να

ληφθούν αφενός οι σημαντικές αλλαγές, οι οποίες συντελούνται ανάμεσα στις πρωτεύουσες και δευτερεύουσες αγορές εργασίας καθώς ο ανταγωνισμός επιταχύνεται, και αφετέρου η δυνατότητα της εργασίας να πετύχει σημαντικό έλεγχο και μείωση των κερδών (Wilkinson, 1981).

Το βασικό στοιχείο, που ενοποιεί τις αρκετά διαφορετικές εργασίες των υποστηρικτών της ασυνέχειας (Bluckburn και Mann 1979, Berger και Piore 1980, Kreckel 1980, Cooke 1983a, 1983b, Offe 1985, Piore 1989), είναι η προσπάθεια να αποφύγουν τις μηχανιστικές ακαμψίες των προηγούμενων εργασιών (θεωρίες των δυαδικών και κατατμημένων αγορών), χωρίς να παραδεχθούν τη νεοκλασική άποψη μιας συνέχειας, η οποία καθορίζεται από την προσφορά και τη ζήτηση των σπάνιων πόρων και χαρακτηρίζει τις καπιταλιστικές αγορές εργασίας (Cooke, 1983a:211). ΄Ετσι, αναζητούν τη θεωρητική ισορροπία ανάμεσα στην ιδέα μιας συστηματικής κατάτμησης σε υπο-αγορές, οι οποίες είναι σχετικά αυτο-περιοριζόμενες από τη μία πλευρά και στην αναγνώριση ότι οι αγορές εργασίας εκφράζουν διαβαθμίσεις και επικαλύψεις από την άλλη. Σημαντικό χαρακτηριστικό των προσεγγίσεων αυτών είναι η ιδιαίτερη έμφαση που δίνουν στην εργασία ως ερμηνευτικό παράγοντα της ιεράρχησης στην αγορά εργασίας. Είναι ακριβώς η ικανότητα των συνδικαλισμένων εργατών να αντιστέκονται στα συμφέροντα του κεφαλαίου, που τους παρέχει υψηλότερους μισθούς και καλύτερες συνθήκες από τους μη συνδικαλισμένους. Ταυτόχρονα όμως, αυτό σημαίνει ότι μπορούν να απομακρύνουν άλλους εργαζομένους, από το να απολαμβάνουν παρόμοια προνόμια.[48] Οι ασυνέχειες στις αγορές εργασίας, στο

48 Η ικανότητα αυτή των συνδικαλισμένων (αλλά και άλλων κατηγοριών εργαζομένων) να διασφαλίζουν καλύτερους όρους και συνθήκες απασχόλησης στις αγορές εργασίας, σε σχέση με άλλες κατηγορίες εργαζομένων, βρίσκεται στο επίκεντρο ανάπτυξης μιας νέας θεωρητικής προσέγγισης (Lindbeck και Snower 1988, Ball 1990), στο πλαίσιο της οικονομικής της εργασίας. Η «θεωρία των εντός και εκτός απασχόλησης» επιχειρεί να συμβάλει στην ερμηνεία των σύγχρονων φαινομένων στις αγορές εργασίας στηριζόμενη στην ιδέα ότι οι «εντός» (απασχολούμενοι σε

βαθμό που αφορούν τους εργαζομένους, θα πρέπει να ιδωθούν ως το αποτέλεσμα της δράσης των εργαζομένων μέσα στην αγορά εργασίας αλλά και της άνισης κατανομής της δύναμης, η οποία υπάρχει στις διάφορες ομάδες του πληθυσμού, πριν από την ένταξή τους σ' αυτήν (Peck 1989).

3.6.1. Τα βασικά χαρακτηριστικά των υποδειγμάτων των ασυνεχών αγορών εργασίας

Μία πρώτη θεωρητική προσέγγιση, που εντάσσεται στην ενότητα των ασυνεχών αγορών εργασίας, είναι αυτή των Blackburn και Mann (1979). Οι συγγραφείς στην εκτεταμένη εργασία τους για την εργατική τάξη στην αγορά εργασίας της Μ. Βρετανίας,[49] δομούν την ανάλυσή τους πάνω σε δύο βασικά ερωτήματα. Το πρώτο συνίσταται στο κατά πόσο η αγορά εργασίας αντικειμενικά παρέχει στον εργαζόμενο ένα σημαντικό αριθμό επιλογών στην οικονομική του ζωή. Το δεύτερο, στο κατά πόσο ο εργαζόμενος, υποκειμενικά, αντιλαμβάνεται αυτό ως επιλογή. Στην προσπάθεια απάντησης των ερωτημάτων, οι συγγραφείς αναλύουν τις συνθήκες, που είναι απαραίτητες προκειμένου να συντελεσθούν οι επιλογές, μέσα στο πλαίσιο υποκειμενικών (οι επιλογές βασίζονται σε συγκρίσεις και εξαρτώνται από τη διαφορετική κατανομή των προτιμήσεων) και αντικειμενικών συνθηκών, όπως τα συστήματα κατανομής

προνομιακές θέσεις εργασίας) προστατεύονται από συγκεκριμένα μέτρα και θεσμούς, τα οποία καθιστούν ασύμφορη για την επιχείρηση την απόλυση, αλλαγή του εργασιακού τους καθεστώτος ή αντικατάστασή τους. Οι «εκτός» (απασχολούμενοι στις κακές θέσεις εργασίας και άνεργοι) δεν τυγχάνουν τέτοιας προστασίας και υφίστανται τις συνέπειες των κρίσεων στις αγορές εργασίας.

49 Η εργασία των Blackburn και Mann (1979) αφορά τη μελέτη της εργατικής τάξης μιας μεσαίας αγγλικής πόλης (το Peterborouth, 87.568 κάτοικοι το 1971) και αναφέρεται στην αγορά εργασίας των ανειδίκευτων χειρωνακτών ανδρών (ανειδίκευτοι με την έννοια της ανυπαρξίας κάποιας τυπικής επαγγελματικής κατάρτισης). Η επιλογή της συγκεκριμένης πόλης έγινε όχι τόσο με κριτήρια αντιπροσωπευτικότητας, αλλά για συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες (μεγάλη ποικιλία εργασιών, χαμηλή ανεργία, σχετικά αυτοδύναμη αγορά εργασίας), οι οποίες παρείχαν τη δυνατότητα μελέτης συγκεκριμένων χαρακτηριστικών.

των εργασιών στην αγορά εργασίας (όσο πιο στρωματοποιημένη είναι η αγορά εργασίας τόσο μικρότερη η δυνατότητα επιλογής των εργαζομένων), οι εσωτερικές αγορές, η υπάρχουσα πληροφόρηση. Καταλήγοντας, υποστηρίζουν ότι υπάρχουν δύο βασικές πηγές περιορισμού των επιλογών. Την πρώτη συνιστά το γεγονός ότι η μεγάλη κλίμακα των διαφορετικών εργασιών παρέχει μικρή κλίμακα διαφορετικών αμοιβών. Ακόμη και στις καλύτερες εργασίες η διαφορά των αμοιβών παραμένει μικρή. Τη δεύτερη το γεγονός ότι η δομή της αγοράς εργασίας δημιουργεί εμπόδια στην επιλογή αφενός μεν λόγω της ιεραρχικής μορφής, αφετέρου δε επειδή η συστηματική πηγή της διαφοροποίησης των αμοιβών είναι οι εσωτερικές αγορές εργασίας, οι οποίες ουσιαστικά βρίσκονται έξω από τον έλεγχο των εργαζομένων.

Οι συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η εργατική τάξη λειτουργεί μέσα σε μία ιεραρχική δομή στις αγορές εργασίας, οι οποίες είναι κυρίως εσωτερικές αγορές. Δεν υπάρχουν σημαντικά εμπόδια στην κινητικότητα ανάμεσα στους ειδικευμένους και στους ανειδίκευτους, εκτός από την αρχαιότητα και το συνδικαλισμό. Έτσι, παρά την ιεραρχική της δομή, η εργατική τάξη εμφανίζεται αρκετά ομοιογενής, ενώ η βασική διάκριση εντοπίζεται ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, με τις τελευταίες να είναι ελάχιστα ανταγωνιστικές, σε σύγκριση με τους άνδρες και συνεπώς να καταλαμβάνουν τις κατώτερες θέσεις στην ιεραρχία της αγοράς εργασίας, με αποτέλεσμα χαμηλές αμοιβές, ανασφάλεια και κακές εργασιακές συνθήκες.

Οι Berger και Piore (1980)[50] αντιλαμβάνονται τις ασυνέχειες μ'

50 Οι Berger και Piore (1980) επιχειρούν να εκμεταλλευθούν τα πλεονεκτήματα που τους παρέχει το δυαδικό πλαίσιο ανάλυσης των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών εμπλουτίζοντάς τα με τις ιδέες της ασυνέχειας. Στην εργασία τους Dualism and discontinuity in industrial societies, ο M. Piore επιχειρεί μια οικονομική προσέγγιση του θέματος, αντιμετωπίζοντας τη δυαδικότητα ως αποτέλεσμα της ρευστότητας και της αβεβαιότητας στην αγορά εργασίας, ενώ η S. Berger μια πολιτική προσέγγιση, αναλύοντας τον ρόλο και τις σχέσεις του παραδοσιακού τομέα της οικονομίας στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία.

ένα διαφορετικό τρόπο. Συνειδητοποιώντας την ύπαρξη προβλημάτων στις αρχικές θεωρίες για τη δυαδικότητα και τις κατατμήσεις, υποστηρίζουν ότι υπάρχει ποιοτική διαφορά ανάμεσα στα τμήματα της αγοράς εργασίας, η οποία εκφράζει την ασυνέχειά τους, έστω κι αν υπάρχει ένας βαθμός κινητικότητας ανάμεσα σ' αυτά. Θεωρούν ότι η σημασία της δυαδικότητας δεν βρίσκεται στο γεγονός ότι η κοινωνία χωρίζεται σε δύο αυτόνομα τμήματα, αλλά στο ότι είναι χωρισμένη τμηματικά και όχι συνεχόμενα (Berger και Piore, 1980:2), για να προχωρήσουν ακόμη περισσότερο ότι όσο η κλίμακα των προβλημάτων στην έρευνα της αγοράς εργασίας διευρύνεται, μια νέα τυπολογία είναι απαραίτητη, για να εκφράσει όχι πλέον τη δυαδικότητα, αλλά την ασυνέχεια. Το ιδιαίτερα σημαντικό στις ασυνέχειες είναι ότι ξεχωρίζουν τα διάφορα τμήματα της αγοράς εργασίας με ξεκάθαρα ποιοτικό τρόπο[51] (Berger και Piore, 1980:16).

Οι συγγραφείς επιχειρούν να ερμηνεύσουν τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των τμημάτων μέσα από διαδικασίες μάθησης, δηλαδή μέσα από τους τρόπους, με τους οποίους οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται και μαθαίνουν την εργασία τους.[52] Το κατώτερο στρώμα χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένη μάθηση και τούτο εξηγεί τη σημασία της κατάρτισης πάνω στη δουλειά. Η συγκεκριμένη

51 Αυτές οι ποιοτικές διαφορές εκφράζονται σε δύο διαστάσεις. Σε οριζόντιο επίπεδο, εμφανίζεται η ύπαρξη τριών στρωμάτων μέσα στο πρωτεύον τμήμα της αγοράς εργασίας. Ένα ανώτερο στρώμα επιστημονικής και διευθυντικής απασχόλησης, ένα μεσαίο στρώμα εξειδικευμένων επαγγελμάτων και ένα κατώτερο στρώμα χειρωνακτικών και μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων. Το δευτερεύον τμήμα της αγοράς εργασίας παραμένει, όπως και στις αρχικές θεωρίες, ανειδίκευτο, ασταθές, χαμηλά αμειβόμενο και περιθωριακό. Σε κάθετο επίπεδο, όπου οι ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στις υπο-αγορές παρουσιάζονται σε όρους κατανομής εργασίας στον σύγχρονο καπιταλισμό και συγκεκριμένα σε όρους γνωστικών δεξιοτήτων ή τρόπων σκέψης, που χαρακτηρίζουν τις διάφορες περιοχές, μέσα στην κατανομή της εργασίας.

52 Ο Piore (1980:20) διακρίνει τη μάθηση: Πρώτον, σε συγκεκριμένη ή εξωγενή, στην οποία οι άνθρωποι μαθαίνουν τις συγκεκριμένες λειτουργίες άμεσα και έπειτα τις οργανώνουν σε σχέση με τον «χώρο» και δεύτερον, σε αφηρημένη, στην οποία οι άνθρωποι μαθαίνουν μία αφηρημένη «έννοια» και όταν έρθουν σε συγκεκριμένη εργασιακή λειτουργία, συμπεραίνουν από αυτή το «πώς» να επιτελέσουν την εργασία.

μάθηση απαιτεί την επίδειξη των συγκεκριμένων λειτουργιών που εμπλέκονται στο πλαίσιο, στο οποίο θα πραγματοποιηθούν. Αντίθετα, η αφηρημένη μάθηση, η οποία χαρακτηρίζει το ανώτερο στρώμα, λαμβάνει χώρα σ' ένα περιβάλλον μακριά από τον χώρο εργασίας. Κατά συνέπεια, η βασική διαφορά ανάμεσα σ' αυτούς που κατέχουν σημαντική θέση στον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας (απασχολούμενοι στο πρωτεύον τμήμα) και σ' εκείνους που δεν κατέχουν (απασχολούμενοι στο δευτερεύον τμήμα), εξηγείται από τη διαφορά ανάμεσα στην αφηρημένη και συγκεκριμένη μάθηση (Cooke, 1983a:213). Η αφηρημένη μάθηση φαίνεται να εμφανίζει μεγαλύτερη κινητικότητα (θεσμική και γεωγραφική) από τη συγκεκριμένη, καθώς η δεύτερη είναι συνδεδεμένη με τη σταθερότητα του εξωτερικού περιβάλλοντος. Αυτό εξηγεί τη διαφορετική κινητικότητα στα πρότυπα και στις καριέρες ανάμεσα στα δύο στρώματα του πρωτεύοντος τμήματος (Berger και Piore, 1980:20).

Τρεις τύποι ασυνεχειών παρουσιάζονται από τους συγγραφείς. Ο πρώτος αφορά τη διχοτόμηση της δομής των κλάδων των σύγχρονων βιομηχανικά οικονομιών, ανάμεσα σε μεγάλες μονοπωλιακές και ολιγοπωλιακές επιχειρήσεις και σε περιθωριακές ή περιφερειακές μικρές ανταγωνιστικές επιχειρήσεις. Ο δεύτερος τύπος, στις υπο-ανάπτυκτες ή αναπτυσσόμενες χώρες, ανάμεσα σ' έναν τομέα που χαρακτηρίζεται ως σύγχρονος ή οργανωμένος και σ' ένα δεύτερο παραδοσιακό ή άτυπο. Ο τρίτος, στη στρωματοποιημένη δομή της αγοράς εργασίας, η οποία αποτελείται από ένα πρωτεύον και ένα δευτερεύον τμήμα, με παραπέρα διαχωρισμούς μέσα στο πρώτο, όπου οι διευθυντικές και επιστημονικές θέσεις διαφοροποιούνται από τις σταθερές χειρωνακτικές εργασίες (Berger και Piore, 1980:55).

Ο Offe (1985), αντίθετα με τους άλλους συγγραφείς, επικεντρώνει την προσοχή του στο δευτερεύον τμήμα της αγοράς εργασίας και αναζητεί τις ασυνέχειες μέσα σ' αυτό. Αναλύει τα αίτια της

παρουσίας στον τομέα αυτό των μη προνομιούχων και ευάλωτων κοινωνικών ομάδων (γυναίκες, νέοι, ηλικιωμένοι, μετανάστες κ.λπ.) και θεωρεί την εμφάνισή τους ως αποτέλεσμα στρατηγικών της ζήτησης και της προσφοράς εργασίας. Η εμφάνισή τους στην αγορά, δεν μπορεί να αποδοθεί σε φυσική κατωτερότητα, αλλά μόνο στον περιορισμό των ευκαιριών τους να απασχοληθούν στην αγορά εργασίας, λόγω πολιτικών και κανονιστικών διατάξεων (Offe, 1985:36).

Επισημαίνεται ότι η μετάβαση από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική περίοδο έχει μειώσει δραματικά τις ευκαιρίες απασχόλησης, κυρίως των μεταναστών, οι οποίοι παραδοσιακά απασχολούνταν στον βιομηχανικό τομέα. Παγιδευμένοι σε ξεχωριστές περιοχές διαμονής, έχουν χάσει τη δυνατότητα πρόσβασης σε καλοπληρωμένες ή ειδικευμένες εργασίες, οι οποίες έχουν ενδεχομένως αλλάξει εγκατάσταση. Η επιδείνωση των ευκαιριών τους είναι αποτέλεσμα της αδυναμίας τους να αντισταθούν στα συμφέροντα του κεφαλαίου και τούτο για δύο κυρίως λόγους. Καταρχάς οι ομάδες αυτές αποτελούνται από άτομα, τα οποία μπορούν να αποκτήσουν τα αναγκαία για επιβίωση έξω από την αγορά εργασίας (σύζυγοι, επιδοτούμενα άτομα, αγρότες απασχολούμενοι σε άλλους τομείς). Εξάλλου, δεν εμφανίζονται στην αγορά ως κανονικοί εργαζόμενοι, που έχουν συνδικαλιστική δράση και προστασία, με αποτέλεσμα την εκ προοιμίου μειονεκτική τους θέση σε διαδικασίες διαπραγματεύσεων. Η είσοδος και η έξοδος των ομάδων αυτών στο εργατικό δυναμικό είναι συχνή και πολλές φορές περιορισμένα χρονικά διαστήματα μη συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία θεωρούνται έως και φυσιολογικά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο ο Kreckel (1980) αντιλαμβάνεται τις ασυνέχειες. Παρουσιάζει πέντε τύπους στρατηγικών, οι οποίοι συμβάλλουν στη διαμόρφωση των ασυνεχειών στις σύγχρονες καπιταλιστικές αγορές εργασίας. Οι

στρατηγικές αυτές αναφέρονται ως διαχωρισμός (demarcation), αποκλεισμός (exclusion), αλληλεγγύη (solidarism), ενσωμάτωση (inclusion) και αποκάλυψη (exposure). Οι πέντε αυτές έννοιες συγκεντρωτικά, συνθέτουν μία μέθοδο ανάλυσης των στρατηγικών συσχετισμών συγκέντρωσης στις προωθημένες καπιταλιστικά αγορές εργασίας.[53]

Η βασική ασυμμετρία στις σχέσεις κεφαλαίου εργασίας, η οποία χαρακτηρίζει τις σύγχρονες καπιταλιστικές αγορές εργασίας, υπογραμμίζεται συστηματικά από μία δευτερεύουσα, που λειτουργεί με τη βοήθεια των πέντε μηχανισμών που ανεφέρθησαν. Μόνο η αλληλεγγύη, ως κοινωνικός μηχανισμός, εξυπηρετεί τα συμφέροντα της εργασίας, μέσα από τη συνένωση της εργατικής δύναμης, η οποία στοχεύει στην αντιμετώπιση των ισχυρών πλεονεκτημάτων που διαθέτει το κεφάλαιο μέσα από την κατοχή των μέσων παραγωγής. Και οι τέσσερις άλλοι μηχανισμοί αντιπροσωπεύουν, σε διαφορετικό βαθμό, διακοπές στην περιορισμένη επίδραση της αλληλεγγύης (Cooke, 1983a:215).

Ο Kreckel, με τη βοήθεια των πέντε αυτών μηχανισμών, προσδιορίζει μία τυπολογία[54] των ιεραρχικά προσδιορισμένων συνθηκών στις αγορές εργασίας, αποτελούμενη από οκτώ ασυνεχή στρώματα. Ξεκινώντας από το δευτερεύον τμήμα της αγοράς εργασίας προσδιορίζει: Πρώτον, στο κατώτατο επίπεδο της αγοράς εργασίας, αναγνωρίζει την ύπαρξη εργαζομένων, που δεν περιλαμβάνονται στις επίσημες στατιστικές και ως εκ τούτου δύσκολα εντοπίζονται (παράνομοι μετανάστες, άτομα στερούμενα πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων). Τα άτομα αυτά συνθέτουν ένα εργατικό

53 Οι αναλυτικοί αυτοί διαχωρισμοί στοχεύουν στη θεωρητική ανακατασκευή και ερμηνεία της πραγματικότητας των ασύμμετρα δομημένων αγορών εργασίας (Kreckel,1980:542). Συνεπώς, τα εμπειρικά αποτελέσματα των σχετικών ερευνών ερμηνεύονται ως το αποτέλεσμα διάφορων μορφών αλληλεπίδρασης, ανάμεσα στις πέντε αυτές στρατηγικές.

54 Ο Kreckel (1980:542) υπενθυμίζει πως όπως όλες οι τυπολογίες έτσι κι αυτή δεν είναι παρά μία ομάδα υποθετικών προσδιορισμών.

δυναμικό πρόθυμο για οποιεσδήποτε εργασίες και ταυτοχρόνως υφιστάμενο την μεγαλύτερη δυνατή εκμετάλλευση. Δεύτερον, διάφορες ομάδες περιθωριακών, ανειδίκευτων ή απο-ειδικευμένων εργαζομένων, οι οποίοι απολαμβάνουν ελάχιστη ή καθόλου συνδικαλιστική προστασία και λόγω της ολοκληρωτικά αποδυναμωμένης θέσης τους στην αγορά, συχνά υφίστανται διακρίσεις, ακόμη και μεταξύ τους, βασισμένες στο φύλο, στην ηλικία ή στην εθνική τους προέλευση. Τρίτον, ανειδίκευτα ή απο-ειδικευμένα άτομα, που έχουν συνδικαλιστική προστασία και μπορούν να απολαμβάνουν τα σχετικά προνόμια των ειδικευμένων συναδέλφων τους. Τέταρτον, στη διαχωριστική γραμμή, ανάμεσα στο πρωτεύον και δευτερεύον τμήμα, εμφανίζονται ομάδες ειδικευμένων ή ημι-ειδικευμένων ατόμων, οι οποίες βρίσκονται συχνά σε πλεονεκτικότερη (σε σχέση με τις προηγούμενες ομάδες) θέση, καθώς αντιμετωπίζονται από τους εργοδότες, κατά περίσταση, και ως τμήμα του σταθερού εργατικού δυναμικού.

Οι τέσσερις επόμενες ομάδες (κατατάξεις), που σύμφωνα με τον Kreckel (1980) διαμορφώνουν επιμέρους υπό-αγορές, συνδέονται με τα επαγγελματικά προσόντα και χαρακτηριστικά των εργαζομένων, που εμφανίζονται μέσα στο πρωτεύον τμήμα της αγοράς εργασίας. Έτσι στην πέμπτη ομάδα εντάσσονται οι εργαζόμενοι, που λόγω των γενικών επαγγελματικών τους προσόντων, απειλούνται με υποβάθμιση είτε λόγω τεχνολογικών αλλαγών στην παραγωγική διαδικασία είτε λόγω δημογραφικών ανισορροπιών, οι οποίες διαμορφώνουν νέους όρους ανταγωνισμού. Στην έκτη, οι εργαζόμενοι εκείνοι, που λόγω των επαγγελματικών τους προσόντων, βρίσκονται σε διαρκή ζήτηση και ως εκ τούτου οι συγκεκριμένες επαγγελματικές εξειδικεύσεις τους μετατρέπονται σε ισχυρά διαπραγματευτικά όπλα. Στην έβδομη ομάδα, οι εργαζόμενοι των οποίων τα επαγγελματικά προσόντα έχουν αναβαθμισθεί και σύμφωνα με την ορολογία των δυαδικών θεωριών, βρίσκονται ανάμεσα στο κατώτερο και ανεξάρτητο στρώμα του πρωτεύοντος

τμήματος. Τέλος, στην όγδοη ομάδα εντάσσονται οι εργαζόμενοι με ακαδημαϊκά, διευθυντικά και επιστημονικά προσόντα, οι οποίοι κατέχουν την ισχυρότερη διαπραγματευτική θέση και σημαντικές εναλλακτικές δυνατότητες απασχόλησης.

Η τυπολογία, που μόλις παρουσιάσθηκε, ασφαλώς δεν είναι η μοναδική σχετικά με τις σύγχρονες καπιταλιστικές αγορές και, έστω κι αν από πρώτη ματιά τα τμήματά της είναι αρκετά ευδιάκριτα και διαφοροποιημένα, δεν παραμένουν παρά γενικά τυπολογικά σχήματα, τα οποία χρειάζονται σημαντική εξειδίκευση και επεξεργασία, προκειμένου να εφαρμοσθούν σε συγκεκριμένες εμπειρικές διερευνήσεις.

3.7. Διαπιστώσεις και συμπεράσματα

Η ολοκλήρωση της παρουσίασης των βασικών θεωριών των αγορών εργασίας, αναγκαστικά επιλεκτική και αποσπασματική, ανέδειξε, έως ένα βαθμό, τη μεγάλη ποικιλία των θεωρητικών προσεγγίσεων και υποδειγμάτων, που εμφανίσθηκαν και αναπτύχθηκαν, στο πλαίσιο των οικονομικών της εργασίας, κυρίως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πληθώρα αυτή των προσεγγίσεων και των υποδειγμάτων, που εξακολουθεί να αναπτύσσεται και στις μέρες μας, καταδεικνύει την αέναη προσπάθεια της επιστημονικής κοινότητας να παρακολουθήσει και να ερμηνεύσει τις εξελίξεις στον ευρύτερο χώρο της απασχόλησης και των αγορών εργασίας. Καταδεικνύει επίσης την πολυπλοκότητα και τις αλληλεπιδράσεις των φαινομένων και των καταστάσεων, που εμφανίζονται στις αγορές εργασίας, καθώς και τις δυσχέρειες των επιστημόνων να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν με πληρότητα και σαφήνεια τις καταστάσεις αυτές. Ταυτοχρόνως αναδεικνύει, άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα, τις ιδεολογικές τοποθετήσεις των δημιουργών, όχι μόνο στη διαμόρφωση των βασικών υποθέσεων και των μεθόδων ανάλυσης των θεωριών, αλλά και στη συναγωγή των βασικών συ-

μπερασμάτων και στη διαμόρφωση των κατάλληλων πολιτικών.

Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να υποστηριχθεί ότι μολονότι οι νεοκλασικές θεωρήσεις, και ιδιαίτερα αυτές που σχετίζονται με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, εμφανίζουν μια ιδιαίτερα μεγάλη απήχηση, όχι μόνο στο χώρο της επιστήμης, αλλά και σ' αυτούς της οικονομίας και της πολιτικής, οι εναλλακτικές θεωρήσεις των αγορών εργασίας παρέχουν μια πιο ρεαλιστική βάση ανάλυσης και αντιμετώπισης των σύγχρονων φαινομένων στις αγορές εργασίας. Έχουν εμπλουτίσει σημαντικά τα εργαλεία ανάλυσης, στο πεδίο των οικονομικών της εργασίας και έχουν συμβάλει στην ευχερέστερη κατανόηση των φαινομένων της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας. Αναδεικνύονται ιδιαίτερα πολύτιμες στην ερμηνεία των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι ευάλωτες και μη προνομιούχες ομάδες του πληθυσμού. Και παρά το γεγονός ότι δεν συνθέτουν ένα ολοκληρωμένο εγχείρημα, με την έννοια ότι δεν μπορούν, θεωρητικά κυρίως, να καλύψουν και να ερμηνεύσουν απόλυτα όλο το φάσμα των φαινομένων, εντούτοις παρέχουν βελτιωμένες προσεγγίσεις σ' ένα μεγάλο αριθμό από αυτά.

Οι όροι πρωτεύον και δευτερεύον τμήμα συνιστούν περισσότερο ιδεατούς τύπους, παρά ακριβείς περιγραφές της πραγματικότητας. Παραμένουν όμως εξαιρετικά χρήσιμοι στην ανάλυση των συνθηκών απασχόλησης και όλες οι κατανομές της απασχόλησης (κλαδικές, επαγγελματικές, γεωγραφικές) μπορεί να ενταχθούν στο πλαίσιο του αναλυτικού αυτού σχήματος ως διαμορφώνουσες πρωτεύουσες και δευτερεύουσες συνθήκες απασχόλησης. Στη πραγματικότητα, τα τμήματα των αγορών εργασίας δεν οριοθετούνται μέσα από μία σαφώς προσδιορισμένη και άκαμπτη διαχωριστική γραμμή, αλλά ο διαχωρισμός τους υποδηλώνει περισσότερο την ύπαρξη διαφορετικών ποιοτικών καταστάσεων. Το γεγονός αυτό παρέχει μια σημαντική ένδειξη των δυσκολιών που προκύπτουν στη διάκριση και στον εμπειρικό προσδιορισμό των δύο τμημάτων, στο βαθμό που ο προσδιορισμός ποιοτικών

χαρακτηριστικών εμπεριέχει περισσότερες δυσκολίες, σε σχέση με τον αντίστοιχο των ποσοτικών.

Αδυναμίες και δυσχέρειες ασφαλώς υπάρχουν και σχετίζονται για παράδειγμα με τους συγκεκριμένους τρόπους, που οι βιομηχανικές δομές των σύγχρονων κοινωνιών δημιουργούν και μορφοποιούν τις κατατμήσεις. Σχετίζονται με τις προσπάθειες θεωρητικής ερμηνείας των ασυνεχειών, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο τα διάφορα τμήματα των αγορών εργασίας γίνονται αντιληπτά, συνδέονται και αλληλοεπηρεάζονται. Οι αδυναμίες αυτές, όπως συμβαίνει τις περισσότερες φορές με τις κοινωνικές επιστήμες, δεν συνιστούν παρά προκλήσεις για περαιτέρω έρευνα, έτσι ώστε οι εξελίξεις στο πεδίο των θεωρητικών και εμπειρικών διερευνήσεων να είναι διαρκείς.

Σε γενικές γραμμές όμως, οι κατατμήσεις και οι ασυνέχειες των αγορών εργασίας, ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών δομών, παρέχουν μια πιο ικανοποιητική και ιδιαίτερα πιο ρεαλιστική βάση διερεύνησης των σύγχρονων φαινομένων των αγορών εργασίας.

4
ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

4.1. Εισαγωγή

Βασικός στόχος του τέταρτου κεφαλαίου είναι ο εννοιολογικός προσδιορισμός των τοπικών αγορών εργασίας. Η επίτευξη αυτού του στόχου απαιτεί την ενασχόληση με τα θεωρητικά ζητήματα, που συνδέονται με την έννοια των τοπικών αγορών εργασίας.[1] Απαιτεί, μ' άλλα λόγια, την παρουσίαση μίας σειράς ζητημάτων, που αφορούν τη θεωρητική θεμελίωση της έννοιας των τοπικών αγορών εργασίας, των βασικών λειτουργιών τους, καθώς και μία συνοπτική παρουσίαση των βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων (θεωριών), που αναφέρονται σ' αυτές.

Οι τοπικές αγορές εργασίας ανοίγουν ένα παράθυρο στη γενικότερη ενασχόληση και ανάλυση των χωρικών διαστάσεων των αγορών εργασίας. Η αναγκαιότητα της ενασχόλησης με τα ζητήματα των χωρικών διαστάσεων των αγορών εργασίας έχει επισημανθεί προ πολλού (Goldner 1955), αλλά εξακολουθεί και στις ημέρες μας να απασχολεί τους επιστήμονες (Ballas και Clarke

1 Μία διαφορετική προσέγγιση του εννοιολογικού προσδιορισμού των αγορών εργασίας παρουσιάζεται στο Ευστράτογλου (1998). Η προσέγγιση αυτή επιχειρείται μέσα από τη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στις αγορές εργασίας και στις χωρικές δομές ή, πιο συγκεκριμένα, μέσα από την ερμηνεία του τοπικού, σε σχέση με την αγορά εργασίας. Μία τέτοια θεώρηση οδηγεί σε μια σειρά ερωτημάτων. Είναι οι επιδράσεις του χώρου ανεξάρτητες ή ουσιαστικά ενσωματωμένες στις διαδικασίες, που καθορίζουν τις λειτουργίες των αγορών εργασίας. Ο χώρος θα πρέπει να θεωρηθεί ως μία άλλη διάσταση των κατατμήσεων της αγοράς εργασίας, όπως αυτές που συνδέονται με τις κοινωνικές τάξεις, την παραγωγική δομή, το φύλο ή οι επιδράσεις του θα πρέπει να ιδωθούν σε ένα ολότελα ξεχωριστό αναλυτικό πλαίσιο. Ωστόσο μια τέτοια προσέγγιση, παρά το εξαιρετικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει, φαίνεται να ξεφεύγει από τους στόχους της παρούσας εργασίας.

2000, Λαμπριανίδης 2002). Οι χωρικές διαστάσεις μιας σειράς φαινομένων, που συνδέονται, άμεσα ή έμμεσα, με τις λειτουργίες των αγορών εργασίας, εντάσσονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος καθώς συνδέονται με την αυξημένη κινητικότητα του κεφαλαίου και της εν γένει παραγωγικής δραστηριότητας αλλά και με την κινητικότητα της εργασίας. Επιπροσθέτως εξακολουθούν να προκαλούν το ενδιαφέρον των επιστημόνων καθώς συμβάλλουν στις κατατμήσεις των αγορών εργασίας και συνεπώς και στην αναγκαιότητα εξειδίκευσης των πολιτικών της αγοράς εργασίας. Ειδικότερα μάλιστα έχει επισημανθεί (Ballas και Clarke 2000:308) η αναγκαιότητα ανάπτυξης εξειδικευμένων εργαλείων, σε γεωγραφική βάση, που θα επιτρέψουν την εκτίμηση των επιπτώσεων των πολιτικών σε τοπικό επίπεδο, πριν ακόμη οι πολιτικές αυτές εφαρμοσθούν.

Το κεφάλαιο μπορεί να διακριθεί σε τρία βασικά μέρη. Στο πρώτο επιχειρείται μέσα από την παράθεση μίας σειράς ορισμών μία αρχική αποσαφήνιση της έννοιας των τοπικών αγορών εργασίας. Με δεδομένο ότι η ενασχόληση των οικονομολόγων με τα ζητήματα των τοπικών αγορών εργασίας αρχίζει να γίνεται πιο συστηματική αμέσως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, επιχειρείται, μέσα από την παράθεση μιας σειράς ορισμών, μια επισκόπηση της διαχρονικής αντίληψης των οικονομολόγων πάνω στην έννοια και στις βασικές λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας. Μια τέτοια, ιστορικού θα μπορούσε να υποστηριχθεί χαρακτήρα, θεώρηση, από την οπτική των οικονομικών της εργασίας, επιτρέπει τον προσδιορισμό της διαχρονικής εξέλιξης σειράς ζητημάτων, που απασχολούν ακόμη και σήμερα τους ερευνητές. Από το πλήθος των σχετικών ζητημάτων επιλέγονται αυτά, τα οποία επιτρέπουν την πληρέστερη κατανόηση μιας γενικά θεωρούμενης ως ασαφούς έννοιας. Αυτής των τοπικών αγορών εργασίας.[2]

2 Ο Peck (1996:83) μέσα από μια σύντομη αναζήτηση των ποικίλων εννοιών που δίδονται στον όρο τοπική αγορά εργασίας επισημαίνει ότι πολλές φορές ο όρος χρησιμοποιείται χωρίς να έχει αποσαφηνισθεί το νόημά του. Επιπροσθέτως τα προ-

Στο δεύτερο επιχειρείται μια επισκόπηση των βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων που αναφέρονται στις τοπικές αγορές εργασίας. Τούτο κρίνεται απαραίτητο τόσο για την πληρέστερη και σφαιρικότερη παρουσίαση του υπό διερεύνηση ζητήματος όσο όμως και για λόγους που συνδέονται με τη διευκόλυνση της αντιμετώπισης ποικίλων προβλημάτων, που εμφανίζονται σε εμπειρικό επίπεδο.[3] Έτσι η ανάλυση της έννοιας των τοπικών αγορών εργασίας, μέσα στο πλαίσιο ποικίλων θεωρητικών προσεγγίσεων, επιτρέπει τον εντοπισμό και την ανάδειξη των πλεονεκτημάτων που παρουσιάζουν, ως θεωρητικό κατασκεύασμα και ως αναλυτικό πλαίσιο. Επιτρέπει όμως και τον εντοπισμό και των σημαντικών δυσχερειών που ανακύπτουν τόσο σε μια όσο το δυνατό πληρέστερη θεωρητική θεμελίωση της εννοίας τους, όσο και στην αντιμετώπιση ζητημάτων που συνδέονται με την εμπειρική τους εφαρμογή.

Οι προσεγγίσεις αυτές, στη διεθνή βιβλιογραφία, αντιμετωπίζονται είτε ως ερμηνευτικά πλαίσια των φαινομένων, που εμφανίζονται στις αγορές εργασίας, είτε ως ιδεολογίες, με την έννοια ότι στο σώμα τους συμπεριλαμβάνουν εκτός από ερμηνευτικές μεταβλητές και κοινωνικές και ηθικές αξίες και συμπεριφορές. Και καθώς το έργο της ταξινόμησης των διαφόρων θεωρητικών προσεγγίσεων της αγοράς εργασίας παρουσιάζει σημαντικές δυσχέρειες (Cooke 1983a), η προσπάθεια ταξινόμησής τους εδώ κάθε άλλο παρά ολοκληρωμένη θα πρέπει να θεωρηθεί. Στο πλαίσιό της όμως καταβάλλεται μια προσπάθεια ανάδειξης και συστηματικής καταγραφής, τόσο των κοινών όσο και των διαφορετικών στοιχείων, που οι θεωρήσεις αυτές εμφανίζουν. Τέλος, στο τρίτο και τελευταίο

βλήματα του ελλιπούς προσδιορισμού της έννοιάς του συνδυάζονται με προβλήματα ασαφούς εμπειρικού προσδιορισμού τους (προσδιορισμού των ορίων τους), έτσι ώστε να μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται κουβαλώντας συνδυαστικά προβλήματα θεωρητικής και εμπειρικής τεκμηρίωσης.

3 Η πληρέστερη παρουσίαση των ποικίλων θεωρητικών προσεγγίσεων συμβάλλει καθοριστικά στην επιλογή του τρόπου και της μεθοδολογίας προσέγγισης των τοπικών αγορών εργασίας.

μέρος του κεφαλαίου παρουσιάζονται οι βασικές διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα της ανάλυσης.

4.2. Η έννοια της Τοπικής Αγοράς Εργασίας

Στις κοινωνικές επιστήμες, κάθε προσπάθεια απόδοσης μίας έννοιας σε κοινωνικούς θεσμούς ή φαινόμενα, ή με άλλα λόγια κάθε προσπάθεια εννοιολογικού προσδιορισμού τους, συνδέεται αναμφίβολα με τους στόχους του εκάστοτε εγχειρήματος. Τούτο είναι σε γενικές γραμμές αποδεκτό και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι συνοδεύει όλες τις προσπάθειες των οικονομολόγων να ορίσουν την έννοια της αγοράς εργασίας και κατ' επέκταση και την έννοια της τοπικής αγοράς εργασίας. Ειδικότερα για την αγορά εργασίας, μέσα από κάθε προσπάθεια ορισμού της, επιχειρείται είτε η ευχερέστερη κατανόηση του χαρακτήρα της είτε η διαμόρφωση του πλαισίου ανάδειξης των βασικών της λειτουργιών είτε πολλές φορές και τα δύο ταυτοχρόνως. Ως προς τις τοπικές αγορές εργασίας, πέρα από τις όποιες επιδιώξεις εμπεριέχονται μέσα στις προσπάθειες ορισμού της εννοίας τους, επιχειρείται να τεθεί και το πλαίσιο ανάδειξης ενός επιπλέον ζητήματος, που αφορά τον προσδιορισμό των χωρικών διαστάσεων ή άλλως ορίων των τοπικών αγορών εργασίας.

Πριν όμως επιχειρηθεί η παρουσίαση μιας σειράς ορισμών σχετικά με την έννοια της τοπικής αγοράς εργασίας κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στους όρους τοπικές, περιφερειακές και χωρικές αγορές εργασίας. Οι όροι αυτοί αναπτύχθηκαν μέσα σε διαφορετικά επιστημονικά πεδία και κλήθηκαν να δώσουν απαντήσεις σε διαφορετικά ερωτήματα. Ο όρος τοπικές αγορές εργασίας προέκυψε από το πεδίο των οικονομικών της εργασίας και είχε ως στόχο να απαντήσει σε ερωτήματα σχετικά με τον έλεγχο των εξωγενών παραγόντων, που επιδρούν στη διασπορά των μισθών, που παρατηρεί η εμπειρική έρευνα. Ο όρος περιφε-

ρειακές αγορές εργασίας αναπτύσσεται μέσα στο πεδίο της περιφερειακής γεωγραφίας και συνήθως αναφέρεται σε μια ομάδα αλληλοκαλυπτόμενων τοπικών αγορών εργασίας, που συνολικά μπορεί να προσδιορισθούν (και περιγραφούν) από ένα σύνολο προτύπων μετακίνησης προς την εργασία.[4] Ο όρος χωρικές αγορές εργασίας προέκυψε κυρίως μέσα από το πεδίο της βιομηχανικής γεωγραφίας και δίδει μεγαλύτερη έμφαση στους τρόπους, με τους οποίους οι ομάδες των αγορών εργασίας συνδέονται μεταξύ τους και επηρεάζουν η μία την άλλη.

Έτσι, μετά τη σύντομη αυτή διάκριση των τριών αυτών εννοιών παρατίθεται ένας αριθμός ορισμών της τοπικής αγοράς εργασίας. Μέσα από την παράθεση αυτή επιχειρείται η ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο οι οικονομολόγοι, στο πέρασμα του χρόνου, αντιλαμβάνονται την έννοιά τους. Η γενικότερη αυτή διαχρονική πρόσληψη, από τους οικονομολόγους, της έννοιας των τοπικών αγορών εργασίας διαμορφώνει, σε μεγάλο βαθμό, και την ατζέντα των ζητημάτων, που διερευνώνται τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό πεδίο.

Ο Kerr (1954:93) θεωρεί ότι τοπική αγορά εργασίας είναι μια περιοχή με δυσδιάκριτα γεωγραφικά και επαγγελματικά όρια, μέσα στην οποία συγκεκριμένοι εργαζόμενοι, κατά συνήθεια, επιθυμούν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους και συγκεκριμένοι εργοδότες να τις προσλάβουν. Ο Kerr υποστηρίζει ότι τα όρια των αγορών εργασίας συνδέονται περισσότερο με τις αντιλήψεις και τις συμπεριφορές των ατόμων και δίνει ιδιαίτερη σημασία στη δυνατότητα της καθημερινής μετακίνησης αλλά και της κινητικότητας της εργασίας αναδεικνύοντας κυρίως τους παράγοντες που τις διευκολύνουν και τις εμποδίζουν.[5]

4 Για εκτενέστερη ανάλυση της έννοιας των περιφερειακών αλλά και των χωρικών αγορών εργασίας βλέπε στο Morrsison (1990).

5 Σε αρκετές περιπτώσεις έχει παρατηρηθεί μια σύγχυση ανάμεσα στις έννοιες της μετακίνησης των εργαζομένων και της κινητικότητας της εργασίας. Η μετακίνηση

Ο Robinson (1970:29) θεωρεί ότι τοπική αγορά εργασίας είναι μια γεωγραφική περιοχή, που περιλαμβάνει το πραγματικό ή εν δυνάμει εργατικό δυναμικό που η επιχείρηση επιθυμεί να εντάξει στο δυναμικό της, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες και άλλους εργοδότες με τους οποίους η επιχείρηση ανταγωνίζεται στην εξασφάλιση εργασίας. Επισημαίνει ταυτοχρόνως ότι ο προσδιορισμός των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας είναι εξαιρετικά δύσκολος, καθώς τα άτομα μπορεί να μετακινούνται ελεύθερα και τα όρια διαρκώς να μεταβάλλονται.

Ο Goodman (1970), σ' ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο του για τις τοπικές αγορές εργασίας, επιχειρεί μια συστηματική παρουσίαση της σχετικής συζήτησης και επισημαίνει ότι οι γεωγραφικές υποδιαιρέσεις των αγορών εργασίας[6] είναι, σε μεγάλο βαθμό, αποτέλεσμα του χρηματικού και ψυχολογικού κόστους της καθημερινής μετακίνησης από το χώρο κατοικίας στον χώρο εργασίας και κατά τον ίδιο τρόπο, αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό, του κόστους της μετακίνησης σε διαφορετικές περιοχές.[7] Μέσα σε μια τοπική αγορά εργασίας η χωρική διάρθρωση της ζήτησης εργασίας προσδιορίζεται από τη χωροθέτηση των θέσεων εργασίας (εργοστάσια, επιχειρήσεις, κ.ά.) και της προσφοράς εργασίας από τη χωροθέτηση των τόπων διαμονής.

Τέλος, ο Lever (1980) συνοψίζοντας κατά κάποιον τρόπο τις εργασίες των προγενέστερων παρέχει έναν ενδιαφέροντα ορισμό θεωρώντας τις τοπικές αγορές εργασίες ως το χωρικό εύρος των ευκαιριών απασχόλησης, που παρέχονται σ' ένα εργαζόμενο, με

(commuting) αφορά την καθημερινή μετάβαση από το χώρο κατοικίας στο χώρο εργασίας και είναι συνάρτηση της απόστασης και των μέσων μετακίνησης. Η κινητικότητα της εργασίας (labour mobility) είναι ευρύτερος όρος, που καλύπτει μια ποικιλία μορφών (γεωγραφική, κλαδική, επαγγελματική κ.ά.) και συνδέεται και επηρεάζεται από ένα μεγάλο φάσμα παραγόντων.

6 Στη δική του ερμηνευτική και ορολογία συνιστούν τις βάσεις για τις τοπικές αγορές εργασίας.

7 Μετακίνηση που προϋποθέτει την αλλαγή του τόπου κατοικίας.

δεδομένο τον τόπο διαμονής του (χωρίς δηλαδή να υποχρεωθεί να αλλάξει κατοικία). Υποστηρίζει δε ότι το εύρος αυτό είναι συνάρτηση του εισοδήματος, του είδους και της διαθεσιμότητας των μέσων μετακίνησης και της γνώσης και πληροφόρησης που έχουν τα άτομα σχετικά με τις διαθέσιμες ευκαιρίες απασχόλησης.

Η σύντομη και αναγκαστικά αποσπασματική αυτή παράθεση ορισμών των τοπικών αγορών εργασίας αναδεικνύει, μέχρι ενός σημείου, και τα ζητήματα που απασχολούν τους επιστήμονες, στην πρώιμη, θα μπορούσε να ειπωθεί, αυτή φάση ανάπτυξης της σχετικής συζήτησης. Ανάμεσα στα ζητήματα αυτά, γίνεται φανερό ότι κυριαρχούν αυτά του προσδιορισμού των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας, της απόστασης και της καθημερινής μετακίνησης των εργαζομένων. Μεταγενέστερα, με την είσοδο στη σχετική συζήτηση πιο ριζοσπαστικών απόψεων (Morrison 1990, Campell και Duffy 1992, Peck 1996, κ.ά.), που προέρχονται και από άλλα επιστημονικά πεδία (γεωγραφία, οικονομική γεωγραφία, βιομηχανική κοινωνιολογία, κ.ά.), η ατζέντα διαφοροποιήθηκε σημαντικά και περιέλαβε, πέραν των όσων έθεταν οι οικονομολόγοι της εργασίας, και άλλα που αφορούσαν τόσο τις δομές και τη διάρθρωση των τοπικών αγορών εργασίας όσο και τις λειτουργίες τους.

Έτσι ο Morrison (1990) λαμβάνοντας υπόψη τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα που ανακύπτουν στις προσπάθειες προσδιορισμού των τοπικών αγορών εργασίας επισημαίνει ότι η έννοιά της δεν εισήχθη στη σχετική φιλολογία ως μια εννοιολογική κατηγορία, αλλά περισσότερο σαν μια συμβιβαστική προσπάθεια να επιτευχθεί ένας μεγαλύτερος στατιστικός έλεγχος στη διαμόρφωση και εξέλιξη των μισθών (και σε άλλα θα μπορούσαμε να πούμε ζητήματα), χωρίς τον οποίο οι σχετικές αναλύσεις θα περιελάμβαναν σημαντικές περιφερειακές διαφοροποιήσεις. Επιχειρεί δε επιπροσθέτως μια διάκριση των τοπικών, περιφερειακών και χωρικών αγορών εργασίας, μέσα από τη θεώρηση των

επιστημονικών πεδίων, που εισήγαγαν, αλλά κυρίως χρησιμοποίησαν τους όρους αυτούς. Επισημαίνει ότι οι όροι εισήχθησαν και διαμορφώθηκαν προκειμένου να ανταποκριθούν σε διαφορετικές θεωρητικές και εμπειρικές απαιτήσεις. Ο όρος τοπικές αγορές εργασίας, χρησιμοποιήθηκε κυρίως από θεωρητικούς των οικονομικών της εργασίας, ο όρος περιφερειακές αγορές εργασίας από θεωρητικούς της αστικής και περιφερειακής γεωγραφίας και ο όρος χωρικές αγορές εργασίας από ερευνητές της βιομηχανικής γεωγραφίας, στην προσπάθειά τους να ερευνήσουν το πεδίο των επιχειρήσεων, που εγκαθίστανται σε περισσότερες από μία περιοχές.

Με τη σειρά τους, οι Hasluck και Duffy (1992) θεωρούν ότι οι τοπικές αγορές εργασίας είναι μια πολύ πιο δυσνόητη και ασαφώς προσδιορισμένη έννοια απ' ό,τι συνήθως θεωρείται. Δεν συνιστά μια ενιαία αγορά, αλλά αποτελείται από ένα σύνθετο πλέγμα αλληλοσυνδεόμενων και αλληλοκαλυπτόμενων υπο- αγορών, που η καθεμία της διαφοροποιεί την απασχόληση ως προς την εθνικότητα, το επάγγελμα, το φύλο και άλλα προσωπικά και μη χαρακτηριστικά. Τα όρια αυτών των υπο-αγορών είναι ετερογενή και χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη σημαντικών δυσχερειών υπέρβασής τους ή με άλλα λόγια από την ύπαρξη σημαντικών εμποδίων μετάβασης από τη μία υπο-αγορά στην άλλην.

Ο Peck (1996) υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη των τοπικών αγορών εργασίας συνδέεται με την εμφάνιση και ανάπτυξη τοπικά θεσμοθετημένων δομών και την εμπέδωση συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων γύρω από τη συνεχή διαμάχη κεφαλαίου-εργασίας. Αυτές οι τοπικές δομές μπορεί να είναι κατάλληλες για συγκεκριμένες μορφές καπιταλιστικής συσσώρευσης σε συγκεκριμένες περιόδους, αλλά δεν μπορούν από μόνες να ερμηνεύσουν την εμφάνιση και τη διαμόρφωση των τοπικών αγορών εργασίας. Αναφέρεται χαρακτηριστικά στις σημαντικές δυσχέρειες που εμφανίζονται στην προσπάθεια ορισμού των τοπικών αγορών εργασίας και δίδει

έμφαση στην ύπαρξη των κατατμήσεων, που χαρακτηρίζουν τις δομές των τοπικών αγορών εργασίας.[8] Οι τοπικές αγορές εργασίας είναι κάτι παραπάνω από μία απόκλιση από την εθνική κλίμακα και, σύμφωνα με τον συγγραφέα, πρέπει να γίνονται κατανοητές ως χωρικά περιγραφόμενες κοινωνικές δομές, χωρίς βεβαίως να υπονοείται ότι οι διαδικασίες τους είναι μοναδικές, αλλά ότι οι λειτουργίες τους (και η παραγωγή των αποτελεσμάτων τους) πραγματώνονται με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικά περιβάλλοντα.

Η σύντομη αυτή παράθεση σειράς ζητημάτων, που συνδέονται με τις προσπάθειες προσδιορισμού της έννοιας των τοπικών αγορών εργασίας αναδεικνύουν με σαφήνεια τη σημασία όχι μόνο των διαφόρων επιστημονικών πεδίων, μέσα από τα οποία επιχειρείται η προσέγγιση της εννοίας τους, αλλά κυρίως των διαφορετικών ιδεολογικών και πολιτικών ζητημάτων, που συνδέονται με τις προσπάθειες αυτές. Οι διαφορετικές οπτικές ή διαφορετικές θεωρητικού κυρίως χαρακτήρα προσεγγίσεις, επιχειρείται να παρουσιασθούν παρακάτω, σε μια προσπάθεια να φωτισθούν όσο το δυνατό περισσότερο τα σχετικά ζητήματα και τόσο ηή έννοια όσο και οι δομές και οι λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας να γίνουν περισσότερο κατανοητές.

4.3. Οι βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις των τοπικών αγορών εργασίας

Η συστηματική ενασχόληση με την έννοια των τοπικών αγορών εργασίας επιχειρείται, από μερίδα οικονομολόγων αρχικά αλλά

8 Μια τέτοια θεώρηση καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και τη σύνθεση της ερευνητικής ατζέντας. Έτσι σύμφωνα με τον Peck (1989) μια συστηματική ανάλυση των τοπικών αγορών εργασίας πρέπει να περιλαμβάνει ζητήματα που συνδέονται (α) με τις κοινωνικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη περιοχή, (β) με τις συγκεκριμένες οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονται και (γ) με την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του κράτους, που συνιστούν μέσα της διαμόρφωσης των τοπικών δομών.

και άλλων επιστημόνων μεταγενέστερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Οι ερευνητές αυτοί, προσπαθώντας να ερμηνεύσουν τη μεγάλη διασπορά των πραγματικών μισθών που παρατηρεί η εμπειρική έρευνα, οδηγούνται στην έννοια των μη ανταγωνιστικών[9] ομάδων στην αγορά εργασίας και από εκεί στην ύπαρξη επαγγελματικών, βιομηχανικών, γεωγραφικών και άλλων κοινωνικο-οικονομικών εμποδίων στην πλήρη και ελεύθερη κινητικότητα της εργασίας. Το ενδιαφέρον όμως των οικονομολόγων εντοπίζεται κυρίως στην ύπαρξη ή μη κινητικότητας και όχι τόσο στην ύπαρξη χωρικών εμποδίων μέσα στις αγορές εργασίας (Goldner, 1955:113). Στην παραδοσιακή οικονομική θεώρηση, όπως ήδη επισημάνθηκε, η χωροθέτηση της αγοράς και οι γεωγραφικές της διαστάσεις είτε αναφέρονται ασαφώς είτε θεωρούνται ως ζητήματα δευτερεύουσας σημασίας.

Στο χώρο των οικονομικών της εργασίας οι θεωρητικές προσεγγίσεις που ασχολούνται με την έννοια και τα εν γένει ζητήματα των τοπικών αγορών εργασίας μπορεί να ταξινομηθούν σε πέντε διαφορετικές ομάδες[10]. Στην πρώτη συγκεντρώνονται οι υποστηρικτές των νεοκλασικών απόψεων, στη δεύτερη οι υποστηρικτές των «θεσμικών απόψεων», στην τρίτη οι υποστηρικτές των δυαδικών θεωριών για τις αγορές εργασίας, στην τέταρτη οι υποστηρικτές των θεωριών των κατατμημένων αγορών εργασίας και στην τελευταία, οι υποστηρικτές των θεωριών των ασυνεχών αγορών εργασίας.

9 Η έννοια των μη ανταγωνιστικών ομάδων στην αγορά εργασίας εμφανίζεται στην οικονομική σκέψη από το δέκατο ένατο αιώνα, στις εργασίες των Mill (1848) και Cairnes (1874).

10 Μία διαφορετική ταξινόμηση (Hasluck και Duffy, 1992) διακρίνει τρεις βασικές ομάδες θεωρητικών προσεγγίσεων των τοπικών αγορών εργασίας. Στην πρώτη εντάσσονται οι νεοκλασικές θεωρήσεις, στη δεύτερη οι «θεσμικές» προσεγγίσεις και στην τρίτη οι ριζοσπαστικές προσεγγίσεις.

4.3.1. Οι νεοκλασικές θεωρήσεις των τοπικών αγορών εργασίας

Οι νεοκλασικές θεωρήσεις συγκαταλέγονται ανάμεσα στις πρώτες που ασχολήθηκαν συστηματικά με τα ζητήματα των τοπικών αγορών εργασίας. Οι θεωρήσεις αυτές κινούνται στο πλαίσιο μιας ορθόδοξης (όρος που έχει επικρατήσει στα οικονομικά της εργασίας) αντίληψης που αφορά την έννοια και τις λειτουργίες της αγοράς εργασίας και κατά συνέπεια και των θεωρητικών και εμπειρικών αναλύσεών της, δεν συνιστούν μια ενιαία και ομοιόμορφη ομάδα, αλλά μάλλον ένα σύνολο που χρησιμοποιεί διαφορετικές προσεγγίσεις, οι οποίες ωστόσο εμφανίζουν μια σειρά κοινών χαρακτηριστικών. Κεντρικό σημείο αναφοράς, στις προσπάθειες προσδιορισμού της έννοιας των τοπικών αγορών εργασίας από τους υποστηρικτές των νεοκλασικών θεωρήσεων, είναι ο περιορισμός της έννοιας και των επιδράσεων του χώρου[11] σ' αυτήν της απόστασης. Υπό την έννοια αυτή, ο χώρος απομονώνεται από τις κοινωνικές του διαστάσεις και καθίσταται ουσιαστικά ουδέτερος. Η κεντρική αυτή θεώρηση δημιουργεί τους όρους τόσο μιας εννοιολογικής προσέγγισης όσο και της διαμόρφωσης ενός συνόλου θεμάτων και ζητημάτων, που πρέπει να μελετηθούν (προσδιορισμός της απόστασης, χρόνος και κόστος μετακίνησης, πρότυπα μετακίνησης).

11 Γύρω από την έννοια του χώρου έχει αναπτυχθεί, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του '70, μια μεγάλη συζήτηση που καλύπτει ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων. Από τη συζήτηση αυτή και για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης γίνεται αναφορά σε μια προσπάθεια προσδιορισμού της έννοιας του χώρου. Ο Urry (1985) υποστηρίζει ότι ο χώρος μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πλέγμα σχέσεων ανάμεσα στις κοινωνικές ενότητες ή αντικείμενα, που τον προσδιορίζουν, οι οποίες υπάρχουν σε κατάσταση αλληλεξάρτησης. Δεν μπορεί να προσδιορισθεί σε απόλυτους όρους και δεν αποτελεί έναν υποδοχέα, ο οποίος, κατά κάποιον τρόπο, είναι ξεχωριστός από τα αντικείμενα που εμπεριέχονται σ' αυτόν, ενώ ταυτοχρόνως δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αυτά καθαυτά τα αντικείμενα που περιέχει. Η παραδοχή της θέσης ότι δεν υπάρχει χώρος χωρίς κοινωνικές διαδικασίες και κοινωνική δράση (μέσα σ' αυτόν), ότι δηλαδή ο χώρος είναι κοινωνικά κατασκευασμένος και οι χωρικές δομές μπορεί να θεωρηθούν ως πλέγμα διάφορων αποτελεσμάτων άλλων κοινωνικών μηχανισμών, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο χώρος δεν είναι δυνατό να απομονωθεί και να μελετηθεί ξεχωριστά από τα κοινωνικά αντικείμενα.

Στις πρώτες προσπάθειες προσδιορισμού των τοπικών αγορών εργασίας (Kerr 1954, Hunter και Reid 1956, Vance 1960, Bunting 1962, Hunter 1969, Robinson 1970, Goodman 1970, Hamersmeth και Goldfarb 1970), καθοριστικό ζήτημα είναι ο προσδιορισμός των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας. Ο στόχος αυτός επιδιώκεται και, έως ένα βαθμό, επιτυγχάνεται μέσα από τη χρήση ειδικών μεθόδων, οι περισσότερες των οποίων στηρίζονται στα πρότυπα μετακίνησης των εργαζομένων προς εργασία. Ετσι...

...τοπική αγορά εργασίας θεωρείται η γεωγραφική περιοχή, μέσα στην οποία η πλειονότητα του πληθυσμού, κατά κανόνα, αναζητεί εργασία και οι εργοδότες της περιοχής αναζητούν το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού τους δυναμικού (Hunter και Reid, 1956:42).

Ο προσεκτικά διατυπωμένος αυτός ορισμός αναδεικνύει την προσφορά και τη ζήτηση εργασίας, ως βασικούς παράγοντες της αγοράς, η αλληλεπίδραση των οποίων θα προσδιορίσει τα όρια των τοπικών αγορών εργασίας. Αν και φαίνεται λογικό, τοπική αγορά εργασίας να θεωρείται η κοινή γεωγραφική περιοχή όπου η προσφορά και η ζήτηση εργασίας λαμβάνουν χώρα, τα όρια των αγορών δεν είναι απαραίτητα κοινά για εργοδότες και εργαζόμενους. Για τους εργοδότες,[12]

...τοπική αγορά εργασίας μπορεί να είναι η γεωγραφική περιοχή, η οποία περιλαμβάνει εκείνες τις ομάδες του εργατικού δυναμικού ή του εν δυνάμει εργατικού δυναμικού, που μία επιχείρηση επιθυμεί να εντάξει στις τάξεις της, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες και άλλους εργοδότες, με τους οποίους η επιχείρηση ανταγωνίζεται στην αναζήτηση εργασίας (Robinson, 1970:92).

12 Τη θεώρηση των τοπικών αγορών εργασίας μέσα από την οπτική των εργοδοτών, υιοθετούν και αξιοποιούν στις εργασίες τους οι Walsh, McGill και Pearson (1981), Pearson (1982) και Pearson και Walsh (1983).

Από την πλευρά των εργαζομένων, τοπική αγορά εργασίας θεωρείται η γεωγραφική περιοχή, μέσα στην οποία η πλειονότητα των εργαζομένων αναζητεί εργασία (το χωρικό εύρος των ευκαιριών απασχόλησης), χωρίς να απαιτείται η αλλαγή του τόπου κατοικίας. Τα όρια των τοπικών αγορών εργασίας, για τους εργαζομένους, για μια σειρά λόγων που συνδέονται με γενικότερες κοινωνικές καταστάσεις, μπορεί να είναι περισσότερο περιορισμένα σε σχέση με αυτά των εργοδοτών.[13]

Ταυτοχρόνως όμως, σε συνάρτηση με τον γεωγραφικό προσδιορισμό των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας, θα πρέπει να υπάρχει και ένας λειτουργικός προσδιορισμός, έτσι ώστε οι περιοχές που προκύπτουν μέσα από την ανάλυση αυτή, να συνθέτουν λειτουργικά αποδεκτές αγορές εργασίας. Η λειτουργικότητα αυτή επιτυγχάνεται πρώτον, όταν τα σύνορα μιας χωρικά περιγραφόμενης περιοχής σπάνια διασχίζονται στην καθημερινή μετακίνηση προς εργασία και δεύτερον, όταν εντός της περιοχής εξασφαλίζεται ένας υψηλός βαθμός δραστηριότητας, με την έννοια ότι η συγκεκριμένη περιοχή είναι εσωτερικά ενεργοποιημένη και όσο το δυνατόν περισσότερο ενοποιημένη (Goodman, 1970:184).

Η λειτουργικότητα λοιπόν των τοπικών αγορών εργασίας συνδέεται, σε μεγάλο βαθμό, με την αυτάρκειά τους. Προκειμένου μία γεωγραφική περιοχή να θεωρηθεί αυτάρκης και να συνθέτει λειτουργικά μια αγορά εργασίας, θα πρέπει πρώτον, να προσδιορισθεί ένα όριο (μία αναλογία) του διαμένοντος στην περιοχή εργαζόμενου πληθυσμού, που εργάζεται μέσα στην περιοχή και του εργαζόμενου πληθυσμού στην περιοχή, που κατοικεί εντός της περιοχής και δεύτερον, να προσδιορισθούν οι σχέσεις των προτύπων μετακίνησης προς την εργασία της περιοχής με τα

13 Οι κυριότεροι προσδιοριστικοί παράγοντες του μεγέθους και της έκτασης των τοπικών αγορών εργασίας, ιδωμένων από την οπτική των εργαζομένων, είναι το επάγγελμα και οι δεξιότητες, τα υπάρχοντα δίκτυα πληροφόρησης και τα δίκτυα και το κόστος (χρηματικό και ψυχολογικό) μετακίνησης.

αντίστοιχα (πρότυπα) των άλλων περιοχών. Γίνεται φανερό, ότι τα κριτήρια, που προσδιορίζουν την αυτάρκεια μιας περιοχής, είναι υποκειμενικά και σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετα. Οι όποιες προσπάθειες επίτευξης μεγαλύτερης αυτάρκειας, θα σχετίζονται με το μέγεθος και την έκταση των γεωγραφικών περιοχών, αλλά καθώς η έκταση των περιοχών αυξάνει, αυξάνουν και οι πιθανότητες σημαντικής διαφοροποίησης των στοιχείων που συνθέτουν την εσωτερική ενοποίησή τους.

Ο προσδιορισμός των τοπικών αγορών εργασίας με αυτόν τον τρόπο, παρά τις όποιες, θεωρητικού κυρίως χαρακτήρα, επισημάνσεις, που εισάγει στη σχετική συζήτηση, δημιουργεί και σειρά σημαντικών προβλημάτων. Εκτός από αυτά που αναφέρονται στην αυτάρκεια και στη λειτουργικότητα των τοπικών αγορών εργασίας, σημαντικά προβλήματα προκύπτουν και μέσα από τη χρήση των προτύπων μετακίνησης των εργαζομένων.[14] Τέλος, στον κατάλογο των προβλημάτων, θα πρέπει να προστεθούν και όσα σχετίζονται με τον στατικό χαρακτήρα των σχετικών θεωρήσεων. Ο στατικός αυτός χαρακτήρας[15] προκύπτει ως αποτέλεσμα καταστάσεων,

14 Η ετερογένεια, η μεταβλητικότητα και οι σημαντικές επικαλύψεις, που τα πρότυπα μετακίνησης των εργαζομένων επιφέρουν στη σχετική ανάλυση, συνιστούν πηγές σημαντικών προβλημάτων. Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για το γεγονός ότι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες εμφανίζουν διαφορετικά πρότυπα μετακίνησης.

15 Η πιο συστηματική προσπάθεια κριτικής θεώρησης του στατικού χαρακτήρα των τοπικών αγορών εργασίας, μέσα στο πλαίσιο των νεοκλασικών θεωρήσεων, επιχειρείται από τον Chesire (1979), (1981). Ο συγγραφέας, προκειμένου να διαμορφώσει ένα πλαίσιο δυναμικής θεώρησης των τοπικών αγορών εργασίας, οδηγείται σε δύο βασικές παραδοχές. Η πρώτη αναφέρεται στο γεγονός ότι η εργασία είναι περισσότερο ετερογενής παρά ομοιογενής. Η παραδοχή αυτή επιτρέπει τη θεώρηση του χώρου ως μιας επιπλέον διάστασης της ετερογένειας της εργασίας, συμπληρωματικής με αυτές που δημιουργούν τα επαγγέλματα, οι δεξιότητες, οι κοινωνικές τάξεις κ.λπ. Η δεύτερη αναφέρεται στη διάκριση της κινητικότητας της εργασίας, σε συνεχή, η οποία δεν απαιτεί την αλλαγή του τόπου κατοικίας των εργαζομένων και σε ασυνεχή, η οποία την απαιτεί. Οι χωρικές διαστάσεις των αγορών εργασίας συνδέονται με την υπερβάλλουσα ζήτηση για εργασία και διαμορφώνονται με όρους κινητικότητας, με την έννοια ποιας μορφής κινητικότητα επικρατεί. Ο δυναμικός αυτός χαρακτήρας των σχέσεων αλληλεπίδρασης των μορφών χωρικής κινητικότητας δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας, μέσα από τη χρήση ομοειδών προτύπων μετακίνησης των εργαζομένων, τα οποία, στο βαθμό που χρησιμοποιούνται, είναι είτε αυθαίρετα είτε υπάρχουν μόνο σε μία χρονική στιγμή.

που σχετίζονται με την ύπαρξη και τη χρήση των στατιστικών δεδομένων. Η θεώρηση των τοπικών αγορών εργασίας, μέσα από τη χρήση των προτύπων μετακίνησης, ως περιγράμματα ομοιόμορφων μετακινήσεων των εργαζομένων προς κάθε κατεύθυνση, έχουν έναν έντονο στατικό χαρακτήρα. Και τούτο διότι τα πρότυπα μετακίνησης των εργαζομένων προέρχονται από στοιχεία απογραφών πληθυσμού, οι οποίες διεξάγονται ανά δεκαετία, με αποτέλεσμα να αδυνατούν να συλλάβουν σημαντικές μεταβολές, που λαμβάνουν χώρα στα μεσοδιαστήματα.[16]

Η λειτουργία των τοπικών αγορών εργασίας

Από την εποχή που ο Robinson (1967:36) ανέφερε χαρακτηριστικά ότι...

> *...πιθανότατα γνωρίζουμε περισσότερα γύρω από τον περίγυρο του φεγγαριού, από ό,τι γνωρίζουμε για τις λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας...*

και θεωρούσε ότι...

> *...η όποια ανάλυσή τους πρέπει να γίνεται με δεδομένη την πλήρη απασχόληση....*

μέχρι σήμερα, όπου ο στόχος της πλήρους απασχόλησης έχει σχεδόν ολότελα εγκαταλειφθεί (ενώ σε κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ο στόχος της πλήρους απασχόλησης εμφανίζεται με μια σχετική συχνότητα, στην πραγματικότητα οι οικονομικές πολιτικές που υιοθετούνται ουδόλως συντείνουν προς την επίτευξη του στόχου αυτού), η έννοια των τοπικών αγορών εργασίας εξακολουθεί να παραμένει προβληματική, στις θεωρήσεις πολλών οικονομολόγων. Κατά συνέπεια, μια συνοπτική παρουσίαση του

16 Η χρήση χρονολογικών σειρών (μέσα από στοιχεία προερχόμενα συνήθως από διοικητικές υπηρεσίες) παρέχουν σημαντικές πληροφορίες σε σχέση με τις μεταβολές της απασχόλησης και της ανεργίας, σε τοπικό επίπεδο, αλλά συνήθως αδυνατούν να εντοπίσουν τις αιτιώδεις δυνάμεις αυτών των μεταβολών.

τρόπου λειτουργίας της, μέσα στο πλαίσιο των νεοκλασικών θεωρήσεων, εκτιμάται ότι μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμη και να συμβάλει τόσο στην ευρύτερη κατανόηση των νεοκλασικών θέσεων όσο όμως και στις κριτικές επισημάνσεις των άλλων θεωρητικών προσεγγίσεων.

Οι νεοκλασικές θεωρήσεις των τοπικών αγορών εργασίας δομούνται πάνω σε μια σειρά αξιωμάτων και βασικών υποθέσεων. Αξιώματα, όπως αυτό της ελεύθερης επιλογής, βάση των ατομικών προτιμήσεων και της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας, χαρακτηρίζουν όλα τα νεοκλασικά υποδείγματα των αγορών εργασίας, ενώ οι βασικές υποθέσεις διαμορφώνουν τους όρους ανάπτυξής τους. Η βασικότερη από τις υποθέσεις αυτές αναφέρεται στην ύπαρξη του ανταγωνιστικού περιβάλλοντος, εντός του οποίου η αλληλεπίδραση προσφοράς και ζήτησης εργασίας λαμβάνει χώρα. Η εργασία θεωρείται ως ένας ομοιογενής συντελεστής παραγωγής και όταν εκφράζεται ως ανταλλακτική ποσότητα, κατανοείται όπως κάθε άλλο οικονομικό αγαθό. Η ελεύθερη κινητικότητα της εργασίας καθώς και η ύπαρξη πλήρους πληροφόρησης, αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες στη διαμόρφωση και ολοκλήρωση των βασικών υποδειγμάτων. Οι συνθήκες των τοπικών αγορών εργασίας επηρεάζονται από τις μεταβολές της προσφοράς και ζήτησης στις αγορές προϊόντων και ο μηχανισμός των τιμών, μέσα από την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας, προσδιορίζει την αξία της εργασίας και τον πραγματικό μισθό, με τον οποίο αμείβεται ο εργαζόμενος.

Αποτέλεσμα της θεώρησης αυτής είναι ότι οι μεγάλες αποκλίσεις στις αμοιβές των εργαζομένων αντικατοπτρίζουν διαφορές στην ύπαρξη δεξιοτήτων και κατά συνέπεια διαφορές στην παραγωγικότητά τους. Η ύπαρξη χαμηλά αμειβόμενων εργαζόμενων και η δημιουργία προβληματικών ομάδων στις αγορές εργασίας συνδέονται με την έλλειψη δεξιοτήτων αλλά και με την ύπαρξη πλασματικών (υψηλών) αμοιβών, μέσα από τη θεσμοθετημένη

επιβολή κατώτερων μισθών. Ως εκ τούτου, η απάντηση στη φτώχεια και στην ανεργία, για τους υποστηρικτές των απόψεων αυτών, είναι η αύξηση της ατομικής παραγωγικότητας, μέσα από την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, αλλά και η μείωση των κατώτερων μισθών.

Στη διαχρονική τους εξέλιξη, οι νεοκλασικές θεωρήσεις τροποποιούν πολλές από τις βασικές τους υποθέσεις. Έτσι εγκαταλείπουν ή τροποποιούν την αρχική τους υπόθεση που αφορά τον ενιαίο χαρακτήρα των αγορών εργασίας και αναγνωρίζουν την ύπαρξη πολλαπλών αγορών, όπου η πιθανή δυσαρμονία ζήτησης και προσφοράς δεξιοτήτων, ανάμεσα στις διάφορες υπό-αγορές, εναρμονίζονται μέσα από τη λειτουργία των δικτύων πληροφόρησης και μέσα από την κινητικότητα της εργασίας (Hasluck και Duffy 1992, Campell 1992).

Αναγνωρίζουν επίσης ότι η πληροφόρηση στις αγορές εργασίας είναι ελλιπής και η απόκτησή της συνεπάγεται κόστος για τους εργοδότες και για τους εργαζομένους.[17] Τα υπάρχοντα δίκτυα επιτελούν το έργο της πληροφόρησης με πολλούς τρόπους, αλλά συνήθως οι πιο αποτελεσματικοί εξ αυτών είναι γεωγραφικά περιορισμένοι. Το μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας επιδρά στα δίκτυα και στις ροές πληροφόρησης, με τρόπους ώστε όταν μία εργασία προσφέρεται σ' έναν εργαζόμενο, αυτός δεν γνωρίζει κατά πόσο υπάρχουν άλλες εργασίες, ενδεχομένως καλύτερες, προκειμένου να προβεί σε ορθή επιλογή.

Τροποποιούν επίσης τις θέσεις τους σχετικά με την κινητικότητα της εργασίας, την οποία θεωρούν πλέον ότι δεν είναι ελεύθερη, καθώς υπάρχουν σημαντικά εμπόδια, κυρίως κοινωνικού χαρακτήρα, ενώ ταυτοχρόνως η ύπαρξή της συνεπάγεται χρηματικό

17 Η ύπαρξη κόστους πληροφόρησης από την πλευρά των εργαζομένων σημαίνει ότι υπάρχει ένα όριο, πέραν του οποίου ο εργαζόμενος δεν ενδιαφέρεται για την απόκτησή της. Κάθε επιπλέον μονάδα πληροφόρησης, θα πρέπει να κοστίζει λιγότερο από όσο αναμένεται να κερδίσει ο εργαζόμενος, μέσα από την απόκτησή της.

και ψυχολογικό κόστος, το οποίο αυξάνει με την απόσταση. Η κινητικότητα της εργασίας δηλαδή, ως μορφής επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο, που ενεργοποιείται ως κίνητρο των ορθολογικά σκεπτόμενων εργαζομένων, να αυξήσουν τις εργασιακές τους δεξιότητες ή να αναζητήσουν εργασία σε άλλη περιοχή, δεν εντοπίζεται συχνά στην εμπειρική έρευνα..

΄Ετσι, οι τοπικές αγορές εργασίας, σύμφωνα πάντα με τους νεοκλασικούς, απαρτίζονται από έναν αριθμό αλληλοκαλυπτόμενων επαγγελματικών υπο-αγορών. Κατά συνέπεια, υπάρχει μία δομή στους μισθούς και στην απασχόληση, που αντανακλά τα διάφορα επίπεδα ζήτησης και προσφοράς, μέσα σε κάθε επαγγελματική υπο-αγορά. Μακροχρόνια, οι εργαζόμενοι έχουν τη δυνατότητα αλλαγής επαγγέλματος, έτσι ώστε η δομή των μισθών αντανακλά διαφορές στο κόστος απόκτησης των δεξιοτήτων, ενώ με τη σειρά της η δομή της απασχόλησης θα αντανακλά τα πρότυπα της ζήτησης. Το ανταγωνιστικό νεοκλασικό υπόδειγμα θεωρεί ότι οποιαδήποτε γεωγραφική δυσαρμονία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση, ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος, θα τείνει να εξισωθεί ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας αλλά και ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και προοδευτικά να εξαφανισθεί. Υπερβάλλουσα ζήτηση σε ένα τμήμα των τοπικών αγορών εργασίας θα αυξήσει τους μισθούς και θα προσελκύσει εργασία από ένα άλλο τμήμα, όπου οι μισθοί και οι ευκαιρίες για εργασία δεν είναι τόσο καλοί. Με την πάροδο του χρόνου, η ισορροπία θα επέλθει στους μισθούς και στην απασχόληση.[18]

Η θεώρηση αυτού του τρόπου λειτουργίας των τοπικών αγορών

18 Σε εμπειρικό κυρίως επίπεδο, η αποτελεσματική λειτουργία των τοπικών αγορών εργασίας, μετράται μέσα από τις σχέσεις ανεργίας και κενών θέσεων εργασίας. Θεωρητικά σε μια αποτελεσματικά λειτουργούσα τοπική αγορά εργασίας δεν μπορεί να συνυπάρχουν ανεργία και κενές θέσεις εργασίας. Ανεξαρτήτως των μεθόδων μέτρησης, η αποτελεσματική λειτουργία των τοπικών αγορών εργασίας σχετίζεται, σύμφωνα με τον Lever (1980), με τρία βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτον, με το μέγεθος της αγοράς, δεύτερον, με την ύπαρξη των μονοψωνίων και τρίτον, από την υψηλή κλαδική ομοιογένεια.

εργασίας, οδηγεί τους υποστηρικτές της στη διαπίστωση ότι οι τοπικές συγκεντρώσεις της ανεργίας είναι είτε πρόβλημα βραχυχρόνιας ανισορροπίας, η οποία θα αποκατασταθεί από τις δυνάμεις της αγοράς, είτε είναι ένδειξη ότι η αγορά παρεμποδίζεται στην αποτελεσματική αποκατάσταση της ισορροπίας.

4.3.2. Οι «θεσμικές» θεωρήσεις των τοπικών αγορών εργασίας

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1940 ένας αριθμός οικονομολόγων (Ross 1948, Kerr 1950, 1954, Reynolds 1951, Dunlop 1958, κ.ά.) υποστήριξαν ότι οι πολλαπλές διαστάσεις των σύγχρονων οικονομιών, ο αυξανόμενος ρόλος των κυβερνητικών παρεμβάσεων, η ανάπτυξη και η λειτουργία των συνδικάτων και του συνδικαλισμού εν γένει, διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις μη αποτελεσματικής εφαρμογής (και λειτουργίας) των νεοκλασικών υποδειγμάτων, που αφορούν τις αγορές εργασίας. Οι απόψεις των οικονομολόγων αυτών συνιστούν μια σημαντική αμφισβήτηση της νεοκλασικής θεωρίας και χρονικά συμπίπτουν με τη διεύρυνση του κοινωνικού κράτους και με την ανάπτυξη μιας εκτεταμένης θεματολογίας υποστήριξής του.

Οι θιασώτες των «θεσμικών» αυτών απόψεων υποστήριζαν ότι κάθε εθνική αγορά, ως αποτέλεσμα κλαδικών, επαγγελματικών και περιφερειακών κατανομών εργασίας, αποτελείται από έναν αριθμό αλληλένδετων αλλά μη ανταγωνιστικών υπο-αγορών. Οι μη ανταγωνιστικές αυτές υπο-αγορές, πολύ συχνά, αποτελούν τις «θεσμοθετημένες αγορές» (Kerr, 1954:93), οι οποίες δεν εμφανίζονται ως ξαφνική επιθυμία των εργαζομένων ή εργοδοτών, αλλά ως αποτέλεσμα ύπαρξης συγκεκριμένων τυπικών ή άτυπων κανόνων. Η αναγνώριση της ύπαρξης αυτών των κανόνων τους οδήγησε στην ανάπτυξη ενός νέου υποδείγματος, με βάση το οποίο επιχειρούν να συμβάλουν στην κατανόηση των μηχανισμών, που προσδιορίζουν τους μισθούς.

΄Ετσι, σύμφωνα με τις απόψεις τους, η εξέλιξη των συνδικάτων και των συλλογικών διαπραγματεύσεων είχε ως αποτέλεσμα τον προσδιορισμό του μισθού, μέσα από συνειδητές ανθρώπινες αποφάσεις (διοικητικός μισθός), παρά από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης (αγοραίος μισθός). Θεωρούσαν δε ορθότερο να υποστηρίζουν ότι η ζήτηση και η προσφορά εργασίας προσαρμόζονται στο ύψος των μισθών παρά το αντίθετο (McConnel και Brue, 1986:407).

Στις εργασίες των «θεσμικών» οι δομές των αγορών εργασίας αποκτούν μεγαλύτερη σημασία, καθώς οι απόψεις τους διαφοροποιούνται σε σχέση με προγενέστερες θεωρήσεις, στις οποίες η αγορά εργασίας εμφανίζεται ως ενιαία, με δυνατότητα ελεύθερης εισόδου και εξόδου των εργαζομένων σ' αυτήν και με τον μηχανισμό των μισθών βασικό παράγοντα εξισορρόπησης της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας. Και μολονότι οι «θεσμικοί» χρησιμοποιούν την κινητικότητα της εργασίας και τον μηχανισμό των μισθών, ως βασικές μεταβλητές στη διερεύνηση των δομών των αγορών εργασίας, ωστόσο θεωρούν ότι κύριο χαρακτηριστικό των δομών αυτών συνιστά η ύπαρξη σημαντικών εμποδίων στην ελεύθερη κινητικότητα των εργαζομένων και στη λειτουργία του μηχανισμού των μισθών, ως παράγοντα επίτευξης της ισορροπίας.[19]

Ειδικότερα για τις τοπικές αγορές εργασίας, οι απόψεις των «θεσμικών» αφορούν τόσο τη δομή και τη διάρθρωσή τους όσο και τους τρόπους λειτουργίας τους. Ως προς τη δομή τους, οι τοπικές αγορές εργασίας δεν συνιστούν ενιαίες αγορές (όπως υποστηριζόταν από τους νεοκλασικούς), αλλά απαρτίζονται από ένα σύνολο υπο-αγορών, με κοινά αλλά και διαφορετικά χαρακτηριστικά, που συνδέονται με τη δομή των οικονομιών καθώς και με τα χαρα-

19 Οι αγορές εργασίας προσαρμόζονται στις οικονομικές διακυμάνσεις μέσα από μηχανισμούς διαφορετικούς από αυτόν των μισθών (Reynolds, 1951:74), ενώ ταυτοχρόνως στην αναζήτηση των δομών των αγορών εργασίας αναδεικνύεται η σημασία άλλων παραγόντων, όπως οι πολιτικές πρόσληψης των επιχειρήσεων, η ποιότητα της εργασίας κ.ά.

κτηριστικά και τις μορφές οργάνωσης του εργατικού δυναμικού. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην περιορισμένη κινητικότητα της εργασίας, παράγοντας που συμβάλλει αποφασιστικά τόσο στη δομή όσο και στη διαμόρφωση των γεωγραφικών ορίων των τοπικών αγορών εργασίας. Ως προς τη λειτουργία των τοπικών αγορών εργασίας, τα εμπόδια που εμφανίζονται στην απρόσκοπτη και αποτελεσματική λειτουργία τους (αποτέλεσμα της ύπαρξης θεσμών και ειδικών διαρθρωτικών χαρακτηριστικών των αγορών) δεν επιτρέπουν στους μηχανισμούς της αγοράς εργασίας να επιτελέσουν αποτελεσματικά τις βασικές της λειτουργίες. Κατά συνέπεια, ο ρόλος του κράτους και των πολιτικών της αγοράς εργασίας καθίσταται ιδιαίτερα κρίσιμος και καθοριστικός παράγοντας στην επίλυση των κοινωνικών φαινομένων, που συνδέονται άμεσα με τις λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας.

4.3.3. Εναλλακτικές θεωρήσεις των τοπικών αγορών εργασίας

Στο τμήμα αυτό του κεφαλαίου επιχειρείται η διερεύνηση της έννοιας και του τρόπου λειτουργίας των τοπικών αγορών εργασίας, μέσα από την παρουσίαση των απόψεων των υποστηρικτών των εναλλακτικών θεωριών των αγορών εργασίας. Το σχετικό εγχείρημα παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες καθώς συνδυάζει τα προβλήματα, που εμφανίζονται αφενός μεν στο θεωρητικό και εμπειρικό πεδίο των εναλλακτικών θεωρήσεων, αφετέρου δε στον εννοιολογικό προσδιορισμό των τοπικών αγορών εργασίας.

Έτσι, μια εναλλακτική θεώρηση των τοπικών αγορών εργασίας απέχει πολύ από το να θεωρείται ολοκληρωμένη. Το γεγονός αυτό αναμφίβολα σχετίζεται με τις δυσκολίες και τις ιδιαιτερότητες εναρμόνισης των θεωριών του χώρου με τις εναλλακτικές θεωρήσεις των αγορών εργασίας (Γετίμης 1989). Κοινό στοιχείο των θεωρήσεων των τοπικών αγορών εργασίας μέσα από τις προσεγγίσεις, κύρια των κατατμημένων και των ασυνεχών θεωριών,

είναι η προσπάθεια αποφυγής των μονοσήμαντων ερμηνειών της νεοκλασικής θεώρησης, που περιορίζει τις επιδράσεις του χώρου σ΄ αυτές της απόστασης, καθώς και η ανάδειξη της εργασίας ως καθοριστικού παράγοντα στη διαμόρφωση των σύγχρονων φαινομένων και των εξελίξεων. Επικεντρώνοντας την προσοχή στους τρόπους, με τους οποίους οι αγορές εργασίας αρθρώνονται και δομούνται τοπικά, δίνεται έμφαση όχι στον προσδιορισμό των ορίων των τοπικών αγορών εργασίας, με την φυσική τους έννοια, αλλά κυρίως στους λόγους, για τους οποίους οι αγορές εργασίας μπορεί να θεωρηθούν τοπικές.

Α. Δυαδικές Θεωρίες και Τοπικές Αγορές Εργασίας

Όπως συμβαίνει σε μεγάλο τμήμα των νεοκλασικών θεωρήσεων, έτσι και οι υποστηρικτές των δυαδικών θεωριών των αγορών εργασίας δεν επιχειρούν να προσδιορίσουν εννοιολογικά τις τοπικές αγορές εργασίας, χρησιμοποιώντας εργαλεία από το θεωρητικό τους οπλοστάσιο, αλλά θεωρώντας την έννοιά τους, κατά κάποιον τρόπο, δεδομένη επιχειρούν να εφαρμόσουν εμπειρικά, στις τοπικές αγορές εργασίας, μια σειρά ερμηνευτικών υποθέσεων, που χαρακτηρίζουν τις θεωρίες αυτές. Κατά συνέπεια, το ζήτημα των τοπικών αγορών εργασίας μετατίθεται από το κατά πόσο τα διάφορα θεωρητικά υποδείγματα των δυαδικών αγορών εργασίας μπορεί να συμβάλουν στην ορθότερη κατανόηση της έννοιας αλλά και των λειτουργιών των τοπικών αγορών εργασίας και τοποθετείται στο κατά πόσο οι τοπικές αγορές εργασίας αποτελούν ή όχι ιδανική κλίμακα για την εμπειρική επιβεβαίωση των βασικών υποθέσεων των θεωριών αυτών.

Όπως αναπτύχθηκε ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο, στη βασική της μορφή, η θεωρία των δυαδικών αγορών εργασίας υποστηρίζει το διαχωρισμό της αγοράς εργασίας σε δύο τμήματα. Στο πρωτεύον, το οποίο χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη υψηλών μισθών,

σταθερών συνθηκών απασχόλησης και δημιουργίας καριέρας και εσωτερικών αγορών εργασίας και στο δευτερεύον, το οποίο χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη χαμηλών μισθών, μη ικανοποιητικών συνθηκών απασχόλησης και δημιουργίας καριέρας, υψηλών ρυθμών ανακύκλησης των εργασιών, αστάθεια και ανασφάλεια. Υποστηρίζει επίσης, ότι η κινητικότητα ανάμεσα στα δύο τμήματα (και κυρίως από το δευτερεύον προς το πρωτεύον) είναι ιδιαίτερα χαμηλή, λόγω κυρίως της ύπαρξης σημαντικών εμποδίων ενώ ταυτοχρόνως η βασική διάκριση της αγοράς εργασίας γίνεται ανάμεσα σε καλές ή κακές εργασίες και όχι ανάμεσα σε «καλούς» ή «κακούς» εργαζόμενους.

Αν και στη διαχρονική τους εξέλιξη, διάφορα και πιο επεξεργασμένα υποδείγματα δυαδικών αγορών εργασίας προέκυψαν, η βασική διάκριση ανάμεσα στο πρωτεύον και δευτερεύον τμήμα των αγορών εργασίας έχει διατηρηθεί και πολλοί σύγχρονοι ερευνητές επιχειρούν την εμπειρική τους επιβεβαίωση (Ashton και Maguire 1984, Morrison 1990 κ.ά.). Η χρησιμοποίηση αυτού του δυαδικού πλαισίου ανάλυσης των αγορών εργασίας, που δεν περιορίζεται μόνο στην αναζήτηση των δύο βασικών τμημάτων στις αγορές εργασίας, αλλά επεκτείνεται και στα άλλα χαρακτηριστικά των θεωριών, όπως η ύπαρξη χαμηλής κινητικότητας, η ύπαρξη εσωτερικών αγορών εργασίας κ.λπ., επιχειρείται μέσα από ένα πλήθος μεθόδων.[20]

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να ειπωθεί, ότι αν και οι θεωρίες σχεδιάσθηκαν σε μια προσπάθεια ορθότερης κατανόησης των λειτουργιών των αγορών εργασίας σε εθνικό επίπεδο, η φύση και ο χαρακτήρας των βασικών τους υποθέσεων, εμφανίζει επιμέρους πλεονεκτήματα, έτσι ώστε να επιτρέπει τον εμπειρικό τους έλεγχο σε τοπικό επίπεδο. Ο έλεγχος της ύπαρξης εσωτερικών αγορών εργασίας, της κινητικότητας ανάμεσα στα δύο τμήματα της αγοράς,

20 Για μία αρχική προσέγγιση στις σχετικές μεθόδους, ο ενδιαφερόμενος, μεταξύ άλλων, μπορεί να ανατρέξει και στο Ευστράτογλου (1997).

της σταθερότητας των εργασιών, όπως και σειρά πιο εξειδικευμένων υποθέσεων, μπορούν να διερευνηθούν σε τοπικό επίπεδο.

Β. Θεωρίες των κατατμημένων αγορών και τοπικές αγορές εργασίας

Οι θεωρίες των κατατμημένων αγορών εργασίας συνιστούν, για πολλούς ερευνητές (Conti 1987, Morrison 1990), το αναλυτικό εκείνο πλαίσιο, όπου οι χωρικές διαστάσεις των αγορών εργασίας μπορούν να διερευνηθούν πιο αποτελεσματικά. Κι αυτό, όχι μόνο γιατί οι αγορές εργασίας συνιστούν, με πολλούς τρόπους, ένα γεωγραφικό φαινόμενο καθώς η προσφορά εργασίας παραμένει χωρικά προσδιορισμένη με ιδιαίτερο τρόπο (Storper και Walker 1983), αλλά και διότι ο φυσικός διαχωρισμός κατοικίας και εργασίας διαμορφώνει χωρικούς περιορισμούς στην υποκατάσταση για μεν τους εργοδότες ενός εργαζομένου από έναν άλλον, για δε τους εργαζομένους, μίας εργασίας από μία άλλη.

Στις πρώιμες εργασίες των υποστηρικτών των κατατμημένων αγορών εργασίας η έννοια της τοπικής αγοράς εργασίας δεν έχει ιδιαίτερα σημαντική θέση. Οι βασικές θέσεις της θεωρίας αναπτύσσονται γύρω από ζητήματα που αφορούσαν μια ιστορική θεώρηση των δυνάμεων και των διαδικασιών που επιδρούν στις δομές των εθνικών αγορών εργασίας. Ωστόσο, οι εργασίες τους αναπτύσσονται μ' ένα διαφορετικό τρόπο, συγκριτικά με τις αντίστοιχες των νεοκλασικών και εν γένει των ορθόδοξων οικονομολόγων, καθώς τόσο η προσέγγισή τους όσο και η φύση των ζητημάτων, που τους απασχολούν, δεν επικεντρώνονται αποκλειστικά σε εθνικό επίπεδο. Καθώς οι ανισότητες των φαινομένων και των ρυθμίσεων των αγορών εργασίας εμφανίζονται ανάμεσα σε κράτη, μπορεί, κατά παρόμοιο τρόπο, να αναπτυχθούν και μέσα στο πλαίσιο των εθνικών κρατών. Εάν δομές και διαδικασίες διαφέρουν ανάμεσα σε κράτη μπορεί να διαφέρουν και ανάμεσα

σε περιοχές του ίδιου κράτους, αναδεικνύοντας τη σημασία του χώρου και των γεωγραφικών του διαστάσεων. Έτσι οι θεωρητικοί των κατατμήσεων απορρίπτοντας το ενιαίο και ομοιογενές των διαδικασιών (απορρίπτοντας με άλλα λόγια τον ισχυρισμό ότι οι αγορές εργασίας λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου) επικεντρώνουν την προσοχή τους στα χωρικά ζητήματα. Εάν οι δομές, οι νόρμες και οι πρακτικές που αναπτύσσονται στις αγορές εργασίας επηρεάζονται από ένα διαφοροποιημένο κοινωνικό πλαίσιο, τότε οι λειτουργίες των αγορών εργασίας θα διαφοροποιούνται χωρικά (Peck, 1996:86).

Οι αγορές εργασίας, σύμφωνα με τους υποστηρικτές των θεωριών των κατατμήσεων, συνιστούν πολυδιάστατες δομές. Οι αιτιώδεις δυνάμεις, που τις διαμορφώνουν, προέρχονται όχι από μία, αλλά από πολλές σχετικά αυτόνομες κοινωνικές δομές. Βιομηχανικές δομές, τεχνολογικές εξελίξεις, συνθήκες στις αγορές προϊόντων, δραστηριότητες των συνδικάτων, κρατικές πολιτικές, εθιμικοί κανόνες και πολιτιστικοί παράγοντες αναμένεται να ασκούν επιδράσεις στη διαμόρφωση και στην αναπαραγωγή των δομών των αγορών εργασίας. Συνοπτικά, το σύνολο των παραγόντων που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των κατατμήσεων μπορεί να ταξινομηθούν σε τρεις βασικές κατηγορίες. Αυτές της προσφοράς εργασίας, της ζήτησης εργασίας και του κράτους (Peck 1990, 1994).

Με τη σειρά τους οι χωρικές δομές επηρεάζουν τους τρόπους, με τους οποίους αυτές οι αιτιώδεις δυνάμεις εμφανίζονται και διαμορφώνουν τις συγκεκριμένες δομές των τοπικών αγορών εργασίας. Τοπικές συνθήκες προσφοράς εργασίας, πρότυπα και διαδικασίες διαμόρφωσης της ζήτησης για εργασία και λειτουργίες του κράτους, σε συνδυασμό με την ύπαρξη ευρύτερων οικονομικών και κοινωνικών διαδικασιών (οικονομική ύφεση, αναδιάρθρωση κ.λπ.) αποκτούν συγκεκριμένες μορφές και οδηγούν στη διαμόρ-

φωση των τοπικών αγορών εργασίας.[21] Οι αλληλεπιδράσεις των παραγόντων αυτών οδηγούν στη δημιουργία ενός αριθμού υπο-αγορών (τμημάτων της αγοράς εργασίας), αλληλοκαλυπτόμενων και ιεραρχικά δομημένων, που ορίζονται σε σχέση με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Οι λειτουργίες των υπο-αγορών αυτών εμφανίζουν σημαντικές ιδιαιτερότητες, μεταξύ των οποίων σημαίνουσα θέση κατέχουν οι περιορισμένες δυνατότητες υποκατάστασης και κινητικότητας της εργασίας. Καθώς δε είναι αποδεκτό (Bradley 1984, Bouchell και Rubery 1990) ότι ο κατακερματισμός των αγορών εργασίας οδηγεί στον κατακερματισμό του εργατικού δυναμικού, αυτό που χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση είναι οι τρόποι με τους οποίους οι αλληλεπιδράσεις των παραγόντων αυτών και ιδιαίτερα οι αλληλεπιδράσεις εργοδοτών και εργαζομένων εμπλέκονται στις διαδικασίες των κατατμήσεων και διαμορφώνουν το τελικό αποτέλεσμα.

Οι διαδικασίες όμως αλληλεπίδρασης εργοδοτών και εργαζομένων, δεν είναι ούτε αυθόρμητες ούτε εξατομικευμένες, όπως ισχυρίζονται οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι. Καθορίζονται από μια σειρά προτιμήσεων και προσδοκιών, σχετίζονται με διαδικασίες συσσώρευσης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, η οποία, εν πολλοίς, λαμβάνει χώρα σε μηχανισμούς και θεσμούς έξω από την αγορά εργασίας.[22] Στη διαδικασία αυτή ο χώρος, όπως προσδιορίσθηκε στις προηγούμενες παραγράφους, δεν συνιστά

21 Ασφαλώς οι επιδράσεις αυτές δεν μπορεί να οδηγήσουν από μόνες τους στη μοναδικότητα του τόπου, όπως εύστοχα έχει δείξει η Massey (1983). Η αλληλεπίδρασή τους όμως και οι τρόποι, με τους οποίους εμφανίζονται τοπικά, διαμορφώνουν κάτι παραπάνω από ό,τι το ενδεχόμενο «άθροισμά» τους, παρέχοντας ένα ιδιαίτερο κλίμα. Αυτός είναι κυρίως ο λόγος, για τον οποίο οι τοπικές αγορές εργασίας αποκτούν σημασία. Δεν αντικατοπτρίζουν απλώς τις ευρύτερες εθνικές ή διεθνείς τάσεις, αλλά συνιστούν οργανικά πεδία, μέσα στα οποία οι τάσεις αυτές μορφοποιούνται.

22 Η εγκατάσταση βιομηχανιών σε περιοχές όπου εξασφαλίζεται το απαραίτητο (συνήθως φθηνό) εργατικό δυναμικό και η εγκατάσταση μεταναστών ή άλλων κατηγοριών εργαζομένων σε περιοχές με φθηνή εργατική στέγη και δυνατότητες εξασφάλισης απασχόλησης, συνιστούν ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η αλληλεπίδραση εργοδοτών και εργαζομένων εμφανίζεται στο προσκήνιο.

τον υποδοχέα, μέσα στον οποίο οι αλληλεπιδράσεις αυτές λαμβάνουν χώρα, αλλά τοποθετείται στην καρδιά των διαδικασιών, που φέρνουν εργοδότες και εργαζομένους στην αγορά εργασίας.[23] Οι διαδικασίες αυτές περιγράφονται από τον Clark (1986) ως διαπραγματεύσεις των τοπικών τάξεων, με την έννοια της ύπαρξης μιας δεδομένης ισορροπίας οικονομικής και πολιτικής δύναμης ανάμεσα σε εργοδότες και εργαζομένους σε επίπεδο επιχείρησης αλλά και σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας γενικότερα.

Στο βαθμό δε, που οι προκύπτουσες από την ύπαρξη των υποαγορών διαφοροποιήσεις της απασχόλησης συνιστούν κατατμήσεις στις τοπικές αγορές εργασίας, η κατανόηση των χωρικών διαστάσεων των κατατμήσεων αυτών (άρα και των τοπικών αγορών εργασίας), θα περνάει μέσα από την κατανόηση της εν γένει συμπεριφοράς των ομάδων αυτών στην αγορά εργασίας. Η κατανόηση αυτή θα επεκτείνεται σε ζητήματα, τα οποία σχετίζονται με τη συνολικότερη συμπεριφορά των ομάδων στην αγορά εργασίας, αλλά και με παράγοντες της ζήτησης εργασίας και των λειτουργιών του κράτους.[24]

Οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, που συνυπάρχουν μέσα στις τοπικές αγορές εργασίας, αν και είναι προ πολλού γνωστό (Kerr 1954) ότι δεν συνιστούν ανταγωνιστικές ομάδες μεταξύ τους (τουλάχιστον στο σύνολό τους), αντιδρούν με διάφορους τρόπους στις ευρύτερες διαδικασίες και φαινόμενα (οικονομική ύφεση, αναδιάρθρωση, ανεργία), επηρεάζουν οι μεν τις δε με διάφορους

23 Με τη σειρά της η πληροφόρηση, όχι με τη στενή έννοια της ενημέρωσης γύρω από τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες απασχόλησης, αλλά με την έννοια ενός ευρύτερου φάσματος γνώσεων, επιθυμιών και προσδοκιών, διαμορφώνεται τοπικά μέσα από την εμπειρία των ατόμων και ασκεί σημαντική επίδραση στις διαδικασίες αυτές.

24 Για παράδειγμα, η προτίμηση των εργοδοτών στην άντληση κυρίως ανειδίκευτου προσωπικού, από πλησιέστερες στον χώρο εργασίας περιοχές, γεγονός που στην Ελλάδα επιβεβαιώνεται εμπειρικά στην εργασία των Δεδουσόπουλου και Φωτεινοπούλου (1992), ή ο προσδιορισμός από το κράτος συγκεκριμένων ομάδων-στόχων (άρα και ο αποκλεισμός άλλων ομάδων) για τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, συνιστούν διαδικασίες που επηρεάζουν τη συμπεριφορά των εργαζομένων.

τρόπους,[25] ενώ σε αναλυτικό επίπεδο εμφανίζουν σημαντικές δυσχέρειες. Η θεώρηση αυτή αποφεύγει τη μονοδιάστατη αντίληψη του χώρου «ως απόσταση» και εντάσσει τις τοπικές αγορές εργασίας στο πλαίσιο των δυναμικών θεωρήσεων, όπου αν και είναι παραδεκτό ότι συγκεκριμένες δομές διαμορφώνονται από ευρύτερες τάσεις, στην ουσία μορφοποιούνται σε τοπικό επίπεδο. Έτσι, οι κατατμήσεις στις αγορές εργασίας μπορεί να ιδωθούν και ως ένα τοπικό φαινόμενο. Ως πλέγμα δε διαδικασιών, το οποίο με διάφορες μορφές εμφανίζεται σε όλες τις περιοχές, τείνουν να διαχωρίσουν και να τεμαχίσουν περαιτέρω τις περιοχές αυτές.

Οι χωρικές, λοιπόν, κατατμήσεις συμπληρώνουν τις ήδη υπάρχουσες ως προς το φύλο, την εθνικότητα ή τις κοινωνικές τάξεις και οδηγούν στη διαμόρφωση των τοπικών αγορών εργασίας. Η προέλευσή τους μέσα από διαδικασίες αλληλεπίδρασης της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας καθώς και μέσα από μια διαφορετική θεώρηση του χώρου έχει ως αποτέλεσμα η πρόσβαση και η δυνατότητα ένταξης των ατόμων στην απασχόληση να αποκτούν ένα ευρύτερο και δυναμικό χαρακτήρα, πέραν από αυτόν της φυσικής πρόσβασης και των προτύπων μετακίνησης, που παραμένουν κυρίαρχα στις νεοκλασικές θεωρήσεις. Κύρια διαπίστωση των υποστηρικτών των κατατμήσεων συνιστά το γεγονός ότι οι αγορές εργασίας λειτουργούν διαφορετικά σε διαφορετικούς τόπους αναδεικνύοντας την ιδιαιτερότητα και τη σημασία του τόπου και των τοπικών αγορών εργασίας.

25 Ακόμη και το ίδιο νοικοκυριό μπορεί να τροφοδοτεί με εργατικό δυναμικό διάφορα τμήματα των αγορών εργασίας. Ο υπεύθυνος του νοικοκυριού, κατά πάσα πιθανότητα εργαζόμενος με πλήρη απασχόληση, ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά σε ευκαιριακές εργασίες ή μερική απασχόληση συνυπάρχουν στο ίδιο νοικοκυριό αλλά εντάσσονται σε διαφορετικά τμήματα της αγοράς εργασίας. Η συμπεριφορά των μεν επηρεάζουν τους δε, διαμορφώνοντας ένα σύνολο διαφορετικών συμπεριφορών. Αλλά και σε επίπεδο συνδικαλιστικής δράσης, η λειτουργία και οι δραστηριότητες των συνδικάτων επηρεάζουν τη συμπεριφορά άλλων ομάδων στην αγορά εργασίας. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τους τρόπους λειτουργίας, οργάνωσης και έκφρασης πολλών επαγγελματικών κατηγοριών και συμφερόντων.

Γ. Θεωρίες των ασυνεχών αγορών και τοπικές αγορές εργασίας

Οι θεωρίες των ασυνεχών αγορών εργασίας εμφανίζουν σημαντικές ομοιότητες με αυτές των κατατμημένων αγορών εργασίας και χρησιμοποιούν, έως ένα βαθμό, κοινό πλαίσιο ανάλυσης στα φαινόμενα των αγορών εργασίας. Παρουσιάζουν όμως και σημαντικές διαφορές, οι οποίες κυρίως συνίστανται στην ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται στην εργασία, ως ερμηνευτικού παράγοντα της ιεράρχησης στις αγορές εργασίας, αλλά και στην ανάλυση των κοινωνικών τάξεων και ταξικών σχέσεων.

Η βασική διαφορά στις θεωρίες των ασυνεχών αγορών εργασίας, σε σχέση με αυτές των κατατμημένων αγορών, εντοπίζεται στον τρόπο με τον οποίο οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι οι κοινωνικές τάξεις (και συνεπώς και οι αγορές εργασίας) δεν μπορεί να προσδιορισθούν ικανοποιητικά σε όρους όπως πρωτεύον - δευτερεύον τμήμα[26] της αγοράς εργασίας ή κέντρο - περιφέρεια.[27] Μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα, ως υποκείμενες σε μία μόνιμα δυναμική διαδικασία ανασύνθεσης και ανασύστασης του ανταγωνισμού ανάμεσα σε πρωτοβουλίες συσσώρευσης και εργατικής δύναμης

26 Η διάκριση του πρωτεύοντος από το δευτερεύον τμήμα των αγορών εργασίας, για τους υποστηρικτές των ασυνεχών αγορών εργασίας διαφοροποιείται σε σχέση με τις αρχικές θεωρήσεις των υποστηρικτών των δυαδικών αγορών εργασίας και τείνει να υποδηλώνει μια γενική ποιοτική ζώνη μετάβασης παρά μια συγκεκριμένη, και σε πολλές περιπτώσεις άκαμπτη, διαχωριστική γραμμή.

27 Η ανεπάρκεια των αναλυτικών σχημάτων κέντρου-περιφέρειας έχει εντοπισθεί από πολλούς ερευνητές. Μεταξύ αυτών και ο Buck (1979), ο οποίος ισχυρίζεται ότι όχι μόνο τα θεωρητικά σχήματα κέντρου-περιφέρειας δεν επαρκούν να συλλάβουν τη σύγχρονη πραγματικότητα, αλλά και οι δείκτες (εισόδημα, απασχόληση), με τη βοήθεια των οποίων επιχειρείται η διάκριση και η ένταξη σ' αυτά, εμφανίζουν σημαντικές ανεπάρκειες, καθώς ενδέχεται, οι όποιοι προσδιορισμοί να υποκρύπτουν σημαντικές κοινωνικές και ταξικές διαφοροποιήσεις. Η ανάλυση των ταξικών χαρακτηριστικών των διάφορων περιοχών, συνιστά τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο ελέγχου των περιφερειακών ανισοτήτων. Ωσπόσο, σε πολύ πρόσφατες θεωρήσεις (Peck 1996, Ballas και Clarke 2000), η διάκριση κέντρου-περιφέρειας φαίνεται να γίνεται ξανά επίκαιρη καθώς χρησιμοποιείται τόσο στην ανάλυση των διεθνών σχέσεων κρατών, σ' ένα πλαίσιο παγκοσμιοποίησης, όσο και στην ανάλυση των σχέσεων ομάδων του εργατικού δυναμικού μέσα και ανάμεσα στις επιχειρήσεις.

(Βαίου και Χατζημιχάλης 1990). Με άλλα λόγια, ο δυναμισμός της αναπτυξιακής διαδικασίας και των εξελίξεων στις αγορές εργασίας, μπορεί να κατανοηθεί ευχερέστερα ως μια σειρά αποτελεσμάτων διαμάχης, ανάμεσα στους εργοδότες, που επιχειρούν να διατηρήσουν και να επανακτήσουν τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας (Peck 1992, Jonas 1996) και στους εργαζομένους, οι οποίοι επιχειρούν να διατηρήσουν τα κεκτημένα ή να αποκτήσουν καινούργια (Berner και Korff, 1995).

Η ανάδειξη του ιδιαίτερου ρόλου της εργασίας και της σημασίας των κοινωνικών τάξεων και ταξικών σχέσεων, οδηγεί στην ανάγκη θεώρησης των τρόπων ανάλυσης των κοινωνικών τάξεων και των ταξικών δομών και σχέσεων.[28] Ένας από τους πλέον βασικούς τρόπους θεώρησης των δομών των κοινωνικών τάξεων, συνίσταται στη συστηματική ανάλυση της οικονομικής θέσης των ατόμων στην παραγωγική διαδικασία. Μια τέτοια αναλυτική διαδικασία οδηγεί καταρχάς στη βασική διάκριση ανάμεσα στους καπιταλιστές (κατόχους των μέσων παραγωγής) και στους εργαζομένους (κατόχους της εργατικής τους δύναμης). Παρά το γεγονός ότι η θεώρηση αυτή παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα, καθώς στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες υπάρχουν συγκεκριμένες ομάδες ατόμων, των οποίων η θέση στην παραγωγική διαδικασία είναι τέτοια που δεν επιτρέπει την ευχερή ταξινόμηση σε συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις,[29] παραμένει η πλέον ενδεδειγμένη.

28 Όπως είναι φυσικό, μια πλήρης θεώρηση της διαμόρφωσης και εξέλιξης των κοινωνικών τάξεων και ταξικών σχέσεων, ξεφεύγει από τους στόχους της εργασίας αυτής. Η παρούσα ανάλυση περιορίζεται σε μια γενική θεώρηση των σχέσεων των τοπικών αγορών εργασίας με αυτές των τοπικών κοινωνικών δομών και τάξεων. Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης επιχειρείται να δειχθεί, υπό ποιους όρους οι σύγχρονες καπιταλιστικές σχέσεις οδηγούν στην αυξανόμενη σημασία των ταξικών δομών.

29 Στις κατηγορίες αυτές εντάσσονται συνήθως τα διευθυντικά στελέχη, οι σύμβουλοι των επιχειρήσεων, οι «managers», αλλά και οι εργοδότες μικρών επιχειρήσεων και βιοτεχνιών, που συνήθως εργάζονται στην ίδια διαδικασία με τους εργαζομένους τους. Στις περισσότερες αυτές κατηγορίες, ενώ τα άτομα δεν είναι κάτοχοι των μέσων παραγωγής, αλλά ούτε και «παραγωγοί» υπεραξίας, μπορεί να κατέχουν ιδιαίτερη δύναμη και κύρος και να ασκούν σημαντική επίδραση στην παραγωγική διαδικασία.

Βασικό όμως χαρακτηριστικό των θεωριών, παραμένει ο ισχυρισμός ότι η πρόσβαση των εργαζομένων σε συγκεκριμένες αγορές εργασίας, προσδιορίζεται πρώτιστα από σχέσεις κοινωνικής δύναμης οι οποίες διαμορφώνονται στους χώρους εργασίας, μέσα από την εργασιακή διαδικασία. Οι διαφορετικές μορφές έκφρασης των κοινωνικών δυνάμεων στην παραγωγική διαδικασία, που συχνά λαμβάνουν τη μορφή σύγκρουσης των κοινωνικών δυνάμεων, είναι οι δημιουργικές αιτίες των κατατμήσεων και των ασυνεχειών στις αγορές εργασίας και όχι τα δομικά χαρακτηριστικά των διαφοροποιημένων αγορών εργασίας. Αποτέλεσμα της θεώρησης αυτής είναι ότι η πρόσβαση των εργαζομένων στην αγορά εργασίας και οι μεταβολές της θέσης τους μέσα σ' αυτήν, εξαρτάται, έως ένα βαθμό, από τη δική τους δραστηριότητα, αλλά και από περιορισμούς της εργοδοσίας και της σχετικής δύναμης άλλων κοινωνικών ομάδων.

΄Ετσι, ο προσδιορισμός των τοπικών αγορών εργασίας, μέσα από τις θεωρητικές προσεγγίσεις των υποστηρικτών της ασυνέχειας, θα πρέπει να οδηγεί σε μια αναλυτική συσχέτιση των τοπικών ταξικών δομών και σχέσεων με τις δομές των τοπικών αγορών εργασίας. Με τη σειρά της η ανάλυση της τοπικής οικονομικής δομής θα παρέχει τη δυνατότητα μιας επιτυχούς, έως ένα βαθμό, ανάλυσης των τοπικών ταξικών σχέσεων...

...οι οποίες συνιστούν μία προεξέχουσα μονάδα ανάλυσης, σημαντικότερη από αυτήν της περιφέρειας (Urry, 1981:467).

Η τοπική οικονομική δομή, όπως εύστοχα έχει προσδιορίσει η Massey (1984), καθορίζεται, την κάθε δεδομένη στιγμή, μέσα από μια χωρική κατανομή της εργασίας, ως αποτέλεσμα ενός μεγάλου φάσματος προηγούμενων επιτυχημένων κύκλων επενδύσεων. Ο

Με άλλα λόγια, οι ταξικοί διαχωρισμοί δεν είναι πλέον απόλυτα διακριτοί, μέσα από οριζόντιες διακρίσεις που ανταποκρίνονται στη θέση των ατόμων μέσα στις παραγωγικές κοινωνικές σχέσεις, αλλά περισσότερο μέσα από ανισότητες, οι οποίες διαμορφώνουν ομάδες (κατηγορίες), που τέμνουν –και πολλές φορές συγχέουν– τις παραδοσιακές ταξικές διακρίσεις.

κάθε τέτοιος κύκλος είναι αποτέλεσμα πλήθους παραγόντων, ανάμεσα στους οποίους τα πρότυπα των ταξικών δομών και σχέσεων κατέχουν σημαντική θέση.

Έτσι, οι κατατμήσεις και οι ασυνέχειες, που εμφανίζονται στις δομές των τοπικών αγορών εργασίας, έχουν τις ρίζες τους βαθιά σε ιστορικούς και κοινωνικούς σχηματισμούς. Το βασικό όμως ερώτημα, που παραμένει κυρίαρχο στις σχετικές θεωρήσεις, είναι ποιοι μηχανισμοί δραστηριοποιούν τις συγκεκριμένες τοπικές ταξικές δομές, σε τέτοιο βαθμό, ώστε να εμποδίζεται η διαδικασία συσσώρευσης, με αποτέλεσμα τις σημαντικές διαφοροποιήσεις στην εμφάνιση και εγκατάσταση του κεφαλαίου στις διάφορες περιοχές.

Σε τοπικό επίπεδο, οι μορφές που θα λαμβάνει η κατανομή της εργασίας σε επαγγέλματα, κλάδους και συγκεκριμένες περιοχές, ως βασική πηγή ταξικής διαφοροποίησης, θα διαμορφώνει τους όρους ανάλυσης των τοπικών κοινωνικών δομών και σχέσεων. Υπό την επίδραση των σύγχρονων εξελίξεων, μια σειρά χαρακτηριστικών των τοπικών ταξικών σχέσεων γίνονται ιδιαίτερα εμφανή. Τα χαρακτηριστικά αυτά αναφέρονται στις μεταβολές του μεγέθους των καπιταλιστικών τάξεων, με την εμφάνιση και ανάπτυξη ενδιάμεσων τάξεων, ως αποτέλεσμα της αύξησης της δημόσιας απασχόλησης και της τριτογενοποίησης της οικονομίας και τη μείωση της παραδοσιακά θεωρούμενης εργατικής τάξης, στην αυξανόμενη διαφοροποίηση των σχέσεων των τοπικών, περιφερειακών και διεθνών καπιταλιστικών τάξεων, στις μεταβολές τής κατά φύλο διάρθρωσης των τάξεων και στην ανάπτυξη νέων κατηγοριών (ή υπο-κατηγοριών), όπως αυτής των ανέργων, των μακροχρόνια ανέργων και όσων ευρίσκονται στα όρια του εργατικού δυναμικού.

Επισημαίνεται ότι η αναζήτηση των ταξικών δομών μέσα από την ανάλυση των κλαδικών ή επαγγελματικών καταμερισμών της εργασίας διερευνά μόνο μία διάσταση της διαμόρφωσης των κοι-

νωνικών τάξεων. Ο επαγγελματικός[30] ή κλαδικός καταμερισμός της εργασίας δεν μπορεί από μόνος του να παρέχει μία πλήρη ερμηνεία των τοπικών χαρακτηριστικών των κοινωνικών τάξεων καθώς...

...Μία πλήρης ερμηνεία των διαδικασιών διαμόρφωσης των κοινωνικών τάξεων δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσα από μεταβολές στις παραγωγικές δομές και σχέσεις (Massey, 1983:75).

Τέτοιες διαδικασίες δεν είναι μόνο οικονομικές. Ευρύτερες κοινωνικές δομές, μεταβαλλόμενα καταναλωτικά πρότυπα, αλλαγές του πολιτικού και ιδεολογικού κλίματος και τα διαφορετικά γεωγραφικά πολιτιστικά πρότυπα, σε συνδυασμό με τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις θα διαμορφώσουν τα πρότυπα των ταξικών δομών και πιο συγκεκριμένα τα εσωτερικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών τάξεων. Τέλος, η χωρική κατανομή της εργασίας συμβάλλει στη χωρική διαφοροποίηση των αγορών εργασίας, οι οποίες εκφράζουν τη συγκεκριμένη σύνθεση των τοπικών ταξικών δομών. Ετσι, έως ένα βαθμό, οι ασυνέχειες των τοπικών αγορών εργασίας προκύπτουν και μέσα από τη χωρική κατανομή της εργασίας. Αυτό που υπονοείται, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν είναι ότι ο χώρος ασκεί μια καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση των ασυνεχειών, αλλά ότι οι ευρύτερες καπιταλιστικές τάσεις ανασύνθεσης των κοινωνικών δομών και τάξεων λαμβάνουν μια συγκεκριμένη, πολλές φορές, χωρική μορφή. Ο χώρος δηλαδή, σε πολλές περιπτώσεις, συμβάλλει έως ένα βαθμό, στη διαμόρφωση των ασυνεχειών, αλλά συνήθως θεωρείται λιγότερο σημαντικός παράγοντας, από ό,τι π.χ. το φύλο ή η εθνικότητα, στη διαμόρφωση των υπο-αγορών.

30 Πολλοί ερευνητές (Parkin 1974, Kreckel 1980 κ.ά.) υποστηρίζουν ότι η επαγγελματική κατανομή της απασχόλησης, λόγω της δυνατότητας ιεράρχησης που παρέχει, εμφανίζει πλεονεκτήματα έναντι της αντίστοιχης κλαδικής, στην ανάδειξη των ταξικών χαρακτηριστικών. Οι υποστηρικτές της κλαδικής ανάλυσης (Massey 1982, 1983, κ.ά.), θεωρούν ότι η κλαδική αναδιάρθρωση μπορεί να θεωρηθεί ως διαδικασία ταξικής αναδιάρθρωσης, ή άλλως ως μηχανισμός, μέσα από τον οποίο οι κοινωνικές δομές αναμορφώνονται και οι κοινωνικές σχέσεις μεταβάλλονται.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορεί να ειπωθεί ότι οι τοπικές αγορές εργασίας, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της ασυνέχειας, προκύπτουν μέσα από τις διαδικασίες συσσώρευσης του κεφαλαίου, σε μια προσπάθεια εξεύρεσης χωρικών λύσεων στα προβλήματα της συσσώρευσης. Οι μεταβολές της παραγωγικής διαδικασίας οδηγούν στην εμφάνιση των, με πολλούς τρόπους, διαφοροποιημένων αγορών εργασίας, οι δομές των οποίων χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη ιεραρχιών, κατατμήσεων και ασυνεχειών. Η μεγάλη αυτή ποικιλία των τοπικών αγορών εργασίας συνιστά το αποτέλεσμα των πολυποίκιλων αναγκών του κεφαλαίου, όπως αυτές εκφράζονται στη σύγχρονη φάση της συσσώρευσης. Με τη σειρά τους, οι δομές των αγορών εργασίας συμβάλλουν στη δημιουργία τοπικών ταξικών δομών, αλλά ταυτοχρόνως προσδιορίζονται και από αυτές, έτσι ώστε ο ρόλος της εργασίας να αποδεικνύεται καθοριστικός, τόσο στην ανάλυση των οικονομικών όσο και των κοινωνικών χαρακτηριστικών των τοπικών αγορών εργασίας.

Η έμφαση αυτή στο ρόλο της εργασίας και στη θεώρηση των τοπικών ταξικών δομών, διαμορφώνει, σε μεγάλο βαθμό, το πλαίσιο ανάλυσης των τοπικών αγορών εργασίας. Συνεπώς, από το μεγάλο φάσμα των χαρακτηριστικών των κατανομών της εργασίας, θα δίδεται έμφαση σε αυτές που αναδεικνύουν τον ρόλο αυτό και επιτρέπουν την ευχερή διάκριση των μεταβολών στις τοπικές κοινωνικές και ταξικές δομές.

4.4. Βασικές Διαπιστώσεις και Συμπεράσματα

Η προσπάθεια που καταβλήθηκε στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου είχε ένα διττό χαρακτήρα. Αποσκοπούσε καταρχάς να αποσαφηνίσει την έννοια της τοπικής αγοράς εργασίας και κατά δεύτερον, μέσα από μια συστηματική παρουσίαση των διάφορων θεωρητικών προσεγγίσεων, που μεταπολεμικά ασχολήθηκαν με την έννοια και τις λειτουργίες της να αναδείξει τα όποια πλεονε-

κτήματα εμφανίζουν ως θεωρητικό κατασκεύασμα αλλά και ως αναλυτικό πλαίσιο.

Από την άλλη πλευρά, η προσπάθεια παρουσίασης μίας ταξινόμησης των ποικίλων θεωρητικών προσεγγίσεων των τοπικών αγορών εργασίας είχε ως στόχο να φέρει σ' επαφή, μ' έναν όσο το δυνατό πιο συστηματικό τρόπο, τον αναγνώστη με τις ποικίλες προσεγγίσεις της έννοιας και των λειτουργιών των τοπικών αγορών εργασίας. Είχε ταυτοχρόνως ως στόχο να παρουσιάσει όσο το δυνατό μεγαλύτερο φάσμα των ζητημάτων που σχετίζονται με τις τοπικές αγορές εργασίας ώστε αφενός μεν να επιτευχθεί μια εξοικείωση με τις σχετικές έννοιες, αφετέρου δε να γίνουν πιο κατανοητά τα προβλήματα που απασχολούν τη θεωρητική και εμπειρική έρευνα στο πεδίο αυτό.

Ως προς την κατανόηση της έννοιας των τοπικών αγορών εργασίας και την προσπάθεια η ανάλυση να συμβάλει στην αποφυγή παρανοήσεων και λαθεμένων ερμηνειών, επιχειρήθηκε, μέσα από την παράθεση μιας σειράς ορισμών, η διαχρονική πρόσληψή της από την πλευρά κυρίως των οικονομικών της εργασίας. Επιχειρήθηκε, με άλλα λόγια, να διαπιστωθεί πως οι οικονομολόγοι (της εργασίας κυρίως αλλά και άλλοι επιστήμονες) αντιλαμβάνονται την έννοια των τοπικών αγορών εργασίας διαχρονικά και πως το πέρασμα του χρόνου, μαζί με τη διαφοροποίηση των ιδεών και των αντιλήψεων που επιφέρει, επιδρά πάνω στην αντίληψη τους γι' αυτές.

Έτσι, στο πεδίο των νεοκλασικών θεωρήσεων, μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε ολόκληρη τη μεταπολεμική χρονική περίοδο, όπου οι τοπικές αγορές εργασίας είχαν καθοριστικό ή επιμέρους ρόλο στην ανάλυση των φαινομένων των αγορών εργασίας, η απουσία συστηματικής προσπάθειας εννοιολογικού προσδιορισμού των τοπικών αγορών εργασίας δεν είναι τυχαία. Εκτός από τις όποιες δυσκολίες εμφανίζονται διαχρονικά, στον χειρισμό των θεωριών του χώρου σε συνάρτηση με αυτές των αγορών εργασίας, καθο-

ριστικό στοιχείο στις θεωρήσεις αυτές παραμένει η διάθεση χειρισμού των τοπικών αγορών εργασίας, όχι σαν ένα εννοιολογικό εργαλείο, αλλά σαν μία ενότητα (μονάδα-κλίμακα) μικρότερη της εθνικής, στατιστικά ελεγχόμενης, μέσα στην οποία επιδιώκεται η ανάλυση μιας σειράς φαινομένων. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τοπικών αγορών εργασίας, είτε δεν αναζητούνται καθόλου είτε περνούν ολότελα σε δεύτερη μοίρα, ενώ ταυτοχρόνως τα αποτελέσματα της ανάλυσης εμφανίζουν τάσεις γενίκευσης. Χωρίς να δηλώνεται απόλυτα και ξεκάθαρα, η διάθεση της γενίκευσης των όποιων αποτελεσμάτων των σχετικών αναλύσεων είναι διάχυτη.

Μια τέτοιου είδους θεώρηση, φαίνεται λογικό να επαναφέρει σε τοπικό επίπεδο τις αρχές λειτουργίας των αγορών εργασίας, όπως εμφανίζονται σε εθνικό επίπεδο, όπου η έμφαση δίδεται στην προσφορά εργασίας. Σύμφωνα λοιπόν με τους νεοκλασικούς, η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση και οι ατέλειες στις λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας οφείλονται στην ύπαρξη θεσμικών παραγόντων (εμποδίων), που σχετίζονται με την προσφορά εργασίας. Είναι τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων (η χαμηλή επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, η έλλειψη της κατάλληλης κατάρτισης, η απροθυμία των εργαζομένων να μετακινηθούν), που δεν τους επιτρέπουν να ενταχθούν και να δημιουργήσουν καριέρα στην αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια, οι προτεινόμενες πολιτικές για την εύρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία των τοπικών αγορών εργασίας θα έχουν ως βασικούς στόχους την αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων, μέσα από μεγαλύτερη επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο και την εξάλειψη των εμποδίων (θεσμοθετημένων κανόνων) στην αγορά εργασίας, έτσι ώστε η τελευταία απρόσκοπτα να επιτελέσει τις βασικές της λειτουργίες.

Αντιθέτως, οι υποστηρικτές των κατατμήσεων θεωρούν ότι οι τοπικές αγορές εργασίας δεν είναι ενιαίες ως προς τη δομή τους,

αλλά απαρτίζουν ένα σύνθετο σύνολο υπο-αγορών, ιεραρχικά δομημένων, οι οποίες συνδέονται με ιδιαίτερες διαδικασίες, αλληλο-επικαλύπτονται και συνήθως συνυπάρχουν χωρικά. Κάθε υπο-αγορά διαφοροποιεί την απασχόληση μέσα από ένα σύνολο χαρακτηριστικών (επάγγελμα, δεξιότητες, φύλο, εθνικότητα, κ.ά.) και φέρνει σε επαφή τους εργαζομένους με τους εργοδότες, μέσα από διάφορους τρόπους. Η ύπαρξη ορίων στις υπο-αγορές υπονοεί ότι οι περισσότεροι εργοδότες αλλά κυρίως οι περισσότεροι εργαζόμενοι περιορίζουν τις δραστηριότητές τους σ' ένα μικρό αριθμό υπο-αγορών. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στον προσδιορισμό και τη διερεύνηση των παραγόντων που οδηγούν στις κατατμήσεις αλλά και στους τρόπους και στις διαδικασίες, με τις οποίες οι κατατμήσεις αυτές συνδέονται με τις δομές των τοπικών αγορών εργασίας. Η ανάδειξη της σημασίας των χωρικών διαστάσεων των αγορών εργασίας και της σημασίας της μοναδικότητας του κάθε τόπου και των χαρακτηριστικών του, αναδεικνύει τις τοπικές αγορές εργασίας σε προνομιακό πεδίο ανάλυσης μιας σειράς καταστάσεων και φαινομένων. Η διαπίστωση του γεγονότος ότι οι αγορές εργασίας λειτουργούν διαφορετικά σε διαφορετικούς τόπους αναδεικνύεται ολοένα και πιο σημαντική, ιδιαίτερα στις πρόσφατες εργασίες των θεωρητικών των κατατμήσεων.

Τέλος, οι υποστηρικτές της ασυνέχειας θεωρούν ότι οι τοπικές αγορές εργασίας προκύπτουν μέσα από τις διαδικασίες συσσώρευσης του κεφαλαίου, σε μια προσπάθεια εξεύρεσης χωρικών λύσεων στα προβλήματα της συσσώρευσης. Οι μεταβολές της παραγωγικής διαδικασίας οδηγούν στην εμφάνιση των διαφοροποιημένων αγορών εργασίας, οι δομές των οποίων χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη ιεραρχιών, κατατμήσεων και ασυνεχειών. Η μεγάλη αυτή ποικιλία των τοπικών αγορών εργασίας συνιστά το αποτέλεσμα των πολυποίκιλων αναγκών του κεφαλαίου, όπως αυτές εκφράζονται στη σύγχρονη φάση της συσσώρευσης. Η αλληλεπίδραση ταξικών δομών και δομών των τοπικών αγορών εργασίας οδηγούν

στην ανάδειξη του ρόλου της εργασίας, τόσο στην ανάλυση των οικονομικών όσο και των κοινωνικών χαρακτηριστικών των τοπικών αγορών εργασίας. Η έμφαση αυτή στο ρόλο της εργασίας και στη θεώρηση των τοπικών ταξικών δομών, διαμορφώνει, σε μεγάλο βαθμό, το πλαίσιο ανάλυσης των τοπικών αγορών εργασίας.

5
ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΑΓΟΡΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

5.1. Εισαγωγή

Το κύριο αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου, όπως αναφέρεται και στον τίτλο του, συνίσταται στον προσδιορισμό των μεταβολών των διαστάσεων των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα. Με άλλα λόγια, συνίσταται στην ποσοτική και ποιοτική διερεύνηση της εργασίας, που διέρχεται διά μέσου του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα. Ως τοπικές αγορές εργασίας στην παρούσα ανάλυση, όπως επισημάνθηκε αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο, θεωρούνται οι νομοί της χώρας. Βεβαίως, όπως ήδη αναφέρθηκε και στα προηγούμενα κεφάλαια, οι σχέσεις ανάμεσα στους νομούς της χώρας, ως ιστορικά θεσμοθετημένες διοικητικές και χωρικές ενότητες και στις τοπικές αγορές εργασίας, δεν είναι μονοσήμαντες και χωρίς προβλήματα. Για μία σειρά λόγων, που αναπτύχθηκαν διεξοδικά στα προηγούμενα κεφάλαια, η ταύτιση ενός νομού με μία τοπική αγορά εργασίας, συνιστά μία σύμβαση, η οποία επιβάλλεται για πολλούς λόγους, ενώ παράλληλα δημιουργεί μια σειρά ζητημάτων, τα οποία πρέπει να αντιμετωπισθούν.

Με δεδομένο τον προσδιορισμό των γεωγραφικών ορίων των τοπικών αγορών εργασίας, που καλύπτει τη μία όψη (πλευρά) της ποσοτικής διάστασης της αγοράς, η άλλη και εξίσου αν όχι πιο σημαντική, συνδέεται με την ποσότητα (ή τον όγκο) της εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς. Η διάσταση αυτή

συνδέεται τόσο με τον προσδιορισμό των απολύτων μεγεθών της (του αθροίσματος δηλαδή των μισθωτών και των ανέργων) όσο και με την αναλογία της ποσότητας αυτής σε σχέση με το σύνολο του εργατικού δυναμικού. Έτσι η ανάλυση επικεντρώνεται σε μια σειρά ζητημάτων, που συνδέονται με την ποσότητα της εργασίας, που διέρχεται διά μέσου της αγοράς εργασίας,[1] με τους ρυθμούς μεταβολής της αλλά και το ειδικό βάρος της κάθε κατηγορίας του πληθυσμού (μισθωτοί και άνεργοι) που τη συνθέτουν, στην αναλυόμενη χρονική περίοδο.

Ειδικότερα, μέσα από τη διερεύνηση των βασικών χαρακτηριστικών αυτής της ποσότητας εργασίας, μπορεί να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό η αγορά εργασίας έχει εμπεδωθεί σε εθνικό, περιφερειακό και κυρίως τοπικό επίπεδο. Κατά πόσο δηλαδή, η τοπική αγορά εργασίας συνιστά το βασικό (ή κυρίαρχο) κοινωνικό θεσμό διαχείρισης της ποσότητας εργασίας ή συνυπάρχει, και σε ποιο βαθμό, μαζί με άλλους θεσμούς στην επιτέλεση αυτού του ρόλου. Τούτο συνιστά και τον πρώτο στόχο της ανάλυσης στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου. Ο δεύτερος στόχος αφορά τις διαδικασίες της μεταβολής του θεσμού των αγορών εργασίας. Προς ποια κατεύθυνση και με ποιους τρόπους μεταβάλλονται; Επεκτείνονται ή συρρικνώνονται και γιατί; Πώς μεταβάλλονται τα απόλυτα μεγέθη, που συνθέτουν την προσφερόμενη στις αγορές ποσότητα εργασίας σε εθνικό, περιφερειακό αλλά κυρίως τοπικό επίπεδο και με ποιους τρόπους οι μεταβολές αυτών των μεγεθών σχετίζονται με τις αντίστοιχες του εργατικού δυναμικού; Ένας τρίτος στόχος αφορά σε μια διερεύνηση του ρόλου των κατηγο-

1 Στο πεδίο αυτό ασφαλώς ελλοχεύουν μια σειρά συγχύσεων που συνδέονται με τις έννοιες και το περιεχόμενο της αγοράς εργασίας και της δομής της απασχόλησης. Οι συγχύσεις αυτές αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για χώρες όπως η Ελλάδα, όπου ο συγκεκριμένος καταμερισμός της εργασίας και η ανάπτυξη του παραγωγικού δυναμικού της χώρας καταλήγουν στην εμφάνιση ενός μεγάλου τμήματος της εργασίας να παίρνει μορφές μη μισθωτής απασχόλησης (αυτοαπασχολούμενοι, εργοδότες, συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη). Για μια εκτενέστερη ανάλυση του θέματος, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει, μεταξύ άλλων, στο Ευστράτογλου (1998).

ριών του πληθυσμού (μισθωτών και ανέργων) που εντάσσονται στον πυρήνα των αγορών εργασίας. Πώς μεταβάλλονται τα απόλυτα μεγέθη της μισθωτής απασχόλησης και της ανεργίας μέσα και ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας; Με ποιους τρόπους οι μεταβολές αυτές συνδέονται με τους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας;

Ωστόσο, πέραν ενός αρχικού προσδιορισμού του μεγέθους και των διαστάσεων του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας καθώς και των διαδικασιών μεταβολής τους καταβάλλεται προσπάθεια μιας πρώτης ερμηνείας αυτών των εξελίξεων. Έτσι αναζητείται η ερμηνευτική ικανότητα παραγόντων όπως το μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας και των βασικών δημογραφικών εξελίξεων πάνω στις διαδικασίες επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Επιχειρείται με άλλα λόγια να προσδιορισθεί κατά πόσο το μεγάλο ή μικρό μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας (όπως προσδιορίζεται μέσα από την ποσότητα εργασίας που διέρχεται διά μέσου αυτών), μπορεί να φωτίσει ένα μέρος των σχετικών εξελίξεων. Κατά παρόμοιο τρόπο επιχειρείται να διαπιστωθεί κατά πόσο οι βασικές δημογραφικές εξελίξεις και πιο συγκεκριμένα οι μεταβολές του πληθυσμού των αγορών εργασίας μπορεί να παρέχουν ικανοποιητικές ερμηνείες πάνω στους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας και να συμβάλουν στη συναγωγή αρχικών διαπιστώσεων και συμπερασμάτων.

5.2. Μεταβολές της ποσότητας εργασίας στις τοπικές αγορές εργασίας

Η διερεύνηση των μεταβολών της ποσότητας της εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς, στο υπό ανάλυση χρονικό διάστημα, σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Το ενδιαφέρον αυτό συνδέεται ασφαλώς με τον ιστορικά ιδιαίτερο κοινωνικό σχηματισμό της χώρας, που, όπως επισημάνθηκε, επιδρά τόσο στη δομή της απασχόλησης

όσο και στα ποσοτικά (αλλά και ποιοτικά) χαρακτηριστικά των αγορών εργασίας στη χώρα. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτού του κοινωνικού σχηματισμού συνιστά η συνεχιζόμενη παρουσία υψηλών μεριδίων αυτοαπασχολούμενων αλλά και συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών. Με τη σειρά τους η σημαντική παρουσία και διατήρηση αυτών των μορφών απασχόλησης συνδέεται με την ύπαρξη και διατήρηση προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, που έχουν ως αποτέλεσμα τη μειωμένη παρουσία της μισθωτής απασχόλησης.

Η περιορισμένη αυτή παρουσία της μισθωτής απασχόλησης σε συνδυασμό με την αυξανόμενη παρουσία της ανεργίας, που για τη χώρα ξεκινά από τη δεκαετία του 1980 και για μια σειρά λόγων[2] επεκτείνεται και διογκώνεται κατά τη δεκαετία του 1990, διαμορφώνουν ένα ολότελα νέο σκηνικό για την αγορά εργασίας και κατ' επέκταση και για τις τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα. Η κατανόηση και η ερμηνεία των εξελίξεων που εμφανίζονται στις τοπικές αγορές εργασίας όσο και στις κατηγορίες του πληθυσμού που εντοπίζονται στο εσωτερικό τους καθίστανται ευχερέστερες όταν διερευνώνται αλλά και συνδέονται με τις γενικότερες δημογραφικές αλλά και οικονομικές εξελίξεις. Έτσι κρίνεται σκόπιμο να παρουσιασθούν σε συντομία οι εξελίξεις στα βασικά εκείνα μεγέθη, που εκτιμάται ότι επιδρούν, άμεσα ή έμμεσα, στην προσφερόμενη στην αγορά ποσότητα εργασίας.

Με βάση τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού, κατά τη δεκαετία 1991-2001 ο πληθυσμός στο σύνολο της χώρας αυξήθηκε κατά 6,6% (από 10.259.900 σε 10.939.771 άτομα).[3] Εμφάνισε ωστόσο

2 Ένα μεγάλο φάσμα ερμηνευτικών προσεγγίσεων επιχειρεί να ερμηνεύσει την αύξηση της ανεργίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο αλλά και στην Ελλάδα. Για μια αναλυτική παρουσίαση των ερμηνευτικών προσεγγίσεων της ανεργίας διεθνώς ο ενδιαφερόμενος μπορεί, μεταξύ άλλων, να ανατρέξει στο Δεδουσόπουλο (2000), ενώ για μια πιο εμπεριστατωμένη παρουσίαση της εξέλιξης της ανεργίας στην Ελλάδα και των ερμηνευτικών της προσεγγίσεων στις ετήσιες εκθέσεις του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ.

3 Ο σχετικά περιορισμένος αυτός ρυθμός αύξησης του πληθυσμού στη χώρα θα ήταν ακόμη πιο περιορισμένος εάν δεν είχε καταγραφεί σ' αυτόν ένας σημαντικός αριθ-

σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους νομούς της χώρας, που κυμαίνονται μεταξύ –3,9% (Αρκαδία) έως 26,9% (Υπόλοιπο Αττικής). Το εργατικό δυναμικό (άνω των 15 ετών), στο ίδιο χρονικό διάστημα, αυξήθηκε κατά 19,0% (από 3.872.719 σε 4.610.129 άτομα). Η αύξηση αυτή κατανεμήθηκε άνισα ανάμεσα τόσο στις περιφέρειες της χώρας, με την Πελοπόννησο να εμφανίζει αύξηση μόλις κατά 5,1% ενώ το Νότιο Αιγαίο κατά 33,6%, όσο κυρίως ανάμεσα στους νομούς της χώρας, με το Νομό Ευρυτανίας να εμφανίζει σημαντική μείωση[4] κατά -19,3% ενώ το Νομό Ανατολικής Αττικής να εμφανίζει αύξηση κατά 53,6% (πίνακας παραρτήματος 5.2). Με τη σειρά τους, οι δείκτες συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό, ύστερα από μία ελαφρά κάμψη κατά τη δεκαετία του 1980, εμφανίζουν αύξηση από 58,8% το 1990 σε 62,9% το 2000.[5] Η απασχόληση (άνω των 15 ετών) για το σύνολο της χώρας στο ίδιο χρονικό διάστημα αυξήθηκε μόλις κατά 15,2%, κατά τι χαμηλότερα από ό,τι το εργατικό δυναμικό. Και στην περίπτωση της απασχόλησης η αύξηση αυτή είναι άνισα κατανεμημένη ανάμεσα τόσο στις περιφέρειες της χώρας, με τη Δυτική Ελλάδα να εμφανίζει αύξηση μόλις κατά 0,7% και την Αττική αύξηση κατά 27,9%.[6] Καμία δηλαδή περιφέρεια δεν εμφανίζει απόλυτη μείωση

μός μεταναστών. Η επίδραση της παρουσίας των μεταναστών στα δημογραφικά, οικονομικά και κοινωνικά μεγέθη (και ζητήματα) της χώρας θεωρείται εξαιρετικά σημαντική και εμφανίζεται σε πρόσφατες επιστημονικές αναλύσεις.

4 Εκτός από το Νομό Ευρυτανίας, άλλοι νομοί με μείωση του εργατικού τους δυναμικού κατά τη δεκαετία του 1990 είναι αυτοί των Σερρών (-3,1%), Γρεβενών (-8,8%), Άρτας (-1,3%), Αιτωλοακαρνανίας (-1,1%), Ευρυτανίας (-19,3%) Φωκίδας (-16,8%) και Αρκαδίας (-17,0%).

5 Στοιχεία των Ερευνών Εργατικού Δυναμικού, για τις ηλικίες 15-64 ετών, όπως παρουσιάζονται στο Δεδουσόπουλος (2002α). Ενδιαφέρουσες είναι οι ερμηνείες που παρέχονται στην εν λόγω εργασία σύμφωνα με τις οποίες η αύξηση των δεικτών συμμετοχής οφείλεται κυρίως στις γυναίκες, η συμμετοχή των οποίων αυξάνει λόγω της μεταβολής των προτύπων της εργασιακής τους ένταξης σε αντίθεση με τους άνδρες, οι μεταβολές των οποίων οφείλονται καθαρά σε δημογραφικά αίτια.

6 Αυτή η σημαντική αύξηση της απασχόλησης στην Αττική, πέραν της άνισης κατανομής που επιβεβαιώνει, παρέχει ταυτοχρόνως και ενδείξεις μιας συνεχιζόμενης συγκέντρωσης της οικονομικής δραστηριότητας στην Αττική αλλά και μιας συνεχιζόμενης αστικοποίησης, η οποία, όπως μπορεί να διαπιστωθεί από την εξέταση των στοιχείων

της απασχόλησης, ωστόσο Δυτική και Στερεά Ελλάδα, Δυτική Μακεδονία και Ήπειρος εμφανίζουν εξαιρετικά περιορισμένες αυξήσεις, παρέχοντας ενδείξεις των σημαντικών περιφερειών ανισοτήτων που εξακολουθούν να υφίστανται στη χώρα.[7] Στο επίπεδο του νομού, οι διαφοροποιήσεις της απασχόλησης είναι ακόμη πιο έντονες, με ένα σημαντικό αριθμό (15) νομών να εμφανίζει μειώσεις, που κυμαίνονται μεταξύ του –0,8% (Καρδίτσα και Κέρκυρα) και του -20,2% (Ευρυτανία), και τους υπόλοιπους νομούς να εμφανίζουν αυξήσεις, που κυμαίνονται μεταξύ του 1,0% (Λακωνία) και του 50,0% (Ανατολική Αττική).

Οι εξελίξεις και διαφοροποιήσεις των βασικών αυτών μεγεθών, στα διάφορα επίπεδα γεωγραφικής συγκέντρωσης διαμορφώνουν ένα ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο, εντός του οποίου τα μεγέθη ή οι διαστάσεις των τοπικών αγορών εργασίας θα επιχειρηθεί να διερευνηθούν. Συνοπτικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι για τη δεκαετία του 1990, μια ταυτόχρονη αύξηση της μισθωτής απασχόλησης με μια σημαντική αύξηση της ανεργίας διαμορφώνουν το γενικότερο πλαίσιο, μέσα στο οποίο οι ποικίλες διαφοροποιήσεις των τοπικών αγορών εργασίας θα επιχειρηθεί να διερευνηθούν. Μια πρώτη διερεύνηση της ποσότητας αυτής της εργασίας επιχειρείται μέσα από τα στοιχεία του πίνακα 5.1.

Για το σύνολο της χώρας, η ποσότητα της εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς εργασίας αυξάνει σημαντικά. Τούτο σηματοδοτεί και την αυξανόμενη σημασία του θεσμού της αγοράς εργασίας και κατά συνέπεια και των τοπικών αγορών εργασίας.

των απογραφών, έχει περιορισθεί ως προς τους ρυθμούς της αλλά εξακολουθεί να υπάρχει.

7 Γύρω από τα ζητήματα των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα υπάρχει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία που καλύπτει πολλές από τις όψεις των ζητημάτων που ανακύπτουν. Για έναν αριθμό επιστημόνων (ενδεικτικά βλέπε στους Καράγιωργα και Πάκο 1986), οι περιφερειακές ανισότητες που χαρακτηρίζουν την ελληνική οικονομία ενώ σε περιορισμένο βαθμό κληροδοτήθηκαν από το παρελθόν, υπήρξαν κυρίως άμεσες ή έμμεσες συνέπειες της μορφής και του χαρακτήρα της κυριαρχούμενης από τις δυνάμεις της αγοράς αναπτυξιακής πορείας της μεταπολεμικής περιόδου.

Πίνακας 5.1

Περιφερειακές/Τοπικές Αγορές Εργασίας	**1991**	**2001**	**Μεταβολή**	**% Μεταβ.**
Ανατ. Μακεδονίας & Θράκης	**105.502**	**145.007**	**39.505**	**37,4**
Δράμας	20.906	25.484	4.578	21,9
Έβρου	24.174	34.168	9.994	41,3
Καβάλας	28.550	35.730	7.180	25,1
Ξάνθης	17.318	27.632	10.314	59,6
Ροδόπης	14.554	21.993	7.439	51,1
Κεντρικής Μακεδονίας	**374.529**	**521.388**	**146.859**	**39,2**
Ημαθίας	26.656	34.752	8.096	30,4
Θεσσαλονίκης	242.494	346.805	104.311	43,0
Κιλκίς	15.935	21.209	5.274	33,1
Πέλλας	21.318	29.163	7.845	36,8
Πιερίας	19.896	27.409	7.513	37,8
Σερρών	31.643	39.041	7.398	23,4
Χαλκιδικής	16.265	22.646	6.381	39,2
Αγίου Όρους	322	363	41	12,7
Δυτικής Μακεδονίας	**56.598**	**73.032**	**16.434**	**29,0**
Γρεβενών	6.176	6.600	424	6,9
Καστοριάς	10.181	14.146	3.965	38,9
Κοζάνης	30.857	39.600	8.743	28,3
Φλώρινας	9.384	12.686	3.302	35,2
Ηπείρου	**63.336**	**82.192**	**18.856**	**29,8**
Άρτας	13.392	16.088	2.696	20,1
Θεσπρωτίας	7.471	9.512	2.041	27,3
Ιωαννίνων	31.934	43.356	11.422	35,8
Πρέβεζας	10.539	13.236	2.697	25,6
Θεσσαλίας	**128.607**	**174.192**	**45.585**	**35,4**
Καρδίτσας	16.890	23.365	6.475	38,3
Λάρισας	49.281	68.662	19.381	39,3
Μαγνησίας	40.962	54.494	13.532	33,0

Τρικάλων	21.474	27.671	6.197	28,9
Ιόνιων Νησιών	**34.964**	**53.853**	**18.889**	**54,0**
Ζακύνθου	4.905	10.031	5.126	104,5
Κέρκυρας	21.218	30.344	9.126	43,0
Κεφαλονιάς	5.569	8.873	3.304	59,3
Λευκάδας	3.272	4.605	1.333	40,7
Δυτικής Ελλάδας	**127.826**	**177.518**	**49.692**	**38,9**
Αιτωλοακαρνανίας	33.731	44.104	10.373	30,8
Αχαΐας	66.082	91.615	25.533	38,6
Ηλείας	28.013	41.799	13.786	49,2
Στερεάς Ελλάδας	**116.927**	**146.704**	**29.777**	**25,5**
Βοιωτίας	29.222	36.856	7.634	26,1
Εύβοιας	43.743	54.361	10.618	24,3
Ευρυτανίας	4.764	4.065	-699	-14,7
Φθιώτιδας	30.362	42.485	12.123	39,9
Φωκίδας	8.836	8.937	101	1,1
Αττικής	**962.230**	**1.378.128**	**415.898**	**43,2**
Αθηνών	840.879	1.023.240	182.361	21,7
Ανατολικής Αττικής	99.184	126.109	26.925	27,1
Δυτικής Αττικής	-	47.731	-	-
Πειραιώς	-	181.048	-	-
Πελοποννήσου	**99.256**	**136.653**	**37.397**	**37,7**
Αργολίδας	15.954	25.553	9.599	60,2
Αρκαδίας	18.451	20.103	1.652	9,0
Κορινθίας	24.902	35.516	10.614	42,6
Λακωνίας	12.334	18.079	5.745	46,6
Μεσσηνίας	27.615	37.402	9.787	35,4
Βόρειου Αιγαίου	**31.843**	**45.891**	**14.048**	**44,1**
Λέσβου	16.189	23.939	7.750	47,9
Σάμου	6.891	9.746	2.855	41,4

Χίου	8.763	12.206	3.443	39,3
Νότιου Αιγαίου	**55.313**	**88.284**	**32.971**	**59,6**
Δωδεκανήσου	38.058	60.160	22.102	58,1
Κυκλάδων	17.255	28.124	10.869	63,0
Κρήτης	**99.790**	**163.564**	**63.774**	**63,9**
Ηρακλείου	49.184	80.982	31.798	64,7
Λασιθίου	11.956	19.683	7.727	64,6
Ρεθύμνου	12.230	20.797	8.567	70,0
Χανίων	26.420	42.102	15.682	59,4
Σύνολο Χώρας	**2.256.721**	**3.186.406**	**929.685**	**41,2**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Οι συνέπειες αυτής της μεταβολής είναι ιδιαίτερα σημαντικές και καλύπτουν διάφορους τομείς της κοινωνικής πραγματικότητας της χώρας. Τομείς που συνδέονται τόσο με τις σφαίρες της παραγωγής και διανομής του παραγόμενου προϊόντος, όσο και με τις δομές και διαδικασίες σχεδιασμού και υλοποίησης των κρατικών πολιτικών και ιδιαίτερα των πολιτικών απασχόλησης και αγοράς εργασίας. Μία αύξηση της τάξεως του 41,2%, στο χρονικό διάστημα μιας δεκαετίας, δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ως ιδιαίτερα σημαντική. Και μάλιστα μιας δεκαετίας (1991-2001) κατά την οποία οι δημογραφικές και πληθυσμιακές μεταβολές δεν θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως ιδιαίτερα έντονες. Αυτοί οι σημαντικά διαφοροποιημένοι ρυθμοί μεταβολής του πληθυσμού και της ποσότητας της εργασίας, που διέρχεται μέσω της αγοράς εργασίας σηματοδοτούν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες ανακατατάξεις δημογραφικού αλλά και οικονομικού χαρακτήρα. Ένα μέρος αυτών των ανακατατάξεων θα επιχειρηθεί να διερευνηθούν στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου.

Αρχικά θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο σημαντικά ταχύτερος ρυθμός μεγέθυνσης της ποσότητας εργασίας (41,2%) που διέρχεται διά μέσου της αγοράς, σε σχέση με την αύξηση του εργατικού

δυναμικού (19,0%), καταδεικνύει μία τάση αναδιάρθρωσης στο εσωτερικό του εργατικού δυναμικού, με τη σημαντική ενίσχυση της μισθωτής απασχόλησης. Παρά όμως την αύξηση της μισθωτής απασχόλησης, οι λοιπές μορφές απασχόλησης, με έμφαση τους αυτοαπασχολούμενους αλλά και τα συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη, εξακολουθούν να διατηρούν υψηλά μερίδια και να συντηρούν αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κοινωνικού σχηματισμού της χώρας. Παρά δηλαδή τις σημαντικές αλλαγές που έλαβαν χώρα κατά τη δεκαετία του '90, με κύριο χαρακτηριστικό την αυξανόμενη ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας (και κοινωνίας) στο ευρύτερο ευρωπαϊκό και διεθνές γίγνεσθαι, οι ιδιαίτερες δομές της ελληνικής κοινωνίας φαίνεται να συνεχίζουν να αντιστέκονται και να προσαρμόζονται στο διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον.

Πριν όμως η ανάλυση προχωρήσει στη διερεύνηση των σχετικών ζητημάτων στις τοπικές αγορές εργασίας της χώρας, κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά στο επίπεδο των περιφερειών. Στο βαθμό που μπορεί να γίνει αναφορά σε περιφερειακές αγορές εργασίας,[8] η διαπίστωση μιας σειράς διαφοροποιήσεων μπορεί να αποβεί χρήσιμη και να συμβάλει στον εμπλουτισμό των γνώσεών μας γύρω από τα σχετικά ζητήματα. Έτσι, στο υπό ανάλυση χρονικό διάστημα, οι περιφερειακές αγορές εργασίας στην Ελλάδα εμφανίζουν ένα σημαντικό εύρος διαφοροποιήσεων, αναφορικά με τις μεταβολές της ποσότητας της εργασίας που διέρχονται διά μέσου αυτών, που κυμαίνεται μεταξύ 25,5% (περιφέρεια Στερεάς

8 Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι οι σχέσεις περιφερειακών και τοπικών αγορών εργασίας δεν προσδιορίζονται αποκλειστικά στο πεδίο του μεγέθους ή της κλίμακας. Με άλλα λόγια, οι τοπικές αγορές εργασίας δεν συνιστούν απλώς μια διαφορετική (μικρότερη σε σχέση με τις περιφερειακές) κλίμακα ανάλυσης, αλλά διαφορετικές οντότητες τόσο ως προς τα δομικά τους χαρακτηριστικά όσο και ως προς τους τρόπους και τις προϋποθέσεις λειτουργίας τους. Από την άλλη πλευρά, οι περιφερειακές αγορές εργασίας, ως έννοια αλλά και ως αναλυτικό πεδίο, έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως από την περιφερειακή ανάπτυξη ενώ η έννοια της τοπικής αγοράς εργασίας από τα οικονομικά της εργασίας.

Ελλάδας) και 63,9% (περιφέρεια Κρήτης). Η πλειονότητα (οκτώ) των αγορών αυτών εμφανίζουν χαμηλότερους ρυθμούς αύξησης της ποσότητας εργασίας που διαχειρίζονται, σε σχέση με τον μέσο εθνικό όρο, ενώ πέντε εξ αυτών υψηλότερο. Συστηματική συσχέτιση του μεγέθους των αγορών αυτών με το ρυθμό μεγέθυνσής τους δεν φαίνεται, εκ πρώτης όψεως, να υπάρχει καθώς χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης εμφανίζουν τόσο μικρές σε μέγεθος[9] αγορές (Δυτική Μακεδονία, Ήπειρος) όσο και μεγάλες (Θεσσαλία). Αντίστροφα, υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσής τους εμφανίζουν τόσο μικρές περιφερειακές αγορές (Ιόνια Νησιά, Νότιο Αιγαίο) όσο και μεγάλες (Αττική).

Μια δεύτερη διαπίστωση αφορά το γεγονός ότι ενώ ο ρυθμός μεταβολής του εργατικού δυναμικού στην Αττική είναι ιδιαίτερα υψηλός (29,5%), δεύτερος ύστερα από αυτόν (33,6%) του Νότιου Αιγαίου (πίνακας παραρτήματος 5.2.), ο ρυθμός μεταβολής της ποσότητας εργασίας, που διέρχεται διά μέσου της αγοράς, είναι μεν υψηλός (43,2%), αλλά υπολείπεται σημαντικά του ρυθμού τεσσάρων άλλων περιφερειών (Βόρειο και Νότιο Αιγαίο, Ιόνια Νησιά και Κρήτη), γεγονός που καταδεικνύει ταχύτερες διαδικασίες επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας στις νησιωτικές περιοχές της χώρας.[10] Καθώς δε αυτός ο ρυθμός μεταβολής της Αττικής είναι υψηλότερος από τον αντίστοιχο μέσο της χώρας, οι διαπιστώσεις για τις νησιωτικές περιοχές γίνονται ακόμη πιο ισχυρές.

9 Η έννοια του μεγέθους, στην παρούσα ανάλυση, αφορά όχι τη γεωγραφική της διάσταση αλλά αυτήν της ποσότητας ή του όγκου εργασίας που η κάθε περιφερειακή αγορά εργασίας διαχειρίζεται.

10 Βέβαια δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής το γεγονός ότι οι νησιωτικές αυτές περιοχές ξεκινούν από σχετικά χαμηλότερα επίπεδα μισθωτοποίησης, συγκριτικά με την Αττική, και συνεπώς φαίνεται λογικό να αναπτύσσουν εντονότερους ρυθμούς ανάπτυξης του θεσμού της αγοράς εργασίας, όσο και η σχετική σημασία της διαπίστωσης καθώς τα μεγέθη της Αττικής είναι σημαντικά υψηλότερα και συνεπώς η επίδρασή τους μεγαλύτερη στη διαμόρφωση του τελικού αποτελέσματος.

Πέραν όμως των αναφορών στο επίπεδο της περιφέρειας το κύριο αντικείμενο της ανάλυσης αφορά τις εξελίξεις που εμφανίζονται στο επίπεδο των τοπικών αγορών εργασίας. Το ενδιαφέρον της ανάλυσης στο σημείο αυτό επικεντρώνεται πρώτον, στην καταγραφή του ρυθμού μεταβολής της ποσότητας εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς ή άλλως στο πόσο γρήγορα αναπτύσσεται και επεκτείνεται ο θεσμός των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα, και δεύτερον στον προσδιορισμό του τμήματος του συνολικού εργατικού δυναμικού, που διέρχεται διά μέσου της αγοράς ή άλλως στον προσδιορισμό του βαθμού εμπέδωσης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας.

Έτσι οι τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1990 μεταβάλλονται με πολύ διαφορετικούς ρυθμούς, που κυμαίνονται μεταξύ του 6,9% (Γρεβενά) και του 104,5% (Ζάκυνθος). Μία μόνο τοπική αγορά εργασίας, αυτή της Ευρυτανίας, εμφανίζει αρνητικό ρυθμό μεταβολής (-14,7%) καταδεικνύοντας τα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο θεσμός τόσο σε σχέση με τις διαδικασίες επέκτασής του όσο και σε σχέση με τα ευρύτερα αναπτυξιακά ζητήματα. Ένας αριθμός 19 τοπικών αγορών εμφανίζει ρυθμούς μεγαλύτερους του μέσου όρου, και απαρτίζεται κυρίως από αγορές του νησιωτικού χώρου (Κρήτη, Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Βόρειο Αιγαίο και Ιόνιο), της Βόρειας Ελλάδας (Έβρος, Ξάνθη, Ροδόπη, Θεσσαλονίκη) και της Πελοποννήσου (Αργολίδα, Κορινθία, Λακωνία). Οι υπόλοιπες, που συνιστούν και την πλειονότητα, εμφανίζουν ρυθμούς χαμηλότερους του μέσου εθνικού όρου. Μερικές ωστόσο εξ αυτών, εμφανίζοντας ιδιαίτερα χαμηλούς ρυθμούς επέκτασης (Φωκίδα 1,1%, Γρεβενά 6,9%, Αρκαδία 9,0%) φαίνεται να αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα, παρόμοια με αυτά που αναφέρθηκαν για την Ευρυτανία.

Οι πολύ διαφορετικοί αυτοί ρυθμοί επέκτασης που παρατηρούνται ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας της χώρας καταδεικνύουν

τις σημαντικές ανισότητες που εμφανίζονται τόσο στις διαδικασίες επέκτασης της μισθωτής απασχόλησης όσο όμως και στην αύξηση της ανεργίας. Η επέκταση της μισθωτής απασχόλησης ασφαλώς συνδέεται με τη δυνατότητα της τοπικής οικονομίας να δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, ένα τμήμα των οποίων είναι φυσικό να αφορούν αυτήν, αλλά ταυτοχρόνως συνδέεται και με τις διαδικασίες μετατροπής άλλων μορφών απασχόλησης σε μισθωτή απασχόληση. Οι μετακινήσεις απασχολουμένων από τον πρωτογενή τομέα (που χαρακτηρίζεται από ολοκληρωτική σχεδόν απουσία μισθωτής απασχόλησης) προς τους δευτερογενή και κυρίως τριτογενή συνδέονται με τέτοιου είδους διαδικασίες, στις οποίες θα γίνει εκτενέστερη αναφορά παρακάτω.

Οι διαπιστώσεις της ανάλυσης μέχρι στιγμής μπορεί να συνοψισθούν στους πολύ διαφορετικούς ρυθμούς επέκτασης, που παρατηρούνται ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας, με ένα αριθμό εξ αυτών, που προέρχονται από τις νησιωτικές κυρίως περιοχές, να εμφανίζει ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς και με ένα μεγαλύτερο αριθμό τοπικών αγορών, προερχομένων από τον ηπειρωτικό χώρο, να εμφανίζει χαμηλότερους ρυθμούς. Ωστόσο, ο προσδιορισμός των ρυθμών επέκτασης καλύπτει τη μία πλευρά του ζητήματος. Η άλλη πλευρά συνδέεται στον προσδιορισμό του τμήματος εκείνου του εργατικού δυναμικού που διέρχεται διά μέσου των τοπικών αγορών εργασίας και του βαθμού διαφοροποίησής του ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας. Η διερεύνηση αυτή συνιστά το αντικείμενο της επόμενης ενότητας του κεφαλαίου.

5.3 Ο «δείκτης» της αγοράς εργασίας

Μια πληρέστερη θεώρηση των ποσοτικών διαστάσεων των τοπικών αγορών εργασίας και των εξελίξεων που συνδέονται μ' αυτές μπορεί να προκύψει μέσα από την ταυτόχρονη διερεύνηση των μεγεθών, που αφορούν την ποσότητα εργασίας που διέρχεται διά

μέσου της αγοράς, με τα αντίστοιχα μεγέθη του εργατικού δυναμικού. Οι μεταβολές δηλαδή της ποσότητας εργασίας, που υπολογίσθηκαν στο προηγούμενο τμήμα του κεφαλαίου, να διερευνηθούν σε συνάρτηση με τις μεταβολές στο εργατικό δυναμικό.

Η διερεύνηση αυτή επιχειρείται μέσα από την κατασκευή ενός δείκτη, που προκύπτει από τον υπολογισμό του τμήματος εκείνου του εργατικού δυναμικού, που διέρχεται διά μέσου της αγοράς εργασίας. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης ο δείκτης αυτός θα μπορούσε να ονομασθεί δείκτης της αγοράς εργασίας, καθώς παρέχει μια σαφή εκτίμηση της ποσότητας εργασίας που διέρχεται μέσα από την αγορά σε συνάρτηση με το εργατικό δυναμικό. Εμπειρικά, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, οι δείκτες αυτοί προκύπτουν από τη διαίρεση των μεγεθών του πίνακα 5.1 (της ποσότητας δηλαδή της εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς) προς το σύνολο του εργατικού δυναμικού (πίνακας παραρτήματος 5.2) και παρέχουν μια εκτίμηση της ποσοτικής διάστασης της αγοράς εργασίας σε σχέση με το εργατικό δυναμικό. Παρέχουν δηλαδή μια πιο ολοκληρωμένη εκτίμηση του βαθμού επέκτασης ή εμπέδωσης του θεσμού της αγοράς εργασίας στη χώρα.[11] Οι δείκτες αυτοί σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο παρουσιάζονται συγκεντρωτικά στον πίνακα 5.2.

11 Αυτού του είδους η εκτίμηση βρίσκεται στην καρδιά των αναζητήσεων της παρούσας μελέτης και αποκτά την ιδιαίτερη σημασία της λόγω ακριβώς της περιορισμένης, για τους λόγους που ήδη συνοπτικά αναφέρθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, μισθωτοποίησης, που εμφανίζει η χώρα.

Πίνακας 5.2

Δείκτης αγοράς εργασίας στις περιφέρειες και στους νομούς της χώρας

	Δείκτης Αγοράς Εργασίας		
Περιφέρειες / Νομοί	**1991**	**2001**	**Μεταβολή**
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	**48,9**	**59,6**	**10,7**
Δράμας	58,6	65,7	7,1
Έβρου	46,6	59,7	13,1
Καβάλας	55,9	63,8	7,9
Ξάνθης	49,7	65,1	15,4
Ροδόπης	34,6	45,2	10,6
Κεντρική Μακεδονία	**55,6**	**66,2**	**10,6**
Ημαθίας	48,6	58,6	10,0
Θεσσαλονίκης	65,2	73,9	8,7
Κιλκίς	49,6	63,7	14,1
Πέλλας	37,7	48,4	10,7
Πιερίας	43,2	53,2	10,0
Σερρών	40,7	51,8	11,1
Χαλκιδικής	49,0	58,7	9,7
Αγίου Όρους	60,5	94,3	33,8
Δυτική Μακεδονία	**54,7**	**65,1**	**10,4**
Γρεβενών	46,3	54,3	8,0
Καστοριάς	49,8	62,9	13,1
Κοζάνης	60,6	69,4	8,8
Φλώρινας	49,8	61,9	12,1
Ήπειρος	**51,1**	**63,1**	**12,0**
Άρτας	48,4	58,9	10,5
Θεσπρωτίας	46,5	54,7	8,2
Ιωαννίνων	55,6	69,6	14,0
Πρέβεζας	46,4	56,7	10,3
Θεσσαλία	**48,5**	**58,4**	**9,9**
Καρδίτσας	37,8	49,1	11,3
Λάρισας	48,2	58,4	10,2
Μαγνησίας	59,3	67,3	8,0
Τρικάλων	44,0	52,9	8,9
Ιόνια Νησιά	**47,5**	**63,2**	**15,7**
Ζακύνθου	40,4	58,5	18,1
Κέρκυρας	51,4	66,0	14,6
Κεφαλονιάς	44,8	63,3	19,5

Λευκάδας	42,1	57,1	15,0
Δυτική Ελλάδα	**49,0**	**63,1**	**14,1**
Αιτωλοακαρνανίας	39,7	52,5	12,8
Αχαΐας	59,5	72,2	12,7
Ηλείας	43,1	59,3	16,2
Στερεά Ελλάδα	**55,5**	**66,0**	**10,5**
Βοιωτίας	57,8	68,1	10,3
Εύβοιας	59,4	68,0	8,6
Ευρυτανίας	53,9	56,9	6,0
Φθιώτιδας	49,0	62,4	13,4
Φωκίδας	55,8	67,8	12,0
Αττική	**71,4**	**79,0**	**7,6**
Αθηνών	83,0	79,6	-3,4
Ανατολικής Αττικής	89,2	73,8	-15,4
Δυτικής Αττικής	-	77,2	-
Πειραιώς	-	80,0	-
Πελοπόννησος	**42,3**	**55,5**	**13,2**
Αργολίδας	40,2	56,8	16,6
Αρκαδίας	46,4	60,9	14,5
Κορινθίας	46,3	56,5	10,2
Λακωνίας	32,9	46,5	13,6
Μεσσηνίας	43,4	56,1	12,7
Βόρειο Αιγαίο	**53,2**	**62,5**	**9,3**
Λέσβου	51,2	59,9	8,7
Σάμου	50,1	61,6	11,5
Χίου	60,4	69,5	9,1
Νότιο Αιγαίο	**58,8**	**70,3**	**11,5**
Δωδεκανήσου	62,6	73,9	11,3
Κυκλάδων	51,9	63,6	11,7
Κρήτη	**47,6**	**63,2**	**15,6**
Ηρακλείου	47,9	62,8	14,9
Λασιθίου	40,9	58,7	17,8
Ρεθύμνου	45,0	62,5	17,5
Χανίων	52,2	66,8	14,6
Σύνολο Χώρας	**58,3**	**69,1**	**10,8**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού.

Στην προκείμενη περίπτωση, το ενδιαφέρον της ανάλυσης εντοπίζεται πρώτον στη μέτρηση και καταγραφή του δείκτη αυτού, στα

διάφορα επίπεδα γεωγραφικής συγκέντρωσης και για τα δύο έτη ανάλυσης και δεύτερον στη διερεύνηση του ρυθμού μεταβολής του (του ρυθμού δηλαδή επέκτασης του όγκου της εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς σε σχέση με το εργατικό δυναμικό ή άλλως του ρυθμού επέκτασης της αγοράς εργασίας).[12]

Όπως φαίνεται στα στοιχεία του πίνακα 5.2, για το σύνολο της χώρας το 1991 ο δείκτης αυτός διαμορφώνεται στο 58,3%. Λιγότερα δηλαδή από έξι στα δέκα άτομα διέρχονται διά μέσου της αγοράς εργασίας προκειμένου να διασφαλίσουν μια θέση εργασίας. Ο δείκτης βεβαίως ανέρχεται στο 69,1% το 2001 αυξανόμενος κατά 10,8 ποσοστιαίες μονάδες, καταδεικνύοντας πρώτον, την επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας, αποτέλεσμα, όπως θα διαπιστωθεί εκτενέστερα παρακάτω, της ταυτόχρονης αύξησης μισθωτής απασχόλησης και ανεργίας στη χώρα και δεύτερον, τον περιορισμό της συμμετοχής των άλλων μορφών απασχόλησης, που συνθέτουν τη δομή της τελευταίας.

Βεβαίως και εδώ ο δείκτης αυτός διαφοροποιείται έντονα ανάμεσα στις περιφέρειες της χώρας καταδεικνύοντας τις άνισες διαδικασίες μισθωτοποίησης (αλλά και επέκτασης της ανεργίας) ανάμεσα στις περιφέρειες. Πιο συγκεκριμένα, το 1991 Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλία, Ιόνια Νησιά, Δυτική Ελλάδα, Πελοπόννησος και Κρήτη (6 από τις 13 περιφέρειες) εμφάνιζαν τιμή του δείκτη αγοράς εργασίας χαμηλότερη του 50,0%, δηλώνοντας ότι λιγότερα από τα μισά άτομα του ενεργού πληθυσμού τους έκαμαν χρήση των λειτουργιών της αγοράς εργασίας. Καταδείκνυαν ταυτοχρόνως την εξαιρετικά αυξημένη παρουσία των άλλων μορφών απασχόλησης. Από τις υπόλοιπες επτά περι-

12 Η διαφοροποίηση της παρούσας ανάλυσης σε σχέση με την προηγούμενη αφορά το γεγονός ότι η προηγούμενη αφορούσε απόλυτα μεγέθη (εκτιμούσε δηλαδή την ποσότητα της εργασίας αμιγώς ως απόλυτο μέγεθος), ενώ στην παρούσα ανάλυση τα εκτιμώμενα μεγέθη είναι σχετικά. Καταγράφουν τις μεταβολές του όγκου της εργασίας που διέρχεται δια μέσου της αγοράς σε σχέση με τις αντίστοιχες στο εργατικό δυναμικό.

φέρειες τον χαμηλότερο δείκτη εμφάνιζε η Ήπειρος (51,1%) και τον υψηλότερο η Αττική (71,4%). Η εικόνα αυτή διαφοροποιείται σημαντικά το 2001, με όλες τις περιφέρειες να εμφανίζουν δείκτες άνω του 50,0%, με χαμηλότερο αυτόν της Πελοποννήσου (55,5%) και υψηλότερο αυτόν της Αττικής (79,0%). Υψηλότερους από το μέσο όρο ρυθμούς μεταβολής του δείκτη της αγοράς εργασίας εμφάνισαν οι περιφέρειες των Ιονίων Νήσων (15,7 ποσοστιαίες μονάδες), της Κρήτης (15,6), της Δυτικής Ελλάδας (14,1), της Πελοποννήσου (13,2), της Ηπείρου (12,0) και του Νότιου Αιγαίου (11,5). Οι περισσότερες εξ αυτών παρουσίαζαν το 1991 ιδιαίτερα χαμηλούς δείκτες και αυτή η ταχύτερη αύξησή του φαίνεται λογική, σε μια διαδικασία εναρμόνισης με τις γενικότερες τάσεις επέκτασης του θεσμού στη χώρα.

Στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας, η διασπορά του δείκτη είναι ακόμη μεγαλύτερη και για το 1991 κυμαίνεται μεταξύ του 32,9% (Λακωνίας) και του 89,2% (Ανατολική Αττική),[13] καταδεικνύοντας μια εξαιρετικά άνιση ανάπτυξη του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας. Η πλειονότητα των αγορών (42) εμφανίζουν δείκτη χαμηλότερο του μέσου εθνικού, με αυτές της Λακωνίας (32,9), της Ροδόπης (34,6), της Καρδίτσας (37,8) και της Αιτωλοακαρνανίας (39,7) να παρουσιάζουν δείκτη κάτω του 40,0%. Μόνο (11) τοπικές αγορές εργασίας[14] εμφάνισαν, κατά το ίδιο έτος, υψηλότερο, από τον μέσο της χώρας, δείκτη. Όπως βεβαίως και στην περίπτωση των περιφερειών έτσι και εδώ η εικόνα διαφοροποιείται έντονα το 2001, με τη μεγάλη πλειονότητα των τοπικών αγορών να εμφανίζουν υψηλότερο δείκτη (σε σχέση με τον αντίστοιχο του 1991), με παραπάνω από τις μισές (28) να

13 Η ιδιαίτερα υψηλή τιμή του δείκτη της Ανατολικής Αττικής δεν μπορεί να ερμηνευθεί με ευχέρεια. Στο βαθμό που δεν οφείλεται σε λανθασμένα στοιχεία, συνιστά ένα ιδιαίτερο φαινόμενο, που έρχεται σε αντίθεση με τον καταμερισμό της εργασίας και τις γενικότερες τάσεις μισθωτοποίησης που επικρατούν στον ελλαδικό χώρο.

14 Για τις τοπικές αγορές της Δυτικής Αττικής καθώς και του Πειραιά δεν υπάρχουν στοιχεία για το 1991.

κινούνται με ταχύτερο ρυθμό από ό,τι ο μέσος εθνικός, καταδεικνύοντας τις έντονα διαφοροποιημένες διαδικασίες μισθωτοποίησης αλλά και επέκτασης της ανεργίας, που επικράτησαν σε τοπικό επίπεδο. Μείωση του δείκτη της αγοράς εργασίας εμφανίζουν οι τοπικές αγορές της Ανατολικής Αττικής (της οποίας ο εξαιρετικά υψηλός δείκτης κατά το 1991 σχολιάσθηκε ήδη) και της Αθήνας, γεγονός που, με δεδομένες τις αυξήσεις της ανεργίας, υποδηλώνει μια κάμψη της περαιτέρω μισθωτοποίησης της εργασίας στις εν λόγω αγορές.

Ταυτοχρόνως, παρά τους σημαντικούς ρυθμούς μεταβολής του δείκτη αγοράς εργασίας, που παρατηρούνται κατά τη δεκαετία του 1990, γίνεται φανερό ότι μόνο οι τοπικές αγορές που εντάσσονται στην ευρύτερη περιφέρεια της πρωτεύουσας (Αθηνών 79,6, Πειραιώς 80,0 και Δυτικής Αττικής 77,2), σε μια πολύ πρόσφατη χρονική στιγμή (2001), διαχειρίζονται παραπάνω από τα τρία τέταρτα του εργατικού δυναμικού τους. Μόνο δηλαδή στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας ο θεσμός της αγοράς εργασίας μπορεί να υποστηριχθεί ότι έχει εμπεδωθεί σε σημαντικό βαθμό και εμφανίζει μία κυριαρχία έναντι των υπολοίπων και μη ορθόδοξα καπιταλιστικών τρόπων ενσωμάτωσης της εργασίας στην παραγωγική διαδικασία. Πολύ κοντά σ' αυτό το όριο, χωρίς ωστόσο να το ξεπερνάνε, βρίσκονται και οι τοπικές αγορές των Δωδεκανήσων (73,9), της Ανατολικής Αττικής (73,8) και της Αχαΐας (72,2).

Στον αντίποδα αυτής της παρατήρησης, διαπιστώνεται ότι οι μισές περίπου (25) τοπικές αγορές εργασίας της χώρας διαχειρίζονται κατά το 2001 ένα σημαντικά περιορισμένο τμήμα του εργατικού δυναμικού (λιγότερο από τα τρία πέμπτα), που σε μερικές περιπτώσεις (Ροδόπη, Πέλλα, Καρδίτσα, Λακωνία) δεν ξεπερνά το 50,0%. Ένα ιδιαίτερα σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού δεν προσέρχεται στην αγορά εργασίας (δεν χρησιμοποιεί τους μηχανισμούς της) προκειμένου να ενταχθεί στη δομή της

απασχόλησης. Ειδικότερα μια ομάδα 9 αγορών (Ζάκυνθος 18,1, Λασίθι 17,8, Αργολίδα 16,6, Ηλεία 16,2, Λευκάδα 15,0, Λακωνία 13,6, Έβρος 13,1, Αιτωλοακαρνανία 12,8, Μεσσηνία 12,7), παρά τους υψηλούς ρυθμούς αύξησης του σχετικού δείκτη, εξακολουθούν, κατά το 2001, να εμφανίζουν δείκτη κάτω του 60,0%. Παρά δηλαδή το γεγονός ότι εμφάνισαν ένα σχετικό υψηλό ρυθμό μεταβολής του δείκτη της αγοράς εργασίας, συγκριτικά με τον μέσο αντίστοιχο της χώρας, το ύψος του δείκτη εξακολουθεί να παραμένει χαμηλό, υποδηλώνοντας την ύπαρξη περιορισμένης μισθωτής απασχόλησης και την παρουσία υψηλών μεριδίων των άλλων μορφών απασχόλησης.

5.4. Αρχικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του ρυθμού μεταβολής των ποσοτικών διαστάσεων των τοπικών αγορών εργασίας

Στις δύο ενότητες που ακολουθούν, επιχειρείται η διατύπωση δύο αρχικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων του ρυθμού επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας, που σχετίζονται με το μέγεθός τους και με τις δημογραφικές εξελίξεις που παρατηρούνται.

5.4.1. Μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας και ρυθμός μεταβολής τους

Το μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας συνιστά ένα σημαντικό παράγοντα που επιδρά τόσο στο σκέλος της προσφοράς όσο και στο σκέλος της ζήτησης εργασίας. Ειδικότερα το μέγεθος μιας τοπικής αγοράς εξαρτάται από παράγοντες που συνδέονται με την προσφορά και τη ζήτησης εργασίας αλλά και υφιστάμενες αντιλήψεις, συμπεριφορές και πρακτικές (εθνικές ή τοπικές), που διευκολύνουν ή εμποδίζουν τη συμμετοχή των ατόμων (και ιδιαίτερα των ειδικών ομάδων του πληθυσμού) στην αγορά εργασίας. Από την άλλη πλευρά, το μέγεθος μιας τοπικής αγοράς εργασίας

ασκεί σημαντικές επιδράσεις στις λειτουργίες της και συνδέεται με διάφορα φαινόμενα που εμφανίζονται σ' αυτές. Οι επιδράσεις αυτές του μεγέθους πάνω σε μια σειρά εξελίξεων και φαινομένων της αγοράς εργασίας έχουν αποτελέσει αντικείμενο σε πλήθος εργασιών (Muller 1977, Abrahamson και Singelman 1987, κ.ά.), οι οποίες κατά καιρούς φωτίζουν διάφορες όψεις τους.[15] Για τη χώρα μας, εξ όσων γνωρίζει ο γράφων, δεν φαίνεται να έχει υπάρξει καμία αναζήτηση των σχετικών επιδράσεων, έτσι ώστε η αρχική αυτή διερεύνηση να εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας η διερεύνηση των σχέσεων του μεγέθους των αγορών εργασίας με το ρυθμό μεταβολής τους θα γίνει με δύο τρόπους. Οι δύο αυτοί τρόποι συνδέονται με τις δύο διαφορετικές εκτιμήσεις του μεγέθους της αγοράς, που παρέχονται πρώτον, μέσα από τη συνολική ποσότητα της εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς και δεύτερον μέσα από τον δείκτη αγοράς εργασίας.

Ως προς τον πρώτο τρόπο, που εκτιμά το μέγεθος των αγορών εργασίας μέσα από την ποσότητα της εργασίας που διέρχεται από την αγορά, προκειμένου να διερευνηθούν οι επιδράσεις του μεγέθους των τοπικών αγορών εργασίας πάνω στο ρυθμό μεταβολής (ή επέκτασής) τους κατασκευάσθηκε ο πίνακας 5.3, στον οποίο παρουσιάζεται μια ταξινόμηση των τοπικών αγορών εργασίας κατά μέγεθος και ρυθμό μεταβολής της ποσότητας εργασίας που εντάσσεται σ' αυτές. Η κατασκευή του πίνακα απαιτούσε τον προσδιορισμό του μέσου μεγέθους της τοπικής αγοράς εργασίας

15 Ενδεικτικά γίνεται αναφορά στις εργασίες του Muller (1977), ο οποίος θεωρεί ότι το μέγεθος μιας πόλεως (θεωρούμενης ως τοπικής αγορά εργασίας), παρέχοντας έναν πιο λεπτομερή καταμερισμό εργασίας διαμορφώνει μεγαλύτερες ευκαιρίες απασχόλησης τόσο στις γυναίκες όσο και σε ειδικές κατηγορίες του πληθυσμού αλλά και των Abrahamson και Singelman (1987), οι οποίοι εντοπίζουν μια μικρότερη κατά φύλο συγκέντρωση σε συγκεκριμένα επαγγέλματα στις μεγάλες τοπικές αγορές εργασίας. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, οι εργασίες αυτές συνδέονται στενά με τους στόχους της παρούσας.

στη χώρα. Για να προσδιορισθεί το μέσο μέγεθος της τοπικής αγοράς εργασίας, στο αρχικό έτος της ανάλυσης (1991), αφαιρέθηκαν οι δύο ακραίες τιμές (αυτές των Αθηνών και του Αγίου Όρους), οι οποίες επιδρούσαν δραστικά και αλλοίωναν το πραγματικό μέσο μέγεθος. Έτσι το μέσο μέγεθος της τοπικής αγοράς στη χώρα ανέρχεται σε 26.708 άτομα (1.415.520/53).

Με βάση το μέγεθος αυτό ως μεγάλες τοπικές αγορές θεωρούνται αυτές που ξεπερνούν κατά 15% το μέσο μέγεθος, ως μικρές αυτές που υπολείπονται κατά 15% του μέσου μεγέθους, ενώ ως μεσαίες αυτές που εντάσσονται στο μεταξύ των δύο αυτών τιμών διάστημα (συν - πλην 15% του μέσου μεγέθους). Με βάση τα διαστήματα αυτά, τα μεγέθη που διαμορφώνονται ανέρχονται σε 30.714 άτομα για τις μεγάλες τοπικές αγορές και 22.701 για τις μικρές. Κατ' αναλογία, με δεδομένο ότι ο μέσος ρυθμός μεταβολής της ποσότητας της εργασίας που διέρχεται από τις αγορές εργασίας ανέρχεται σε 41,2%, ως υψηλός ρυθμός θεωρείται αυτός που ξεπερνά κατά 15% τη μέση μεταβολή, ως χαμηλός αυτός που υπολείπεται αυτής κατά 15%, ενώ ως μέσος αυτός που κυμαίνεται μεταξύ του συν – πλην 15%. Με βάση τα παραπάνω διαστήματα ως υψηλές μεταβολές θεωρούνται αυτές που ξεπερνούν το 47,4%, ως χαμηλές αυτές που υπολείπονται του 35,0% ενώ ως μέσες αυτές που κυμαίνονται ανάμεσα στις παραπάνω τιμές.

Λαμβάνοντας υπόψη το κριτήριο του μεγέθους, 13 τοπικές αγορές εργασίας της χώρας μπορεί να θεωρηθούν ως μεγάλες, 9 ως μεσαίου μεγέθους και η μεγάλη πλειονότητα -31 τοπικές αγορές εργασίας- ως μικρού. Με βάση το κριτήριο του ρυθμού μεταβολής της ποσότητας εργασίας, 13 τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζουν υψηλό ρυθμό μεταβολής, 19 μέσο ρυθμό και 21 χαμηλό.

Πίνακας 5.3

Ταξινόμηση των τοπικών αγορών εργασίας κατά μέγεθος και ρυθμό μεταβολής της ποσότητας εργασίας τους

Μέγεθος/ Ρυθμός Μεταβολής	**Υψηλός >47,4%**	**Μέσος 47,4%-35,0%**	**Χαμηλός <35,0%**	**Σύνολο**
Μεγάλο (>30.721)	Δωδεκανήσου Ηρακλείου	Θεσσαλονίκης Ιωαννίνων Λαρίσης Αχαΐας	Σερρών Κοζάνης Μαγνησίας Αιτωλοακαρνανίας Εύβοιας Αθηνών Ανατ. Αττικής	**13**
Μέσο (30.721 – 22.706)	Ηλείας Χανίων	Έβρου Φθιώτιδας Κορινθίας Μεσσηνίας	Καβάλας Ημαθίας Βοιωτίας	**9**
Μικρό (<22.706)	Ξάνθης Ροδόπης Ζακύνθου Κεφαλονιάς Αργολίδας Λέσβου Κυκλάδων Λασιθίου Ρεθύμνου	Πέλλας Πιερίας Χαλκιδικής Καστοριάς Φλώρινας Καρδίτσας Κέρκυρας Λευκάδας Λακωνίας Σάμου Χίου	Δράμας Κιλκίς Αγίου Όρους Γρεβενών Άρτας Θεσπρωτίας Πρέβεζα Τρικάλων Ευρυτανίας* Φωκίδας Αρκαδίας	**31**
Σύνολο	**13**	**19**	**21**	**53**

Θα μπορούσε, λοιπόν, καταρχάς να διαπιστωθεί ότι η τάση μισθωτοποίησης της εργασίας καθώς και η ανεργία (στο βαθμό και με τον τρόπο που προσδιορίζεται στην παρούσα ανάλυση) είναι άνισα κατανεμημένες ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας. Στόχος της ανάλυσης στην παρούσα φάση είναι να καταγράψει και να διερευνήσει αυτή την άνιση κατανομή και να συνάγει μια σειρά

διαπιστώσεων και συμπερασμάτων γύρω από αυτήν. Ειδικότερα στην παρούσα φάση, η ανάλυση επιχειρεί να καταγράψει όψεις αυτής της άνισης κατανομής στο υπό ανάλυση χρονικό διάστημα και μέσα από μια ταξινόμηση των τοπικών αγορών εργασίας (τη διαμόρφωση ομάδων με κοινά ή διαφορετικά χαρακτηριστικά) να συγκεντρώσει τις απαραίτητες πληροφορίες προκειμένου να παρέχει κάποια πρώτα ερμηνευτικά σχόλια γύρω από τα σχετικά μεγέθη.

Μία πρώτη διαπίστωση, που θα μπορούσε να συναχθεί, αφορά το ότι το μέγεθος της τοπικής αγοράς εργασίας δεν συνδέεται απόλυτα, με έναν ξεκάθαρο δηλαδή τρόπο, με το ρυθμό μεταβολής της ποσότητας εργασίας, που διέρχεται μέσα από αυτές. Με άλλα λόγια, το μέγεθος της τοπικής αγοράς εργασίας δεν συνιστά βασικό ερμηνευτικό παράγοντα του ρυθμού μεταβολής της ποσότητας της εργασίας, η οποία διέρχεται διά μέσου της τοπικής αγοράς εργασίας. Η διαπίστωση αυτή φαντάζει ξεκάθαρη στην περίπτωση των μικρού μεγέθους τοπικών αγορών εργασίας, καθώς ο ίδιος περίπου αριθμός μικρού μεγέθους τοπικών αγορών εργασίας εμφανίζει χαμηλό, μέσο και υψηλό ρυθμό μεταβολής.

Δεν μπορεί όμως το ίδιο να υποστηριχθεί και για τις μεσαίου και μεγάλου μεγέθους τοπικές αγορές εργασίας. Έτσι οι μεσαίου μεγέθους τοπικές αγορές εργασίας τείνουν να εμφανίζουν μέσο ρυθμό μεταβολής (εμφανίζουν δηλαδή διπλάσιο αριθμό με μέσο ρυθμό μεταβολής σε σχέση με τις αντίστοιχες που εμφανίζουν υψηλό ρυθμό μεταβολής). Ακόμη περισσότερο, οι μεγάλες τοπικές αγορές εργασίας τείνουν, στην πλειονότητά τους, να εμφανίζουν χαμηλούς ρυθμούς αύξησης καθώς ο αριθμός των μεγάλων τοπικών αγορών εργασίας με χαμηλό ρυθμό μεταβολής είναι σημαντικά υψηλότερος (7) τόσο του αντίστοιχου με μέσο ρυθμό μεταβολής (4) όσο και αυτού με υψηλό (2). Στην τελευταία αυτή περίπτωση θα μπορούσε δηλαδή να διατυπωθεί μία ερμηνεία που

να υποστηρίζει ότι οι μεγάλες σε μέγεθος τοπικές αγορές εργασίας έχουν, μέχρι ενός σημείου, εξαντλήσει το δυναμισμό τους αναφορικά με τη διαδικασία μισθωτοποίησης της εργασίας αλλά και τη διατήρηση ενός αριθμού ανέργων μέσα στην ίδια την αγορά εργασίας.[16] Ωστόσο μια τέτοιου τύπου διαπίστωση θα απαιτούσε περαιτέρω διερεύνηση.

Μία δεύτερη διαπίστωση ή ακόμη καλύτερα μία δεύτερη ομάδα διαπιστώσεων αφορά μια σειρά κοινών χαρακτηριστικών, που φαίνεται να εμφανίζονται στις τοπικές αγορές εργασίας με υψηλό ρυθμό αύξησης της ποσότητας εργασίας. Με άλλα λόγια, στο σημείο αυτό επιχειρείται να διερευνηθεί το ερώτημα του κατά πόσο οι τοπικές αγορές εργασίας που εμφανίζουν ένα δυναμισμό σχετικά με τους ρυθμούς ποσοτικής τους μεγέθυνσης, εμφανίζουν μια σειρά κοινών χαρακτηριστικών. Το ίδιο βέβαια επιχειρείται και στις τοπικές αγορές εργασίας που εμφανίζουν μέσους και χαμηλούς ρυθμούς επέκτασής τους.

Με βάση τα παραπάνω μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε όλες τις κατηγορίες (μικρές, μεσαίες, μεγάλες) των τοπικών αγορών εργασίας που εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης φαίνεται να κυριαρχούν οι αγορές αυτές, που συνδέονται με νησιωτικές περιοχές. Ειδικότερα, στις μεγάλες σε μέγεθος τοπικές αγορές εργασίας, Δωδεκάνησα και Ηράκλειο, συνιστούν αμιγώς νησιωτικές περιοχές, που ωστόσο εμφανίζουν ένα δεύτερο κοινό χαρακτηριστικό, αυτό της ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα και ιδιαίτερα του τουρισμού.[17] Στις μεσαίου μεγέθους τοπικές αγορές (με υψηλό ρυθμό μεταβολής) η μία από τις δύο (Χανιά) συνιστά

16 Καθώς δηλαδή ο αριθμός των ανέργων προσμετράται στη σχετική ανάλυση ως στοιχείο που διαμορφώνει το μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας, η παραμονή των ανέργων σ' ένα ενεργητικό καθεστώς και συνεπώς η μη απομάκρυνσή τους από την αγορά και η ένταξή τους στον μη ενεργό πληθυσμό συνιστά, υπό προϋποθέσεις, ένα θετικό γεγονός.

17 Για το ζήτημα αυτό θα ακολουθήσει εκτενέστερη ανάλυση σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας.

νησιωτική περιοχή, ενώ στις μικρές τοπικές αγορές εργασίας από τις έντεκα που συνθέτουν την εν λόγω κατηγορία οι έξι (Ζάκυνθος, Κεφαλονιά, Λέσβος, Κυκλάδες, Λασίθι, Ρέθυμνο) είναι νησιωτικές. Μια δεύτερη ομάδα μικρών (Ξάνθη και Ροδόπη) εμφανίζει τη σημαντική ιδιαιτερότητα μιας πολυ-πολιτισμικής κοινωνίας, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των οποίων φαίνεται να ευνοούν την ανάπτυξη υψηλών ρυθμών μισθωτοποίησης, ενώ η Αργολίδα συνιστά μια μοναχική και ιδιαίτερη περίπτωση, που δεν εμφανίζει κοινά χαρακτηριστικά (τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως) με καμία από τις άλλες αγορές.

Ως προς την κατηγορία των τοπικών αγορών εργασίας που εμφανίζει μέσους ρυθμούς μεταβολής, οι διαπιστώσεις είναι λιγότερο ξεκάθαρες. Καταρχάς διαπιστώνεται μια πρώτη υπο–ομάδα τεσσάρων μεγάλων τοπικών αγορών (Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Λάρισα, Αχαΐα) με κύριο χαρακτηριστικό τους την ύπαρξη μερικών από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας (Θεσσαλονίκη, Γιάννινα, Λάρισα, Πάτρα) εμφανίζουν μέσους ρυθμούς αύξησης της διερχόμενης, μέσω αυτών, ποσότητας εργασίας. Μία δεύτερη υπο-ομάδα τεσσάρων μέσων σε μέγεθος αγορών με μέσους ρυθμούς αύξησης της ποσότητας εργασίας τους (Έβρος, Φθιώτιδα, Κορινθία, Μεσσηνία) φαίνεται να απαρτίζονται από αγορές που χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη ενός σχετικά μεγάλου αστικού κέντρου αλλά και ενός αριθμού δευτερευόντων κέντρων (Σουφλί, Ορεστιάδα, Κιάτο, κ.ά). Ειδικότερα για τις περιπτώσεις της Φθιώτιδας και της Κορινθίας, οι οποίες υπό μία έννοια θα μπορούσαν να ληφθούν και ως αντιπροσωπευτικές, πέραν των κοινών ρυθμών επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας, έχουν εμφανίσει και μια σειρά άλλων κοινών χαρακτηριστικών, που αφορούν τη δομή και τη διάρθρωση των οικονομιών τους, την ύπαρξη έντονων κατατμήσεων, που χαρακτηρίζει τις δομές των αγορών εργασίας τους, καθώς και τα αποτελέσματα της λειτουργίας τους (Efstratoglou και Efstratoglou, 2000). Ταυτοχρόνως

όμως εμφανίζουν και σημαντικές διαφορές που οφείλονται όχι μόνο στο διαφορετικό δημογραφικό δυναμισμό των δύο τοπικών αγορών εργασίας αλλά και σε παράγοντες που συνδέονται με την ευρύτερη λειτουργία του πρωτογενούς τομέα (εκσυγχρονισμός και ανάπτυξη των αγροτικών εκμεταλλεύσεων), με την εφαρμογή και την αξιοποίηση του φάσματος των υφιστάμενων αναπτυξιακών πολιτικών και το ρόλο των εργοδοτών και την εν γένει ανάπτυξη των εργοδοτικών πολιτικών.[18] Στην τρίτη υπο-ομάδα των έντεκα μικρών αγορών με χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής εντοπίζεται ένας αριθμός νησιωτικών περιοχών (Κέρκυρα, Λευκάδα, Σάμος, Χίος), ένας άλλος αριθμός παραμεθόριων στην πλειονότητά τους και ορεινών περιοχών της Βόρειας (Πέλλα, Χαλκιδική, Καστοριά, Φλώρινα) και Κεντρικής (Πιερία, Καρδίτσα) Ελλάδας καθώς και η Λακωνία.[19] Ειδικότερα για τις παραμεθόριες και ορεινές κυρίως περιοχές φαίνεται να διαπιστώνεται ένας πολύ μικρός βαθμός διασύνδεσης των αστικών κέντρων με τη συνολική οικονομία των περιοχών στις οποίες ανήκουν.[20] Η απουσία μιας συμπληρωματικότητας ανάμεσα στα αστικά κέντρα των περιοχών και στην ευρύτερή τους περιοχή αναμένεται να ασκεί σημαντικές επιδράσεις τόσο στην τοπική ανάπτυξη όσο και στους ρυθμούς επέκτασης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας.

Τέλος, στην πολυπληθέστερη ομάδα των τοπικών αγορών εργασίας, αυτών με χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής της ποσότητας της εργασίας τους, κυριαρχούν οι μικρές αγορές (11 στον αριθμό), που διαχέονται σ' ολόκληρη την επικράτεια, από Γρεβενά και

18 Για εκτενέστερη ανάπτυξη των σχετικών ζητημάτων, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στο Efstratoglou και Efstratoglou 2000 και στην εκεί παρουσιαζόμενη σχετική με τα ζητήματα αυτά βιβλιογραφία.

19 Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να προσδιορίσει, εκ πρώτης όψεως, κοινά χαρακτηριστικά σε μια τόσο ετερόκλητη και ανομοιογενή ομάδα περιοχών.

20 Τούτο έχει υποστηριχθεί (Γιαννακού 1995:143) για την περίπτωση της Έδεσσας στο Νομό Πέλλας και υποστηρίζεται ότι ενδέχεται να συνιστά κύριο χαρακτηριστικό και των λοιπών παραμεθόριων και ορεινών περιοχών.

τα Τρίκαλα έως την Αρκαδία, με κύριο, εκ πρώτης όψεως, χαρακτηριστικό τους την ορεινότητα των περιοχών τους. Ειδικότερα για τις περιπτώσεις των Τρικάλων και της Αρκαδίας, που υπό προϋποθέσεις[21] θα μπορούσαν να εκληφθούν ως αντιπροσωπευτικές ορεινές περιοχές της χώρας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι πολλά κοινά χαρακτηριστικά και συμπεριφορές των οικονομικών παραγόντων επηρεάζονται από τον ορεινό τους χαρακτήρα. Και όπως θα επιχειρηθεί να διερευνηθεί πιο συστηματικά στο επόμενο κεφάλαιο, αυτή η ορεινότητα συνδέεται μ' ένα διαφοροποιημένο καταμερισμό της εργασίας, με χαμηλά μερίδια μισθωτών και συνεπώς με περιορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης και επέκτασης του θεσμού της τοπικής αγοράς εργασίας.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι παρά τον σημαντικό πλούτο των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν γύρω από την αναζήτηση του ρόλου του μεγέθους των τοπικών αγορών εργασίας σε σχέση με τους ρυθμούς μεταβολής τους, δεν κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί, με απόλυτη σαφήνεια, μία γραμμική σχέση ανάμεσα στα δύο μεγέθη. Συνεπώς θα πρέπει να αναζητηθούν άλλοι ερμηνευτικοί παράγοντες που να εξηγήσουν τη διαφοροποίηση του ρυθμού επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας.[22]

21 Για τις προϋποθέσεις αυτές αλλά και για μια σειρά από ενδιαφέρουσες επισημάνσεις για τους παράγοντες που ευνοούν και εμποδίζουν την τοπική ανάπτυξη των περιοχών αυτών ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στο Efstratoglou, Papadopoulos, Efstratoglou, Kourousi (2005). Ειδικότερα ενδιαφέρον παρουσιάζουν η μεθοδολογία που υιοθετείται, με βάση την οποία οι παράγοντες που επιδρούν στην τοπική ανάπτυξη διακρίνονται σε απτούς (tangible factors) και λιγότερο απτούς (less tangible factors) καθώς και οι προσπάθειες καταγραφής και μέτρησης της επίδρασής τους.

22 Πέραν των ερμηνειών, που θα επιχειρηθεί να δοθούν στο επόμενο κεφάλαιο, μία ενδιαφέρουσα ενδεχομένως ερμηνεία θα μπορούσε να δοθεί μέσα από τη διερεύνηση του βαθμού αστικότητας, που εμφανίζουν οι τοπικές αγορές εργασίας. Με άλλα λόγια, να διερευνηθεί το κατά πόσο οι τοπικές αγορές εργασίας, που χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη και κυριαρχία μεγάλων αστικών κέντρων εμφανίζουν συστηματικά διαφοροποιημένους ρυθμούς μεταβολής της ποσότητας εργασίας, που διέρχεται μέσα από αυτές. Και τούτο γιατί είναι εμπειρικά επιβεβαιωμένο και σε γενικές γραμμές παραδεκτό ότι ο καταμερισμός της εργασίας στις αστικές περιοχές είναι σημαντικά διαφοροποιημένος από τον αντίστοιχο των αγροτικών περιοχών, με κύριο χαρακτηριστικό τη μεγαλύτερη ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών αλλά

Ως προς το δεύτερο τρόπο, που εκτιμά το μέγεθος των αγορών εργασίας μέσα από το δείκτη της αγοράς εργασίας η διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στο μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας και στους ρυθμούς μεταβολής τους επιχειρεί να διαπιστώσει κατά πόσο ο ρυθμός μεταβολής του δείκτη διαφοροποιείται ανάλογα με το μέγεθος των αγορών εργασίας. Κατά πόσο δηλαδή, τοπικές αγορές εργασίας που εμφάνισαν ιδιαίτερα χαμηλούς δείκτες το 1991 μεταβλήθηκαν με ταχύτερους ή όχι ρυθμούς σε σχέση με άλλες αγορές, που εμφάνισαν υψηλότερο δείκτη (μεγαλύτερο μέγεθος αγοράς) στο αρχικό έτος ανάλυσης. Η διερεύνηση αυτή διευκολύνεται μέσα από τη δημιουργία του πίνακα 5.4, στον οποίο παρατίθεται μια ταξινόμηση των τοπικών αγορών εργασίας με βάση την τιμή του δείκτη της αγοράς εργασίας στο αρχικό έτος της ανάλυσης (1991) και το ρυθμό μεταβολής του στο υπό ανάλυση χρονικό διάστημα.

Πιο συγκεκριμένα, όπως ήδη επισημάνθηκε, ο δείκτης της αγοράς εργασίας, για το σύνολο της χώρας, το 1991 ανερχόταν σε 58,3 και το 2001 σε 69,1 καταγράφοντας μια μεταβολή της τάξεως των 10,8 ποσοστιαίων μονάδων. Με βάση αυτή τη μέση μεταβολή, οι τοπικές αγορές εργασίας της χώρας μπορεί να ταξινομηθούν σε αυτές που εμφανίζουν υψηλό, μέσο και χαμηλό ρυθμό μεταβολής του σχετικού δείκτη. Ως υψηλός θεωρείται ο ρυθμός που ξεπερνά κατά 15% το μέσο ρυθμό μεταβολής και συνεπώς εμφανίζει μια μεταβολή μεγαλύτερη των 12,4 ποσοστιαίων μονάδων, ως χαμηλός αυτός που υπολείπεται κατά 15% του μέσου ρυθμού, δηλαδή είναι μικρότερος των 9,2 ποσοστιαίων μονάδων και ως μέσος ρυθμός αυτός που κυμαίνεται ανάμεσα στις δύο παραπάνω τιμές. Κατά παρόμοιο τρόπο ταξινομούνται και οι τοπικές αγορές εργασίας με βάση την τιμή του δείκτη στο αρχικό έτος ανάλυσης.

και της μισθωτής απασχόλησης. Στην περίπτωση αυτή τα διαθέσιμα στοιχεία μόνο μια σειρά από αρχικές παρατηρήσεις και επισημάνσεις μπορεί να επιτρέψουν.

Πίνακας 5.4

Ταξινόμηση των τοπικών αγορών εργασίας[23] με βάση το μέγεθος του δείκτη της αγοράς εργασίας και το ρυθμό μεταβολής του στο χρονικό διάστημα1991-2001.

Μέγεθος / Ρυθμός μεταβολής	**Υψηλός >12,4**	**Μέσος 9,2-12,4**	**Χαμηλός <9,2**	**Σύνολο**
Μεγάλο >67,0			Αθηνών	**1**
Μέσο 49,5-67,0	Ξάνθης Κιλκίς Αγίου Όρους Καστοριάς Ιωαννίνων Κέρκυρας Αχαΐας Αρκαδίας Ηρακλείου Ρεθύμνου Χανίων	Φλώρινας Βοιωτίας Φωκίδας Σάμου Δωδεκανήσου Κυκλάδων	Δράμας Καβάλας Θεσσαλονίκης Κοζάνης Μαγνησίας Εύβοιας Ευρυτανίας Λέσβου Χίου	**26**
Μικρό <49,5	Έβρου Ζακύνθου Κεφαλονιάς Λευκάδας Αιτωλοακαρνανίας Ηλείας Φθιώτιδας Αργολίδας Λακωνίας Μεσσηνίας Λασιθίου	Ροδόπης Ημαθίας Πέλλας Πιερίας Σερρών Χαλκιδικής Άρτας Πρέβεζας Καρδίτσας Λάρισας Κορινθίας	Γρεβενών Θεσπρωτίας Τρικάλων	**25**
Σύνολο	**22**	**17**	**13**	**52**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Έτσι ως μεγάλες θεωρούνται αυτές που ξεπερνούν κατά 15% το μέσο δείκτη, είναι δηλαδή μεγαλύτερες του 67,0 ως μικρές θεω-

23 Ο αριθμός των αγορών εργασίας ανέρχεται σε 53, καθώς δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία γι' αυτές της Δυτικής Αττικής και του Πειραιά.

ρούνται οι τοπικές αγορές που εμφανίζουν τιμή χαμηλότερη κατά 15% του μέσου δείκτη, δηλαδή τιμή χαμηλότερη του 49,5 και ως μεσαίες αυτές που κυμαίνονται ανάμεσα στις παραπάνω τιμές.

Δύο ομάδες διαπιστώσεων μπορεί να προκύψουν μέσα από την παρατήρηση των στοιχείων του πίνακα. Η πρώτη συνδέεται με το μέγεθος των αγορών (το ύψος του δείκτη της αγοράς εργασίας) και η δεύτερη με το ρυθμό μεταβολής τους. Ως προς την πρώτη μία μόνο τοπική αγορά εργασίας, αυτή των Αθηνών, με βάση την τιμή του δείκτη μπορεί να θεωρηθεί ως μεγάλη, 26 τοπικές αγορές θεωρούνται μεσαίες και οι άλλες 25 ως μικρές. Πρακτικά τούτο σημαίνει ότι μία μόνο τοπική αγορά εργασίας στη χώρα, στο αρχικό έτος ανάλυσης, διαχειρίζεται ένα σχετικά υψηλό ποσοστό του εργατικού του δυναμικού. Οι υπόλοιπες, με βάση το σχετικό δείκτη, είναι περίπου μοιρασμένες σε μεσαίες και μικρές και διαχειρίζονται αντίστοιχα ένα μέσο και ένα περιορισμένο τμήμα του εργατικού δυναμικού. Τούτο ταυτοχρόνως παρέχει και μία έμμεση ένδειξη της συνύπαρξης και άλλων, προκαπιταλιστικών μορφών απασχόλησης. Αντίστοιχα με βάση το ρυθμό μεταβολής του δείκτη αγοράς εργασίας διακρίνονται 22 τοπικές αγορές με υψηλό ρυθμό μεταβολής, 17 τοπικές αγορές με μέσο ρυθμό και 13 τοπικές αγορές με χαμηλό ρυθμό. Πρακτικά δηλαδή καταδεικνύεται ότι ένας σημαντικός αριθμός τοπικών αγορών εργασίας εμφανίζει ταχείς ρυθμούς αύξησης της μισθωτής απασχόλησης (και της ανεργίας) και με ρυθμούς ταχύτερους συγκριτικά με τις άλλες μορφές απασχόλησης, γεγονός που καταδεικνύει τη διεύρυνση της κυριαρχίας του θεσμού της αγοράς εργασίας σε σχέση με άλλους θεσμούς ή τρόπους ένταξης και ενσωμάτωσης της εργασίας στην παραγωγική διαδικασία.

Απώτερος στόχος όμως της ανάλυσης, στην παρούσα φάση, είναι η διερεύνηση του κατά πόσο το μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας, όπως καταγράφεται μέσα από στον σχετικό δείκτη, συνδέεται με το ρυθμό μεταβολής τους. Κατά πόσο δηλαδή μικρές

ή μεγάλες τοπικές αγορές εμφανίζουν συστηματικά διαφοροποιημένους ρυθμούς μεταβολής. Ο πίνακας 5.4 παρέχει μια σειρά πληροφοριών και επιτρέπει τη συναγωγή σειράς διαπιστώσεων. Η Αθήνα, συνιστώντας τη μοναδική μεγάλη σε μέγεθος τοπική αγορά εργασίας, συνιστά ταυτοχρόνως και τη μοναδική που εμφανίζει μείωση του σχετικού δείκτη (από 83,0% το 1991 σε 79,6% το 2001),[24] παρέχοντας μια ένδειξη ενός κορεσμού ή κάμψης της διαδικασίας μισθωτοποίησης. Βεβαίως, δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι η Αθήνα εμφάνιζε το 1991 τον δεύτερο υψηλότερο δείκτη ύστερα από αυτόν της Ανατολικής Αττικής και με σημαντική μάλιστα διαφορά από τους αντίστοιχους των λοιπών αγορών.[25]

Από τις 26 μεσαίες σε μέγεθος τοπικές αγορές εργασίας 11 εμφανίζουν υψηλό ρυθμό μεταβολής του εν λόγω δείκτη. Δύσκολα μπορεί να διαπιστωθούν κάποια κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσά τους καθώς καλύπτουν γεωγραφικά σχεδόν ολόκληρο το φάσμα του ελλαδικού χώρου, ηπειρωτικού και νησιωτικού. Εδώ συγκεντρώνονται αγορές που εμφανίζουν υψηλούς αλλά όχι ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς μεταβολής. Με εξαίρεση την τοπική αγορά του Ρεθύμνου, οι ρυθμοί μεταβολής των υπολοίπων κυμαίνονται μεταξύ του 12,7 (Αχαΐα) και 15,4 (Ξάνθη) ποσοστιαίων μονάδων. Έξι τοπικές αγορές προερχόμενες κυρίως από το νησιωτικό χώρο του Αιγαίου και της Κεντρικής Ελλάδας, διαμορφώνουν μια δεύτερη υπο-ομάδα, με μέσο ρυθμό μεταβολής του εν λόγω δείκτη,

24 Πρακτικά τούτο σημαίνει ότι το εργατικό δυναμικό (που συνιστά και τον αριθμητή του σχετικού κλάσματος) μεταβάλλεται με ρυθμό υψηλότερο (27,0% στην προκειμένη περίπτωση) από ό,τι η ποσότητα της εργασίας (21,7%) που διέρχεται διά μέσου της αγοράς (που συνιστά τον παρανομαστή του εν λόγω κλάσματος), με αποτέλεσμα τη μείωση του σχετικού δείκτη. Ωστόσο, παρά την εμφάνιση σημείων κάμψης του δείκτη αγοράς εργασίας της Αθήνας, που προσεγγίζοντας το 80 είναι ιδιαίτερα υψηλός για τα δεδομένα της χώρας, δεν μπορεί με ασφάλεια να ειπωθεί ότι δεν θα αυξηθεί παραπέρα. Η διαδικασία της μισθωτοποίησης της εργασίας, που βρίσκεται στον πυρήνα της διαμόρφωσης του εμφανιζόμενου δείκτη, συνιστά μια οικονομική και κοινωνική διεργασία, τα όρια της οποίας δεν μπορεί με σαφήνεια να προσδιορισθούν.

25 Ο τρίτος υψηλότερος δείκτη είναι αυτός της Δωδεκανήσου, που υπολείπεται από αυτόν της Αθήνας κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες.

ενώ τέλος 9 άλλες αγορές εμφανίζουν χαμηλό ρυθμό μεταβολής. Στην τελευταία αυτή υπο-ομάδα υπάρχουν αγορές (Ευρυτανία 6,0, Δράμα 7,1, Καβάλα 7,9) που συγκαταλέγονται ανάμεσα σ' αυτές με τους χαμηλότερους ρυθμούς μεταβολής σ' ολόκληρη τη χώρα.

Αντίστοιχα από τις 25 μικρές σε μέγεθος τοπικές αγορές εργασίας 11 εμφανίζουν υψηλό ρυθμό μεταβολής του δείκτη και περιλαμβάνουν τις τρεις από τις τέσσερις αγορές του Ιονίου και αυτή του Λασιθίου, ενώ οι υπόλοιπες προέρχονται από τον ηπειρωτικό χώρο. Στην υπο-ομάδα αυτή περιλαμβάνονται μερικές από τις αγορές που εμφανίζουν ιδιαίτερα χαμηλό δείκτη το 1991 και ταυτοχρόνως ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς μεταβολής του (Κεφαλονιά 19,5, Ζάκυνθος 18,1, Λασίθι 17,8, Αργολίδα 16,6). Σε γενικές γραμμές, στην υπο-ομάδα αυτή συγκαταλέγονται αγορές που τείνουν να καταλάβουν τις χαμηλότερες θέσεις σε μια κλίμακα μεγέθους και τις υψηλότερες σε μια κλίμακα ρυθμού μεταβολής, επιβεβαιώνοντας τη θετική συσχέτιση μικρού μεγέθους και υψηλού ρυθμού μεταβολής. Μια δεύτερη, ίση αριθμητικά, υπο-ομάδα 11 αγορών εμφανίζει μέσο ρυθμό μεταβολής του εν λόγω δείκτη και περιλαμβάνει αμιγώς ηπειρωτικές περιοχές, που γεωγραφικά συγκεντρώνονται κυρίως στη Βόρεια και στην Κεντρική Ελλάδα. Τέλος, Γρεβενά, Τρίκαλα, Θεσπρωτία συνιστούν μια τρίτη υπο-ομάδα με ορεινές περιοχές, στις οποίες ένας συγκεκριμένος καταμερισμός της εργασίας, δεν φαίνεται να διαμορφώνει τις προϋποθέσεις μιας ταχείας επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας και συνεπώς διατηρεί τις λοιπές μορφές απασχόλησης σε ιδιαίτερα εκτεταμένο επίπεδο.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το μέγεθος των τοπικών αγορών εργασίας, όπως καταγράφεται μέσα από τη μέτρηση του δείκτη της αγοράς εργασίας, δεν συνδέεται μ' έναν ξεκάθαρο τρόπο με το ρυθμό μεταβολής τους. Σε πολλές περιπτώσεις, μικρού μεγέθους τοπικές αγορές εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς μεταβολής, γεγονός που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως

μια διαδικασία εναρμόνισης των αγορών αυτών με μια γενικότερη τάση επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας στη χώρα. Τούτο ενισχύεται περαιτέρω από τη συνύπαρξη, για έναν αριθμό αγορών, ενός συνδυασμού ιδιαίτερα χαμηλών δεικτών με ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς μεταβολής. Ταυτοχρόνως, μικρού μεγέθους αγορές εργασίας εμφανίζουν μέσους, αλλά και σε μικρότερη κλίμακα χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής, γεγονός που δυσχεραίνει την επιβεβαίωση της υπόθεσης που θεωρεί ότι οι μικρού μεγέθους τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζουν υψηλότερους ρυθμούς επέκτασης (ή άλλως τη θετική συσχέτιση μικρού μεγέθους και υψηλού ρυθμού μεταβολής). Επιπροσθέτως, στις μεσαίου μεγέθους αγορές η ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού εξ αυτών με υψηλούς ρυθμούς μεταβολής φαίνεται περισσότερο να επιβεβαιώνει την ύπαρξη μιας γενικότερης τάσης αύξησης της μισθωτής εργασίας παρά τη συσχέτιση του μεγέθους τους με το ρυθμό μεταβολής τους.

5.4.2. Η επίδραση του δημογραφικού παράγοντα

Τις τελευταίες δεκαετίες, οι δημογραφικές εξελίξεις στο σύνολο σχεδόν των αναπτυγμένων οικονομικά χωρών φαίνεται να φανερώνουν τάσεις σύγκλισης, με κύρια χαρακτηριστικά τα χαμηλά επίπεδα γονιμότητας, τις σημαντικές αλλαγές στην ηλικιακή διάρθρωση των πληθυσμών και την αναβάθμιση του ρόλου των μεταναστών στις μεταβολές των εγχώριων πληθυσμών (Ρομπόλης, Μπάγκαβος, και Ρωμανιάς, 2003:169). Οι σημαντικές αυτές μεταβολές των δημογραφικών παραγόντων ασκούν άμεσες και έμμεσες επιδράσεις πάνω στις λειτουργίες και στα αποτελέσματα των αγορών εργασίας. Συνήθως από το ευρύ φάσμα των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στις δημογραφικές εξελίξεις και στις αγορές εργασίας, αυτές που αποτελούν περισσότερο αντικείμενο ανάλυσης είναι τόσο οι ροές του πληθυσμού από το μη ενεργό του τμήμα στο οικονομικά ενεργό και την αγορά εργασίας (και

αντίστροφα)[26] όσο και οι επιδράσεις της γήρανσης του πληθυσμού στις λειτουργίες των αγορών εργασίας αλλά και στους άλλους θεσμούς της κοινωνίας.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας επιχειρείται η διερεύνηση των επιδράσεων των δημογραφικών εξελίξεων πάνω στο ρυθμό μεταβολής και επέκτασης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα. Η μελέτη των επιδράσεων αυτών επιχειρείται μέσα από μια συγκριτική θεώρηση των σχετικών μεγεθών αλλά και μέσα από την εφαρμογή μιας απλής στατιστικής συσχέτισης και πιο συγκεκριμένα μέσα από τον υπολογισμό του συντελεστή συσχέτισης των ρυθμών μεταβολής του πληθυσμού κάθε τοπικής αγοράς εργασίας με τον αντίστοιχο της ποσότητας εργασίας, που διέρχεται διά μέσου αυτής.

Η συγκριτική θεώρηση των σχετικών μεγεθών γίνεται με βάση τα στοιχεία του πίνακα 5.3, που αναφέρονται στο ρυθμό μεταβολής των τοπικών αγορών εργασίας, και στα στοιχεία που αφορούν τις μεταβολές του συνολικού πληθυσμού στις τοπικές αγορές εργασίας. Μια πρώτη παρατήρηση που μπορεί να προκύψει αφορά την κατηγορία των τοπικών αγορών εργασίας που εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς μεταβολής (επέκτασης). Η μεγάλη πλειονότητα των αγορών αυτών (με εξαίρεση αυτών της Ηλείας 6,6%, του Λασιθίου 9,2% και της Αργολίδας 9,4%) εμφανίζουν ένα δημογραφικό δυναμισμό. Εμφανίζουν, με άλλα λόγια, ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού τους μεγαλύτερους από το μέσο όρο της χώρας (10,4%). Επιπροσθέτως σε αυτήν την κατηγορία εντοπίζεται σχεδόν το σύνολο των τοπικών αγορών εργασίας με ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού (Δωδεκάνησα 22,9%, Ζάκυνθος 21,6%, Κυκλάδες 19,8%, Ξάνθη 19,5%, Κεφαλονιά 18,7%). Φαίνεται στην περίπτωση αυτή να εμφανίζεται μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στο ρυθμό αύξησης του πληθυσμού και στην

26 Οι ροές αυτές έχουν αποτελέσει και το αντικείμενο της ανάπτυξης, από τον Offe (1984), μιας εξαιρετικά ενδιαφέρουσας ταξινόμησης των πολιτικών απασχόλησης.

ποσότητα εργασίας που διέρχεται διά μέσου της τοπικής αγοράς εργασίας.

Στο αντίποδα αυτής της κατάστασης και προς επίρρωση της παραπάνω διαπίστωσης μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην κατηγορία των τοπικών αγορών εργασίας με χαμηλό ρυθμό μεταβολής της ποσότητας εργασίας εντοπίζονται και οι περισσότερες από τις τοπικές αγορές εργασίας με δυσμενείς δημογραφικές εξελίξεις. Στη συγκεκριμένη κατηγορία εμφανίζεται το σύνολο (με εξαίρεση της Καρδίτσας) των τοπικών αγορών εργασίας που εμφανίζουν αρνητικές δημογραφικές εξελίξεις. Ευρυτανία (-17,5%), Φωκίδα (-12,4%), Αρκαδία (-10,2%), Γρεβενά (-8,9%), Βοιωτία (-2,8%), Άρτα (-2,8%) Αιτωλοακαρνανία (-0,7%) και Τρίκαλα (-0,7%) συνθέτουν την ομάδα των τοπικών αγορών εργασίας, που εμφανίζουν μειώσεις του πληθυσμού τους. Μια άλλη ομάδα συνθέτουν οι τοπικές αγορές της Πρέβεζας (2,8%), της Θεσπρωτίας (3,0%), της Εύβοιας (3,6%) και των Σερρών (3,9%), που εμφανίζουν ιδιαίτερα χαμηλούς ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού τους. Και οι δύο ομάδες αυτές των τοπικών αγορών εργασίας φαίνεται να ενισχύουν το παραπάνω επιχείρημα και να εμφανίζουν μια συσχέτιση ανάμεσα στις δημογραφικές τους εξελίξεις και στο ρυθμό επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Ως περαιτέρω ενίσχυση του επιχειρήματος αυτού θα πρέπει να θεωρηθεί και η διαπίστωση ότι στην κατηγορία των τοπικών αγορών εργασίας με μέσο ρυθμό επέκτασης του όγκου της εργασίας τους εντάσσεται και ένας σημαντικός αριθμός τοπικών αγορών εργασίας με μέσους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού τους. Ωστόσο, στην κατηγορία αυτή η εικόνα δεν είναι τόσο ξεκάθαρη, καθώς περιλαμβάνονται τόσο τοπικές αγορές εργασίας με ιδιαίτερα χαμηλές πληθυσμιακές μεταβολές (Λακωνία 0,4%, Φθιώτιδα 2,2%) όσο και τοπικές αγορές εργασίας με υψηλούς ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού τους (Θεσσαλονίκη 17,0%, Έβρος 14,1%, Σάμος 11,9%, Αχαΐα 11,3%, Πιερία 11,2%).

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι μια σειρά σημαντικών ενδείξεων κατατείνουν να συσχετίσουν τις δημογραφικές εξελίξεις με τις εξελίξεις στο πεδίο επέκτασης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας. Ωστόσο απόλυτη ασφάλεια για την παραπάνω διαπίστωση δεν μπορεί να υπάρξει. Μπορεί όμως η διαπίστωση αυτή να ενισχυθεί ή να αποδυναμωθεί μέσα από τον υπολογισμό του συντελεστή συσχέτισης του ρυθμού μεταβολής του πληθυσμού με το ρυθμό επέκτασης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας. Προς τούτο επιχειρήθηκε η εκτίμηση του συντελεστή συσχέτισης ανάμεσα στο ρυθμό μεταβολής του πληθυσμού άνω των 10 ετών, και στο ρυθμό μεταβολής της ποσότητας εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς, για το χρονικό διάστημα 1991-2001 για το σύνολο των 55 τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα. Η τιμή του συντελεστή[27] ανέρχεται σε 0,84455074 και υποδηλώνει μια ισχυρή στατιστικά συσχέτιση ανάμεσα στα δύο αυτά μεγέθη. Τούτο φαίνεται να ενισχύει περαιτέρω τις διαπιστώσεις που αναδεικνύουν τις σχέσεις ανάμεσα στις δημογραφικές εξελίξεις και στις διαδικασίες επέκτασης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας στη χώρα.

5.5 Μισθωτή απασχόληση και ανεργία στις τοπικές αγορές εργασίας

Πέραν όμως των διαπιστώσεων που έχουν παρουσιασθεί μέχρι στιγμής, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περαιτέρω διερεύνηση της σύνθεσης της ποσότητας εργασίας, που διέρχεται διά μέσου της αγοράς εργασίας. Όπως έχει ήδη αναφερθεί η ποσότητα

27 Ο συντελεστής συσχέτισης συνιστά ένα βασικό στατιστικό μέτρο συνάφειας, οι τιμές του οποίου κυμαίνονται μεταξύ –1 και +1. Οι θετικές τιμές υποδηλώνουν θετική σχέση ανάμεσα στα δύο μεγέθη και οι αρνητικές αρνητική. Το μηδέν υποδηλώνει απουσία συσχέτισης ενώ οι τιμές που προσεγγίζουν τη μονάδα (θετικά ή αρνητικά) υποδηλώνουν ισχυρή (θετικά ή αρνητικά αντίστοιχα) σχέση. Συνήθως τιμές μεταξύ του 0,0 και 0,30 θεωρούνται αδύναμες, τιμές μεταξύ του 0,31 και 0,60 μεσαίες και τιμές άνω του 0,60 ως ισχυρές.

αυτή αποτελεί το άθροισμα των μισθωτών και των ανέργων. Έχει επίσης αναφερθεί ότι η σημαντική αύξηση της μισθωτής απασχόλησης αλλά και της ανεργίας συνιστούν τα κύρια χαρακτηριστικά των εξελίξεων στο πεδίο της αγοράς εργασίας κατά τη δεκαετία του 1990. Μισθωτοί και άνεργοι, που βρίσκονται στον πυρήνα των εξελίξεων στις τοπικές αγορές εργασίας, φαίνεται να συνδέονται με τον κύριο όγκο των μεταβολών που παρατηρούνται σε ολόκληρο το φάσμα των εργασιακών καταστάσεων.

Πώς όμως αυτές οι δύο κατηγορίες του πληθυσμού κατανέμονται σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο; Πώς κατανέμονται μέσα και ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας της χώρας; Πώς μεταβάλλονται; Ποιες σχέσεις αναπτύσσονται ανάμεσα στους μισθωτούς και στους ανέργους μέσα και ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας της χώρας; Τα μεγέθη τους επηρεάζονται από τους ίδιους ή διαφορετικούς παράγοντες. Απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα θα επιχειρηθεί να δοθούν στην ενότητα αυτή του κεφαλαίου με τη βοήθεια των στοιχείων του πίνακα 5.5., στον οποίο εμφανίζονται οι απόλυτες και ποσοστιαίες μεταβολές της μισθωτής απασχόλησης και της ανεργίας στις τοπικές αγορές εργασίας της χώρας στο διάστημα 1991-2001.

Από τα στοιχεία του πίνακα καθίστανται άμεσα φανεροί οι πολύ διαφορετικοί ρυθμοί μεταβολής των δύο μεγεθών. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει σε απόλυτα μεγέθη κατά 732.313 άτομα. Σε ποσοστιαία βάση αυξάνει κατά 37,6%, με ρυθμό δηλαδή που υπολείπεται ελαφρά από αυτόν της συνολικής ποσότητας της εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς. Αντίστοιχα η ανεργία για το σύνολο της χώρας σε απόλυτα μεγέθη αυξάνει κατά διακόσιες περίπου χιλιάδες άτομα, ενώ σε ποσοστιαία βάση μεταβάλλεται με περίπου διπλάσιο ρυθμό (63,5%) από τον αντίστοιχο της μισθωτής απασχόλησης και σημαντικά υψηλότερο από αυτόν της συνολικής ποσότητας εργασίας, παρέχοντας μια πρώτη ένδειξη των σημαντι-

κών ανακατατάξεων που επέρχονται στο εσωτερικό της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα. Έτσι μια πρώτη, ποιοτικού χαρακτήρα, διαπίστωση αφορά το γεγονός ότι η αγορά εργασίας καλείται να διαχειρισθεί ένα σημαντικά μεγαλύτερο αριθμό ανέργων. Λαμβάνοντας δε υπόψη ότι η παρουσία της ανεργίας σηματοδοτεί, τουλάχιστον για μία μερίδα επιστημόνων και ερευνητών, την αδυναμία της αγοράς εργασίας να επιτελέσει αποτελεσματικά την κατανεμητική της λειτουργία, η εκτεταμένη παρουσία ανέργων καταδεικνύει και το εύρος της σχετικής αδυναμίας. Θα μπορούσε λοιπόν να υποστηριχθεί ότι οι τοπικές αγορές εργασίας στη χώρα καλούνται να διαχειρισθούν μεγαλύτερες αλλά και διαφορετικές ποσότητες εργασίας σε σχέση με αυτές που υπήρχαν στο απώτερο αλλά και στο πιο πρόσφατο παρελθόν. Καλούνται με άλλα λόγια να διαχειρισθούν ποσοτικά και ποιοτικά διαφοροποιημένο όγκο εργασίας.

Αυτές οι μεταβολές των μισθωτών και των ανέργων κατανέμονται με άνισο τρόπο ανάμεσα στις περιφερειακές αγορές εργασίας της χώρας. Η ανισοκατανομή αυτή αφορά τόσο τις απόλυτες και ποσοστιαίες μεταβολές μισθωτών και ανέργων όσο όμως και το εύρος των διαφοροποιήσεων των δύο μεγεθών στο πλαίσιο της ίδιας περιφερειακής αγοράς. Πιο συγκεκριμένα, για μεν τη μισθωτή απασχόληση το φάσμα των διαφοροποιήσεων κυμαίνεται μεταξύ του 25,1% (Δυτική Μακεδονία) και 54,2% (Κρήτη), για δε την ανεργία το φάσμα αυτό κυμαίνεται μεταξύ του 33,2% (Στερεά Ελλάδα) και 263,8% (Νότιο Αιγαίο).

Πίνακας 5.5

Απόλυτες και ποσοστιαίες μεταβολές μισθωτών και ανέργων στις τοπικές αγορές εργασίας της χώρας 1991-2001

	Μισθωτοί		**Άνεργοι**	
Περιφέρειες/Νομοί	**Απόλυτα**	**% Μεταβ.**	**Απόλυτα**	**% Μεταβ.**
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	**28.045**	**31,6**	**11.460**	**68,6**
Δράμας	1.054	6,0	3.524	102,0
Έβρου	8.994	44,4	1.000	25,5
Καβάλας	4.811	19,7	2.369	56,9
Ξάνθης	7.631	52,8	2.683	93,9
Ροδόπης	5.555	45,4	1.884	81,6
Κεντρική Μακεδονία	**105.877**	**32,7**	**40.982**	**80,7**
Ημαθίας	5.733	27,0	2.363	43,5
Θεσσαλονίκης	79.656	37,2	24.655	87,4
Κιλκίς	2.648	19,3	2.626	119,7
Πέλλας	5.928	35,3	1.917	42,3
Πιερίας	5.270	31,9	2.243	66,6
Σερρών	2.231	8,4	5.167	104,3
Χαλκιδικής	4.378	30,9	2.003	95,3
Αγίου Όρου	33	10,3	8	266,7
Δυτική Μακεδονία	**11.007**	**25,1**	**5.427**	**42,5**
Γρεβενών	272	5,8	152	10,1
Καστοριάς	1.127	14,6	2.838	115,4
Κοζάνης	6.757	27,8	1.986	30,3
Φλώρινας	2.851	39,9	451	20,1
Ήπειρος	**15.859**	**31,5**	**2.997**	**23,2**
Άρτας	2.291	21,5	405	14,7
Θεσπρωτίας	1.655	28,3	386	23,9
Ιωαννίνων	10.097	39,7	1.325	20,5
Πρέβεζας	1.816	21,5	881	42,1
Θεσσαλία	**33.812**	**31,2**	**11.773**	**58,1**
Καρδίτσας	3.248	23,5	3.227	105,9
Λάρισας	15.475	36,8	3.906	54,2
Μαγνησίας	10.110	29,0	3.422	56,6

Τρικάλων	4.979	28,4	1.218	30,8
Ιόνια Νησιά	**11.083**	**36,7**	**7.806**	**163,7**
Ζακύνθου	3.477	87,9	1.649	173,4
Κέρκυρας	4.138	22,1	4.988	202,6
Κεφαλονιάς	2.339	49,2	965	118,0
Λευκάδας	1.129	41,3	204	37,9
Δυτική Ελλάδα	**31.006**	**29,9**	**18.686**	**77,9**
Αιτωλοακαρνανίας	7.893	30,8	2.480	30,7
Αχαΐας	16.059	29,0	9.474	87,9
Ηλείας	7.054	30,8	6.732	131,4
Στερεά Ελλάδα	**23.715**	**24,0**	**6.062**	**33,2**
Βοιωτίας	5.653	22,2	1.981	52,6
Εύβοιας	8.559	23,4	2.059	28,9
Ευρυτανίας	-589	-15,5	-110	-11,4
Φθιώτιδας	10.267	40,5	1.856	37,2
Φωκίδας	-175	-2,4	276	19,6
Αττική	**363.213**	**42,8**	**52.685**	**46,6**
Αθηνών	149.545	19,7	32.816	39,8
Ανατολικής Αττικής	18.630	20,5	8.295	98,1
Δυτικής Αττικής	-	-	3.372	79,2
Πειραιώς	-	-	8.202	45,8
Πελοπόννησος	**30.070**	**36,0**	**7.327**	**46,9**
Αργολίδας	7.294	53,9	2.305	95,4
Αρκαδίας	1.229	7,9	423	14,8
Κορινθίας	9.278	44,1	1.336	34,5
Λακωνίας	4.757	45,0	988	55,9
Μεσσηνίας	7.512	32,8	2.275	48,4
Βόρειο Αιγαίο	**11.444**	**42,6**	**2.604**	**52,3**
Λέσβου	6.377	46,9	1.373	53,2
Σάμου	2.129	35,3	726	84,9
Χίου	2.938	40,7	505	32,7
Νότιο Αιγαίο	**19.323**	**38,5**	**13.648**	**263,8**
Δωδεκανήσου	10.840	31,1	11.262	355,5
Κυκλάδων	8.483	55,6	2.386	119,0

Κρήτη	**47.859**	**54,2**	**15.915**	**138,5**
Ηρακλείου	24.094	55,7	7.704	129,2
Λασιθίου	5.302	48,9	2.425	216,7
Ρεθύμνου	6.269	57,4	2.298	176,0
Χανίων	12.194	52,3	3.488	112,2
Σύνολο Χώρας	**732.313**	**37,6**	**197.372**	**63,5**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Σε όλες τις περιφερειακές αγορές εργασίας ο ρυθμός μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης υστερεί από τον αντίστοιχο της ανεργίας. Ως προς την απόκλιση των δύο αυτών μεγεθών (τη διαφορά δηλαδή των ρυθμών μεταβολής μισθωτών και ανέργων μέσα στο πλαίσιο της ίδιας περιφερειακής αγοράς εργασίας), η μικρότερη εμφανίζεται στην Αττική (3,8% ποσοστιαίες μονάδες) και η μεγαλύτερη στην Κρήτη (84,3% ποσοστιαίες μονάδες).[28]

Στις δύο μεγαλύτερες πληθυσμιακά περιφέρειες της χώρας, Αττική και Κεντρική Μακεδονία, η αύξηση των μισθωτών προσεγγίζει τις 470.000 άτομα, συγκεντρώνοντας τα δύο τρίτα περίπου της συνολικής μεταβολής των μισθωτών. Στις ίδιες αυτές περιφέρειες η ανεργία μεταβάλλεται κατά 93.667 άτομα, συγκεντρώνοντας ένα σημαντικά χαμηλότερο μερίδιο (47,4%) της συνολικής μεταβολής των ανέργων. Οι διαπιστώσεις αυτές καταδεικνύουν την ύπαρξη ευκαιριών απασχόλησης στις δύο αυτές μεγάλες περιφερειακές αγορές εργασίας της χώρας αλλά και την ταυτόχρονη επέκταση και διασπορά της ανεργίας, και σε άλλες, πέραν των δύο αυτών περιφερειακών αγορών εργασίας. Βεβαίως δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι στις δύο αυτές περιφέρειες συγκεντρώνεται παραπάνω από τη μισή οικονομική δραστηριότητα της χώρας (54,1% του ΑΕΠ για το 2000), με τη Στερεά Ελλάδα να ακολουθεί (7,3% του ΑΕΠ), απορροφώντας, όπως φαίνεται, ένα

28 Η μεγάλη απόκλιση των δύο αυτών μεγεθών καταδεικνύει το εύρος της επίδρασης των δυνάμεων εκείνων που οδηγούν στην ταυτόχρονη συνύπαρξη χαμηλών ρυθμών αύξησης της μισθωτής απασχόλησης και υψηλών ρυθμών αύξησης της ανεργίας.

τμήμα των δραστηριοτήτων της Αττικής.[29] Ιδιαίτερα για την περίπτωση της Αττικής, εκτός από την υψηλή οικονομική συγκέντρωση, εμφανίζει ταυτοχρόνως και τα υψηλότερα επίπεδα ευημερίας και ανάπτυξης (Πετράκος και Πολύζος, 2005).

Ωστόσο, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι έντονες διαφοροποιήσεις των δύο αυτών ρυθμών μεταβολής ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας της χώρας. Οι μεταβολές της μισθωτής απασχόλησης κυμαίνονται μεταξύ του -15,5% (Ευρυτανία) και του 87,9% (Ζάκυνθος), ενώ αυτές της ανεργίας μεταξύ του -11,4% (Ευρυτανία) και του 355,5% (Δωδεκάνησα). Καθίσταται σαφές ότι σε μία μόνο τοπική αγορά εργασίας (Ευρυτανία) παρατηρείται μείωση της ανεργίας. Στη μεγάλη πλειονότητα των τοπικών αγορών εργασίας (45 από τις 55) ο ρυθμός αύξησης της ανεργίας είναι υψηλότερος από τον αντίστοιχο της μισθωτής απασχόλησης. Συνεπώς ένας μικρότερος αριθμός (10 στις 55) εμφανίζει ρυθμούς μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης υψηλότερους από αυτούς της ανεργίας, παρέχοντας μια ένδειξη, όχι όμως απόλυτα ασφαλή, των ευκαιριών απασχόλησης που εμφανίζονται στις εν λόγω αγορές το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.[30]

Ειδικότερα μέσα από την παρατήρηση των στοιχείων του πίνακα 5.4 μπορεί να προκύψει μια σειρά διαπιστώσεων. Οι πρώτες αφορούν μια αρκετά ετερόκλητη ομάδα τοπικών αγορών εργασίας, που θα μπορούσε να ειπωθεί ότι εντάσσονται σε μιας μορφής

29 Πέραν όμως των σημαντικών περιφερειακών (και νομαρχιακών) ανισοτήτων που εμφανίζονται στα διάφορα μετρούμενα μεγέθη, ιδιαίτερης σημασίας ζήτημα συνιστά η διαπίστωση της συρρίκνωσης ή επέκτασης των ανισοτήτων αυτών. Γύρω από το ζήτημα αυτό υπάρχουν σημαντικές διχογνωμίες που οφείλονται τόσο στους γενικότερους τρόπους προσέγγισης των σχετικών ζητημάτων όσο και ειδικότερα στις τεχνικές μέτρησης των ανισοτήτων, που χρησιμοποιούνται.

30 Κάτι τέτοιο θα μπορούσε με ασφάλεια να υποστηριχθεί εάν ο ρυθμός αύξησης της συνολικής απασχόλησης (και όχι αυτός της μισθωτής απασχόλησης) ήταν υψηλότερος από το ρυθμό αύξησης της ανεργίας. Και τούτο γιατί, όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, η μισθωτή απασχόληση μπορεί να αυξάνει σε βάρος των άλλων μορφών απασχόλησης (να παρατηρείται δηλαδή μια διαδικασία υποκατάστασης) χωρίς αναγκαστικά να παρατηρείται σημαντική αύξηση της συνολικής απασχόλησης.

ενάρετου κύκλου της οικονομίας, στην οποία ο ρυθμός μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης είναι υψηλότερος από τον αντίστοιχο της ανεργίας. Στην ομάδα αυτή συναντώνται παραμεθόριες αγορές (Έβρος και Φλώρινα), τρεις από τις τέσσερις αγορές της Ηπείρου (Άρτα, Θεσπρωτία, Ιωάννινα), δύο νησιωτικές του Ιονίου (Λευκάδα) και Αιγαίου (Χίου) πελάγους αντίστοιχα και αυτές της Αιτωλοακαρνανίας, Φθιώτιδας και Κορινθίας. Στις περισσότερες από τις αγορές αυτές η διαφορά του ρυθμού μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης σε σχέση με τον αντίστοιχο της ανεργίας είναι περιορισμένη. Μόνο στις περιπτώσεις της Φλώρινας και των Ιωαννίνων, οι ρυθμοί μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης είναι περίπου διπλάσιοι από τους αντίστοιχους της ανεργίας. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι σε πολλές από τις αγορές αυτές ο ρυθμός μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης, αν και υψηλότερος από τον αντίστοιχο της ανεργίας, είναι σημαντικά χαμηλότερος από αυτόν άλλων αγορών, στις οποίες η ανεργία υπερέχει, γεγονός που αναδεικνύει τη σχετικότητα των όποιων θετικών επισημάνσεων αλλά και τη μεγάλη ποικιλία των καταστάσεων που διαμορφώνονται στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας.

Μια δεύτερη σειρά διαπιστώσεων αφορά μια δεύτερη μεγάλη ομάδα τοπικών αγορών εργασίας, στην οποία οι ρυθμοί μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης, αν και υψηλοί σε πολλές περιπτώσεις, υπολείπονται των αντίστοιχων αύξησης της ανεργίας. Στην ομάδα αυτή φαίνεται να αντανακλώνται με μεγαλύτερη σαφήνεια οι γενικότερες τάσεις αύξησης της ανεργίας που κυριαρχούν σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Οι εθνικές αυτές τάσεις βεβαίως δεν διαχέονται ομοιόμορφα σε όλο το φάσμα των τοπικών αγορών εργασίας αλλά συμπλέκονται και συλλειτουργούν μαζί με άλλες τοπικές ιδιαιτερότητες και τάσεις ώστε να διαμορφώσουν το τελικό αποτέλεσμα.[31] Έτσι

31 Για τους τρόπους και τις διαδικασίες με τις οποίες οι τάσεις που επικρατούν σε εθνικό επίπεδο επιδρούν πάνω στις διαδικασίες διαμόρφωσης των αποτελεσμάτων

από τη μεγάλη αυτή ομάδα με ευχέρεια μπορεί να διακριθεί μια υπο-ομάδα (Ξάνθη, Ζάκυνθος, Αργολίδα, Κυκλάδες, Ηράκλειο, Ρέθυμνο, Χανιά), που εμφανίζει ιδιαίτερα υψηλούς (άνω του 50,0%) ρυθμούς αύξησης της μισθωτής απασχόλησης αλλά και υψηλούς ταυτοχρόνως ρυθμούς αύξησης της ανεργίας τους.[32]

Στον αντίποδα των παραπάνω διαπιστώσεων μια άλλη ομάδα (Δράμα, Καβάλα, Κιλκίς, Σέρρες, Γρεβενά, Καστοριά, Αθήνα και Αρκαδία) συγκεντρώνει τις τοπικές αγορές με ιδιαίτερα χαμηλούς (κάτω του 20,0%) ρυθμούς μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης. Ανάμεσα σ' αυτές εντοπίζονται αγορές όπου ο ρυθμός μεταβολής της ανεργίας είναι εξαπλάσιος (Κιλκίς) αλλά και παραπάνω από δεκαπλάσιος (Σέρρες). Η Αθήνα βεβαίως, εκ του μεγέθους της, αλλά και του ιδιαίτερου καταμερισμού της εργασίας που τη διακρίνει, θα πρέπει να επισημανθεί ως ιδιαίτερη περίπτωση. Η ανεργία της μεταβάλλεται με διπλάσιο ρυθμό (39,8%) σε σχέση με τη μισθωτή απασχόληση, η μεταβολής της οποίας, σε ποσοστιαία βάση, μπορεί να μην είναι ιδιαίτερα υψηλή (19,7%), ωστόσο αφορά έναν αριθμό μισθωτών της τάξεως των εκατό πενήντα χιλιάδων ατόμων περίπου.

Ιδιαίτερες περιπτώσεις συνιστούν οι τοπικές αγορές εργασίας της Ευρυτανίας και της Φωκίδας. Στην πρώτη, μισθωτή απασχόληση και ανεργία μειώνονται ταυτοχρόνως (κατά 589 άτομα ή ποσοστό –15,5% η πρώτη και 110 άτομα ή ποσοστό –11,4% η δεύτερη), καταδεικνύοντας την ύπαρξη ιδιαίτερων προβλημάτων σχετικών με την απασχόληση γενικότερα αλλά και τις διαδικασίες επέκτασης της αγοράς εργασίας ειδικότερα. Στη περίπτωση της Φωκίδας,

σε τοπικό επίπεδο εξαιρετικά σημαντική θεωρείται η συμβολή του έργου της Doreen Massey τόσο στις πρώιμες όσο και στις μετέπειτα φάσεις του.

32 Αυτοί οι υψηλοί ρυθμοί αύξησης μισθωτής απασχόλησης και ανεργίας, στο βαθμό που δεν συνοδεύονται από σημαντική μείωση των άλλων μορφών απασχόλησης και με δεδομένους τους περιορισμένους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού, υποδηλώνουν αυξημένη συμμετοχή του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό. Μια σειρά παραγόντων δηλαδή συντείνουν στη μετακίνηση μεγαλύτερων τμημάτων του πληθυσμού από το μη οικονομικά ενεργό προς το οικονομικά ενεργό τμήμα.

η μισθωτή απασχόληση μειώνεται ελαφρά (κατά -2,4%), αλλά η ανεργία αυξάνει (κατά 19,6%). Και στις δύο αυτές περιπτώσεις καθώς η μείωση της συνολικής απασχόλησης, στο υπό ανάλυση χρονικό διάστημα, ανέρχεται σε -20,4% για την Ευρυτανία και -20,5% για τη Φωκίδα, καταδεικνύονται ταυτοχρόνως και οι αναδιαρθρώσεις στο εσωτερικό του εργατικού δυναμικού και της δομής της απασχόλησης με την ταχύτερη μείωση των άλλων μορφών απασχόλησης και τη σχετική διαφοροποίηση του ρόλου της αγοράς εργασίας.

Πέραν όμως της ανάλυσης των διαφορών των ρυθμών μεταβολής των δύο αυτών μεγεθών στις τοπικές αγορές εργασίας της χώρας ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ανάλυση της απόκλισης των δύο αυτών ρυθμών μέσα και ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας. Έτσι, στις τοπικές αγορές εργασίας όπου η μισθωτή απασχόληση αυξάνει ταχύτερα από την ανεργία η απόκλιση ανάμεσα στα δύο αυτά μεγέθη κυμαίνεται μεταξύ του 0,1% (Αιτωλοακαρνανία) και του 19,8% (Φλώρινα). Στις τοπικές αγορές εργασίας όπου η ανεργία αυξάνει ταχύτερα σε σχέση με τη μισθωτή απασχόληση η απόκλιση των δύο μεγεθών κυμαίνεται μεταξύ του 2,5% (Κοζάνη) και του 324,4% (Δωδεκάνησα). Στην περίπτωση μάλιστα της Δωδεκανήσου η αύξηση της ανεργίας είναι μεγαλύτερη και σε απόλυτα μεγέθη (11.262 άτομα) από την αντίστοιχη της μισθωτής απασχόλησης (10.840).[33]

33 Αυτή η εξαιρετικά σημαντική αύξηση της ανεργίας στη συγκεκριμένη τοπική αγορά εργασίας παρέχει την ευκαιρία για ένα περαιτέρω σχόλιο πάνω στη λειτουργία της αγοράς εργασίας και στις δυσχέρειες της ανάπτυξης των πολιτικών για την αντιμετώπιση της ανεργίας. Με δεδομένη την αναφορά του πρώτου κεφαλαίου περί ύπαρξης περισσοτέρων της μίας τοπικής αγοράς μέσα στα γεωγραφικά όρια ενός νομού, με δεδομένη δηλαδή την ύπαρξη των κατατμήσεων μέσα στις τοπικές αγορές εργασίας (όπως αναλύονται στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας), στην προκειμένη περίπτωση θα πρέπει να επισημανθεί και η ιδιαιτερότητα του γεωγραφικού παράγοντα, που επιτείνει αυτές τις κατατμήσεις. Κατ' αρχήν θα ήταν ίσως περισσότερο ρεαλιστικό η τοπική αγορά εργασίας της Δωδεκανήσου να θεωρηθεί ως δώδεκα ξεχωριστές τοπικές αγορές εργασίας. Και τούτο καθώς, πέραν των άλλων λόγων, είναι εξαιρετικά δύσκολη η καθημερινή μετάβαση από ένα νησί στο άλλο προκειμένου να λάβει χώρα η μετακίνηση από τον τόπο κατοικίας στον τόπο εργασίας. Ταυτοχρόνως καθώς η γεω-

Περισσότερες ωστόσο πληροφορίες μπορεί να προκύψουν μέσα από την περαιτέρω ανάλυση των ρυθμών μεταβολής των δύο αυτών βασικών μεγεθών. Προς τούτο κατασκευάσθηκε ο πίνακας 5.6 στον οποίο παρουσιάζεται η ταξινόμηση των τοπικών αγορών εργασίας της χώρας με βάση το ρυθμό μεταβολής τόσο της μισθωτής απασχόλησης όσο και της ανεργίας.[34]

Και μόνο από τη μορφή του πίνακα ο έμπειρος αναγνώστης μπορεί να συνάγει μια σειρά διαπιστώσεων. Καθώς το μεγαλύτερο μέρος των τοπικών αγορών εργασίας συγκεντρώνεται στο κάτω μέρος του πίνακα, εκεί όπου τοποθετούνται οι αγορές με χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης, παρέχονται οι πρώτες ενδείξεις των αναμενόμενων διαπιστώσεων.

γραφική κατανομή των υπηρεσιών απασχόλησης (Ευστράτογλου 2005) δεν επιτρέπει την ανάπτυξη όλου του φάσματος των υπηρεσιών σε όλα τα νησιά, αναδεικνύονται πιο ανάγλυφα οι αδυναμίες που εμφανίζονται τόσο στις λειτουργίες των αγορών εργασίας όσο και στις υπηρεσίες απασχόλησης, που εν δυνάμει θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν, έστω και μερικώς, τα αποτελέσματα αυτών των αδυναμιών. Στις νησιωτικές αυτές περιπτώσεις φαίνεται δηλαδή να λειτουργεί ένας διπλός αποκλεισμός, τόσο από πλευράς λειτουργίας της αγοράς εργασίας, καθώς οι γεωγραφικές ιδιαιτερότητες δεν επιτρέπουν την απρόσκοπτη και αποτελεσματική της λειτουργία, όσο και από πλευράς υπηρεσιών απασχόλησης, οι οποίες αδυνατούν να παρέχουν το πλήρες φάσμα των πολιτικών, που εν δυνάμει θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της μη αποτελεσματικής λειτουργίας της αγοράς εργασίας.

34 Ο πίνακας αυτός κατασκευάσθηκε με παρόμοιο τρόπο όπως και οι προγενέστεροι στο κεφάλαιο αυτό. Ειδικότερα με βάση το μέσο ρυθμό μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης, υψηλός ρυθμός μεταβολής θεωρείται αυτός που ξεπερνά κατά 15% το μέσο ρυθμό, δηλαδή αυτός που ξεπερνά το 43,2% και χαμηλός αυτός που υπολείπεται κατά 15%, αυτός δηλαδή που υπολείπεται του 32,0%. Ως μέσες τιμές θεωρούνται αυτές που κυμαίνονται ανάμεσα στις δύο αυτές τιμές. Κατά παρόμοιο τρόπο ως υψηλός ρυθμός μεταβολής της ανεργίας θεωρείται αυτός που ξεπερνά κατά 15% το μέσο ρυθμό μεταβολής, δηλαδή αυτός που ξεπερνά το 73,0% ενώ ως χαμηλός αυτός που υπολείπεται κατά 15% του μέσου ρυθμού, και πιο συγκεκριμένα υπολείπεται του 54,0%. Ως μέσες τιμές θεωρούνται αυτές που κυμαίνονται ανάμεσα στις δύο αυτές τιμές.

Πίνακας 5.6

Ταξινόμηση τοπικών αγορών εργασίας με βάση το ρυθμό μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης και της ανεργίας στο διάστημα 1991-2001

Ρυθμός Μεταβολής Μισθωτής Απασχόλησης /Ανεργίας	**Υψηλός >73,0%**	**Μέσος 54,0-73,0%**	**Χαμηλός <54,0%**	**Αριθμός**
Υψηλός >43,2%	Ξάνθης Ροδόπης Ζακύνθου Κεφαλληνίας Αργολίδας Κυκλάδων Ηρακλείου Λασιθίου Ρεθύμνου Χανίων	Λακωνίας	Έβρου Κορινθίας Λέσβου	**14**
Μέσος 43,2 – 32,0%	Θεσσαλονίκης Σάμου	Λάρισας	Πέλλας Φλώρινας Ιωαννίνων Λευκάδας Φθιώτιδας Μεσσηνίας Χίου	**10**
Χαμηλός <32,0%	Δράμας Κιλκίς Σερρών Χαλκιδικής Αγίου Όρους Καστοριάς Καρδίτσας Κέρκυρας Αχαΐας Ηλείας Ανατ. Αττικής Δωδεκανήσου	Καβάλας Πιερίας Μαγνησίας	Ημαθίας Γρεβενών Κοζάνης Άρτας Θεσπρωτίας Πρέβεζας Τρικάλων	**29**
Σύνολο	**24**	**5**	**24**	**53**

Κατά παρόμοιο τρόπο μπορεί να συναχθούν τα πρώτα συμπεράσματα από τον αριθμό των τοπικών αγορών εργασίας που τοποθετούνται, με βάση τη σχετική ταξινόμηση, στο αριστερό μέρος του πίνακα και ειδικότερα στη στήλη με τον υψηλό ρυθμό μεταβολής της ανεργίας. Ο συνδυασμός αυτών των δύο καταστάσεων επιτρέπει τη συναγωγή των πρώτων διαπιστώσεων.

Πιο συγκεκριμένα όμως ως προς το ρυθμό μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης εμφανίζονται 14 τοπικές αγορές εργασίας με υψηλό, 10 με μέσο και 29 με χαμηλό. Ως προς το ρυθμό μεταβολής της ανεργίας οι καταστάσεις φαίνονται πιο ισορροπημένες καθώς 24 τοπικές αγορές εμφανίζουν υψηλό ρυθμό μεταβολής, 5 μέσο και 24 χαμηλό.

Ειδικότερα, μια πρώτη σειρά διαπιστώσεων αφορά τις τοπικές αγορές εργασίας που εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς αύξησης της μισθωτής απασχόλησης. Μία μικρή μόνο υπο-ομάδα (Έβρος, Κόρινθος, Λέσβος) αυτής της κατηγορίας φαίνεται να βρίσκεται μέσα σ' ένα ενάρετο, θα μπορούσε να ειπωθεί, κύκλο της οικονομίας, που χαρακτηρίζεται από ταυτόχρονη παρουσία υψηλών ρυθμών αύξησης της μισθωτής απασχόλησης και χαμηλών ρυθμών αύξησης της ανεργίας. Στην περίπτωση αυτή, πέραν των άλλων θετικών οικονομικών εξελίξεων, η αγορά εργασίας φαίνεται να επιτελεί πιο αποτελεσματικά την κατανεμητική της λειτουργία.[35] Η μεγάλη υπο-ομάδα αυτής της κατηγορίας αφορά τις τοπικές αγορές εργασίας, που εμφανίζουν ταυτοχρόνως, υψηλούς ρυθμούς μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης και της ανεργίας.[36] Το γεγονός αυτό, που είναι συνηθισμένο σε χώρες με χαμηλούς δείκτες συμμετοχής και υποδηλώνει, όπως ήδη αναφέρθηκε, μια μετακίνηση από το οικονομικά μη ενεργό στο ενεργό τμήμα του πληθυσμού, σηματοδοτεί μια αύξηση των δεικτών συμμετοχής,

35 Με αφορμή το σχόλιο αυτό κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι δεν πρέπει να δίδεται η εντύπωση ότι η εμφάνιση υψηλής και παρατεταμένης ανεργίας οφείλεται αποκλειστικά στη μη ικανοποιητική λειτουργία της αγοράς εργασίας, αλλά κυρίως σε ευρύτερους οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Για μια συστηματική ενασχόληση με τα ζητήματα της ανεργίας ο ενδιαφερόμενος, μεταξύ άλλων, μπορεί να ανατρέξει και στην εξαιρετικά σημαντική εργασία του Δεδουσόπουλου (2000).

36 Και εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι η ταυτόχρονη αύξηση της απασχόλησης και της ανεργίας, κάτω από μια σειρά προϋποθέσεων, μπορεί να συμβεί. Το γεγονός αυτό, προκαλεί πολλές φορές ιδιαίτερες συγχύσεις κυρίως στα Μέσα Ενημέρωσης και σε ενδιαφερόμενους για τις εξελίξεις της ανεργίας. Για μια σύντομη ενασχόληση με τα σχετικά ζητήματα ο ενδιαφερόμενος μπορεί μεταξύ άλλων να ανατρέξει στο Ευστράτογλου 2005β.

και κάτω από μια σειρά προϋποθέσεων, θα μπορούσε να αξιολογηθεί και ως θετική εξέλιξη. Στην υπο-ομάδα αυτή κυριαρχούν οι νησιωτικές αγορές καθώς περιλαμβάνονται όλες οι αγορές της Κρήτης, οι αγορές Ζακύνθου και Κεφαλονιάς καθώς και αυτή των Κυκλάδων. Περιλαμβάνονται επίσης αυτές της Ροδόπης, της Ξάνθης και της Αργολίδας. Τέλος, μία μόνο τοπική αγορά εργασίας (Λακωνία) φαίνεται να εμφανίζει ταυτοχρόνως υψηλούς ρυθμούς αύξησης της μισθωτής απασχόλησης και μέσους ρυθμούς αύξησης της ανεργίας.

Στη δεύτερη κατηγορία των τοπικών αγορών εργασίας με μέσους ρυθμούς αύξησης της μισθωτής απασχόλησης συναντώνται μόνο δύο αγορές (Θεσσαλονίκη και Σάμος) με υψηλούς ρυθμούς αύξησης της ανεργίας και μία μόνο αγορά (Λάρισα) με μέσο ρυθμό. Ο κύριος όγκος των αγορών αυτής της κατηγορίας εμφανίζει χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της ανεργίας και μπορεί να ειπωθεί πως διαμορφώνει μια ετερόκλητη, με βάση τα χαρακτηριστικά της, υπο-ομάδα αγορών, που περιλαμβάνει τόσο ορεινές όσο και νησιωτικές περιοχές.

Τέλος, στην τρίτη κατηγορία των τοπικών αγορών εργασίας που εμφανίζουν χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης συγκεντρώνεται ένας ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός (31). Ένα τμήμα εξ αυτών (13) εμφανίζει υψηλούς ρυθμούς αύξησης της ανεργίας καταδεικνύοντας τις σημαντικές διαφοροποιήσεις που επέρχονται στο εσωτερικό των τοπικών αγορών εργασίας αναδεικνύοντας ταυτοχρόνως και τον αυξημένο και διαφοροποιημένο ρόλο τόσο της αγοράς εργασίας όσο όμως και των υπηρεσιών απασχόλησης. Την ομάδα αυτή απαρτίζουν αγορές που καλύπτουν ένα μεγάλο τμήμα της επικράτειας με έμφαση στη Βόρεια Ελλάδα αλλά και σε άλλες νησιωτικές και λοιπές περιοχές. Ένα άλλο μικρότερο τμήμα, τριών τοπικών αγορών (Καβάλα, Πιερία, Μαγνησία), εμφανίζει μέσους ρυθμούς αύξησης της ανεργίας, ενώ το μεγαλύτερο μέρος αυτής της κατηγορίας, αποτελούμενο από δεκατέσσερις τοπικές

αγορές εμφανίζει ταυτοχρόνως, χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της μισθωτής απασχόλησης με χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της ανεργίας. Η ομάδα αυτή καλύπτει το σύνολο σχεδόν της ηπειρωτικής επικράτειας (δεν περιλαμβάνει δηλαδή νησιωτικές περιοχές), με έμφαση στις ορεινές περιοχές, αλλά περιλαμβάνει και την Αθήνα, την πιο αναπτυγμένη ποσοτικά και ποιοτικά (με την έννοια του πιο αναπτυγμένου καταμερισμού της εργασίας) τοπική αγορά εργασίας στη χώρα.

Η ανάλυση που προηγήθηκε οδηγεί σε διαπιστώσεις σχετικά με μια μεγάλη ποικιλία συνδυασμών, που αφορούν τους ρυθμούς μεταβολής μισθωτής απασχόλησης και ανεργίας. Υψηλοί ρυθμοί μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης συνδυάζονται με χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της ανεργίας, καταδεικνύοντας ένα σχετικό δυναμισμό των τοπικών οικονομιών, αλλά και την ύπαρξη διεργασιών και ανακατατάξεων των μορφών απασχόλησης. Στον αντίποδα των παραπάνω, χαμηλοί ρυθμοί αύξησης της μισθωτής απασχόλησης συνδυάζονται με υψηλούς ρυθμούς αύξησης της ανεργίας, οδηγώντας σε εκ διαμέτρου αντίθετες διαπιστώσεις, σχετικά με την αδυναμία των τοπικών οικονομικών να δημιουργήσουν θέσεις απασχόλησης (και συνεπώς και μισθωτή απασχόληση). Ανάμεσά τους, μια πληθώρα συνδυασμών, που εκτός από τις τοπικές ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά των τοπικών οικονομιών και συστημάτων, καταδεικνύουν τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους οι τοπικές αγορές εργασίας αντιδρούν στις ευρύτερες τάσεις και ενσωματώνονται στον εθνικό και διεθνή καταμερισμό της εργασίας.

Παράρτημα

Πίνακας Π.5.1

Μεταβολές Πληθυσμού άνω των 10 ετών 1991-2001

Περιφέρειες/Νομοί	1991	2001	Μεταβολή	% Μεταβολή
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	**486.467**	**545.147**	**58.680**	**12,1**
Δράμας	84.220	91.567	7.347	8,7
Εβρου	118.947	135.760	16.813	14,1
Καβάλας	119.625	127.248	7.623	6,4
Ξάνθης	75.355	90.037	14.682	19,5
Ροδόπης	88.320	100.535	12.215	13,8
Κεντρική Μακεδονία	**1.497.237**	**1.684.619**	**187.382**	**12,5**
Ημαθίας	121.419	127.073	5.654	4,7
Θεσσαλονίκης	831.706	972.871	141.165	17,0
Κιλκίς	70.597	78.293	7.696	10,9
Πέλλας	120.081	128.551	8.470	7,1
Πιερίας	101.192	112.518	11.326	11,2
Σερρών	170.180	176.793	6.613	3,9
Χαλκιδικής	80.527	86.559	6.032	7,5
Αγίου Όρου	1.535	1.961	426	27,8
Δυτική Μακεδονία	**252.263**	**263.568**	**11.305**	**4,5**
Γρεβενών	32.627	29.709	-2.918	-8,9
Καστοριάς	45.420	48.463	3.043	6,7
Κοζάνης	128.564	137.121	8.557	6,7
Φλώρινας	45.652	48.275	2.623	5,7
Ήπειρος	**297.195**	**306.254**	**9.059**	**3,0**
Άρτας	69.140	67.189	-1.951	-2,8
Θεσπρωτίας	38.173	39.318	1.145	3,0
Ιωαννίνων	138.855	147.275	8.420	6,1
Πρέβεζας	51.027	52.472	1.445	2,8
Θεσσαλία	**637.922**	**665.768**	**27.846**	**4,4**
Καρδίτσας	111.370	108.889	-2.481	-2,2
Λάρισας	233.218	252.414	19.196	8,2

Μαγνησίας	172.642	184.676	12.034	7,0
Τρικάλων	120.692	119.789	-903	-0,7
Ιόνια Νησιά	**170.600**	**189.218**	**18.618**	**10,9**
Ζακύνθου	28.391	34.533	6.142	21,6
Κέρκυρας	95.017	100.760	5.743	6,0
Κεφαλονιάς	28.669	34.028	5.359	18,7
Λευκάδας	18.523	19.897	1.374	7,4
Δυτική Ελλάδα	**608.959**	**646.912**	**37.953**	**6,2**
Αιτωλοακαρνανίας	196.324	194.983	-1.341	-0,7
Αχαΐας	257.521	286.514	28.993	11,3
Ηλείας	155.114	165.415	10.301	6,6
Στερεά Ελλάδα	**507.429**	**505.366**	**-2.063**	**-0,4**
Βοιωτίας	115.423	112.196	-3.227	-2,8
Εύβοιας	180.257	186.707	6.450	3,6
Ευρυτανίας	21.558	17.790	-3.768	-17,5
Φθιώτιδας	150.680	154.065	3.385	2,2
Φωκίδας	39.511	34.608	-4.903	-12,4
Αττική	**3.096.552**	**3.534.362**	**437.810**	**14,1**
Αθηνών	2.277.377	2.553.059	275.682	12,1
Ανατολικής Αττικής	255.414	346.513	91.099	35,7
Δυτικής Αττικής	105.732	131.398	25.666	24,3
Πειραιώς	458.029	503.392	45.363	9,9
Πελοπόννησος	**532.432**	**541.468**	**9.036**	**1,7**
Αργολίδας	84.462	92.425	7.963	9,4
Αρκαδίας	92.329	82.952	-9.377	-10,2
Κορινθίας	124.265	130.291	6.026	4,8
Λακωνίας	84.282	84.622	340	0,4
Μεσσηνίας	147.094	151.178	4.084	2,8
Βόρειο Αιγαίο	**167.163**	**185.635**	**18.472**	**11,1**
Λέσβου	88.462	97.847	9.385	10,6
Σάμου	35.265	39.807	4.542	12,9
Χίου	43.436	47.981	4.545	10,5
Νότιο Αιγαίο	**216.559**	**263.564**	**47.005**	**21,7**
Δωδεκανήσου	134.786	165.597	30.811	22,9

Κυκλάδων	81.773	97.967	16.194	19,8
Κρήτη	**463.384**	**527.712**	64.328	13,9
Ηρακλείου	226.346	258.286	31.940	14,1
Λασιθίου	62.155	67.885	5.730	9,2
Ρεθύμνου	60.372	69.479	9.107	15,1
Χανίων	114.511	132.062	17.551	15,3
Σύνολο Χώρας	**8.934.162**	**9.859.593**	**925.431**	**10,4**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Πίνακας Π.5.2

Μεταβολές Εργατικού Δυναμικού άνω των 15 ετών Σύνολο χώρας 1991-2001

Περιφέρειες/Νομοί	**1991**	**2001**	**Μεταβολή**	**% Μεταβ.**
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	**215.655**	**243.152**	**27497**	**12,8**
Δράμας	35.691	38.775	3084	8,6
Έβρου	51.889	57.245	5356	10,3
Καβάλας	51.094	56.001	4907	9,6
Ξάνθης	34.871	42.442	7571	21,7
Ροδόπης	42.110	48.689	6579	15,6
Κεντρική Μακεδονία	**673.030**	**787.807**	**114777**	**17,1**
Ημαθίας	54.901	59.351	4450	8,1
Θεσσαλονίκης	371.868	469.187	97319	26,2
Κιλκίς	32.133	33.279	1146	3,6
Πέλλας	56.574	60.226	3652	6,5
Πιερίας	46.104	51.525	5421	11,8
Σερρών	77.704	75.302	-2402	-3,1
Χαλκιδικής	33.214	38.552	5338	16,1
Αγίου Όρους	532	385	-147	-27,6
Δυτική Μακεδονία	**103.498**	**112.162**	**8664**	**8,4**
Γρεβενών	13.328	12.157	-1171	-8,8
Καστοριάς	20.444	22.486	2042	10,0
Κοζάνης	50.915	57.033	6118	12,0

Φλώρινας	18.841	20.486	1645	8,7
Ήπειρος	**123.835**	**130.349**	**6514**	**5,3**
Άρτας	27.666	27.318	-348	-1,3
Θεσπρωτίας	16.080	17.374	1294	8,0
Ιωαννίνων	57.399	62.293	4894	8,5
Πρέβεζας	22.690	23.364	674	3,0
Θεσσαλία	**265.008**	**298.487**	**33479**	**12,6**
Καρδίτσας	44.734	47.631	2897	6,5
Λάρισας	102.324	117.542	15218	14,9
Μαγνησίας	69.103	80.963	11860	17,2
Τρικάλων	48.847	52.351	3504	7,2
Ιόνια Νησιά	**73.657**	**85.215**	**11558**	**15,7**
Ζακύνθου	12.146	17.158	5012	41,3
Κέρκυρας	41.310	45.978	4668	11,3
Κεφαλονιάς	12.427	14.015	1588	12,8
Λευκάδας	7.774	8.064	290	3,7
Δυτική Ελλάδα	**261.116**	**281.487**	**20371**	**7,8**
Αιτωλοακαρνανίας	84.983	84.058	-925	-1,1
Αχαΐας	111.086	126.962	15876	14,3
Ηλείας	65.047	70.467	5420	8,3
Στερεά Ελλάδα	**210.825**	**222.426**	**11601**	**5,5**
Βοιωτίας	50.550	54.117	3567	7,1
Εύβοιας	73.669	79.943	6274	8,5
Ευρυτανίας	8.840	7.138	-1702	-19,3
Φθιώτιδας	61.926	68.048	6122	9,9
Φωκίδας	15.840	13.180	-2660	-16,8
Αττική	**1.347.966**	**1.744.943**	**396977**	**29,5**
Αθηνών	1.012.925	1.286.051	273126	27,0
Ανατολικής Αττικής	11.1209	170.838	59629	53,6
Δυτικής Αττικής	44.832	61.806	16974	37,9
Πειραιώς	179.000	226.248	47248	26,4
Πελοπόννησος	**234.483**	**246.351**	**11868**	**5,1**
Αργολίδας	39.720	44.997	5277	13,3
Αρκαδίας	39.755	32.983	-6772	-17,0

Κορινθίας	53.834	62.890	9056	16,8
Λακωνίας	37.513	38.845	1332	3,6
Μεσσηνίας	63.661	66.636	2975	4,7
Βόρειο Αιγαίο	**59.858**	**73.375**	**13517**	**22,6**
Λέσβου	31.596	39.985	8389	26,6
Σάμου	13.763	15.829	2066	15,0
Χίου	14.499	17.561	3062	21,1
Νότιο Αιγαίο	**94.033**	**125.648**	**31615**	**33,6**
Δωδεκανήσου	60.759	81.420	20661	34,0
Κυκλάδων	33.274	44.228	10954	32,9
Κρήτη	**209.755**	**258.727**	**48972**	**23,3**
Ηρακλείου	102.770	128.883	26113	25,4
Λασιθίου	29.234	33.550	4316	14,8
Ρεθύμνου	27.150	33.280	6130	22,6
Χανίων	50.601	63.014	12413	24,5
Σύνολο Χώρας	**3.872.719**	**4.610.129**	**737410**	**19,0**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Πίνακας Π.5.3

Μεταβολές απασχόλησης άνω των 15 ετών. Σύνολο χώρας 1991-2001

Περιφέρειες/Νομοί	1991	2001	Μεταβολή	% Μεταβ.
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	**198.944**	**214.981**	**16.037**	**8,1**
Δράμας	32.237	31.797	-440	-1,4
Έβρου	47.965	52.321	4.356	9,1
Καβάλας	46.927	49.465	2.538	5,4
Ξάνθης	32.013	36.901	4.888	15,3
Ροδόπης	39.802	44.497	4.695	11,8
Κεντρική Μακεδονία	**622.253**	**696.048**	**73.795**	**11,9**
Ημαθίας	49.473	51.560	2.087	4,2
Θεσσαλονίκης	343.668	416.332	72.664	21,1
Κιλκίς	29.940	28.460	-1.480	-4,9
Πέλλας	52.044	53.779	1.735	3,3
Πιερίας	42.737	45.915	3.178	7,4

Σερρών	72.749	65.180	-7.569	-10,4
Χαλκιδικής	31.113	34.448	3.335	10,7
Αγίου Όρους	529	374	-155	-29,3
Δυτική Μακεδονία	**90.742**	**93.979**	**3.237**	**3,6**
Γρεβενών	11.790	10.497	-1.293	-11,0
Καστοριάς	17.984	17.188	-796	-4,4
Κοζάνης	44.369	48.501	4.132	9,3
Φλώρινας	16.599	17.793	1.194	7,2
Ήπειρος	**110.905**	**114.422**	**3.517**	**3,2**
Άρτας	24.916	24.163	-753	-3,0
Θεσπρωτίας	14.466	15.374	908	6,3
Ιωαννίνων	50.926	54.495	3.569	7,0
Πρέβεζας	20.597	20.390	-207	-1,0
Θεσσαλία	**244.747**	**266.453**	**21.706**	**8,9**
Καρδίτσας	41.687	41.357	-330	-0,8
Λάρισας	95.118	106.430	11.312	11,9
Μαγνησίας	63.052	71.490	8.438	13,4
Τρικάλων	44.890	47.176	2.286	5,1
Ιόνια Νησιά	**68.888**	**72.640**	**3.752**	**5,4**
Ζακύνθου	11.195	14.558	3.363	30,0
Κέρκυρας	38.848	38.528	-320	-0,8
Κεφαλονιάς	11.609	12.232	623	5,4
Λευκάδας	7.236	7.322	86	1,2
Δυτική Ελλάδα	**237.138**	**238.823**	**1.685**	**0,7**
Αιτωλοακαρνανίας	76.909	73.504	-3.405	-4,4
Αχαΐας	100.307	106.709	6402	6,4
Ηλείας	59.922	58.610	-1.312	-2,2
Στερεά Ελλάδα	**192.567**	**198.106**	**5.539**	**2,9**
Βοιωτίας	46.787	48.373	1.586	3,4
Εύβοιας	66.533	70.748	4.215	6,3
Ευρυτανίας	7.875	6.283	-1.592	-20,2
Φθιώτιδας	56.941	61.207	4.266	7,5
Φωκίδας	14.431	11.495	-2.936	-20,3
Αττική	**1.234.868**	**1.579.160**	**344.292**	**27,9**
Αθηνών	930.447	1.170.757	240.310	25,8
Ανατολικής Αττικής	102.756	154.090	51.334	50,0
Δυτικής Αττικής	40.573	54.175	13.602	33,5
Πειραιώς	161.092	200.138	39.046	24,2
Πελοπόννησος	**218.861**	**223.402**	**4.541**	**2,1**
Αργολίδας	37.303	40.275	2.972	8,0

Αρκαδίας	36.889	29.694	-7195	-19,5
Κορινθίας	49.960	57.680	7.720	15,5
Λακωνίας	35.747	36.091	344	1,0
Μεσσηνίας	58.962	59.662	700	1,2
Βόρειο Αιγαίο	**54.878**	**65.791**	**10.913**	**19,9**
Λέσβου	29.013	36.029	7.016	24,2
Σάμου	12.908	14.248	1.340	10,4
Χίου	12.957	15.514	2.557	19,7
Νότιο Αιγαίο	**88.860**	**106.827**	**17.967**	**20,2**
Δωδεκανήσου	57.591	66.990	9.399	16,3
Κυκλάδων	31.269	39.837	8.568	27,4
Κρήτη	**198.260**	**231.317**	**33.057**	**16,7**
Ηρακλείου	96.808	115.217	18.409	19,0
Λασιθίου	28.115	30.006	1.891	6,7
Ρεθύμνου	25.844	29.676	3.832	14,8
Χανίων	47.493	56.418	8.925	18,8
Σύνολο Χώρας	**3.561.911**	**4.102.091**	**540.180**	**15,2**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Πίνακας Π.5.4

Μεταβολές ανεργίας άνω των 15 ετών . Σύνολο χώρας 1991-2001

Περιφέρειες/Νομοί	1991	2001	Μεταβολή	% Μεταβ.
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	**16.711**	**28.171**	**11.460**	**68,6**
Δράμας	3.454	6.978	3.524	102,0
Έβρου	3.924	4.924	1.000	25,5
Καβάλας	4.167	6.536	2.369	56,9
Ξάνθης	2.858	5.541	2.683	93,9
Ροδόπης	2.308	4.192	1.884	81,6
Κεντρική Μακεδονία	**50.777**	**91.759**	**40.982**	**80,7**
Ημαθίας	5.428	7.791	2.363	43,5
Θεσσαλονίκης	28.200	52.855	24.655	87,4
Κιλκίς	2.193	4.819	2.626	119,7
Πέλλας	4.530	6.447	1.917	42,3
Πιερίας	3.367	5.610	2.243	66,6
Σερρών	4.955	10.122	5.167	104,3
Χαλκιδικής	2.101	4.104	2.003	95,3

Αγίου Όρους	3	11	8	266,7
Δυτική Μακεδονία	**12.756**	**18.183**	**5.427**	**42,5**
Γρεβενών	1.508	1.660	152	10,1
Καστοριάς	2.460	5.298	2.838	115,4
Κοζάνης	6.546	8.532	1.986	30,3
Φλώρινας	2.242	2.693	451	20,1
Ήπειρος	**12.930**	**15.927**	**2.997**	**23,2**
Άρτας	2.750	3.155	405	14,7
Θεσπρωτίας	1.614	2.000	386	23,9
Ιωαννίνων	6.473	7.798	1.325	20,5
Πρέβεζας	2.093	2.974	881	42,1
Θεσσαλία	**20.261**	**32.034**	**11.773**	**58,1**
Καρδίτσας	3.047	6.274	3.227	105,9
Λάρισας	7.206	11.112	3.906	54,2
Μαγνησίας	6.051	9.473	3.422	56,6
Τρικάλων	3.957	5.175	1.218	30,8
Ιόνια Νησιά	**4.769**	**12.575**	**7.806**	**163,7**
Ζακύνθου	951	2.600	1.649	173,4
Κέρκυρας	2.462	7.450	4.988	202,6
Κεφαλονιάς	818	1.783	965	118,0
Λευκάδας	538	742	204	37,9
Δυτική Ελλάδα	**23.978**	**42.664**	**18.686**	**77,9**
Αιτωλοακαρνανίας	8.074	10.554	2.480	30,7
Αχαΐας	10.779	20.253	9.474	87,9
Ηλείας	5.125	11.857	6.732	131,4
Στερεά Ελλάδα	**18.258**	**24.320**	**6.062**	**33,2**
Βοιωτίας	3.763	5.744	1.981	52,6
Εύβοιας	7.136	9.195	2.059	28,9
Ευρυτανίας	965	855	-110	-11,4
Φθιώτιδας	4.985	6.841	1.856	37,2
Φωκίδας	1.409	1.685	276	19,6
Αττική	**113.098**	**165.783**	**52.685**	**46,6**
Αθηνών	82.478	115.294	32.816	39,8
Ανατολικής Αττικής	8.453	16.748	8.295	98,1
Δυτικής Αττικής	4.259	7.631	3.372	79,2
Πειραιώς	17.908	26.110	8.202	45,8
Πελοπόννησος	**15.622**	**22.949**	**7.327**	**46,9**
Αργολίδας	2.417	4.722	2.305	95,4
Αρκαδίας	2.866	3.289	423	14,8
Κορινθίας	3.874	5.210	1.336	34,5

Λακωνίας	1.766	2.754	988	55,9
Μεσσηνίας	4.699	6.974	2.275	48,4
Βόρειο Αιγαίο	**4.980**	**7.584**	**2.604**	**52,3**
Λέσβου	2.583	3.956	1.373	53,2
Σάμου	855	1.581	726	84,9
Χίου	1.542	2.047	505	32,7
Νότιο Αιγαίο	**5.173**	**18.821**	**13.648**	**263,8**
Δωδεκανήσου	3.168	14.430	11.262	355,5
Κυκλάδων	2.005	4.391	2.386	119,0
Κρήτη	**11.495**	**27.410**	**15.915**	**138,5**
Ηρακλείου	5.962	13.666	7.704	129,2
Λασιθίου	1.119	3.544	2.425	216,7
Ρεθύμνου	1.306	3.604	2.298	176,0
Χανίων	3.108	6.596	3.488	112,2
Σύνολο Χώρας	**310.808**	**508.180**	**197.372**	**63,5**

6
ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΣΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

6.1. Εισαγωγή

Μετά την ανάλυση των ποσοτικών διαστάσεων των τοπικών αγορών εργασίας και την παρουσίαση μιας σειράς αρχικών ερμηνευτικών υποθέσεων σχετικών μ' αυτές, που έλαβε χώρα στο προηγούμενο κεφάλαιο, στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου επιχειρείται η διερεύνηση δύο βασικών χαρακτηριστικών της ποσότητας εργασίας, που διέρχεται διά μέσου της αγοράς. Αυτών του φύλου και του επαγγέλματος. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά φωτίζουν ένα σημαντικό μέρος των εξελίξεων γύρω από τις τοπικές αγορές εργασίας και συνδέονται τόσο με τις ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις όσο και ειδικότερα με αυτές, οι οποίες αφορούν τον συγκεκριμένο καταμερισμό της εργασίας μέσα και ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας.

Το φύλο, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, σε διάφορα επιστημονικά πεδία (οικονομικά της εργασίας, κοινωνιολογία της εργασίας και της εκπαίδευσης, κ.ά.), έχει λειτουργήσει ως βασικός ερμηνευτικός παράγοντας σε μία σειρά εξελίξεων και φαινομένων που συνδέονται με την απασχόληση και την αγορά εργασίας. Η ερμηνευτική του αυτή ικανότητα συνδέεται με το γεγονός ότι παρέχει σημαντικές πληροφορίες που φωτίζουν μια σειρά εξελίξεων στο οικονομικό αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Ειδικότερα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το φύλο συνιστά ένα σημαντικό ερμηνευτικό παράγοντα των εξελίξεων στις αγορές εργασίας, αλλά ο βαθμός και οι μορφές των κατά φύλο διαφοροποιήσεων αντικατοπτρίζουν από τη μία πλευρά τα διάφορα οργανωτικά συστήματα και τις θεσμικές προϋποθέσεις λειτουργίας των αγορών εργασίας και από την άλλη τα πρότυπα ανάπτυξης των σχέσεων των δύο φύλων στις ευρωπαϊκές κοινωνίες.[1]

Κύριο χαρακτηριστικό των κατά φύλο διερευνήσεων είναι η αναζήτηση του ιδιαίτερου ρόλου των γυναικών. Τούτο δεν είναι διόλου τυχαίο καθώς τις τελευταίες δεκαετίες σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο έχει λάβει χώρα μια σημαντική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στη δομή της απασχόλησης και στην αγορά εργασίας. Η αύξηση αυτή συνδέεται ασφαλώς με κοινωνικές εξελίξεις, οι οποίες αφορούν το ρόλο της γυναίκας και τις διαδικασίες ενσωμάτωσής της στο σύγχρονο γίγνεσθαι αλλά και με οικονομικές, που ευνοούν ή αποθαρρύνουν, διευκολύνουν ή κατά περίσταση δυσχεραίνουν αυτή τη συμμετοχή.[2] Σε οικονομικό επίπεδο η αύξηση αυτή συνδέεται με την ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα αλλά και την εμφάνιση και κυριαρχία ευέλικτων μορφών απασχόλησης και ειδικότερα της μερικής απασχόλησης.

Αυτές οι μεταβολές στη συμμετοχή των γυναικών μπορεί στην αρχή να συνδέονταν αμιγώς με οικονομικούς παράγοντες και ειδικότερα

1 Χαρακτηριστικό μπορεί να θεωρηθεί το παράδειγμα της συμμετοχής των γυναικών στη μερική απασχόληση, η οποία, ειρήσθω εν παρόδω, είναι εξαιρετικά περιορισμένη στην Ελλάδα. Ο βαθμός συμμετοχής των γυναικών αλλά και τα χαρακτηριστικά της συνδέονται με τις υπάρχουσες ευκαιρίες (με τη ζήτηση για θέσεις εργασίας μερικής απασχόλησης) αλλά και με το αν η μερική απασχόληση γίνεται αντιληπτή ως ευκαιριακή και περιθωριακή ή ως πλήρως ρυθμισμένη και προστατευμένη μορφή απασχόλησης. Συνδέεται επίσης με το ρόλο των γυναικών μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία γενικότερα, υπό το πρίσμα του κατά πόσο η γυναίκα συνιστά κύριο ή δευτερεύοντα παράγοντα στη διασφάλιση του οικογενειακού εισοδήματος..

2 Αυτή η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στις ευρωπαϊκές αγορές εργασίας και τα ζητήματα που συνδέονται μαζί της οδήγησαν, κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1990, στην ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στην ευρωπαϊκή στρατηγική για την απασχόληση με αποτέλεσμα την αύξηση της ορατότητας των γυναικών στις εθνικές πολιτικές απασχόλησης και τη βελτίωση των προοπτικών τους στην αγορά εργασίας (Καραμεσίνη 2005).

με μεταβολές στη ζήτηση εργασίας αλλά διαχρονικά η συμμετοχή αυτή γίνεται ανεξάρτητη τόσο από τις τρέχουσες εξελίξεις και μεταβολές στις αγορές εργασίας και στη δομή της απασχόλησης όσο και από τις εφαρμοζόμενες κατά καιρούς πολιτικές απασχόλησης και συνιστά μια ιδιαίτερη δυναμική με έντονα τα κοινωνικά της χαρακτηριστικά (Rubery, Smith και Fagan, 1999:13). Παρά τις σημαντικές αυτές τάσεις αναδιάρθρωσης που έχουν λάβει χώρα στις ευρωπαϊκές οικονομίες και αγορές εργασίας, το φύλο εξακολουθεί να παραμένει βασικός παράγων στην ανάπτυξη των στρατηγικών των εργοδοτών σε οργανωτικό επίπεδο. Ωστόσο, ο ρόλος του έχει γίνει περισσότερο σύνθετος με αυξανόμενη παρουσία των γυναικών σε θέσεις υψηλές και καλά αμειβόμενες και περισσότερους άνδρες να εγκλωβίζονται σε ανασφαλείς και μη σταθερές θέσεις εργασίας και ανεργία. Με όρους κατατμήσεων δηλαδή, περισσότερες γυναίκες εντοπίζονται στο πρωτεύον τμήμα των αγορών εργασίας, περιορίζοντας ταυτοχρόνως τη συμμετοχή τους στα χαμηλότερα τμήματα και αντίστοιχα περισσότεροι άνδρες εντοπίζονται στα χαμηλότερα τμήματα των αγορών εργασίας περιορίζοντας τη συμμετοχή τους στο πρωτεύον και εν γένει στα ανώτερα τμήματα.[3]

Ως προς το επάγγελμα,[4] θα πρέπει να επισημανθεί ότι η σημασία

3 Τούτο με τη σειρά του σηματοδοτεί μια σημαντική διαφοροποίηση των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών των τμημάτων των αγορών εργασίας μαζί με μια ταυτόχρονη διαφοροποίηση των ορίων τους.

4 Γύρω από την έννοια του επαγγέλματος υπάρχει μια μεγάλη και συνεχιζόμενη συζήτηση στην οποία εμπλέκονται διάφορα επιστημονικά πεδία. Χωρίς να επιθυμείται η συστηματική ενασχόληση με τα σχετικά ζητήματα και απλώς για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί η επισήμανση (Boston, 1980) ότι κάθε προσπάθεια αποσαφήνισης και ορισμού της έννοιας του επαγγέλματος θα προσδιορίζεται από τους στόχους και τα κριτήρια του ορισμού. Σε γενικές γραμμές, είναι δυνατό να ειπωθεί ότι επάγγελμα είναι η εργασία που ένα άτομο επιτελεί (Weeks, 1980:89). Πιο συγκεκριμένα, ως επάγγελμα μπορεί να θεωρηθεί το είδος της εργασίας, που το άτομο επιτελεί και για το οποίο αμείβεται, λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών, κάτω από τις οποίες η εργασία υφίσταται. Ακόμη και η υιοθέτηση ενός τόσο απλού ορισμού εγείρει σοβαρά προβλήματα καθώς το επάγγελμα είναι-κάτι περισσότερο από το είδος (ή τον τίτλο) μιας εργασίας. Και τούτο, γιατί, εάν εθεωρείτο ότι η εργασία κάθε εργαζομένου συνιστούσε ένα επάγγελμα, η έννοια του τελευταίου θα απομονωνόταν από τα ιδιαίτερα και διακριτά χαρακτηριστικά της

του παραμένει πάντα επίκαιρη στην οικονομική ανάλυση καθώς οι επαγγελματικές δομές παρέχουν σημαντικά πλεονεκτήματα στη χρησιμοποίησή τους ως αναλυτικές μήτρες, τόσο στην ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών, που εμφανίζονται στις αγορές εργασίας, όσο και στην ανάλυση βασικών κοινωνικών χαρακτηριστικών, όπως η ταξική δομή, η κοινωνική κινητικότητα κ.ά.[5] Στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, οι συζητήσεις γύρω από τον καταμερισμό της εργασίας εστιάζονται συχνά στις επαγγελματικές δομές. Η επικέντρωση της προσοχής στις τελευταίες δεν είναι τυχαία, καθώς τα επαγγέλματα αντανακλούν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της βιομηχανικής ανάπτυξης ενώ ταυτοχρόνως επιτρέπουν με μεγαλύτερη σαφήνεια τη διάκριση των κοινωνικών και οικονομικών διαφοροποιήσεων των ποικίλων ομάδων του πληθυσμού.

Αυτή η υψηλή ερμηνευτική ικανότητα του επαγγέλματος, και πιο συγκεκριμένα της επαγγελματικής δομής της απασχόλησης, την καθιστά ιδιαίτερα δημοφιλή και διαδεδομένη στην ευρύτερη οικονομική ανάλυση. Πολλές φορές μάλιστα η επαγγελματική διάρθρωση της απασχόλησης θεωρείται προτιμότερη της αντίστοιχης κλαδικής καθώς πρώτον, αποκαλύπτει πιο αποτελεσματικά τα κοινωνικά και τεχνικά χαρακτηριστικά των κατανομών της εργασίας (Bradley, 1984:17) και δεύτερον (και σχετιζόμενο με το

(Salaman, 1980:35). Έτσι, το επάγγελμα αναφέρεται στην εργασία, που προσδίδει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και αποτελείται από ένα αναγνωρισμένο και αποδεκτό σώμα δεξιοτήτων, δραστηριοτήτων και γνώσεων, που έχουν ιδιαίτερη σημασία για τα άτομα, που σχετίζονται μ' αυτήν. Ο Gershuny (1983:90) θεωρεί ότι επάγγελμα είναι ένα φάσμα δραστηριοτήτων, που υλοποιούνται από τα άτομα, στο πλαίσιο της συμβολής τους στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών προοριζομένων να πωληθούν. Αυτά τα επαγγέλματα μπορεί να περιλαμβάνουν το πλήρες φάσμα των απαραίτητων δραστηριοτήτων, προκειμένου να παραχθεί ένα προϊόν (ή μια υπηρεσία), αλλά, συνηθέστερα, ομάδες επαγγελμάτων συνεργάζονται στην παραγωγή προϊόντων.

5 Ο Field (1974) υποστηρίζει ότι ένα μεγάλο φάσμα ευκαιριών κοινωνικής ανόδου ερμηνεύεται μέσα από τη διερεύνηση των κοινωνικών τάξεων και ομάδων, όπως αυτές προσδιορίζονται από την επαγγελματική αναγνώριση και τις δεξιότητες, που απαιτούνται για την άσκηση των επαγγελμάτων. Με άλλα λόγια, υπονοείται ότι η διερεύνηση ζητημάτων, που αφορούν τις κοινωνικές τάξεις μέσα από τις επαγγελματικές κατηγορίες, συνιστά την κύρια ερμηνευτική παράμετρο ενός πλήθους κοινωνικών καταστάσεων.

πρώτο), παρά τα όποια προβλήματα παρουσιάζονται σε μια τέτοια διαδικασία, παρέχει τις δυνατότητες μιας ιεραρχικής ταξινόμησης των επαγγελμάτων, δυνατότητες που δεν παρέχει η δεύτερη.

Στη βάση αυτής της δυνατότητας ιεραρχικής διάρθρωσης των επαγγελμάτων στηρίζεται και η διάκρισή τους σε χειρωνακτικά και μη. Διάκριση που παρά το γενικό της χαρακτήρα εξακολουθεί και στις μέρες μας να παραμένει χρήσιμη και ιδιαίτερα δημοφιλής. Επιπροσθέτως, η διάκριση χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων είναι ιδιαίτερα δημοφιλής καθώς με τη βοήθεια μιας σειράς υποθέσεων, που σε γενικές γραμμές είναι αποδεκτές, παρέχει και μια σειρά ενδείξεων σχετικών με τις εξελίξεις στο πεδίο δεξιοτήτων.

Φύλο λοιπόν και επάγγελμα και ειδικότερα χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα συνιστούν τα κύρια πεδία της ανάλυσης μέσα στο πλαίσιο των τοπικών αγορών εργασίας στο κεφάλαιο αυτό. Και εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι η επιλογή της ανάλυσης των δύο αυτών παραγόντων δεν είναι τυχαία καθώς, πέραν των όποιων τεχνικού και μεθοδολογικού χαρακτήρα ζητημάτων, που επιτρέπουν ή αποθαρρύνουν την ενασχόληση μαζί τους,[6] έχει επισημανθεί η (Esland και Salaman 1980) ότι η διερεύνηση των εξελίξεων στο πεδίο χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων δεν θα πρέπει να γίνεται ανεξάρτητα από τις κατά φύλο εξελίξεις στην απασχόληση. Και τούτο γιατί είναι ευρέως διαδεδομένη η άποψη πως η σημαντική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην απασχόληση δεν κατανέμεται ισομερώς ανάμεσα στις διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες, αλλά εμφανίζει τάσεις συγκέντρωσης σε συγκεκρι-

6 Κρίνεται σκόπιμο εδώ να αναφερθεί ότι ασφαλώς η αναλυτική διερεύνηση των επαγγελμάτων κατά φύλο μέσα στο πλαίσιο των τοπικών αγορών εργασίας θα παρείχε ασφαλώς περισσότερες πληροφορίες και τη δυνατότητα συναγωγής χρήσιμων συμπερασμάτων. Ωστόσο, τούτο θα απαιτούσε χρόνο, αλλά και διαφορετικό τρόπο προσέγγισης, που δύσκολα συνδυάζεται με μια συνολικού τύπου (μακρο) θεώρηση των τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα. Θα απαιτούσε, με άλλα λόγια, ένα διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της όλης μελέτης.

μένες κατηγορίες και ιδιαίτερα σ' αυτές των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων. Τέτοιου είδους τάσεις βεβαίως δεν παραμένουν διαχρονικά αναλλοίωτες ώστε πιο πρόσφατοι χρονικοί έλεγχοι να είναι πάντα χρήσιμοι και πολλές φορές επιβεβλημένοι.

Βεβαίως, στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου επιχειρείται μια ξεχωριστή θεώρηση των σχέσεων του φύλου και των χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων με τις τοπικές αγορές εργασίας. Δεν επιχειρείται δηλαδή μια ταυτόχρονη ανάλυση των κατά φύλο εξελίξεων στο πεδίο των χειρωνακτικών και μη χειρωνακτικών, καθώς κάτι τέτοιο, παρά την αναμφισβήτητη χρησιμότητά του, θα απαιτούσε χρόνο, ενώ ταυτοχρόνως δεν εντάσσεται μέσα στους πρωτεύοντες στόχους της παρούσας ανάλυσης. Ωστόσο, μια σειρά συσχετίσεων και αλληλεπιδράσεων του φύλου και των χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων ενδέχεται να προκύψουν ακόμη και μέσα από την παράλληλη θεώρηση των σχετικών ζητημάτων.

6.2. Κατά φύλο καταμερισμός της ποσότητας εργασίας στις τοπικές αγορές

Οι βασικές εξελίξεις, οι οποίες σε συντομία παρουσιάσθηκαν στην εισαγωγή του παρόντος κεφαλαίου αναφορικά με το φύλο, φαίνεται σε μεγάλο βαθμό να ισχύουν και στην Ελλάδα. Τις τελευταίες δεκαετίες η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό αυξάνει με γρήγορους ρυθμούς και τούτο, όπως και στην περίπτωση των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών, φαίνεται να οφείλεται όχι αμιγώς σε οικονομικούς παράγοντες αλλά και σε ευρύτερους κοινωνικούς.[7] Η είσοδος των γυναικών στην αγορά

7 Γύρω από τα σχετικά ζητήματα υπάρχει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία, που καλύπτει το χώρο των οικονομικών της εργασίας και της κοινωνιολογίας. Από τη βιβλιογραφία αυτή γίνεται αναφορά στις εργασίες των Πετρινιώτη (1989α), (1989β), Στρατηγάκη (1989), Συμεωνίδου (1989), Μουσούρου (1993), Λυμπεράκη (2005), Καραμεσίνη (2005), κ.ά. Ενδεικτικά κανείς μπορεί να ανατρέξει στις εργασίες της Πετρινιώτη (1989α) για μια συστηματική παρακολούθηση και καταγραφή της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό της χώρας και στον Δεδουσόπουλο (2002α) για

εργασίας συνεπάγεται μια σειρά αναπροσαρμογών τόσο στους ρόλους των δύο φύλων όσο και στο χρόνο που αφιερώνεται σε διάφορες δραστηριότητες. Οι αλλαγές του ρόλου δεν συγχρονίζονται με τους ρυθμούς εισόδου στην αγορά εργασίας αλλά η εικόνα φαίνεται σταδιακά να διαφοροποιείται (Λυμπεράκη 2005:325).

Ένα μέρος αυτών των κατά φύλο διαφοροποιήσεων για την Ελλάδα επιχειρείται να διερευνηθεί στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου. Ειδικότερα στην ενότητα αυτή επιχειρείται η ανάδειξη και καταγραφή των κατά φύλο διαφοροποιήσεων της ποσότητας εργασίας, που διέρχεται διά μέσου της αγοράς εργασίας σε εθνικό, περιφερειακό αλλά κυρίως τοπικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, επιχειρείται να διαπιστωθεί το πώς συνδέεται το φύλο με τις πρόσφατες εξελίξεις στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας. Υπάρχουν τοπικές αγορές εργασίας που ο ρόλος των γυναικών είναι σημαντικά διαφοροποιημένος σε σχέση με κάποιες άλλες; Εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά ώστε να μπορούν να ομαδοποιηθούν και με ποιους τρόπους; Επιχειρείται ταυτοχρόνως να διερευνηθεί κατά πόσο το φύλο συνιστά ένα σημαντικό παράγοντα που επιδρά στις εξελίξεις που εμφανίζονται στο θεσμό των τοπικών αγορών εργασίας και με ποιους ευρύτερους παράγοντες μπορεί να συνδεθούν οι διαφοροποιήσεις αυτές.[8] Οι αναζητήσεις αυτές επιχειρούνται με τη βοήθεια των στοιχείων του πίνακα 6.1. στον οποίο εμφανίζονται οι κατά φύλο μεταβολές της ποσότητας εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς στο διάστημα 1991-2001.

μια πιο πρόσφατη και σύντομη ανάδειξη των βασικών αιτίων της αύξησης αυτής της συμμετοχής.

8 Είναι ευρέως αποδεκτό ότι η διάρθρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε κάθε τοπική αγορά είναι σημαντικός παράγων της ζήτησης για γυναικεία απασχόληση. Οι οικονομικές δραστηριότητες με τη σειρά τους επιδρούν στην επαγγελματική διάρθρωση της απασχόλησης, που έχει έντονη κατά φύλο διαφοροποίηση. Βιομηχανικές περιοχές τείνουν να εμφανίζουν χαμηλότερη συμμετοχή στη γυναικεία απασχόληση ενώ περιοχές με ανάπτυξη των υπηρεσιών μεγαλύτερη. Ωστόσο μία τέτοιου είδους διερεύνηση θα επιχειρηθεί στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας.

Πίνακας 6.1

Κατά φύλο μεταβολή του όγκου εργασίας (μισθωτοί και άνεργοι) στις τοπικές αγορές εργασίας της χώρας 1991-2001.

Περιφέρειες/Νομοί	**Άνδρες**		**Γυναίκες**	
	Απόλυτη	**Ποσοστό**	**Απόλυτη**	**Ποσοστό**
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	**24.730**	**36,4**	**14.775**	**39,3**
Δράμας	3.127	24,9	1.451	17,3
Έβρου	6.066	36,9	3.928	50,8
Καβάλας	4.195	23,8	2.985	27,4
Ξάνθης	6.805	60,4	3.509	57,9
Ροδόπης	4.537	45,2	2.902	64,3
Κεντρική Μακεδονία	**81.266**	**35,6**	**65.593**	**44,9**
Ημαθίας	4.519	27,1	3.577	35,9
Θεσσαλονίκης	55.349	38,3	48.962	50,0
Κιλκίς	3.375	34,0	1.899	31,6
Πέλλας	5.289	40,4	2.556	31,0
Πιερίας	4.594	37,8	2.919	37,8
Σερρών	4.352	22,1	3.046	25,5
Χαλκιδικής	3.747	31,6	2.634	59,9
Αγίου Όρους	41	12,7	0	0,0
Δυτική Μακεδονία	**7.483**	**18,3**	**8.951**	**56,6**
Γρεβενών	16	0,4	408	21,1
Καστοριάς	1.544	22,5	2.421	73,2
Κοζάνης	3.933	17,1	4.810	61,7
Φλώρινας	1.990	30,1	1.312	47,5
Ήπειρος	**7.935**	**18,1**	**10.921**	**55,9**
Άρτας	1.145	11,8	1.551	41,8
Θεσπρωτίας	597	10,8	1.444	73,9
Ιωαννίνων	5.094	24,1	6.328	58,7
Πρέβεζας	1.099	14,8	1.598	51,4
Θεσσαλία	**23.663**	**27,4**	**21.922**	**51,9**
Καρδίτσας	3.031	25,4	3.444	69,2
Λάρισας	10.823	34,4	8.558	48,1
Μαγνησίας	7.083	25,3	6.449	49,7
Τρικάλων	2.726	18,2	3.471	53,7
Ιόνια Νησιά	**9.385**	**40,3**	**9.504**	**81,5**
Ζακύνθου	2.953	93,6	2.173	124,2
Κέρκυρας	4.068	28,9	5.058	70,7
Κεφαλονιάς	1.701	44,4	1.603	92,0
Λευκάδας	663	29,4	670	66,1

Δυτική Ελλάδα	**29.926**	**35,8**	**19.766**	**44,7**
Αιτωλοακαρνανίας	6.262	26,8	4.111	39,5
Αχαΐας	14.656	35,2	10.877	44,6
Ηλείας	9.008	48,4	4.778	50,7
Στερεά Ελλάδα	**16.644**	**20,4**	**13.133**	**37,1**
Βοιωτίας	4.939	24,5	2.695	29,7
Εύβοιας	5.145	16,6	5.473	42,8
Ευρυτανίας	-658	-19,9	-41	-2,8
Φθιώτιδας	7.399	35,4	4.724	49,8
Φωκίδας	-181	-2,9	282	10,7
Αττική	**213.518**	**37,1**	**202.380**	**52,4**
Αττική	213.518	37,1	202.380	52,4
Πελοπόννησος	**20.185**	**30,5**	**17.212**	**52,0**
Αργολίδος	5.481	52,9	4.118	73,6
Αρκαδίας	341	2,6	1.311	23,5
Κορινθίας	5.971	36,5	4.643	54,4
Λακωνίας	2.985	35,7	2.760	69,4
Μεσσηνίας	5.407	29,7	4.380	46,5
Βόρειο Αιγαίο	**7.866**	**33,9**	**6.182**	**71,7**
Λέσβου	4.406	37,1	3.344	77,6
Σάμου	1.514	30,6	1.341	69,1
Χίου	1.946	30,5	1.497	63,1
Νότιο Αιγαίο	**17.486**	**45,1**	**15.485**	**93,5**
Δωδεκανήσου	11.660	45,0	10.442	85,8
Κυκλάδων	5.826	45,3	5.043	114,8
Κρήτη	**32.563**	**50,2**	**31.211**	**89,5**
Ηρακλείου	16.128	51,1	15.670	88,9
Λασιθίου	4.035	53,0	3.692	85,0
Ρεθύμνου	4.461	56,7	4.106	94,0
Χανίων	7.939	44,4	7.743	90,7
Σύνολο Χώρας	**492.650**	**34,6**	**437.035**	**52,5**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Η ποσότητα της εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς μεταβάλλεται πολύ διαφορετικά ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι άνδρες, σε απόλυτα μεγέθη, αυξάνουν κατά 492.650 άτομα, ενώ οι γυναίκες ελαφρά χαμηλότερα κατά 437.035 άτομα.[9] Ωστόσο, σε

9 Η Λυμπεράκη (2005:326) επισημαίνει ότι η αύξηση του εργατικού δυναμικού οφείλεται σε σημαντικό βαθμό (αλλά όχι αποκλειστικά) στην αυξημένη συμμετοχή των

ποσοστιαία μεγέθη οι άνδρες αυξάνουν την ποσότητα αυτή κατά 34,6% και οι γυναίκες κατά 52,5%. Άνδρες και γυναίκες δηλαδή συμμετέχουν με διαφορετικούς ρυθμούς στην επέκταση και εμπέδωση του θεσμού της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα. Τούτο καταδεικνύει με τη σειρά του την αύξηση με εντονότερους ρυθμούς της συμμετοχής των γυναικών τόσο στη μισθωτή απασχόληση όσο όμως και στην ανεργία. Οι εξελίξεις αυτές συμβαδίζουν με τις αντίστοιχες που παρατηρούνται σε ευρωπαϊκό επίπεδο καθώς η ένταξη των γυναικών στη μισθωτή απασχόληση θεωρείται μία από τις βασικότερες εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών στις ευρωπαϊκές κοινωνίες.

Οι κατά φύλο διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται σε εθνικό επίπεδο γίνονται ακόμη πιο έντονες στο επίπεδο των περιφερειακών αγορών εργασίας, όπου οι άνδρες εμφανίζουν μεταβολές που κυμαίνονται μεταξύ 18,1% (Ήπειρος) και 50,2% (Κρήτη) και οι γυναίκες μεταξύ 39,3% (Ανατολική Μακεδονία και Θράκη) και 93,5% (Νότιο Αιγαίο). Για μεν τους άνδρες Δυτική Μακεδονία, Ήπειρος, Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησος και Βόρειο Αιγαίο συνιστούν τις έξι περιφέρειες που εμφανίζουν ρυθμό μεταβολής χαμηλότερο από τον μέσο εθνικό, για δε τις γυναίκες Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλία, Δυτική και Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησος συνιστούν τις αντίστοιχα έξι περιφέρειες που υστερούν ως προς τον εθνικό μέσο ρυθμό μεταβολής. Εύκολα διαπιστώνεται ότι Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησος εμφανίζουν χαμηλότερους ρυθμούς μεταβολής και στα δύο φύλα, παρέχοντας ενδείξεις των σημαντικών προβλημάτων που εμφανίζονται στις διαδικασίες επέκτασης του θεσμού των αγορών εργασίας αλλά και ανισοτήτων που εμφανίζονται ανάμεσα

γυναικών και των οικονομικών μεταναστών. Χρησιμοποιώντας στοιχεία των Ερευνών Εργατικού Δυναμικού αναφέρει ότι το 1999 συμμετείχαν 225.000 περισσότερες σε σχέση με το 1994, τάση που συνεχίζεται, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της, και την επόμενη πενταετία.

στις περιφέρειες της χώρας. Η καταγραφή και παρουσίαση αυτών των γενικότερων διαφοροποιήσεων καταδεικνύει ωστόσο κι ένα μέρος των σημαντικών κατά φύλο ανισοτήτων που αφορούν τη συμμετοχή των δύο φύλων και εμφανίζονται στις περιφερειακές αγορές εργασίας, η ερμηνεία των οποίων παραμένει εξαιρετικά σημαντική και ενδιαφέρουσα.

Ωστόσο, όπως συνέβη και στα προηγούμενα κεφάλαια έτσι και εδώ το βασικό αντικείμενο της ανάλυσης συνίσταται στην καταγραφή των διαφοροποιήσεων στο επίπεδο των τοπικών αγορών εργασίας. Είναι οι τοπικές αγορές εργασίας που για ένα μεγάλο αριθμό ερευνητών (Stolzenberg και Waite 1984, Jones και Rosenfeld 1989, Walby και Bagguley 1990, Nielsen 1991, Mawson 1994, κ.ά.) εκτιμάται ότι συνιστούν το κατάλληλο πεδίο, την κατάλληλη κλίμακα ανάλυσης των κατά φύλο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων και ειδικότερα εκείνων των εξελίξεων που αφορούν τη συμμετοχή των ατόμων στην παραγωγική διαδικασία και συνεπώς και τη δομή της απασχόλησης.

΄Ετσι, μια πρώτη διαπίστωση στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας αφορά τη μεγάλη ποικιλία των διαφοροποιήσεων, που παρατηρούνται στους ρυθμούς μεταβολής ανάμεσα στα δύο φύλα. Στις περισσότερες από τις τοπικές αγορές εργασίας ο ρυθμός αύξησης των γυναικών είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των ανδρών. Ωστόσο, παρά τη σημαντική διαφορά στους ρυθμούς συμμετοχής των γυναικών, σε σχέση με τους άνδρες, που εμφανίζονται σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, ένας περιορισμένος αριθμός τοπικών αγορών εργασίας (Δράμας, Ξάνθης, Κιλκίς και Πέλλας) εμφανίζει υψηλότερο ρυθμό αύξησης της συμμετοχής των ανδρών σε σχέση με αυτόν των γυναικών, καταδεικνύοντας τις διαφορετικές συνθήκες και καταστάσεις που επικρατούν στις διαδικασίες επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας, αλλά ταυτοχρόνως και

την καταλληλότητα των τοπικών αγορών εργασίας ως αναλυτικό πλαίσιο των σχετικών μεγεθών και φαινομένων.[10]

Επιχειρώντας μια πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση των σχετικών εξελίξεων, μπορεί να υποστηριχθεί ότι πέραν μιας σχετικής γεωγραφικής γειτνίασης, που εμφανίζουν οι τέσσερις αυτές τοπικές αγορές εργασίας, ευρισκόμενες στο χώρο της Βόρειας Ελλάδας, εμφανίζουν επίσης, με εξαίρεση της Πέλλας, θετικές δημογραφικές εξελίξεις με ρυθμούς υψηλότερους από τον αντίστοιχο μέσο όρο της χώρας. Επιπροσθέτως στις περιπτώσεις της Δράμας και του Κιλκίς ο ρυθμός αύξησης της συμμετοχής των ανδρών είναι χαμηλότερος από τον αντίστοιχο των ανδρών για το σύνολο της χώρας, γεγονός που καταδεικνύει την ύπαρξη δυσχερειών στη γενικότερη επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας, ενώ οι περιπτώσεις της Πιερίας και της Ξάνθης[11] είναι διαφορετικές καθώς εμφανίζουν ρυθμούς υψηλότερους του μέσου όρου για το σύνολο της χώρας. Ωστόσο, και αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά δεν είναι ικανά από μόνα τους να ερμηνεύσουν επαρκώς τον υψηλότερο ρυθμό μεταβολής της ανδρικής ποσότητας εργασίας καταδεικνύοντας ταυτοχρόνως την πολλαπλότητα και ετερογένεια των παραγόντων που συνδέονται με τις σχετικές εξελίξεις και τις δυσχέρειες που εμφανίζονται στο πεδίο της συναγωγής βάσιμων και ασφαλών συμπερασμάτων.

Μια δεύτερη διαπίστωση αφορά το πολύ διαφορετικό εύρος των μεταβολών που παρατηρούνται στις τοπικές αγορές εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Για τους άνδρες το εύρος αυτό κυμαίνεται

10 Ενώ στο σύνολό τους οι περιφερειακές αγορές εργασίας εμφανίζουν μεγαλύτερους ρυθμούς αύξησης της γυναικείας ποσότητας εργασίας σε σχέση με τους άνδρες, στο επίπεδο των τοπικών αγορών εργασίας οι μεταβολές ποικίλλουν, αναδεικνύοντας την αναλυτική ικανότητα και καταλληλότητα των τοπικών αγορών εργασίας στη διερεύνηση των σχετικών ζητημάτων.

11 Οι εξελίξεις στην περίπτωση της Ξάνθης θα μπορούσαν ενδεχομένως να ερμηνευθούν με βάση την ιδιαίτερη κοινωνική διάρθρωσή της και τα ιδιαίτερα πολιτιστικά της χαρακτηριστικά.

μεταξύ του -19,9% (Ευρυτανία)[12] και 93,6% (Ζάκυνθος) και στις γυναίκες μεταξύ του-2,8% (Ευρυτανία) και 124,4% (Ζάκυνθος). Εάν ωστόσο από τη σχετική εκτίμηση εξαιρεθούν οι περιπτώσεις της Ευρυτανίας και της Ζακύνθου ως ακραίες, τότε το εύρος των διαφοροποιήσεων αποκτά μεγαλύτερη ερμηνευτική ικανότητα και για μεν τους άνδρες κυμαίνεται μεταξύ του –2,9% (Φωκίδα) και του 56,7% (Ρέθυμνο), ενώ για τις γυναίκες μεταξύ του 10,7% (Φωκίδα) και 114,8% (Κυκλάδες).

Παρά όμως τις πληροφορίες που παρέχει αυτού του είδους η ανάλυση, δεν είναι επαρκής για να περιγράψει το εύρος των διαφοροποιήσεων και των κατά φύλο ανισοτήτων σε σχέση με τα ζητήματα που διερευνώνται. Επιπροσθέτως σημαντικές πληροφορίες μπορεί να προκύψουν από το εύρος της διαφοράς του ρυθμού μεταβολής ανδρών και γυναικών σε κάθε τοπική αγορά εργασίας ξεχωριστά. Στις περιπτώσεις που κυριαρχεί ο ρυθμός μεταβολής των ανδρών η διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα είναι εξαιρετικά περιορισμένη και κυμαίνεται μεταξύ των 2,6 (Κιλκίς) και των 9,4 (Πέλλας) ποσοστιαίων μονάδων. Στις περιπτώσεις που ο ρυθμός των γυναικών είναι μεγαλύτερος, οι καταστάσεις είναι πολύ διαφορετικές και το εύρος της διαφοράς κυμαίνεται μεταξύ των 2,3 (Ηλεία) και 69,5 (Κυκλάδες) ποσοστιαίων μονάδων. Πρακτικά τούτο σημαίνει ότι για έναν αριθμό τοπικών αγορών εργασίας, που η διαφορά στους ρυθμούς μεταβολής είναι περιορισμένη, η επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας αντιστοιχεί στην κατά φύλο διάρθρωση του θεσμού ή με άλλα λόγια η κάθε τοπική αγορά εργασίας επεκτείνεται περίπου αναλογικά με την εσωτερική διάρθρωση των δύο φύλων της. Αντιθέτως στις περιπτώσεις όπου η διαφορά στους ρυθμούς είναι μεγάλη, δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι η συμβολή

12 Εκτός από την Ευρυτανία μείωση της ποσότητας εργασίας που διέρχεται δια μέσου της αγοράς εργασίας για μεν τους άνδρες εμφανίζει και η Φωκίδα (-29,0%), για δε τις γυναίκες καμία άλλη τοπική αγορά εργασίας.

των γυναικών στην επέκταση του θεσμού είναι μεγαλύτερη,[13] αλλά ότι επέρχεται μια σταδιακή διαφοροποίηση της εσωτερικής κατά φύλο σύνθεσης της κάθε τοπικής αγοράς εργασίας προς όφελος των γυναικών.[14]

Μια πιο συστηματική ωστόσο διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στους ρυθμούς μεταβολής της ποσότητας εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα επιχειρείται με την κατασκευή του πίνακα 6.2. Στον πίνακα αυτό ταξινομούνται οι τοπικές αγορές εργασίας της χώρας με βάση τον ρυθμό αύξησης της ποσότητας εργασίας που διέρχεται διά μέσου της αγοράς για άνδρες και γυναίκες.[15]

Από την παραπάνω ταξινόμηση προκύπτει ότι οι άνδρες σε 13 τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζουν υψηλό ρυθμό μεταβολής της ποσότητας εργασίας τους (υψηλότερο από το μέσο εθνικό όρο), σε 15 τοπικές αγορές μέσο ρυθμό και σε 23 χαμηλό ρυθμό. Οι γυναίκες σε 22 τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζουν υψηλό ρυθμό, σε 19 μέσο και σε 10 χαμηλό.

13 Κάτι τέτοιο θα λάμβανε χώρα εάν τα δύο φύλα συμμετείχαν ισόποσα στη διάρθρωση των τοπικών αγορών εργασίας.

14 Ανάμεσα στις πολλαπλές συνέπειες της αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας που επισημαίνονται στην εργασία της Λυμπεράκη (2005), αξίζει να γίνει αναφορά σ' αυτήν που συνδέεται με την ανάδειξη ενός φαινομένου που παγιδεύει τις γυναίκες σ' αυτό που αποκαλείται παράδοξο της Νότιας Ευρώπης. Στην ταυτόχρονη εμφάνιση χαμηλής γονιμότητας και χαμηλής συμμετοχής στην απασχόληση.

15 Ο πίνακας αυτός κατασκευάζεται με παρεμφερή τρόπο που κατασκευάσθηκαν και οι προηγούμενοι στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Πιο συγκεκριμένα, με δεδομένο ότι ο μέσος ρυθμός μεταβολής των ανδρών για το σύνολο της χώρας ανέρχεται σε 34,6% ως υψηλός ρυθμός θεωρείται αυτός που ξεπερνά κατά 15,0% τον μέσο και ανέρχεται σε (39,8%), ως χαμηλός αυτός που υπολείπεται κατά 15,0% του μέσου και διαμορφώνεται στο (29,4%), ενώ ως μέσος αυτός που βρίσκεται ανάμεσα στις δύο αυτές τιμές. Αντίστοιχα στις γυναίκες καθώς ο μέσος ρυθμός μεταβολής ανέρχεται σε 52,5% ως υψηλός θεωρείται αυτός που ξεπερνάει το 60,4%, ως χαμηλός αυτός που υπολείπεται του 44,6% και ως μέσος αυτός που βρίσκεται ανάμεσά τους. Οι εμφανιζόμενες εδώ τοπικές αγορές εργασίας ανέρχονται σε 51 (και όχι 55) καθώς απουσιάζουν αυτές του Αγίου Όρους, για προφανείς λόγους καθώς και αυτές των Αθηνών, Πειραιώς, Ανατολικής και Δυτικής Αττικής για λόγους που συνδέονται με τη διαθεσιμότητα των κατάλληλων στατιστικών δεδομένων.

Ως προς τις τοπικές αγορές εργασίας που εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς μεταβολής της ποσότητας εργασίας στους άνδρες, ένας αριθμός δέκα τοπικών αγορών εργασίας εμφανίζει υψηλούς ταυτοχρόνως ρυθμούς και στις γυναίκες.[16] Οι αγορές αυτές φαίνεται να βρίσκονται στην καρδιά του ενάρετου κύκλου της οικονομίας (ιδωμένης από την οπτική της επέκτασης του θεσμού της αγοράς).[17] Δύο τοπικές αγορές εργασίας (Ξάνθης και Ηλείας) εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς αύξησης της ανδρικής ποσότητας εργασίας και μέσους ρυθμούς αύξησης της γυναικείας, διαφοροποιώντας ελαφρά το γενικό πρότυπο, που θέλει τους γυναικείους ρυθμούς να υπερτερούν από τους αντίστοιχους ανδρικούς. Ξεχωριστή περίπτωση συνιστά η τοπική αγορά της Πέλλας που εμφανίζει χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της γυναικείας ποσότητας και υψηλούς της αντίστοιχης ανδρικής αντιστρέφοντας ολότελα το προαναφερόμενο πρότυπο.

Από το σύνολο των τοπικών αγορών εργασίας που εμφανίζουν μέσους ρυθμούς αύξησης της ποσότητας εργασίας και για τα δύο φύλα ένα σημαντικό τμήμα είναι κοινό. Δώδεκα τοπικές αγορές (από τις 15 των ανδρών και τις 19 των γυναικών) είναι κοινές και εμφανίζουν μέσους ρυθμούς αύξησης της ποσότητας εργασίας[18] καταδεικνύοντας μια αρμονικότερη εξέλιξη στους ρυθμούς μεταβολής των δύο φύλων.

16 Στη μεγάλη τους πλειονότητα οι τοπικές αυτές αγορές (με εξαίρεση της Ξάνθης και της Ηλείας) είναι οι ίδιες με αυτές που εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς αύξησης της συνολικής ποσότητας εργασίας, στον πίνακα 5.3.

17 Η διαπίστωση αυτή ενέχει και μια αξιολογική διάσταση καθώς υπονοεί σαφώς ότι η επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας συνιστά per se ένα θετικό γεγονός. Προς αποφυγήν παρεξηγήσεων, κρίνεται σκόπιμο να δηλωθεί ότι για τον γράφοντα η επέκταση και εμπέδωση του θεσμού της αγοράς εργασίας από μόνες τους δεν συνιστούν απαραίτητα θετικό γεγονός. Ως κοινωνικός θεσμός η αγορά εργασίας αποκτά τη σημασία της από μια σειρά ρυθμίσεων που μπορεί να συμβάλουν στη βελτίωση των βασικών της λειτουργιών και στην καταξίωσή της ως θεσμού.

18 Και στην περίπτωση αυτή στη μεγάλη τους πλειονότητα οι τοπικές αγορές εργασίας είναι οι ίδιες με αυτές που εμφανίζουν μέσους ρυθμούς αύξησης στον πίνακα 5.2.

Πίνακας 6.2

Ταξινόμηση τοπικών αγορών εργασίας με βάση τον κατά φύλο ρυθμό μεταβολής της ποσότητας εργασίας στο διάστημα 1991-2001

Ρυθμός Μεταβολής Άνδρες/Γυναίκες	**Υψηλός >60,4%**	**Μέσος 60,4%-44,6%**	**Χαμηλός <44,6%**	**Σύνολο**
Υψηλός >39,8%	Ροδόπης Ζακύνθου Κεφαλονιάς Αργολίδας Δωδεκανήσου Κυκλάδων Ηρακλείου Λασιθίου Ρεθύμνου Χανίων	Ξάνθης Ηλείας	Πέλλας	**13**
Μέσος 39,8%-29,4%	Λακωνίας	Έβρου Θεσσαλονίκης Χαλκιδικής Φλώρινας Λάρισας Φθιώτιδας Αττικής Κορινθίας Μεσσηνίας Λέσβου Σάμου Χίου	Κιλκίς Πιερίας	**15**
Χαμηλός <29,4%	Καστοριάς Κοζάνης Θεσπρωτίας Καρδίτσας Κέρκυρας Λευκάδας Βοιωτίας Εύβοιας Ευρυτανίας* Φωκίδας* Αρκαδίας	Ιωαννίνων Πρέβεζας Μαγνησίας Τρικάλων Αχαΐας	Δράμας Καβάλας Ημαθίας Σερρών Γρεβενών Άρτας Αιτωλοακαρνανίας	**23**
Σύνολο	**22**	**19**	**10**	**51**

Απαρτίζεται από αγορές που γεωγραφικά καλύπτουν σχεδόν το σύνολο της χώρας, με έμφαση στις ηπειρωτικές, αλλά συμπεριλαμβάνονται και οι τρεις αγορές του Βόρειου Αιγαίου. Την ομάδα των τοπικών αγορών που εμφανίζουν μέσους ρυθμούς στους άνδρες συμπληρώνουν αυτές της Λακωνίας, που εμφανίζει ταυτοχρόνως υψηλούς ρυθμούς αύξησης στις γυναίκες, και αυτές των Κιλκίς και Πιερίας, που εμφανίζουν ταυτοχρόνως χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής της ποσότητας εργασίας στις γυναίκες.

Τέλος, από τη μεγάλη ομάδα (23) των τοπικών αγορών με χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής της ποσότητας εργασίας για τους άνδρες, (11) εμφανίζουν υψηλούς ταυτοχρόνως ρυθμούς αύξησης στις γυναίκες. Πρόκειται και εδώ για ομάδα που γεωγραφικά καλύπτει το σύνολο της επικράτειας, με έμφαση στις ηπειρωτικές, αλλά και την παρουσία τόσο δύο νησιωτικών αγορών του Ιονίου (Κέρκυρας και Λευκάδας) όσο και της Εύβοιας, με ένα όμως επιπρόσθετο χαρακτηριστικό, αυτό της ορεινότητας των περιοχών. Μία άλλη υπο-ομάδα πέντε αγορών με χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της ποσότητας εργασίας για τους άνδρες εμφανίζει μέσους ρυθμούς στις γυναίκες και μια τελευταία υπο-ομάδα επτά αγορών εμφανίζει χαμηλούς ρυθμούς τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες και τοποθετούνται στην καρδιά του λεγόμενου αμαρτωλού κύκλου της οικονομίας.

Παρουσιάζοντας τα στοιχεία του πίνακα από την οπτική των γυναικών,[19] από τις (22) τοπικές αγορές εργασίας, που εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς μεταβολής της ποσότητας εργασίας στις γυναίκες, δέκα εμφανίζουν ταυτοχρόνως υψηλούς ρυθμούς και στους άνδρες. Αυτή η ταυτόχρονη συνύπαρξη υψηλών ρυθμών μεταβολής σε γυναίκες και άνδρες δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ως θετικό γεγονός (ήδη σχολιάσθηκε ως μορφή του ενάρετου κύκλου της οικονομίας). Η τοπική αγορά εργασίας της Λακωνίας συνιστά τη

19 Όπως έγινε φανερό, τα στοιχεία που μέχρι στιγμής παρουσιάσθηκαν είχαν ως βάση τους ρυθμούς μεταβολής των ανδρών.

μόνη περίπτωση όπου ο ρυθμός αύξησης της γυναικείας ποσότητας της εργασίας είναι υψηλός και ο αντίστοιχος των ανδρών μέσος. Τέλος, ένας άλλος αριθμός (11) τοπικών αγορών εργασίας εμφανίζει υψηλούς ρυθμούς αύξησης της γυναικείας ποσότητας εργασίας αλλά χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της ποσότητας των ανδρών. Από την άλλη πλευρά όμως, το γεγονός ότι ένας σημαντικός αριθμός τοπικών αγορών με υψηλούς ρυθμούς αύξησης της γυναικείας ποσότητας εμφανίζει ταυτοχρόνως χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της ανδρικής, ενδέχεται να υποκρύπτει μία μορφή υποκατάστασης της ανδρικής από τη γυναικεία ποσότητα εργασίας.[20] Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβαίνει στο βαθμό που θα ήταν δυνατό να διαπιστωθεί μια ταχεία επέκταση του τριτογενούς τομέα συνοδευόμενη από τον περιορισμό της συμμετοχής των δύο άλλων, γεγονός που συνιστά μια σχεδόν ασφαλή συνθήκη αύξησης της συμμετοχής των γυναικών. Ωστόσο, η απόλυτη επιβεβαίωση της υπόθεσης αυτής δεν μπορεί να γίνει με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία αλλά εξακολουθεί να συνιστά ένα ενδεχόμενο.

Σε γενικές γραμμές όμως, αυτή η υψηλή αύξηση της γυναικείας συμμετοχής, εκτός των άλλων αμιγώς κοινωνικών παραγόντων, συνδέεται ασφαλώς και με την επέκταση του τριτογενούς τομέα, που παρέχει σημαντικές ευκαιρίες αύξησης της γυναικείας απασχόλησης, αλλά και με την παρουσία κλάδων της μεταποίησης όπως η υφαντουργία, το έτοιμο ένδυμα, τα τρόφιμα και τα ποτά.[21] Συνδέεται επίσης με διαδικασίες που μετατρέπουν την εξειδικευμένη εργασία των γυναικών σε χαμηλά αμειβόμενη εργασία αλλά και πρακτικές ενός μεγάλου τμήματος της εργοδοσίας, που παρέχει

20 Δεν θα πρέπει να ληφθονείται ότι καθώς στην αναλυόμενη ποσότητα εργασίας συμπεριλαμβάνεται και η ανεργία, η υποκατάσταση αυτή ενδέχεται, ως ένα βαθμό, να αφορά ανέργους. Τούτο ίσως να είναι πολύ κοντά στην πραγματικότητα καθώς η ανεργία των γυναικών κατά τη δεκαετία του 1990 αυξήθηκε με πολλαπλάσιους ρυθμούς σε σχέση με εκείνης των ανδρών.

21 Για μια πρώτη θεώρηση των κλάδων με υψηλή γυναικεία απασχόληση, βλέπε, μεταξύ άλλων, στο Μουσούρου (1993).

χαμηλότερες αμοιβές στη γυναικεία απασχόληση συμβάλλοντας περαιτέρω στην κατά φύλο κατάτμηση των αγορών εργασίας

Στη δεύτερη ομάδα τοπικών αγορών με μέσους ρυθμούς αύξησης της ποσότητας εργασίας των γυναικών, ο κύριος όγκος των αγορών, εμφανίζει μέσους ταυτοχρόνως ρυθμούς και στους άνδρες (σχολιάσθηκε ήδη προηγουμένως). Την αντίστοιχη ομάδα των αγορών εργασίας με μέσους ρυθμούς μεταβολής στις γυναίκες συμπληρώνουν αυτές της Ξάνθης και της Ηλείας, με υψηλούς ρυθμούς μεταβολής στους άνδρες και τέλος (5) επιπλέον τοπικές αγορές που εμφανίζουν χαμηλούς ρυθμούς στους άνδρες.

Στην τρίτη και τελευταία ομάδα, που απαρτίζεται από (10) τοπικές αγορές με χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής της ποσότητας εργασίας των γυναικών, η Πέλλα φαίνεται να συνιστά μια ξεχωριστή, όπως ήδη αναφέρθηκε, περίπτωση, ενώ Κιλκίς και Πιερία φαίνεται να αντιστρατεύονται το πρότυπο που θέλει τους γυναικείους ρυθμούς υψηλότερους από τους αντίστοιχους ανδρικούς, εμφανίζοντας χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της γυναικείας ποσότητας και μέσους της αντίστοιχης ανδρικής. Τέλος, επτά τοπικές αγορές εμφανίζουν χαμηλούς ρυθμούς αύξησης τόσο της γυναικείας όσο και της ανδρικής ποσότητας εργασίας.

Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι μέχρι στιγμής έχει λάβει χώρα μια πρώτη θεώρηση των ζητημάτων που αφορούν την κατά φύλο ανάλυση της ποσότητας εργασίας στα διάφορα επίπεδα και ιδιαίτερα μέσα και ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας. Μια πιο ολοκληρωμένη ανάλυση των σχετικών ζητημάτων θα επέβαλε τη συστηματική διερεύνηση των χαρακτηριστικών τόσο των θέσεων εργασίας (ζήτηση εργασίας) όσο και των δημογραφικών και οικονομικών χαρακτηριστικών των δύο φύλων (προσφορά εργασίας) ώστε οι διαφοροποιήσεις των τελευταίων-και ιδιαίτερα του ρόλου των γυναικών-να αναδειχθούν πιο ανάγλυφα.

6.3. Χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα στις τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα

Η διάκριση των χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων μέσα στο πλαίσιο των τοπικών αγορών εργασίας για το χρονικό διάστημα 1991-2001 είναι το αντικείμενο της ανάλυσης στην ενότητα αυτή του κεφαλαίου.

Η διάκριση των επαγγελμάτων σε χειρωνακτικά και μη, παρά το γεγονός ότι είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην οικονομική ανάλυση δεν είναι χωρίς προβλήματα. Καταρχήν μια τέτοια διάκριση δεν είναι πάντοτε ευχερής. Οι δυσχέρειες της δημιουργίας μιας διαχωριστικής γραμμής ανάμεσά τους έχουν εντοπισθεί προ πολλού (Reynolds 1951), και σχετίζονται τόσο με τη φύση και το περιεχόμενο των εργασιών όσο και με τις διαδικασίες ταξινόμησης και ιεράρχησης των επαγγελμάτων. Έτσι, οι διακρίσεις που επιχειρούνται στις σχετικές αναλύσεις έχουν περισσότερο συμβατικό χαρακτήρα, αλλά εξακολουθούν να διατηρούν τη σημασία τους, όχι τόσο λόγω των συνθηκών, που επικρατούν στις αγορές εργασίας, αλλά περισσότερο λόγω των δυσχερειών στο ξεπέρασμα των διακρίσεων αυτών και της αδυναμίας δημιουργίας νέων προτύπων, που να περιγράφουν τις νέες κοινωνικές και οικονομικές καταστάσεις (Stewart, Prandy και Blackburn, 1980:101). Η διάκριση χειρωνακτικών και μη είναι δυνατό να θεωρηθεί περισσότερο ένα εννοιολογικό εργαλείο θεώρησης κοινωνικών καταστάσεων, παρά μια περιγραφή ενός πραγματικού τμήματος των εργαζομένων. Η αύξηση των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων, που παρατηρείται διεθνώς τις τελευταίες δεκαετίες, συνήθως θεωρείται ως δείκτης της αύξησης των ευκαιριών απασχόλησης στο καλύτερα αμειβόμενο τμήμα της επαγγελματικής ιεραρχίας. Στην πραγματικότητα όμως, πολλές χειρωνακτικές εργασίες αμείβονται καλύτερα και απαιτούν πολύ περισσότερες δεξιότητες, σε σχέση με μερικές μη χειρωνακτικές.

Στη διεθνή βιβλιογραφία (Rumberger 1981, OECD 1994 κ.ά.), η αρχική αυτή διάκριση[22] εντάσσει στα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα τα μέλη των βουλευομένων σωμάτων και τους διευθύνοντες και διοικητικά στελέχη (του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα), τους επιστήμονες, τους υπαλλήλους γραφείου (και τους ασκούντες συναφή επαγγέλματα), τους απασχολούμενους στην παροχή υπηρεσιών καθώς και τους εμπόρους και πωλητές, ενώ εντάσσει στα χειρωνακτικά τους γεωργούς, τους ειδικευμένους τεχνίτες (και τους ασκούντες συναφή επαγγέλματα), τους χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και τους ανειδίκευτους εργάτες όλων των κατηγοριών. Μολονότι η γενική αυτή διάκριση εμφανίζει προβλήματα λόγω της υψηλής συγκέντρωσης επαγγελμάτων στις γενικές κατηγορίες, εντούτοις χρησιμοποιείται ευρέως, καθώς επιτρέπει τη διερεύνηση τάσεων και εξελίξεων στις σχέσεις ανάμεσα σε γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων. Επιτρέπει επίσης μια πρώτη προσέγγιση της εξέλιξης των δεξιοτήτων και παρέχει πληροφορίες σχετικά με την κατεύθυνση των μεταβολών τους.

Με βάση τα παραπάνω, επιχειρείται η διερεύνηση μιας σειράς εξελίξεων που αφορούν την κατεύθυνση και τους ρυθμούς μεταβολής των χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων, στη συμπληρωματικότητα αυτών των μεταβολών καθώς και στις συσχετίσεις και αλληλεπιδράσεις τους. Η έμφαση, όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις, δίδεται στο τοπικό επίπεδο, ωστόσο η κατανόηση και ερμηνεία των εξελίξεων αυτών είναι ευχερέστερη όταν γίνεται αναφορά τόσο στο εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Έτσι η διερεύνηση αυτή διευκολύνεται από τα στοιχεία του πίνακα 6.3 στον οποίο παρουσιάζονται οι απόλυτες και ποσοστιαίες μεταβολές της απασχόλησης σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο στα χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα.

22 Η διάκριση των επαγγελμάτων ακολουθεί την ταξινόμηση της ΣΤΕΠ 92, η οποία με τη σειρά της στηρίζεται στις ταξινομήσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ISCO 88) και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ISCO-COM 88).

Στο σημείο αυτό βεβαίως πρέπει να αποσαφηνισθούν μια σειρά ζητημάτων που αφορούν το είδος της ανάλυσης που επιχειρείται εδώ και τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται. Σε όλες τις μέχρι στιγμής αναλύσεις, που έχουν επιχειρηθεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, γίνεται αναφορά στην ποσότητα (ή στον όγκο) της εργασίας, που διέρχεται διά μέσου των αγορών εργασίας. Όπως έχει σε πολλά σημεία αναφερθεί, η ποσότητα αυτή αφορά το άθροισμα του αριθμού των μισθωτών και των ανέργων. Στην περίπτωση της ανάλυσης των χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων, τα μεγέθη της απασχόλησης, που αποτελούν το αντικείμενο της ανάλυσης, είναι διαφορετικά. Αναφέρονται στη συνολική απασχόληση και περιλαμβάνουν πέραν της μισθωτής απασχόλησης και τις άλλες της μορφές (αυτοαπασχολούμενους, εργοδότες και συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη). Περιλαμβάνουν με άλλα λόγια μορφές απασχόλησης που δεν εντάσσονται στον πυρήνα της αγοράς εργασίας. Καθώς όμως για τεχνικούς καθαρά λόγους τα στοιχεία της ανάλυσης δεν μπορεί να διαταχθούν με τον πιο κατάλληλο τρόπο, η χρήση των συνολικών στοιχείων της απασχόλησης είναι υποχρεωτική. Τούτο βεβαίως λαμβάνεται απολύτως υπόψη τόσο κατά τη διαδικασία της ανάλυσης όσο κυρίως κατά τη διατύπωση των διαπιστώσεων και των σχετικών συμπερασμάτων. Εξυπακούεται βεβαίως ότι παρά τις όποιες επιφυλάξεις προκύπτουν από τους σχετικούς περιορισμούς, τα προσδοκώμενα οφέλη της ανάλυσης είναι μεγαλύτερα και τούτο οδηγεί και στην υλοποίησή της.

Χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα κατά τη δεκαετία του 1990 μεταβάλλονται διαφορετικά τόσο σε απόλυτη όσο και σε ποσοστιαία βάση. Τα μη χειρωνακτικά αυξάνονται κατά 376.324 άτομα και με ρυθμό 21,6%, ενώ τα χειρωνακτικά κατά 153.810 άτομα και με ρυθμό 8,4%. Τα πρώτα δηλαδή μεταβάλλονται με περίπου τριπλάσιο ρυθμό από ό,τι τα δεύτερα.[23] Οι μεταβολές αυτές συνι-

23 Αυτή η σημαντική αύξηση των μη χειρωνακτικών σε βάρος των χειρωνακτικών θεωρείται και ως βασικό χαρακτηριστικό της μεταβιομηχανικής κοινωνίας (Bell 1973),

στούν αποτέλεσμα τόσο της συγκεκριμένης μεθόδου διάκρισης και καταγραφής τους όσο όμως και των γενικότερων εξελίξεων. Οι σημαντικές αυτές ανακατατάξεις του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα σηματοδοτούν μεταβολές στις συνθήκες άσκησης των επαγγελμάτων και συνδέονται ασφαλώς με τις ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις και πιο συγκεκριμένα με τις εξελίξεις στο πλαίσιο των τομέων οικονομικής δραστηριότητας. Η διεύρυνση του τριτογενούς τομέα της οικονομίας,[24] η μείωση του πρωτογενούς και η στασιμότητα που εμφάνισαν οι περισσότεροι κλάδοι της μεταποίησης και του δευτερογενούς τομέα γενικότερα συνδέονται στενά με τις εξελίξεις στο πεδίο των χειρωνακτικών και μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι το σύνολο σχεδόν των απασχολουμένων στα επαγγέλματα του πρωτογενούς και ένα μεγάλο τμήμα των απασχολουμένων στα επαγγέλματα του δευτερογενούς εντάσσονται στα χειρωνακτικά, ενώ η πλειονότητα των επαγγελμάτων του τριτογενούς στα μη χειρωνακτικά, οι σχετικές εξελίξεις φωτίζονται ακόμη καλύτερα.

στην οποία η ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών θεωρείται πηγή μη χειρωνακτικής εργασίας, η οποία απαιτεί ένα βαθμό δημιουργικότητας και κοινωνικότητας. Η ενσωμάτωση της γνώσης μέσα στις σύγχρονες τεχνολογίες, σύμφωνα πάντα με τον Bell (1973), οδηγεί σ' ένα μετασχηματισμό της εργασίας, που έχει ως συνέπεια τη μείωση των χειρωνακτικών εργασιών στη μεταποίηση, αλλά και τη διαφοροποίηση της δομής της απασχόλησης συνολικά με κύριο χαρακτηριστικό την υποκατάσταση των χειρωνακτικών εργασιών (και επαγγελμάτων) από υπαλληλικές εργασίες και επαγγέλματα γραφείου.

24 Η διαδικασία μετάβασης από το δευτερογενή στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, υπό το πρίσμα της εξέλιξης των δεξιοτήτων, συνιστά για πολλούς ερευνητές (Howell και Wolff 1991) μια διαδικασία μετάβασης της απασχόλησης από κλάδους και βιομηχανίες χαμηλών δεξιοτήτων σε κλάδους υψηλών. Η αύξηση της απασχόλησης στις υπηρεσίες, που έχουν υψηλότερες μέσες απαιτήσεις σε δεξιότητες και χαμηλότερες μέσες αμοιβές, σε σχέση με τον τομέα παραγωγής αγαθών, συνιστά τη βασική ερμηνευτική παράμετρο της αύξησης των χαμηλά αμειβόμενων αλλά υψηλών δεξιοτήτων εργασιών.

Πίνακας 6.3

Μεταβολές απασχόλησης στα χειρωνακτικά και μη χειρωνακτικά επαγγέλματα στις τοπικές αγορές εργασίας 1991-2001

Περιφερειακές /Τοπικές Αγορές Εργασίας	**Σύνολο**	**Μη Χειρων.**	**Χειρων.**	**Σύνολο**	**Μη Χειρων.**	**Χειρων.**
Α. Μακ/νία & Θράκη	**14.281**	**16.803**	**-2.522**	**7,1**	**24,0**	**-1,9**
Δράμας	-516	1.697	-2.213	-1,6	13,7	-11,1
Έβρου	4.223	6.437	-2.214	8,8	35,0	-7,4
Καβάλας	2.360	3.285	-925	5,0	17,0	-3,3
Ξάνθης	4.302	2.739	1.563	13,2	27,3	6,9
Ροδόπης	3.912	2.645	1.267	9,6	27,1	4,1
Κεν. Μακεδονία	**72.156**	**64.263**	**7.893**	**11,6**	**23,4**	**2,3**
Ημαθίας	1.912	3.528	-1.616	3,9	20,9	-4,9
Θεσσαλονίκης	72.128	50.527	21.601	21,0	27,2	13,6
Κιλκίς	-1.571	1.237	-2.808	-5,2	13,7	-13,4
Πέλλας	1.461	2.901	-1.440	2,8	21,1	-3,7
Πιερίας	3.020	3.583	-563	7,0	24,3	-2,0
Σερρών	-7.866	1.564	-9.430	-10,8	6,8	-18,8
Χαλκιδικής	3.229	1.169	2.060	10,3	10,1	10,5
Αγίου Όρους	-157	-246	89	-29,6	-81,2	39,0
Δυτ. Μακεδονία	**3.113**	**9.087**	**-5.974**	**3,4**	**27,8**	**-10,3**
Γρεβενών	-1.309	-144	-1.165	-11,1	-3,3	-15,5
Καστοριάς	-828	1.733	-2.561	-4,6	31,0	-20,6
Κοζάνης	4.078	5.885	-1.807	9,2	34,5	-6,6
Φλώρινας	1.172	1.613	-441	7,1	28,1	-4,0
Ήπειρος	**3.289**	**8.818**	**-5.529**	**3,0**	**19,9**	**-8,3**
Άρτας	-810	818	-1.628	-3,2	9,4	-10,0
Θεσπρωτίας	870	1.434	-564	6,0	28,4	-6,0
Ιωαννίνων	3.499	5.587	-2.088	6,9	24,1	-7,5
Πρέβεζας	-270	979	-1.249	-1,3	13,3	-9,4
Θεσσαλία	**20.986**	**22.261**	**-1.275**	**8,5**	**23,6**	**-0,8**
Καρδίτσας	-485	1.653	-2.138	-1,2	12,4	-7,5
Λάρισας	11.045	10.559	486	11,6	29,5	0,8
Μαγνησίας	8.283	5.026	3.257	13,1	17,3	9,6
Τρικάλων	2.143	5.023	-2.880	4,8	31,3	-9,9
Ιόνια Νησιά	**3.488**	**3.923**	**-435**	**5,0**	**13,0**	**-1,1**
Ζακύνθου	3.267	1.637	1.630	28,9	40,0	22,7
Κέρκυρας	-456	171	-627	-1,2	0,9	-3,1
Κεφαλονιάς	605	1.266	-661	5,2	28,9	-9,1
Λευκάδας	72	849	-777	1,0	30,5	-17,4

Δυτική Ελλάδα	**538**	**11.477**	**-10.939**	**0,2**	**12,5**	**-7,5**
Αιτωλοακαρνανίας	-3.959	3.377	-7.336	-5,1	14,5	-13,6
Αχαΐας	6.087	8.935	-2.848	6,0	19,0	-5,3
Ηλείας	-1.590	-835	-755	-2,6	-4,0	-1,9
Στερεά Ελλάδα	**5.033**	**1.391**	**3.642**	**2,6**	**1,8**	**3,1**
Βοιωτίας	1.468	-706	2.174	3,1	-4,1	7,3
Εύβοιας	3.967	3.592	375	5,9	13,4	0,9
Ευρυτανίας	-1.611	-693	-918	-20,4	-21,0	-20,0
Φθιώτιδας	4.173	727	3.446	7,3	3,2	10,0
Φωκίδας	-2.964	-1.529	-1.435	-20,5	-22,8	-18,5
Αττική	**343.329**	**194.277**	**149.052**	**27,8**	**24,4**	**34,0**
Αττική	343.329	194.277	149.052	27,8	24,4	34,0
Πελοπόννησος	**3.863**	**4.617**	**-754**	**1,8**	**5,9**	**-0,5**
Αργολίδος	2.836	1.770	1.066	7,6	13,4	4,4
Αρκαδίας	-7.254	-1.036	-6.218	-19,6	-7,5	-26,9
Κορινθίας	7.564	1.599	5.965	15,1	8,0	19,8
Λακωνίας	126	433	-307	0,4	4,1	-1,2
Μεσσηνίας	591	1.851	-1.260	1,0	8,8	-3,3
Βόρειο Αιγαίο	**10.675**	**6.536**	**4.139**	**19,4**	**26,5**	**13,6**
Λέσβου	6.875	2.841	4.034	23,6	22,6	24,3
Σάμου	1.292	1.593	-301	10,0	28,5	-4,1
Χίου	2.508	2.102	406	19,3	32,3	6,3
Νότιο Αιγαίο	**17.525**	**10.171**	**7.354**	**19,6**	**22,1**	**17,0**
Δωδεκανήσου	9.114	4.895	4.219	15,7	14,8	17,1
Κυκλάδων	8.411	5.276	3.135	26,8	41,2	16,8
Κρήτη	**31.858**	**22.700**	**9.158**	**16,0**	**26,7**	**8,0**
Ηρακλείου	17.734	13.574	4.160	18,2	32,5	7,5
Λασιθίου	1.748	817	931	6,2	7,5	5,4
Ρεθύμνου	3.640	2.236	1.404	14,0	20,6	9,2
Χανίων	8.736	6.073	2.663	18,3	28,3	10,1
Σύνολο Χώρας	**530.134**	**376.324**	**153.810**	**14,8**	**21,6**	**8,4**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Οι διαφορετικοί αυτοί ρυθμοί μεταβολής των χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων κατανέμονται ασφαλώς με ανόμοιο τρόπο ανάμεσα στις περιφερειακές αγορές εργασίας της χώρας. Για μεν τα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα, οι ρυθμοί μεταβολής κυμαίνονται μεταξύ του 0,2% (Ήπειρος) και του 26,7% (Κρήτη), εμφανίζοντας ένα σχετικά μεγάλο φάσμα διακυμάνσεων, ενώ για τα χειρωνακτικά οι μεταβολές είναι ακόμη εντονότερες και κυμαίνονται με-

ταξύ του-10,3% (Δυτική Μακεδονία) και του 34,0% (Αττική). Σε όλες τις περιφέρειες τα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα (στο σύνολό τους) εμφανίζουν θετικές μεταβολές, ενώ τα χειρωνακτικά εμφανίζουν θετικές μεταβολές σε έξι περιφέρειες (Κεντρική Μακεδονία, Στερεά Ελλάδα, Αττική, Βόρειο και Νότιο Αιγαίο και Κρήτη), και αρνητικές μεταβολές στις υπόλοιπες επτά περιφέρειες της χώρας. Κατά συνέπεια, μόνο στις προαναφερόμενες περιφερειακές αγορές οι μεταβολές χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση, ενώ στην πλειονότητα των περιφερειακών αγορών οι μεταβολές χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση, με τις πρώτες δηλαδή να εμφανίζουν μειώσεις και τις δεύτερες αυξήσεις.

Πέραν όμως της κατεύθυνσης των μεταβολών ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι διακυμάνσεις των μεταβολών μέσα στις ίδιες περιφερειακές αγορές. Ενδιαφέρον δηλαδή παρουσιάζει το πόσο πιο γρήγορα μεταβάλλονται τα μη χειρωνακτικά έναντι των χειρωνακτικών ή αντίστροφα. ΄Ετσι στις αγορές εκείνες που οι μεταβολές κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση, οι μεγαλύτερες διαφορές παρατηρούνται στις περιφέρειες της Κεντρικής Μακεδονίας (21,3%) και της Κρήτης (18,7%)[25] και οι μικρότερες σ' αυτές του Νότιου (5,1%) και Βόρειου (12,9%) Αιγαίου. Ιδιαίτερες περιπτώσεις συνιστούν οι αγορές της Αττικής και της Στερεάς Ελλάδας, στις οποίες οι ρυθμοί μεταβολής των χειρωνακτικών επαγγελμάτων είναι υψηλότεροι από τους αντίστοιχους των μη. Στην περίπτωση μάλιστα της Αττικής, που συνιστά όχι μόνο τη μεγαλύτερη σε απασχόληση περιφέρεια της χώρας αλλά και αυτήν με τον πιο ιδιαίτερο καταμερισμό της εργασίας (ιδιαίτερο με την έννοια της κάλυψης του μεγαλύτερου δυνατού φάσματος των επαγγελμάτων), η διαφορά των ρυθμών μεταβολής προσεγγίζει περίπου τις δέκα

25 Τα μεγέθη αυτά καταδεικνύουν δηλαδή τις διαφορές ανάμεσα στους ρυθμούς μεταβολής των μη χειρωνακτικών με τα χειρωνακτικά επαγγέλματα μέσα στην ίδια περιφέρεια.

ποσοστιαίες μονάδες. Βεβαίως, σε απόλυτα μεγέθη η αύξηση των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων είναι μεγαλύτερη (194.277 άτομα) έναντι (149.052 άτομα) των χειρωνακτικών, ωστόσο αυτό δεν μειώνει την ιδιαίτερη σημασία του ζητήματος. Παρά δηλαδή τις γενικού χαρακτήρα διαπιστώσεις, που μπορεί να συναχθούν μέσα από μια τέτοιου είδους ανάλυση και την υψηλή συγκέντρωση των επαγγελμάτων, υπό το σχήμα χειρωνακτικά-μη χειρωνακτικά,[26] τα ευρήματα της ανάλυσης, στις περιπτώσεις της Αττικής και της Στερεάς Ελλάδας έρχονται σε αντίθεση με τις επικρατούσες απόψεις, που υποστηρίζουν ότι οι σύγχρονες εξελίξεις στις οικονομίες οδηγούν αναπόφευκτα σε αύξηση των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων σε βάρος των χειρωνακτικών. Αμφισβητούν την κυριαρχούσα αυτή άποψη και θέτουν μια σειρά ερωτημάτων τόσο σε ειδικά αλλά και γενικότερου χαρακτήρα ζητήματα.

Στις περιφερειακές αγορές όπου οι μεταβολές κινούνται προς διαφορετική κατεύθυνση, με αύξηση δηλαδή των μη χειρωνακτικών και μείωση των χειρωνακτικών επαγγελμάτων, οι μεγαλύτερες διακυμάνσεις στους ρυθμούς μεταβολής παρατηρούνται σ' αυτές της Δυτικής Μακεδονίας, όπου το εύρος της διακύμανσης ανέρχεται σε (38,1%) και στην Ήπειρο (28,2%) και οι μικρότερες στην Πελοπόννησο (6,4%) και στα Ιόνια Νησιά (14,1%).

Το ενδιαφέρον όμως της ανάλυσης, όπως είναι ήδη πολλές φορές ρητά διατυπωμένο, αφορά τη διερεύνηση των εξελίξεων μέσα και ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας. Η ποικιλία των εμφανιζόμενων καταστάσεων σχετικά με τα χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα είναι μεγάλη και τούτο σηματοδοτεί τόσο την εγγύτητα των καταστάσεων αυτών με τον πραγματικό κόσμο της απασχόλησης όσο όμως και την καταλληλότητα των τοπικών αγορών εργασίας ως αναλυτικό πλαίσιο. Οι διαφοροποιήσεις των ρυθμών μεταβολής, στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας,

26 Αυτό το σχήμα δεν μας επιτρέπει να αντλήσουμε περαιτέρω πληροφορίες για τις μεταβολές σε αναλυτικότερες επαγγελματικές κατηγορίες.

είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες καθώς παρέχουν ενδείξεις τόσο των συνθηκών και των προϋποθέσεων άσκησης των ποικίλων επαγγελμάτων αλλά ταυτοχρόνως παρέχουν ενδείξεις και για τις δυνατότητες και προοπτικές άσκησης των επαγγελμάτων σε συνάρτηση με τις σπουδές ή και την ειδικότερη εκπαίδευση και κατάρτιση των ατόμων.

Κατ' αρχάς·θα πρέπει να επισημανθεί ότι το ενδιαφέρον της ανάλυσης δεν εντοπίζεται μόνο στους ρυθμούς αλλά πρωταρχικά προς την κατεύθυνση της μεταβολής. Και τούτο γιατί δεν είναι μόνο τα χειρωνακτικά επαγγέλματα που εμφανίζουν μείωση σ' ένα σημαντικό αριθμό τοπικών αγορών αλλά και τα μη, έτσι ώστε η σχετική ανάλυση να αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Από την άλλη πλευρά, αυτή η μεγάλη ποικιλία που εμφανίζεται σε σχέση με την κατεύθυνση και το ρυθμό μεταβολής τους διαμορφώνει, θα μπορούσε να ειπωθεί, ένα γαλαξία καταστάσεων, η παρουσία και η ανάλυση των οποίων φωτίζει σημαντικές πλευρές των εξελίξεων της απασχόλησης, που με τη σειρά τους συνδέονται με παράγοντες της ζήτησης προϊόντων και υπηρεσιών, της τεχνολογίας αλλά και των αναπτυσσόμενων πολιτικών. Στην ανάλυση, λοιπόν, που ακολουθεί επιχειρείται πρώτον να καταγραφούν οι σχετικές εξελίξεις, να αξιολογηθούν και να ερμηνευθούν, εκεί όπου τα δεδομένα το επιτρέπουν.

΄Ετσι, ως προς την κατεύθυνση των μεταβολών, στα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα, επτά τοπικές αγορές (Αγίου Όρους, Γρεβενών, Ηλείας, Βοιωτίας, Ευρυτανίας, Φωκίδας και Αρκαδίας) εμφανίζουν αρνητικούς ρυθμούς, με την Ευρυτανία και τη Φωκίδα να παρουσιάζουν έντονο πρόβλημα καθώς οι μειώσεις αυτές ξεπερνούν το ένα πέμπτο της απασχόλησής τους και σε συνδυασμό με τις μειώσεις στα χειρωνακτικά διαμορφώνουν μια ζοφερή εικόνα αναφορικά με την απασχόληση. Ωστόσο, η μεγάλη πλειονότητα των τοπικών αγορών εμφανίζει θετικές μεταβολές. Στα χειρωνακτικά επαγγέλματα, θετικές μεταβολές της απασχόλησης

εμφανίζουν 20 τοπικές αγορές, ενώ η πλειονότητα των αγορών εμφανίζει αρνητικές μεταβολές.

Ως προς τους ρυθμούς μεταβολής τους, το φάσμα των διαφοροποιήσεων είναι σημαντικά ευρύτερο σε σχέση με τις περιφερειακές αγορές. Στα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα οι μεταβολές της απασχόλησης κυμαίνονται μεταξύ του-22,8% (Φωκίδας) και του 40,0% (Ζακύνθου), ενώ στα χειρωνακτικά, μεταξύ του –26,9% (Αρκαδίας) και 34,0% (Αττικής). Ο συνδυασμός αυτός των μεταβολών των χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων υποδηλώνει την ύπαρξη διαδικασιών υποκατάστασης των πρώτων από τα δεύτερα, σε έναν αριθμό αγορών εργασίας, με διαφορετικούς ασφαλώς ρυθμούς (και με πολύ διαφορετική εσωτερική διάρθρωση θα ανέμενε κανείς), που με τη σειρά της συνδέεται τόσο με διαδικασίες κλαδικής αναδιάρθρωσης της απασχόλησης όσο και της ευρύτερης επαγγελματικής[27].

Πέραν αυτών, αξίζει να επισημανθεί ότι σ' ένα αριθμό (8) τοπικών αγορών εργασίας όχι μόνο δεν διαπιστώνεται μείωση των χειρωνακτικών επαγγελμάτων αλλά ο ρυθμός αύξησής τους είναι υψηλότερος από τον αντίστοιχο των μη. Με άλλα λόγια, σ' έναν αριθμό αγορών οι αυξήσεις των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων συνυπάρχουν με διαδικασίες διατήρησης ή και αύξησης της συμμετοχής των χειρωνακτικών. Γίνεται δηλαδή φανερό ότι μια γενικότερη και σε γενικές γραμμές αποδεκτή τάση, αυτή της αύξησης των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων σε βάρος των

27 Η κλαδική και η επαγγελματική διάρθρωση της απασχόλησης δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους καθώς έχει επισημανθεί, μεταξύ άλλων και στο Ευστράτογλου 1997, ότι μέσα στο πλαίσιο ενός κλάδου αναπτύσσεται ένα πρότυπο επαγγελματικής διάρθρωσης, που συνδέεται με τις γενικότερες παραγωγικές δραστηριότητες του κλάδου. Για παράδειγμα, στον κλάδο της γεωργίας κυριαρχούν οι αγρότες και δευτερευόντως άλλες κατηγορίες επαγγελμάτων. Αντίστοιχα στη μεταποίηση κυριαρχούν τεχνικά επαγγέλματα και εργάτες και δευτερευόντως λοιπές κατηγορίες επαγγελμάτων. Ωστόσο, το πρότυπο αυτό δεν παραμένει διαχρονικά σταθερό έτσι ώστε να αποκτά εξαιρετικό ενδιαφέρον η διαπίστωση της μεταβολής του και τα αίτια που την προκαλούν.

χειρωνακτικών δεν εμφανίζει μια καθολικότητα. Το αντίθετο μάλιστα, μια σειρά περιπτώσεων αναιρούν τη γενική αυτή τάση κινούμενες προς την αντίθετη κατεύθυνση, καταδεικνύοντας τόσο την ποικιλία των καταστάσεων που εμφανίζονται στο επίπεδο των τοπικών αγορών εργασίας όσο και τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι τοπικές αγορές εργασίας ανταποκρίνονται, αντιδρούν στις γενικότερες τάσεις και ενσωματώνονται σ΄ ένα ευρύτερο καταμερισμό της εργασίας.

Η εκτενέστερη ωστόσο ενασχόληση με τις εξελίξεις στα χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα επιχειρείται με τη βοήθεια των στοιχείων του πίνακα 6.4, στον οποίο παρουσιάζεται μια ταξινόμησή τους με βάση τους ρυθμούς μεταβολής τους στο χρονικό διάστημα 1991-2001. Ο πίνακας κατασκευάσθηκε με παρεμφερή τρόπο όπως και οι αντίστοιχοι στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Ελήφθησαν υπόψη οι μέσοι ρυθμοί μεταβολής χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων και με βάση αυτούς προσδιορίσθηκαν οι υψηλοί, μέσοι και χαμηλοί ρυθμοί μεταβολής.

Ειδικότερα για τα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα, ως υψηλός ρυθμός θεωρήθηκε αυτός που ξεπερνά κατά 15,0% το μέσο ρυθμό και ανέρχεται σε 24,8%, ως χαμηλός αυτός που υπολείπεται κατά 15,0% του μέσου και προσδιορίζεται στο 18,4%, ενώ ως μέσος ρυθμός αυτός που βρίσκεται ανάμεσα στις δύο αυτές τιμές. Στα χειρωνακτικά επαγγέλματα ως υψηλός ρυθμός θεωρήθηκε αυτός που ξεπερνά κατά 15,0% το μέσο ρυθμό μεταβολής των χειρωνακτικών και ανέρχεται σε 9,7%, ως χαμηλός αυτός που υπολείπεται κατά 15,0% και προσδιορίζεται στο 7,1% και ως μέσος αυτός που βρίσκεται ανάμεσα στις δύο παραπάνω τιμές.

Πίνακας 6.4

Ταξινόμηση τοπικών αγορών εργασίας με βάση τους ρυθμούς μεταβολής χειρωνακτικών και μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων 1991-2001

Ρυθμός Μεταβολής Μη Χειρ./ Χειρων.	**Υψηλός >9,7**	**Μέσος 9,7%-7,1%**	**Χαμηλός <7,1%**	**Αρνητικός**	**Σύνολο**
Υψηλός >24,8%	Θεσσαλονίκης Ζακύνθου Κυκλάδων Χανίων	Λέσβου Ηρακλείου	Ξάνθης Ροδόπης Λάρισας Χίου	Έβρου Καστοριάς Κοζάνης Φλώρινας Θεσπρωτίας Τρικάλων Κεφαλονιάς Λευκάδας Σάμου	**19**
Μέσος 24,8%-18,4%	Αττική	Ρεθύμνου		Ημαθίας Πέλλας Πιερίας Ιωαννίνων Αχαΐας	**7**
Χαμηλός <18,4%	Χαλκιδικής Φθιώτιδας Κορινθίας Δωδεκανήσου	Μαγνησίας	Ευβοίας Αργολίδας Λασιθίου	Δράμας Καβάλας Κιλκίς Σερρών Άρτας Πρεβέζης Καρδίτσας Κέρκυρας Αιτωλ/νίας Λακωνίας Μεσσηνίας	**19**
Αρνητικός	Αγίου Όρους	Βοιωτίας		Γρεβενών Ηλείας Ευρυτανίας Φωκίδας Αρκαδίας	**7**
Σύνολο	**11**	**5**	**6**	**30**	**52**

Με βάση τα στοιχεία του πίνακα (στις οριζόντιες γραμμές του οποίου καταγράφονται οι ρυθμοί μεταβολής των μη χειρωνακτικών και στις κάθετες στήλες οι αντίστοιχοι των χειρωνακτικών), (19) τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς μεταβολής

στα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα, (7) μέσους και (19) χαμηλούς, ενώ (7) τοπικές αγορές εμφανίζουν αρνητικούς ρυθμούς. Στα χειρωνακτικά επαγγέλματα, (11) τοπικές αγορές εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς μεταβολής, (5) μέσους και (6) αρνητικούς, ενώ (30) τοπικές αγορές εμφανίζουν αρνητικούς ρυθμούς.

Στην πρώτη ομάδα, που απαρτίζεται από (19) τοπικές αγορές εργασίας με υψηλούς ρυθμούς αύξησης των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων, μια πρώτη υπο-ομάδα (Θεσσαλονίκη, Ζάκυνθος, Κυκλάδες, Χανιά) εμφανίζει ταυτοχρόνως και υψηλούς ρυθμούς αύξησης των χειρωνακτικών. Οι αγορές αυτές, νησιωτικές στο σύνολο τους με εξαίρεση αυτή της Θεσσαλονίκης, φαίνεται να εμφανίζουν ένα δυναμισμό ως προς τις διαδικασίες αύξησης της απασχόλησης, γεγονός που ενισχύεται και από τη διαπίστωση ότι σ' αυτές συμπεριλαμβάνονται μερικές από τις αγορές με τους υψηλότερους, για το σύνολο της χώρας, ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης στα χειρωνακτικά. Λέσβος και Ηράκλειο φαίνεται να ακολουθούν και να εμφανίζουν, έστω και με χαμηλότερη ένταση ένα σχετικό δυναμισμό, παρουσιάζοντας υψηλούς ρυθμούς αύξησης στα μη χειρωνακτικά και μέσους στα χειρωνακτικά επαγγέλματα.

Ξάνθη, Ροδόπη Λάρισα και Χίος διαμορφώνουν μια άλλη υποομάδα, με υψηλούς ρυθμούς επέκτασης των μη χειρωνακτικών και χαμηλούς των χειρωνακτικών. Η μεγαλύτερη όμως υποομάδα αποτελείται από (9) τοπικές που εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς αύξησης των μη χειρωνακτικών με ταυτόχρονα αρνητικούς ρυθμούς στις μεταβολές των χειρωνακτικών. Και οι δύο τελευταίες αυτές υπο-ομάδες υποδηλώνουν περισσότερο ή λιγότερο έντονες, θα μπορούσε να πει κανείς, διαδικασίες υποκατάστασης χειρωνακτικών από μη χειρωνακτικά επαγγέλματα. Τούτο φαίνεται να ενισχύεται περαιτέρω από τους υψηλούς ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα που εμφανίζουν, στη μεγάλη τους πλειονότητα, οι παραπάνω αγορές. Και, όπως θα δειχθεί

εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο, η μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς, που συνήθως συνοδεύεται από την ανάπτυξη των δύο άλλων τομέων και κυρίως του τριτογενούς, ενέχει ιδιαίτερης σημασίας, καθώς ο τελευταίος κυριαρχείται από την παρουσία μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων.

Στη δεύτερη ομάδα των τοπικών αγορών με μέσους ρυθμούς αύξησης των μη χειρωνακτικών κυριαρχεί η περίπτωση της Αττικής, η οποία εμφανίζει υψηλό ρυθμό αύξησης των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων. Όπως ήδη σχολιάσθηκε δεν είναι μόνο το μέγεθος της Αττικής που καθιστά την περίπτωση ξεχωριστή αλλά και το γεγονός ότι ο ρυθμός αύξησης των χειρωνακτικών ξεπερνά τον αντίστοιχο των μη κατά δέκα περίπου ποσοστιαίες μονάδες. Εμφανίζει δηλαδή μια ξεκάθαρη τάση ταυτόχρονης επέκτασης των χειρωνακτικών επαγγελμάτων. Έρχεται να επιβεβαιώσει μια διαφορετική θεώρηση των σύγχρονων εξελίξεων, που υποστηρίζει ότι οι μεταβολές της τεχνολογίας, των προτύπων κατανάλωσης και γενικότερα της ζήτησης προϊόντων και υπηρεσιών δεν οδηγούν υποχρεωτικά σε μια μείωση των χειρωνακτικών και παράλληλη επέκταση των μη, όπως με ευκολία υποστηρίζουν οι θιασώτες για παράδειγμα του μεταφορντισμού και της κοινωνίας της γνώσης.[28] Σε όρους δεξιοτήτων δηλαδή, οι σύγχρονες αυτές εξελίξεις δεν οδηγούν υποχρεωτικά σε μια αναβάθμιση των δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού, αλλά ενδέχεται, όπως είναι και το πλέον πιθανό, να οδηγούν σε μια πόλωση των δεξιοτήτων,[29] υπό την έννοια ότι ένα τμήμα του εργατικού δυναμικού, συνήθως το με-

28 Για μια σύντομη θεώρηση των απόψεων των υποστηρικτών των μεταφορντικών θεωρήσεων καθώς και αυτών της κοινωνίας της γνώσης, ο ενδιαφερόμενος, μεταξύ άλλων, μπορεί να ανατρέξει στον Allen (2005) αλλά και στον Σταμάτη (2005).

29 Η έννοια της πόλωσης των δεξιοτήτων αναφέρεται στην ταυτόχρονη συνύπαρξη διαδικασιών διαχρονικής υποβάθμισης (αποειδίκευσης) των δεξιοτήτων για το μεγαλύτερο τμήμα του εργατικού δυναμικού, με διαδικασίες αναβάθμισης των δεξιοτήτων για ένα σαφώς μικρότερο τμήμα του. Για εκτενέστερη ενασχόληση με το ζήτημα ο ενδιαφερόμενος μπορεί, μεταξύ άλλων, να ανατρέξει στους Ευστράτογλου (1997) και Gallie (1991).

γαλύτερο, οδηγείται σε υποβάθμιση των δεξιοτήτων του, ενώ ένα άλλο τμήμα, το μικρότερο συνήθως, αυξάνει τις δεξιότητές του. Στην ομάδα αυτή εντάσσεται και η τοπική αγορά του Ρεθύμνου, που εμφανίζει μέσους ρυθμούς αύξησης σε χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα ταυτοχρόνως. Την ομάδα συμπληρώνουν (5) ακόμη τοπικές αγορές, που πέραν των μέσων ρυθμών αύξησης των μη χειρωνακτικών εμφανίζουν αρνητικούς ρυθμούς μεταβολής των χειρωνακτικών. Θα μπορούσε και στην περίπτωση αυτή να υποστηριχθεί η ύπαρξη διαδικασιών υποκατάστασης, έστω κι αν αυτές δεν έχουν μεγάλη ένταση.

΄Ενας μεγάλος αριθμός (19) τοπικών αγορών διαμορφώνει την τρίτη ομάδα, που εμφανίζει χαμηλούς ρυθμούς αύξησης των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων. Μια πρώτη υπο-ομάδα (Χαλκιδική, Φθιώτιδα, Κορινθία, Δωδεκάνησα) εμφανίζοντας υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης των χειρωνακτικών επαγγελμάτων, ενισχύει περαιτέρω τις διαπιστώσεις που έγιναν για την Αττική και αφορούν την ταυτόχρονη ύπαρξη διαδικασιών αύξησης των χειρωνακτικών επαγγελμάτων. Οι διαπιστώσεις αυτές ενισχύονται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι στις εν λόγω τοπικές αγορές ο ρυθμός αύξησης των χειρωνακτικών επαγγελμάτων είναι υψηλότερος του αντίστοιχου των μη και σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα υπερδιπλάσιος (Κορινθία) και υπερτριπλάσιος (Φθιώτιδα).[30]

30 Ιδιαίτερο ασφαλώς ενδιαφέρον προκαλεί η περαιτέρω διερεύνηση των συνθηκών, υπό τις οποίες η επέκταση των χειρωνακτικών επαγγελμάτων λαμβάνει χώρα. Οι συνθήκες αυτές ασφαλώς συνδέονται με τη διάρθρωση των τοπικών οικονομιών, με τον συγκεκριμένο καταμερισμό της εργασίας αλλά και με τον τρόπο (ή τους τρόπους) που οι τοπικές αυτές αγορές ενσωματώνονται στις ευρύτερες εθνικές και διεθνείς οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες. Στην προκειμένη περίπτωση από τις τέσσερις αυτές αγορές, Κορινθία και Φθιώτιδα εμφανίζουν μία μέση, θα μπορούσε να ειπωθεί, διάρθρωση των τομέων οικονομικής δραστηριότητας, με μια σχετικά ισόρροπη, για τα δεδομένα της χώρας, ανάπτυξη του πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα. Οι περιπτώσεις της Χαλκιδικής και των Δωδεκανήσων είναι διαφορετικές, καθώς ο δευτερογενής τομέας είναι σχεδόν ολοκληρωτικά απών και οι αγορές αυτές στηρίζονται σχεδόν εξ ολοκλήρου στην ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα και ιδιαίτερα του τουρισμού. Συνεπώς, μια αρχική διαπίστωση θα μπορούσε να αφορά το ότι οι

Η Μαγνησία συνιστά επίσης μια ξεχωριστή περίπτωση, που συνδυάζει χαμηλούς ρυθμούς αύξησης των μη χειρωνακτικών και υψηλούς των χειρωνακτικών, ενώ οι αγορές της Εύβοιας, της Αργολίδας και του Λασιθίου, εμφανίζοντας ταυτοχρόνως χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης σε χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα, παρέχουν ενδείξεις των προβλημάτων που εμφανίζονται στις διαδικασίες δημιουργίας απασχόλησης. Τέλος, την ομάδα συμπληρώνει ένας σημαντικός αριθμός (11) τοπικών αγορών εργασίας που εμφανίζει ταυτοχρόνως μείωση της απασχόλησης των χειρωνακτικών. Και στην περίπτωση αυτή δεν θα μπορούσε να αποκλεισθεί η ύπαρξη διαδικασιών υποκατάστασης χειρωνακτικών από μη, αν και κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα πιθανό, τη στιγμή μάλιστα, που το σύνολο των (11) αυτών αγορών εμφανίζει ταυτοχρόνως και μείωση της συνολικής απασχόλησης. Μια συνολική δηλαδή μείωση της απασχόλησης, οδηγεί σε μείωση των χειρωνακτικών επαγγελμάτων, που φαίνεται να είναι πιο ευάλωτα και πιο εκτεθειμένα στις κρίσεις της απασχόλησης,[31] και σε μία, τις περισσότερες φορές, συγκρατημένη αύξηση των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων.

Τέλος, μια τέταρτη ομάδα απαρτιζόμενη από (7) αγορές εμφανίζοντας μείωση της απασχόλησης των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων, καταδεικνύει τα γενικότερα προβλήματα που εμφανίζονται ως προς τη δημιουργία απασχόλησης. Και τούτο καθώς πέντε εξ αυτών εμφανίζουν ταυτοχρόνως και μείωση των χειρωνακτικών επαγγελμάτων, με ιδιαίτερα μάλιστα υψηλούς ρυθμούς (Αρκαδία –26,9%, Ευρυτανία 20,0%, Φωκίδα 18,5%, Γρεβενά 15,5%). Η

διαδικασίες διατήρησης ή αύξησης των χειρωνακτικών επαγγελμάτων λαμβάνουν χώρα σε ολότελα σχεδόν διαφορετικά περιβάλλοντα.

31 Στις θεωρήσεις των κατατμημένων αγορών εργασίας τα χειρωνακτικά επαγγέλματα, στη μεγάλη τους πλειονότητα, εντάσσονται στο δευτερεύον τμήμα (ή γενικώς στα κατώτερα τμήματα) των αγορών εργασίας, που χαρακτηρίζεται από συνθήκες ανασφάλειας αναφορικά με τη σταθερότητα των θέσεων εργασίας και των επαγγελμάτων.

αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να δημιουργήσει υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης, κατά τη δεκαετία του 1990, αναδεικνύεται, στις περιπτώσεις αυτές, με τον πιο ανάγλυφο τρόπο. Η ομάδα αυτή συμπληρώνεται από τις περιπτώσεις της Βοιωτίας και του Αγίου Όρους, οι οποίες εμφανίζουν μέσο και υψηλό ρυθμό αύξησης των χειρωνακτικών επαγγελμάτων αντίστοιχα.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κατά τη δεκαετία του 1990 μια ποικιλία εξελίξεων διαπιστώνονται στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας που αφορούν τις σχέσεις χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων. Η αύξηση των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων είναι ασφαλώς ταχύτερη και επικρατεί σ' ένα μεγάλο αριθμό τοπικών αγορών εργασίας. Η αύξηση αυτή, στις περισσότερες περιπτώσεις, συνοδεύεται από μια μείωση των χειρωνακτικών επαγγελμάτων, γεγονός που παρέχει σημαντικές ενδείξεις για την επικράτηση διαδικασιών υποκατάστασης των χειρωνακτικών από τα μη. Ωστόσο, η γενικότερη αυτή τάση δεν φαίνεται να αποκτά μια καθολικότητα και να κυριαρχεί σε όλο το φάσμα των τοπικών αγορών. Και τούτο γιατί, η αύξηση αυτή των χειρωνακτικών επαγγελμάτων, σε αρκετές περιπτώσεις, συνοδεύεται από μια ταυτόχρονη αύξηση των χειρωνακτικών. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις, ο ρυθμός αύξησης των χειρωνακτικών είναι σημαντικά υψηλότερος του αντίστοιχου των μη. Διατήρηση και επέκταση του μεριδίου των χειρωνακτικών επαγγελμάτων φαίνεται να επικρατούν σ' ένα αριθμό αγορών και να αναδεικνύουν τόσο τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των τοπικών οικονομιών και κοινωνιών όσο όμως και την ποικιλία των τρόπων με τους οποίους οι τοπικές αγορές εργασίας αντιδρούν στις γενικότερες εξελίξεις και ενσωματώνονται στο εθνικό και διεθνές οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Οι διαπιστώσεις αυτές πέραν της σημασίας που αποκτούν για την κατανόηση των εξελίξεων που αφορούν τον καταμερισμό της εργασίας αλλά και την κατανόηση των συνθηκών και των

προϋποθέσεων που διαμορφώνονται αναφορικά με την άσκηση των ποικίλων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, ενέχουν και μιας ιδιαίτερης σημασίας, που συνδέεται με τις εξελίξεις στο πεδίο των δεξιοτήτων. Παρά τις γενικού χαρακτήρα διαπιστώσεις, στις οποίες υποχρεωτικά καταλήγει η ανάλυση, και, μολονότι η αύξηση των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων είναι αναμφισβήτητη, δεν οδηγεί αναγκαία στη διαπίστωση της ανάγκης για υψηλότερες δεξιότητες. Και τούτο κυρίως γιατί η αύξηση του μεριδίου των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων, ενδέχεται να συνοδεύεται από σημαντικές ανακατατάξεις, ενδεχομένως και μειώσεις των δεξιοτήτων μέσα στο πλαίσιο των συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών.

7
ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΟΛΩΝ ΤΩΝ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΑΓΟΡΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

7.1. Εισαγωγή

Κατά τη δεκαετία του 1990 οι αγορές εργασίας βρέθηκαν στο επίκεντρο σημαντικών οικονομικών αλλαγών που αφορούσαν μια συνεχιζόμενη αποβιομηχάνιση,[1] σε μια χωρική αναδιάρθρωση της παραγωγής και σημαντικές μεταβολές στη φύση της εργασίας. Ειδικότερα στην Ελλάδα, μια συνεχιζόμενη μείωση του πρωτογενούς τομέα, συνδυάσθηκε με μια σχετική αλλά και σε πολλές περιπτώσεις απόλυτη αποβιομηχάνιση συγκεκριμένων περιοχών. Οι παραπάνω εξελίξεις σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα της αύξησης των δεικτών συμμετοχής, με την αναγκαιότητα δηλαδή της αύξησης του τμήματος εκείνου του πληθυσμού που εντάσσεται στις επίσημες οικονομικές δραστηριότητες, άσκησε σημαντικές πιέσεις στον τομέα των υπηρεσιών. Πιέσεις που αφορούσαν την ανάγκη δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, που θα επέτρεπαν όχι μόνο

1 Στη διεθνή βιβλιογραφία η έννοια της αποβιομηχάνισης (ή της βιομηχανικής οπισθοχώρησης) γίνεται συνήθως κατανοητή με δύο τρόπους. Ο πρώτος αφορά τη μείωση, απόλυτη ή σχετική, της απασχόλησης στη βιομηχανία και ο δεύτερος τη μείωση, απόλυτη ή σχετική, της βιομηχανικής παραγωγής. Όπως επισημαίνει ο Δεδουσόπουλος, (2002β:31), οι οικονομολόγοι που θέτουν το ζήτημα της απόλυτης βιομηχανικής οπισθοχώρησης το αντιλαμβάνονται συνήθως με όρους κρίσης είτε της βιομηχανικής απασχόλησης είτε της βιομηχανικής παραγωγής. Οι οικονομολόγοι που θέτουν το ζήτημα της σχετικής οπισθοχώρησης της βιομηχανικής παραγωγής ή απασχόλησης θέτουν κυρίως το πρόβλημα από την οπτική της διαρθρωτικής προσαρμογής.

να απορροφηθούν οι εκροές από τους δύο άλλους τομείς αλλά και ενταχθούν ομαλά οι νεοεισερχόμενοι στη δομή της απασχόλησης και στην αγορά εργασίας. Σε κάποιες περιπτώσεις, ο τριτογενής τομέας ανταποκρίθηκε ικανοποιητικά και σε κάποιες άλλες όχι. Η ανάλυση στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου επιτρέπει, μέχρι ενός σημείου, τη διερεύνηση της ανταπόκρισης των τομέων οικονομικής δραστηριότητας στις ευρύτερες αυτές εξελίξεις στο επίπεδο των τοπικών αγορών εργασίας.

Στα κεφάλαια πέντε και έξι που προηγήθηκαν επιχειρήθηκε η διερεύνηση μιας σειράς ζητημάτων που αφορούσαν τις διαδικασίες και στους ρυθμούς επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας σε εθνικό, περιφερειακό αλλά κυρίως τοπικό επίπεδο. Επιχειρήθηκε η διερεύνηση ζητημάτων που συνδέονταν με τις πληθυσμιακές ομάδες που εντάσσονται στις τοπικές αγορές εργασίας, με τα ειδικά τους χαρακτηριστικά αλλά και μια σειρά παραγόντων, οι οποίοι κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις θα μπορούσαν να διαμορφώσουν ένα αρχικό ερμηνευτικό πλαίσιο. Έτσι διερευνήθηκε η εσωτερική πληθυσμιακή διάρθρωση της αγοράς εργασίας και αναζητήθηκε ο ρόλος και η σημασία της κάθε πληθυσμιακής ομάδας στη διαδικασία επέκτασης και εμπέδωσης του θεσμού της αγοράς εργασίας. Επιχειρήθηκε επίσης η διερεύνηση των επιδράσεων των δημογραφικών παραγόντων, του μεγέθους της τοπικής αγοράς εργασίας, πάνω στις διαδικασίες επέκτασης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας και καταβλήθηκε προσπάθεια να διαπιστωθεί το κατά πόσο οι παράγοντες αυτοί μπορεί να λειτουργήσουν και ως ερμηνευτικοί των σχετικών εξελίξεων. Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο επιχειρήθηκε η διερεύνηση δύο βασικών χαρακτηριστικών της ποσότητας εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά. Αυτών του φύλου και του επαγγέλματος και συνήχθησαν βασικές διαπιστώσεις και συμπεράσματα αναφορικά με τη διαφορετική συμπεριφορά ανδρών και γυναικών αλλά και χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας.

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται μια πιο συστηματική διερεύνηση των προσδιοριστικών παραγόντων των μεταβολών των ποσοτικών διαστάσεων των τοπικών αγορών εργασίας. Επιχειρείται, με άλλα λόγια, ο προσδιορισμός των παραγόντων εκείνων που μπορεί να αποβούν χρήσιμοι στην ερμηνεία των μεταβολών των ποσοτικών (και ποιοτικών) διαστάσεων των τοπικών αγορών εργασίας. Επιχειρείται επίσης να διερευνηθεί το κατά πόσο οι παράγοντες αυτοί μπορεί να ερμηνεύσουν, και μέχρι ποιου σημείου, τις εξελίξεις, που αφορούν την επέκταση του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας. Μεταξύ των παραγόντων αυτών, η ανάλυση θα επικεντρωθεί σ' αυτούς που συνδέονται με τις ευρύτερες εξελίξεις στους τομείς της παραγωγής (ή στους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας). Ειδικότερα θα επικεντρωθεί στο κατά πόσο οι μεταβολές στην απασχόληση του πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα της οικονομίας μπορεί να αποβούν πολύτιμοι στην ερμηνεία των διαδικασιών επέκτασης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας.

Ο κάθε τομέας οικονομικής δραστηριότητας θα διερευνάται ξεχωριστά και θα καλύπτει μία ενότητα του κεφαλαίου αυτού. Στις ενότητες αυτές θα παρουσιάζονται μια σειρά στοιχείων και πληροφοριών, που περιγράφουν τα βασικά χαρακτηριστικά και τις εξελίξεις των τομέων οικονομικής δραστηριότητας και συμβάλλουν αφενός μεν στην ευχερέστερη κατανόηση των σχετικών εξελίξεων αφετέρου δε στη λειτουργία των τομέων ως ερμηνευτικών παραγόντων των εξελίξεων στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας. Προκειμένου να διευκολυνθεί η σχετική ανάλυση κατασκευάσθηκε ο πίνακας 7.1. στον οποίο παρουσιάζονται οι ρυθμοί μεταβολής της απασχόλησης στον πρωτογενή, στο δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, καθώς και ο ρυθμός μεταβολής της ποσότητας εργασίας που διέρχεται δια μέσου της αγοράς για το χρονικό διάστημα 1991-2001, για το σύνολο των τοπικών αγορών εργασίας της χώρας.

Πίνακας 7.1

Ρυθμοί μεταβολής της απασχόλησης στους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας και της ποσότητας εργασίας στις τοπικές αγορές εργασίας 1991-2001

Περιφέρειες/Νομοί	Πρωτογενής Τομέας	Δευτερογενής Τομέας	Τριτογενής Τομέας	Αγορά Εργασίας
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	**-15,5**	**6,4**	**27,7**	**37,4**
Δράμας	-14,1	-26,3	21,9	21,9
Έβρου	-23,4	22,0	32,1	41,3
Καβάλας	-13,3	-7,3	21,0	25,1
Ξάνθης	-22,0	34,9	39,8	59,6
Ροδόπης	-7,1	48,6	27,6	51,1
Κεντρική Μακεδονία	**-12,7**	**-3,1**	**29,3**	**39,2**
Ημαθίας	-13,4	-5,1	24,4	30,4
Θεσσαλονίκης	-5,3	0,9	34,1	43,0
Κιλκίς	-29,6	-2,5	13,1	33,1
Πέλλας	-7,7	-1,0	20,7	36,8
Πιερίας	-8,2	-17,2	33,4	37,8
Σερρών	-24,6	-26,8	14,1	23,4
Χαλκιδικής	11,3	0,9	15,2	39,2
Αγίου Όρους	-25,4	78,9	-68,5	12,7
Δυτική Μακεδονία	**-18,3**	**-11,6**	**28,9**	**29,0**
Γρεβενών	-16,7	-19,8	-2,5	6,9
Καστοριάς	1,2	-41,2	42,6	38,9
Κοζάνης	-22,9	-2,7	34,4	28,3
Φλώρινας	-23,6	25,5	25,6	35,2
Ήπειρος	**-24,9**	**-6,8**	**25,1**	**29,8**
Άρτας	-18,6	-2,9	10,3	20,1
Θεσπρωτίας	-11,7	-10,0	28,3	27,3
Ιωαννίνων	-39,4	-5,5	31,7	35,8
Πρέβεζας	-20,2	-12,5	20,6	25,6
Θεσσαλία	**-3,6**	**-2,9**	**22,0**	**35,4**
Καρδίτσας	-11,2	-10,7	15,0	38,3
Λάρισας	-1,4	-0,7	27,0	39,3

Μαγνησίας	12,2	-4,2	21,5	33,0
Τρικάλων	-8,9	-0,4	17,7	28,9
Ιόνια Νησιά	**-28,2**	**1,1**	**23,3**	**54,0**
Ζακύνθου	-1,9	29,6	53,9	104,5
Κέρκυρας	-27,7	-13,0	11,7	43,0
Κεφαλονιάς	-47,1	17,0	37,9	59,3
Λευκάδας	-43,4	5,2	34,5	40,7
Δυτική Ελλάδα	**-20,9**	**-5,0**	**16,3**	**38,9**
Αιτωλοακαρνανίας	-23,4	5,7	11,9	30,8
Αχαΐας	-28,1	-11,3	24,2	38,6
Ηλείας	-11,5	-1,6	4,5	49,2
Στερεά Ελλάδα	**1,1**	**-5,8**	**8,0**	**25,5**
Βοιωτίας	14,6	-12,0	8,3	26,1
Εύβοιας	-6,1	-0,1	14,0	24,3
Ευρυτανίας	-12,3	-35,8	-18,1	-14,7
Φθιώτιδας	5,4	4,7	9,6	39,9
Φωκίδας	-34,2	-29,5	-10,9	1,1
Αττική	**20,8**	**15,6**	**32,1**	**43,2**
Αττική	20,8	15,6	32,1	43,2
Πελοπόννησος	**-9,5**	**0,1**	**12,2**	**37,7**
Αργολίδας	-15,6	8,2	28,2	60,2
Αρκαδίας	-44,7	-8,8	-5,8	9,0
Κορινθίας	18,6	10,6	14,7	42,6
Λακωνίας	-9,7	13,2	11,4	46,6
Μεσσηνίας	-5,2	-13,3	12,2	35,4
Βόρειο Αιγαίο	**8,5**	**-2,0**	**32,6**	**44,1**
Λέσβου	24,3	2,0	31,3	47,9
Σάμου	-15,4	-6,5	28,5	41,4
Χίου	-15,9	-5,4	38,7	39,3
Νότιο Αιγαίο	**-12,8**	**7,2**	**30,5**	**59,6**
Δωδεκανήσου	-0,1	-5,2	24,2	58,1
Κυκλάδων	-21,5	25,3	46,5	63,0
Κρήτη	**-12,9**	**10,2**	**35,2**	**63,9**
Ηρακλείου	-11,7	8,2	38,9	64,7

Λασιθίου	-11,9	-0,5	23,1	64,6
Ρεθύμνου	-19,1	21,6	35,1	70,0
Χανίων	-12,0	13,1	34,3	59,4
Σύνολο Χώρας	**-11,5**	**4,6**	**27,7**	**41,2**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Μια πρώτη θεώρηση των στοιχείων του πίνακα επιτρέπει τη συναγωγή διαπιστώσεων σχετικά με τη συνεχιζόμενη με υψηλούς ρυθμούς, κατά τη δεκαετία του 1990, μείωση της απασχόλησης του αγροτικού τομέα και την ταυτόχρονη αύξηση της απασχόλησης στο δευτερογενή (κατά 4,6%) και στον τριτογενή (κατά 27,7%) τομέα. Η ανάπτυξη των υπηρεσιών και η τριτογενοποίηση της ελληνικής οικονομίας συνεχίσθηκε με έντονους, θα μπορούσε να πει κανείς, ρυθμούς και στη δεκαετία του 1990.

7.2. Πρωτογενής τομέας και τοπικές αγορές εργασίας

Η συνεχιζόμενη μείωση του αγροτικού τομέα συνιστά ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των εξελίξεων της ελληνικής οικονομίας για ολόκληρη σχεδόν τη μεταπολεμική περίοδο. Η μείωση αυτή αφορά τόσο τη συμμετοχή του τομέα στην απασχόληση όσο και στο ΑΕΠ της χώρας και οφείλεται κατά ένα μέρος σε δημογραφικούς παράγοντες, που συνδέονται με τη γήρανση του πληθυσμού και του εργατικού δυναμικού στις αγροτικές περιοχές και κατά ένα άλλο μέρος με την ανάγκη εκσυγχρονισμού των δομών του και την εφαρμογή της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) της Ευρωπαϊκής Ένωσης.[2]

2 Οι μειώσεις αυτές θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν αναμενόμενες καθώς τόσο η απασχόληση όσο και το ΑΕΠ του τομέα βρίσκονται σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα, συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι καθώς σε επιμέρους κλάδους του αγροτικού τομέα δεν έχει επιτευχθεί μια ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση εργατικού δυναμικού, αφού, ως γνωστόν, οι εισαγόμενοι εργάτες συνιστούν ένα καθεστώς, δεν μπορεί με ευχέρεια να υποστηριχθεί ότι η λιγότερη απασχόληση στον τομέα θα συνδεθεί με περισσότερη ανάπτυξη.

Σημαντικές μεταβολές έχουν επέλθει και στα άλλα μεγέθη του αγροτικού τομέα, όπως οι αυξήσεις της ακαθάριστης αξίας παραγωγής και της προστιθέμενης αξίας στους κλάδους της γεωργίας-κτηνοτροφίας και της αλιείας. Παρά ταύτα η συμμετοχή της ακαθάριστης αξίας παραγωγής του τομέα στο σύνολο της οικονομίας μειώνεται (Υπουργείο Γεωργίας 1999), γεγονός που οφείλεται στην ταχύτατη μεγέθυνση του τομέα των υπηρεσιών, με ρυθμούς πολύ υψηλότερους από αυτόν της γεωργίας. Από την άλλη πλευρά, η μείωση του λόγου των εξαγωγών προς τις εισαγωγές παρέχει ενδείξεις τόσο των δυσχερειών που αντιμετωπίζουν τα ελληνικά προϊόντα στις αγορές του εξωτερικού όσο και την εξάρτηση του τομέα από τις εισαγωγές.

Παρά όμως τις βελτιώσεις που παρουσίασε ο αγροτικός τομέας κατά τις τελευταίες δεκαετίες, μια σειρά διαρθρωτικών προβλημάτων εξακολουθούν να τον χαρακτηρίζουν. Σημαντικότερα εξ αυτών θα πρέπει να θεωρηθούν το ιδιαίτερα μικρό μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και ο πολυτεμαχισμός τους.[3] Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά του αγροτικού τομέα συνδέονται τόσο με το είδος των καλλιεργειών που επιλέγονται, όσο όμως και με την αδυναμία δημιουργίας οικονομιών κλίμακας και την αύξηση του κόστους παραγωγής των αγροτικών προϊόντων, γεγονός με σημαντικές επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα των αγροτικών προϊόντων, τόσο στην εγχώρια όσο όμως και στις διεθνείς αγορές.

Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο επιχειρείται η διερεύνηση της επίδρασης των μεταβολών της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα στις εξελίξεις που παρατηρούνται στις αγορές εργασίας σε εθνικό,

3 Στην Ελλάδα το 62,0% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι μικρές, ενώ οι μεγάλες και πολύ μεγάλες καλύπτουν μόλις το 1,0%, ενώ κατά μέσο όρο σε κάθε εκμετάλλευση θεωρείται ότι αντιστοιχούν έξι αγροί. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση (των 15) οι μικρές εκμεταλλεύσεις καλύπτουν το 40,0% του συνόλου και οι μεγάλες και πολύ μεγάλες το 21,0% (Γκέκας 2005: 145).

περιφερειακό, αλλά κυρίως σε τοπικό επίπεδο.[4] Τη δεκαετία του 1990 στο σύνολο της χώρας η απασχόληση του πρωτογενούς τομέα μειώνεται κατά 77.100 άτομα ή ποσοστό 11,5%. Η μεταβολή αυτή συνιστά το αποτέλεσμα ετερόκλητων κατά φύλο και ηλικία εξελίξεων. Ως προς το φύλο, η απασχόληση των ανδρών μειώνεται κατά 26,9% (ελαφρά παραπάνω από 130.000 άτομα), ενώ η αντίστοιχη των γυναικών αυξάνει κατά 33,7%, λίγο χαμηλότερα από 60.000 άτομα. Ως προς την ηλικία, η απασχόληση μειώνεται στα άτομα κάτω των 25 ετών και άνω των 50, ενώ αυξάνει σ' αυτά μεταξύ των 25-50 ετών, με χαμηλότερους ωστόσο ρυθμούς, καταδεικνύοντας την ταυτόχρονη επίδραση κοινωνικών και δημογραφικών παραγόντων. Οι μεν πρώτοι συνδέονται κατά πάσα πιθανότητα με την επέκταση της παραμονής των νέων στην εκπαίδευση και οι δεύτεροι με τη γήρανση του εργατικού δυναμικού στις αγροτικές περιοχές και ειδικότερα με τη γήρανση των απασχολούμενων στη γεωργία. Στους συνδυασμούς φύλου και ηλικίας στους μεν άνδρες όλες οι ηλικιακές κατηγορίες, με εξαίρεση αυτή των 30-39, εμφανίζουν μείωση της απασχόλησης, στις δε γυναίκες αύξηση της απασχόλησης εμφανίζουν όλες οι κατηγορίες μεταξύ 20-59 ετών και μείωση οι ακραίες ηλικιακά (κάτω των 20 και άνω των 60 ετών) κατηγορίες.

Οι σημαντικές μειώσεις της απασχόλησης αναμφίβολα συνδέονται με τις μεταβολές της παραγωγικότητας, η οποία αυξάνει σημαντικά στη γεωργία, στην κτηνοτροφία και στην αλιεία και μειώνεται στη δασοκομία-υλοτομία (πίνακας παραρτήματος 7.4). Ωστόσο εκτιμάται (Υπουργείο Γεωργίας 1999) ότι καθώς κατά τη μεγαλύτερη

4 Η διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στις μεταβολές της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα και των εξελίξεων στο πεδίο των αγορών εργασίας δεν θα πρέπει να οδηγήσει σε περαιτέρω συγχύσεις. Πρέπει να επισημανθεί ότι η απασχόληση του πρωτογενούς τομέα, καθώς χαρακτηρίζεται από τη σχεδόν ολοκληρωτική απουσία μισθωτής απασχόλησης, διαμορφώνει μια εξωτερική σχέση ως προς την αγορά εργασίας. Ωστόσο, επιδρά πάνω στις εξελίξεις της αγοράς είτε μέσα από μια κινητικότητα προς τους άλλους τομείς είτε μέσα από τη συμμετοχή των απασχολούμενων του πρωτογενούς στην ανεργία.

περίοδο της δεκαετίας του 1990 παρατηρείται μια σταθεροποίηση των κοινοτικών εισροών στον τομέα των εγγυήσεων, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας είναι πραγματική και μπορεί, σε μεγάλο βαθμό, να αποδοθεί στις διαρθρωτικές παρεμβάσεις.

Η μείωση αυτή της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα κατανέμεται άνισα ανάμεσα στις περιφέρειες της χώρας, τόσο σε απόλυτη όσο και σε ποσοστιαία βάση. Σε απόλυτα μεγέθη τις μεγαλύτερες μειώσεις εμφανίζουν οι περιφέρειες της Κεντρικής Μακεδονίας (-16.571 άτομα) και της Δυτικής Ελλάδας (-16.188 άτομα) και τις μικρότερες το Νότιο Αιγαίο (-1.372 άτομα) και η Θεσσαλία (-2.755 άτομα). Θα πρέπει να επισημανθεί όμως ότι Αττική (3.612 άτομα), Βόρειο Αιγαίο (1.337 άτομα) και Στερεά Ελλάδα (511 άτομα) εμφανίζουν αύξηση στην απασχόληση του πρωτογενούς τομέα, γεγονός που θα πρέπει να ερμηνευθεί με ιδιαίτερη προσοχή. Σε ποσοστιαία βάση την υψηλότερη μείωση εμφανίζουν τα Ιόνια Νησιά με-28,2% και η ΄Ηπειρος με-24,9%, στις οποίες το ένα τέταρτο (και παραπάνω) της απασχόλησης του τομέα χάνεται μέσα στη δεκαετία, και τη μικρότερη η Θεσσαλία (-3,6%), που συνιστά μία κατεξοχήν αγροτική περιφέρεια. Στις περιφέρειες με θετικές εξελίξεις στην απασχόληση του πρωτογενούς τομέα τα ποσοστά της αύξησης, με εξαίρεση την Αττική (20,8%), είναι περιορισμένα (8,5% για το Βόρειο Αιγαίο και 1,1% για τη Στερεά Ελλάδα). Αντίθετα σε πολλές από τις περιφέρειες που εμφανίζουν μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα, οι ρυθμοί μείωσης είναι ιδιαίτερα υψηλοί (Ιόνια Νησιά-28,2%, ΄Ηπειρος-24,9%, Δ. Ελλάδας-0,9%, Δ. Μακεδονίας-18,3%, Ανατολική Μακεδονία και Θράκη-15,5%).

Στο τοπικό επίπεδο οι διαφοροποιήσεις στους ρυθμούς της μεταβολής της απασχόλησης στον πρωτογενή είναι ακόμη εντονότερες και κυμαίνονται μεταξύ του +24,3% (Λέσβος) και του -47,1% (Κεφαλονιά). Κατ' αρχάς θα πρέπει να επισημανθεί ότι ένας πε-

ριορισμένος αριθμός οκτώ τοπικών αγορών εργασίας (Χαλκιδική, Καστοριά, Μαγνησία, Βοιωτία, Φθιώτιδα, Αττική, Κορινθία, Λέσβος) εμφανίζει αυξήσεις στην απασχόληση του πρωτογενούς έσπω και με περιορισμένους ρυθμούς, ενώ Ζάκυνθος (-1,9%) και Δωδεκάνησα (-0,1%) φαίνεται να εμφανίζουν μια στασιμότητα στην αγροτική απασχόληση. Από τη μεγάλη πλειονότητα των τοπικών αγορών εργασίας που εμφανίζουν μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα ένας σημαντικός αριθμός (Κιλκίς, Ιωάννινα, Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Λευκάδα, Αχαΐα, Φωκίδα και Αρκαδία) εμφανίζει μειώσεις της αγροτικής απασχόλησης που ξεπερνούν το 25,0% και σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα, όπως της Κεφαλονιάς και της Αρκαδίας, προσεγγίζουν το 50,0%. Στη χρονική περίοδο μιας δεκαετίας, οι τοπικές αυτές αγορές χάνουν πάνω από το ένα τέταρτο ή ακόμη και το μισό της απασχόλησής τους στον πρωτογενή τομέα, υποδηλώνοντας την ύπαρξη έντονων διαδικασιών αναδιάρθρωσης των παραγωγικών τομέων και της εν γένει οικονομικής δραστηριότητας.

Με βάση τις διαπιστώσεις αυτές, τίθεται αυτόματα το ερώτημα του κατά πόσο οι μειώσεις αυτές επιδρούν πάνω στους ρυθμούς μεγέθυνσης της αγοράς εργασίας και ιδιαίτερα των τοπικών αγορών εργασίας. Το ερώτημα αυτό θέτει με τη σειρά του δύο επιμέρους ερωτήματα που αφορούν πρώτον το κατά πόσον οι μειώσεις αυτές της απασχόλησης συνδέονται με την απομάκρυνση από τον πρωτογενή λόγω γήρατος και το δεύτερο το κατά πόσο οι μειώσεις αυτές είναι συνυφασμένες με μια κλαδική κινητικότητα των εργαζομένων από τον πρωτογενή προς τους άλλους δύο τομείς. Αλλά όπως θασχολιασθεί αναλυτικότερα παρακάτω και αυτή η κλαδική κινητικότητα από μόνη της δεν υποδηλώνει αυτόματα την επέκταση των τοπικών αγορών εργασίας. Και τα δύο αυτά ερωτήματα μπορεί, μέχρι ενός σημείου, να διερευνηθούν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης και να φωτίσουν όψεις των σχετικών εξελίξεων.

Ως προς το πρώτο ερώτημα, η μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς οφείλεται εν πολλοίς στην απομάκρυνση των ηλικιωμένων απασχολούμενων. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα 7.8 του παραρτήματος η απασχόληση στις ηλικίες άνω των 55 ετών μειώνεται με ταχύτατους ρυθμούς, γεγονός που σηματοδοτεί, σε μεγάλο βαθμό, και την απομάκρυνσή τους από το εργατικό δυναμικό. Στις ηλικίες αυτές εμφανίζεται μια μείωση της τάξεως των 77.839 ατόμων, στη μεγάλη πλειονότητά τους ανδρών. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρά την ταχύτατη αυτή έξοδο από την απασχόληση του τομέα ένας σημαντικός αριθμός (26.771) ατόμων άνω των 65 ετών δηλώνει απασχολούμενος και το 2001, καταδεικνύοντας μερικές από τις ιδιαιτερότητες της άσκησης του αγροτικού επαγγέλματος στην Ελλάδα. Μείωση επίσης της απασχόλησής τους εμφανίζουν και τα άτομα μεταξύ 15-24 ετών (-16.455),[5] ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρον γεγονός συνιστά η αύξηση της απασχόλησης του πρωτογενούς στις ηλικίες των 25-49 ετών, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις γυναίκες.

Ως προς το δεύτερο ερώτημα, που αναμφίβολα συνδέεται με το πρώτο, η εκτίμηση του βαθμού αποχώρησης από τον πρωτογενή λόγω γήρατος, επιτρέπει και τον υπολογισμό της κινητικότητας, που έχει λάβει χώρα από τον πρωτογενή προς τους άλλους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας. Στο βαθμό, λοιπόν, που η μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα δεν μπορεί να αποδοθεί στην αποχώρηση από το εργατικό δυναμικό για λόγους γήρατος, η αύξηση των δύο άλλων τομέων, σηματοδοτεί, λαμβανομένων υπόψη και άλλων παραγόντων, την ύπαρξη μιας τομεακής κινη-

5 Η μείωση της απασχόλησης σ' αυτές τις ηλικίες συνδέεται ασφαλώς με την περαιτέρω παραμονή των νέων στο εκπαιδευτικό σύστημα και συνεπώς και με τη μείωση του αναλφαβητισμού (οργανικού και λειτουργικού), που, στη χώρας μας, εμφάνιζε εξαιρετικά υψηλά ποσοστά στις αγροτικές περιοχές. Για μια περαιτέρω ενασχόληση με τα σχετικά ζητήματα, ο ενδιαφερόμενος, μεταξύ άλλων, μπορεί να ανατρέξει στο Ευστράτογλου (1999).

τικότητας της εργασίας.[6] Σηματοδοτεί δηλαδή μια κινητικότητα της εργασίας από τον πρωτογενή προς το δευτερογενή και κυρίως προς τον τριτογενή, που εμφανίζει και τους υψηλότερους ρυθμούς αύξησης.

Ωστόσο, ο βασικός στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι η διερεύνηση της δυνατότητας των μεταβολών του πρωτογενούς τομέα να λειτουργήσουν ως ερμηνευτικοί παράγοντες των εξελίξεων στις τοπικές αγορές εργασίας της χώρας. Ειδικότερα επιχειρείται να διατυπωθεί και να διερευνηθεί η υπόθεση που υποστηρίζει ότι η μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα συνιστά θετικό παράγοντα για την ανάπτυξη του θεσμού των αγορών εργασίας σε όλα τα επίπεδα και ιδιαίτερα στο επίπεδο των τοπικών αγορών εργασίας. Προς τούτο επιχειρείται κατ' αρχάς μια συγκριτική θεώρηση των εξελίξεων της αγροτικής απασχόλησης με τις αντίστοιχες που αφορούν την επέκταση του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας. Η θεώρηση αυτή διευκολύνεται με τα στοιχεία του πίνακα 7.2, στον οποίο ταξινομούνται οι τοπικές αγορές εργασίας με βάση το ρυθμό μεταβολής της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα και το ρυθμό επέκτασής τους.

Με δεδομένο ότι η μέση μεταβολή της αγροτικής απασχόλησης για τη δεκαετία του 1990 ανέρχεται σε -11,5%, ως υψηλός ρυθμός μεταβολής θεωρείται αυτός που ξεπερνά κατά 15,0% τη μέση μεταβολή και συνεπώς υπερβαίνει το -13,2%, ως χαμηλός αυτός που υπολείπεται κατά 15,0% και συνεπώς ανέρχεται σε -9,8% και ως μέσος αυτός που κυμαίνεται ανάμεσα στα δύο αυτά μεγέθη. Η ταξινόμηση των τοπικών αγορών εργασίας με βάση τους ρυθμούς

6 Οι εκτιμήσεις αυτές στηρίζονται σε μια βασική υπόθεση που υποστηρίζει ότι οι συγκεκριμένες κατηγορίες του πληθυσμού, που συνδέονται με τη μείωση της απασχόλησης σε έναν τομέα, μετακινούνται προς τους άλλους τομείς. Στη πραγματικότητα όμως, το είδος της ανάλυσης που επιχειρείται δεν επιτρέπει με απόλυτο τρόπο την επιβεβαίωση της παραπάνω υπόθεσης. Και τούτο γιατί ενδέχεται να μεσολαβούν μετακινήσεις εντός και εκτός εργατικού δυναμικού, που να διαφοροποιούν τη σύνθεση των ομάδων που μετακινούνται προς τους άλλους τομείς.

επέκτασής τους (τους ρυθμούς δηλαδή μεταβολής της ποσότητας της εργασίας) γίνεται σύμφωνα με τα δεδομένα του πέμπτου κεφαλαίου. Σύμφωνα με την ταξινόμηση αυτή, οκτώ τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζουν θετικές μεταβολές της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα, 26 εμφανίζουν μείωση με υψηλούς ρυθμούς, 7 τοπικές αγορές μείωση με μέσους και 11 τοπικές αγορές μείωση με χαμηλούς ρυθμούς.

Ειδικότερα οι τοπικές αγορές που αυξάνουν την απασχόληση του πρωτογενούς τομέα, εμφανίζουν μια ποικιλία αγορών με ετερόκλητα χαρακτηριστικά και σημαντικές δυσχέρειες στην ερμηνεία των εξελίξεων. Η ύπαρξη αγορών με θετικές εξελίξεις στο πεδίο της απασχόλησης του πρωτογενούς δεν μπορεί να επιβεβαιώσει την προαναφερόμενη υπόθεση και οδηγεί στην αναζήτηση άλλων ερμηνευτικών θέσεων. Ως τέτοιες θα μπορούσαν για παράδειγμα να θεωρηθούν: Πρώτον, μια ερμηνεία που αφορά έναν ευρύτερο δυναμισμό που καλύπτει όλο το φάσμα της οικονομικής δραστηριότητας συμπεριλαμβανομένου και του πρωτογενούς τομέα. Για μια σειρά λόγων η τοπική οικονομία εμφανίζει ένα δυναμισμό που επεκτείνεται σε όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας. Υπό αυτό το ερμηνευτικό σχήμα θα μπορούσαν να ενταχθούν η Λέσβος, η Κορινθία και η Αττική.[7]

7 Μία ένδειξη αυτού του δυναμισμού και συνεπώς μερική επιβεβαίωση της παραπάνω υπόθεσης παρέχεται μέσα από τη μεταβολή της συνολικής απασχόλησης. Πράγματι και στις τρεις αυτές τοπικές αγορές εργασίας η συνολική απασχόληση αυξάνει με ρυθμούς που ανέρχονται σε 24,2% για τη Λέσβο, 15,5% για τη Κορινθία και 27,9% για την Αττική.

Πίνακας 7.2.

Ταξινόμηση των τοπικών αγορών εργασίας με βάση το ρυθμό μεταβολής της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα και το ρυθμό μεταβολής της ποσότητας εργασίας

Ρυθμός Μεταβολής Απασχόλησης Πρωτογενούς / Ρυθμός αύξησης της Α.Ε	**Υψηλός >47,4%**	**Μέσος 35,0% -47,4**	**Χαμηλός <35,0%**	**Σύνολο**
Θετικός	Λέσβου	Χαλκιδικής Καστοριάς Φθιώτιδας Αττικής Κορινθίας	Μαγνησίας Βοιωτίας	**8**
Υψηλός Ρυθμός Μείωσης >-13,2%	Ξάνθης Κεφαλονιάς Αργολίδας Κυκλάδων Ρεθύμνου	Έβρου Φλώρινας Ιωαννίνων Κέρκυρας Λευκάδας Αχαΐας Σάμου Χίου	Δράμας Καβάλας Ημαθίας Κιλκίς Σερρών Αγίου Όρους Γρεβενών Κοζάνης Άρτας Πρέβεζας Αιτωλοακαρνανίας Φωκίδας Αρκαδίας	**26**
Μέσος Ρυθμός Μείωσης -9,8%-13,2%	Ηλείας Ηρακλείου Λασιθίου Χανίων	Καρδίτσας	Θεσπρωτίας Ευρυτανίας	**7**
Χαμηλός Ρυθμός Μείωσης <-9,8%	Ροδόπης Ζακύνθου Δωδεκανήσου	Θεσσαλονίκης Πέλλας Πιερίας Λάρισας Λακωνίας Μεσσηνίας	Τρικάλων Εύβοιας	**11**
Σύνολο	**13**	**20**	**19**	**52**

΄Ενα δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα θα μπορούσε να συμπεριλάβει εκείνες τις τοπικές αγορές εργασίας που εμφανίζουν έντονα τα σημάδια μιας διαδικασίας αποβιομηχάνισης, η οποία υποχρεώνει ένα τμήμα του εργατικού δυναμικού, έστω και κάτω από μη ευνοϊκές συνθήκες, να παραμείνει στον πρωτογενή τομέα. Τέτοιες περιπτώσεις θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν αυτές της Καστοριάς, της Μαγνησίας και της Βοιωτίας, οι οποίες εμφανίζουν έντονα τα σημάδια μιας βιομηχανικής υποχώρησης.[8] Οι περιπτώσεις της Χαλκιδικής και της Φθιώτιδας είναι διαφορετικές καθώς δεν εμφανίζουν έντονα τα σημάδια μιας αποβιομηχάνισης (η πρώτη μάλιστα ουδέποτε εμφάνιζε έντονη την παρουσία του δευτερογενούς τομέα), αλλά περισσότερο, θα μπορούσε να ειπωθεί, ότι η αύξηση του πρωτογενούς συνδέεται με την απουσία ενός δυναμισμού και στους δύο άλλους τομείς συνδυαστικά.[9] Με άλλα λόγια, σ' αυτές τις τοπικές αγορές εργασίας ένα σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού φαίνεται να παραμένει στον πρωτογενή γιατί δεν υπάρχουν ευκαιρίες απασχόλησης ούτε στο δευτερογενή αλλά ούτε και στον τριτογενή τομέα.

Στη δεύτερη και μεγαλύτερη ομάδα τοπικών αγορών εργασίας με υψηλούς ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα μια πρώτη υπο-ομάδα πέντε αγορών (Ξάνθη, Κεφαλονιά, Αργολίδα, Κυκλάδες, Ρέθυμνο) φαίνεται να ευρίσκεται εγγύτερα στην υιοθέτηση τής υπό διερεύνηση υπόθεσης. Η μεγάλη μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς είναι συνδυασμένη με υψηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Στην υπό

8 Οι τοπικές αυτές αγορές εργασίας εμφανίζουν μείωση της απασχόλησης στον δευτερογενή τομέα της τάξεως του –41,2% (Καστοριά), -12,0% (Βοιωτία) και –4,2% (Μαγνησία). Ειδικότερα για τη μεταποίηση οι μειώσεις ανέρχονται σε 50,2% για την Καστοριά, που φαίνεται να κορυφώνεται η κρίση του κλάδου και να συρρικνώνεται η απασχόλησή του, σε 12,9% για τη Βοιωτία και 14,8% για τη Μαγνησία.

9 Η Χαλκιδική εμφανίζει αύξηση της απασχόλησης του δευτερογενούς κατά 0,9% και του τριτογενούς κατά 15,2%, ενώ η Φθιώτιδα κατά 4,7% και 9,6% αντίστοιχα., καταδεικνύοντας χαμηλές επιδόσεις για την απασχόληση και στους δύο τομείς ταυτοχρόνως.

ομάδα αυτή συναντώνται μερικές αγορές με ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης στον πρωτογενή, (Κεφαλονιά -47,1%, Κυκλάδες -21,5%), γεγονός που δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην αποχώρηση των ηλικιωμένων και υποδηλώνει και την κινητικότητα τμήματος του εργατικού δυναμικού από τον πρωτογενή προς τους άλλους τομείς. Μία δεύτερη υπο- ομάδα, οκτώ τοπικών αγορών (Έβρος, Φλώρινα, Ιωάννινα, Κέρκυρα, Λευκάδα, Αχαΐα, Σάμος, Χίος), εμφανίζει υψηλούς ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης του πρωτογενούς και μέσους ρυθμούς επέκτασης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας. Και στην περίπτωση αυτή, η υπό διερεύνηση υπόθεση φαίνεται να μπορεί να επαληθευτεί επαρκώς, καθώς περιλαμβάνει αγορές, οι οποίες σχεδόν στο σύνολό τους, με εξαίρεση τις νησιωτικές της Σάμου και της Χίου, εμφανίζουν ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς μείωσης της αγροτικής απασχόλησης και, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η μείωση δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην ηλικιακή δομή της απασχόλησης. Ιδιαίτερες περιπτώσεις θα πρέπει να θεωρηθούν αυτές της Σάμου και της Χίου, στις οποίες η μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα, χωρίς να είναι ιδιαίτερα υψηλή, 15,4% και 15,9% αντίστοιχα, ενδέχεται να συνδέεται με το γεγονός της πολυαπασχόλησης του αγροτικού τομέα και πιο συγκεκριμένα με την ανάπτυξη του αγρο-τουρισμού. Στις περιπτώσεις αυτές τόσο η σχετικά περιορισμένη μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς όσο και το γεγονός ότι η ανάπτυξη του αγροτουρισμού δεν οδηγεί στην αύξηση της μισθωτής απασχόλησης (με υψηλούς τουλάχιστον ρυθμούς), η υπό διερεύνηση υπόθεση δεν φαίνεται να επαληθεύεται με απόλυτο τρόπο. Τέλος, η τρίτη υπο-ομάδα, αποτελούμενη από 13 αγορές, εμφανίζει μεν υψηλούς ρυθμούς μείωσης της αγροτικής απασχόλησης αλλά όχι ιδιαίτερα ταχείς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας, με αποτέλεσμα να μην είναι τόσο ευχερής η υιοθέτηση τής υπό διερεύνηση υπόθεσης.

Ωστόσο, με αφορμή αυτή τη διαπίστωση θα πρέπει να επισημανθεί ότι ανάμεσα στους υψηλούς ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης του πρωτογενούς και στην επέκταση των τοπικών αγορών εργασίας ενδέχεται να μεσολαβούν και άλλοι, πέραν των προαναφερόμενων, παράγοντες. Ακόμη δηλαδή και αν διαπιστώνεται η ύπαρξη μιας κινητικότητας από τον πρωτογενή προς τους άλλους τομείς και ιδιαίτερα προς τον τριτογενή, η επέκταση των τοπικών αγορών εργασίας δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη λόγω κυρίως της αυτοαπασχόλησης και δευτερευόντως των εργοδοτών και των συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών. Η απομάκρυνση δηλαδή ενός τμήματος του εργατικού δυναμικού από τον πρωτογενή ενδέχεται να συνδέεται είτε με την έναρξη μιας ατομικής επιχειρηματικής δραστηριότητας, δηλαδή τη μετατροπή ενός αγρότη σε αυτοαπασχολούμενο, είτε με την έναρξη μιας δραστηριότητας που γεννά και μισθωτή απασχόληση, άρα της μετατροπής του αγρότη σε εργοδότη, είτε τέλος με την απασχόλησή του χωρίς μισθό, σε επαγγελματική δραστηριότητα συγγενικού μέλους, άρα δηλαδή με τη μετατροπή του αγρότη σε συμβοηθούν και μη αμειβόμενο μέλος μιας οικογενειακής επιχείρησης, στους δύο άλλους τομείς της οικονομίας.

Στην τρίτη ομάδα εντάσσονται 7 τοπικές αγορές εργασίας με μέσους ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης του πρωτογενούς και υψηλούς (Ηλεία, Ηράκλειο, Λασίθι και Χανιά), μέσους (Καρδίτσα) και χαμηλούς ρυθμούς (Θεσπρωτία και Ευρυτανία) επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Ακόμη και στην πρώτη περίπτωση, οι υψηλοί ρυθμοί επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας φαίνεται να μην μπορούν να αποδοθούν με ευχέρεια στις εξελίξεις του πρωτογενούς τομέα, καθώς οι μέσοι ρυθμοί μείωσης της απασχόλησής του, φαίνεται λογικό να συνδέονται περισσότερο με την αποχώρηση των ηλικιωμένων απασχολούμενων παρά με μια τομεακή κινητικότητα. Η διαπίστωση αυτή βεβαίως καλύπτει και τις περιπτώσεις Καρδίτσας, Θεσπρωτίας και Ευρυτανίας, έτσι

ώστε συνολικά να υπάρχει σημαντική δυσχέρεια στην υιοθέτηση τής υπό διερεύνηση υπόθεσης.

Τέλος στην τέταρτη ομάδα 11 τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζοντας χαμηλούς ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης του πρωτογενούς διαμορφώνουν σημαντικές δυσχέρειες στην υιοθέτηση τής υπό διερεύνηση υπόθεσης. Ροδόπη, Ζάκυνθος και Δωδεκάνησα αποτελούν μια πρώτη υπο-ομάδα που χρήζει ειδικής μεταχείρισης. Η ταχύτατη επέκταση του θεσμού της τοπικής αγοράς εργασίας στις συγκεκριμένες περιοχές δεν φαίνεται να συνδέεται ουδόλως με τις εξελίξεις του αγροτικού χώρου αλλά κυρίως με τις εξελίξεις του δευτερογενούς (περίπτωση της Ροδόπης)[10] και του τριτογενούς (Ζάκυνθος, Δωδεκάνησα). Και στη δεύτερη υπο-ομάδα των 6 τοπικών αγορών εργασίας με χαμηλούς ρυθμούς μείωσης του πρωτογενούς και μέσους ρυθμούς επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας, οι εξελίξεις του πρωτογενούς φαίνεται να μην μπορούν να λειτουργήσουν ως ερμηνευτικός παράγοντας των διερευνούμενων εξελίξεων, έτσι ώστε νέες ερμηνευτικές υποθέσεις να αναζητηθούν στα επόμενα τμήματα του κεφαλαίου. Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και τις περιπτώσεις των Τρικάλων και της Εύβοιας, όπου χαμηλοί ρυθμοί μείωσης της απασχόλησης του πρωτογενούς συνδέονται με περιορισμένη επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η μεγάλη ποικιλία των καταστάσεων που παρατηρούνται και αφορούν τις μεταβολές της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα σε σχέση με τους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας δεν είναι εύκολο να ερμηνευθούν πλήρως μέσα από την ανάπτυξη ενός απλού ερμηνευτικού σχήματος, όπως αυτού που αναπτύχθηκε

10 Η ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα της Ροδόπης είναι πρωτοφανής για τα δεδομένα και τη χρονική συγκυρία και θα σχολιασθεί αναλυτικά στο επόμενο τμήμα του κεφαλαίου. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται να οφείλεται περισσότερο στην ανάπτυξη του κλάδου των κατασκευών παρά σ' αυτήν της μεταποίησης.

στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου. Μόνο μέχρι ενός σημείου οι εξελίξεις στον πρωτογενή τομέα μπορεί να ερμηνεύσουν τις σχετικές μεταβολές στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας. Το συμπέρασμα αυτό φαίνεται να ενισχύεται και μέσα από τον υπολογισμό του συντελεστή συσχέτισης ανάμεσα στο ρυθμό μεταβολής της απασχόλησης του πρωτογενούς και στο ρυθμό μεγέθυνσης των τοπικών αγορών εργασίας. Ο συντελεστής αυτός εμφανίζει μια εξαιρετικά χαμηλή τιμή που προσδιορίζεται στο 0,16911927, η οποία μπορεί να οδηγήσει στη διαπίστωση μιας απουσίας συσχέτισης ανάμεσα στα δύο μεγέθη. Συνεπώς, μπορεί με σχετική ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι οι μειώσεις της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα δεν συνδέονται άμεσα με τις μεταβολές των τοπικών αγορών εργασίας και ιδιαίτερα με τους ρυθμούς επέκτασής τους.

7.3. Δευτερογενής τομέας και τοπικές αγορές εργασίας

Κατά τη δεκαετία του 1990 ο δευτερογενής τομέας βρίσκεται στο κέντρο σημαντικών εξελίξεων και ανακατατάξεων. Οι εξελίξεις αυτές αφορούν τόσο την ελληνική βιομηχανία, που συνιστά τον βασικό πυρήνα του τομέα όσο και τους κλάδους των κατασκευών, του ηλεκτρισμού και της ύδρευσης.

Η ελληνική βιομηχανία, τη δεκαετία αυτή, βρίσκεται στο επίκεντρο έντονων διαρθρωτικών αλλαγών, οι οποίες γίνονται ακόμη εντονότερες από το 1993 και μετά, όταν αυξάνονται οι προσπάθειες ένταξης της χώρας στην ΟΝΕ. Τα βασικά μεγέθη της μεταβάλλονται με σημαντικούς (ή σε μερικές περιπτώσεις με λιγότερο σημαντικούς) ρυθμούς, μέσα στο πλαίσιο της διαμόρφωσης ολοένα και πιο ανταγωνιστικών συνθηκών σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η έκθεση στο διεθνή ανταγωνισμό αναγκάζει ένα τμήμα της βιομηχανίας να εισέλθει σε διαδικασίες αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού. Τα μεγέθη τα οποία καταδεικνύουν εντονότερα

αυτές τις διαδικασίες είναι η απασχόληση, η παραγωγικότητα της εργασίας, ο ρυθμός υποκατάστασης εργασίας από μηχανές και η παραγωγικότητα του κεφαλαίου. Ωστόσο, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι μεταβολές στα άλλα μεγέθη της ελληνικής βιομηχανίας, όπως η ακαθάριστη αξία παραγωγής, η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία και ο λόγος εισαγωγών εξαγωγών.[11]

Η απασχόληση στην ελληνική βιομηχανία μειώνεται κατά -30.209 άτομα (από 523.120 σε 492.911) ή ποσοστό –5,8% στο διάστημα 1991-2001, περιορίζοντας τη συμμετοχή της στη συνολική απασχόληση από 14,7% σε 12,0%. Η μείωση αυτή αφορά στο σύνολό της σχεδόν τις γυναίκες (-29.657) καθώς η απασχόληση των ανδρών μειώνεται κατά –552 άτομα, γεγονός που συνδέεται ασφαλώς με την κρίση εκείνων των κλάδων, στους οποίους οι γυναίκες εμφανίζουν αυξημένη συμμετοχή. Οι εξελίξεις αυτές συνδέονται ασφαλώς με την παραγωγικότητα της ελληνικής βιομηχανίας, η οποία αυξάνει με σχετικά ταχείς ρυθμούς (3,5% μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής, για το χρονικό διάστημα 1993-98). Η αύξηση αυτή συνδυάζεται με τη συνεχή ανοδική τάση του δείκτη βιομηχανικής παραγωγής, γεγονότα με ιδιαίτερη σημασία για την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων στο διεθνές εμπόριο.[12] Ταυτοχρόνως, οι αυξήσεις αυτές παρέχουν ενδείξεις της ύπαρξης μιας συνεχούς υποκατάστασης της εργασίας από μηχανές, δηλαδή ενός τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, ο οποίος εκφράζεται από τον δείκτη μεταβολής της έντασης κεφαλαίου (δηλαδή του απασχολουμένου κεφαλαίου ανά εργαζόμενο).

11 Οι μεταβολές αυτές, κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα (1993-1998) της δεκαετίας του 1990 εμφανίζονται στον πίνακα παραρτήματος 7.5.

12 Οι αυξήσεις αυτές της παραγωγικότητας μπορεί να ιδωθούν και ως στοιχείο εκσυγχρονισμού της ελληνικής βιομηχανίας Έχει δε επισημανθεί (ΥΠΕΘΟ 1999) ότι ο ρυθμός μεταβολής της παραγωγικότητας στη μεγάλη βιομηχανία (αυτή που απασχολεί πάνω από δέκα άτομα προσωπικό) κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, είναι σημαντικά υψηλότερος από αυτόν της μικρής βιομηχανίας.

Υψηλούς ρυθμούς μεταβολής όμως στην ελληνική βιομηχανία εμφανίζουν τόσο η Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής όσο και η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία. Η πρώτη εμφανίζει μέσο ετήσιο ρυθμό μεταβολής, που ανέρχεται σε 3,2%, με τους περισσότερους κλάδους (δεκαοκτώ) να εμφανίζουν θετικούς ρυθμούς, ενώ μόνο ένας μικρός σχετικά αριθμός κλάδων (πέντε) εμφανίζει αρνητικούς ρυθμούς.[13] Η δεύτερη (ακαθάριστη προστιθέμενη αξία) μεταβάλλεται με μέσο ετήσιο ρυθμό 3,6%. Οκτώ επιμέρους κλάδοι εμφανίζουν μείωση και δεκαπέντε κλάδοι αύξηση. Το σύνολο των κλάδων (με εξαίρεση τη βιομηχανία ξύλου) που εμφανίζουν θετικούς ρυθμούς στην προστιθέμενη αξία εμφανίζουν και αυξήσεις στην ακαθάριστη αξία παραγωγής. Το αντίθετο όμως δεν συμβαίνει καθώς υπάρχουν κλάδοι (κλωστοϋφαντουργία, κατασκευή χαρτιού και συναφή προϊόντα, προϊόντα διύλισης πετρελαίου και μεταλλικά προϊόντα) με αυξήσεις της ακαθάριστης αξίας παραγωγής, που εμφανίζουν μειώσεις στους ρυθμούς προστιθέμενης αξίας.

Και στην περίπτωση της μεταποίησης οι όποιες επιμέρους βελτιώσεις χαρακτηριστικών της δεν ήταν ικανές να οδηγήσουν σ' ένα ξεπέρασμα των διαρθρωτικών της προβλημάτων, που εξακολουθούν και σήμερα να υφίστανται. Ως τέτοια θα πρέπει να θεωρηθούν το μικρό μέγεθος των ελληνικών επιχειρήσεων,[14] η κλαδική της διάρθρωση και τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά. Η κλαδική

13 Και στην περίπτωση αυτή υπάρχουν κλάδοι με εξαιρετικά υψηλούς ρυθμούς αύξησης της ακαθάριστης αξίας παραγωγής (κλάδος παραγωγής μηχανών γραφείου και Η/Υ 13,4%, κλάδος παραγωγής ιατρικών οργάνων ακριβείας 8,7%, κλάδος παραγωγής βασικών μετάλλων 7,3%), αλλά ένας μόνο κλάδος (κλάδος κατασκευής αυτοκινήτων 10,0%), με υψηλούς ρυθμούς μείωσης της παραγωγής του. Οι λοιποί κλάδοι που εμφανίζουν μείωση της ακαθάριστης αξίας παραγωγής, παρουσιάζουν ετήσιους ρυθμούς μείωσης που κυμαίνονται κοντά στο -1,0% (πίνακας παραρτήματος 7.5).

14 Το 99,0% των ελληνικών μεταποιητικών επιχειρήσεων απασχολεί λιγότερα από 50 άτομα, ενώ το 85,0% περίπου, λιγότερα από 5 άτομα. Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί ότι το σημαντικότερο πρόβλημα αναφορικά με το μέγεθος των ελληνικών επιχειρήσεων δεν συνίσταται στο μεγάλο αριθμό μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων όσο στο μικρό αριθμό μεγάλων επιχειρήσεων.

διάρθρωση της ελληνικής μεταποίησης δεν θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως προνομιακή, καθώς απαρτίζεται από κλάδους παραδοσιακών καταναλωτικών αγαθών και ελαφριάς βιομηχανίας (τρόφιμα-ποτά, καπνός, υφαντουργία, ένδυση – υπόδηση).[15] Ωστόσο, ακόμη και αυτή η συγκεκριμένη κλαδική διάρθρωση δεν θα συνιστούσε ιδιαίτερο πρόβλημα εάν οι επιχειρήσεις της μπορούσαν να ενσωματώσουν σύγχρονη τεχνολογία και καινοτομίες και να προσανατολισθούν στην παραγωγή ποιοτικών και διαφοροποιημένων προϊόντων, που να ανταποκρίνονται στις σύγχρονες τάσεις της ζήτησης (Γκέκας 2005: 159).

Με τη σειρά του ο κλάδος των κατασκευών παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Αυξάνει την απασχόλησή του κατά 69.510 άτομα (από 281.186 σε 350.696 άτομα) ή ποσοστό 24,7% στο διάστημα 1991-2001, βελτιώνοντας ταυτοχρόνως τη συμμετοχή του στη συνολική απασχόληση της χώρας από 7,9% σε 8,6%. Για πολλούς ερευνητές οι εξελίξεις στον τομέα των κατασκευών συνιστούν μια απάντηση στην ύφεση της ελληνικής οικονομίας, καθώς μάλιστα η συμμετοχή του στο συνολικό ΑΕΠ της χώρας φθάνει το 9,0% για το 2003 (Γκέκας, 2005: 167). Η μεγέθυνση αυτή είναι συνυφασμένη τόσο με την εκτέλεση των μεγάλων έργων, που συνδέονται με την Ολυμπιάδα του 2004, όσο και με την ιδιωτική οικοδομική δραστηριότητα, η οποία και σε προγενέστερες περιόδους έχει λειτουργήσει ως σωσίβιο της ελληνικής οικονομίας. Θετικές εξελίξεις εμφανίζονται και στον κλάδο του ηλεκτρισμού και της ύδρευσης, με αυξήσεις στην απασχόληση κατά 3.879 άτομα ή ποσοστό 11,6%, που ωστόσο ασκούν χαμηλή επίδραση, λόγω του μικρού μεγέθους του κλάδου, που καλύπτει μόλις το 0,9% της συνολικής απασχόλησης στη χώρα το 2001.

Βεβαίως, για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας λαμβάνονται

15 Μια μετατόπιση υπέρ των κλάδων ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών που παρατηρήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι τα τέλη περίπου του 1980 δεν επέφερε σημαντικά αποτελέσματα.

υπόψη οι μεταβολές της απασχόλησης για το σύνολο του δευτερογενούς τομέα, οι οποίες εμφανίζουν αύξηση κατά 39.242 άτομα ή ποσοστό 4,6%. Τούτο, όπως διαπιστώθηκε, οφείλεται στον κλάδο των κατασκευών (και λιγότερο σ΄ αυτόν του ηλεκτρισμού και της ύδρευσης) καθώς η μεταποίηση παρουσίασε μείωση. Οι αυξήσεις αυτές συνοδεύονται από σημαντικές κατά φύλο ανακατατάξεις, καθώς οι άνδρες αυξάνουν την απασχόλησή τους κατά 9,3% (ελαφρά παραπάνω από 60.000 άτομα) και οι γυναίκες μειώνουν την απασχόλησή τους κατά -10,9% (κάτι λιγότερο από 20.000 άτομα).[16] Και ηλικιακά υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις καθώς για τη συνολική απασχόληση μείωση εμφανίζουν οι ηλικίες κάτω των 25 ετών, παρέχοντας ενδείξεις μιας ενδεχόμενης παραμονής των νέων στο εκπαιδευτικό σύστημα καθώς και η κατηγορία μεταξύ των 55-59 ετών, γεγονός που δεν μπορεί με ευχέρεια να ερμηνευθεί. Στις κατά φύλο ηλικιακές διαφοροποιήσεις οι άνδρες εμφανίζουν μείωση μόνο στις ηλικίες κάτω των 20 ετών και μεταξύ των 55-59 ετών, ενώ οι γυναίκες εμφανίζουν μείωση σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες, με εξαίρεση αυτές μεταξύ των 40-49 ετών[17] (πίνακας παραρτήματος 7.9).

Η αύξηση της απασχόλησης του δευτερογενούς παρουσιάζεται στις περιφέρειες της Αττικής (15,6%), της Κρήτης (10,2%), του Νότιου Αιγαίου (7,2%), της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης

16 Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι όμως και οι μεταβολές της απασχόλησης στους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας Από τους 23 κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας (ταξινόμηση κατά διψήφιο κωδικό της NACE), στο διάστημα 1993-1998, οι εννέα εμφανίζουν αρνητικό μέσο ετήσιο ρυθμό μεταβολής ενώ οι άλλοι 14 θετικό. Οι κλάδοι με τους εντονότερους ρυθμούς μείωσης είναι αυτοί της παραγωγής προϊόντων καπνού (-4,5%) και της κλωστοϋφαντουργίας (-3,2%), που συνιστούν δύο κατ' εξοχήν παραδοσιακούς κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας. Αντιθέτως, οι κλάδοι με τους μεγαλύτερους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης είναι αυτοί της κατασκευής μηχανών γραφείου και Η/Υ (ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής ανέρχεται σε 17,0%), της ανακύκλωσης (7,3%) και της παραγωγής ιατρικών οργάνων και οργάνων ακριβείας (5,5%).

17 Το γεγονός αυτό ενδεχομένως να συνδέεται με την ολοκλήρωση ενός κύκλου υποχρεώσεων που έχουν οι γυναίκες απέναντι σπα παιδιά τους (που τις κρατάει μακριά από την απασχόληση και την αγορά εργασίας) και την επανεμφάνισή τους στην αγορά.

(6,4%), με τα Ιόνια Νησιά (1,1%) και την Πελοπόννησο (0,1%) να εμφανίζουν μια στασιμότητα και τις υπόλοιπες περιφέρειες να εμφανίζουν μειώσεις, που ανέρχονται σε -11,6% για τη Δυτική Μακεδονία, -6,8% για την Ήπειρο, -5,8% για τη Στερεά Ελλάδα, -5,0% για τη Δυτική Ελλάδα,-3,1 για την Κεντρική Μακεδονία, -2,9 για τη Θεσσαλία και -2,0% για το Βόρειο Αιγαίο.

Ακόμη όμως πιο ενδιαφέρουσες είναι οι διαφοροποιήσεις της απασχόλησης του δευτερογενούς ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας. Όπως συνέβη και στον πρωτογενή τομέα έτσι και εδώ το φάσμα των μεταβολών της απασχόλησης είναι ευρύ και κυμαίνεται μεταξύ του 48,6% (περίπτωση της Ροδόπης) και του –35,8% (περίπτωση της Ευρυτανίας). Η πιο συστηματική θεώρηση αυτών των μεταβολών και η προσπάθεια ανάδειξης της ερμηνευτικής δυνατότητάς τους σε σχέση με την επέκταση των τοπικών αγορών εργασίας επιχειρείται καταρχήν με τη βοήθεια των στοιχείων του πίνακα 7.3, στον οποίο ταξινομούνται οι τοπικές αγορές εργασίας με βάση το ρυθμό μεταβολής της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα και το ρυθμό επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας.

Στην πραγματικότητα εδώ αναζητείται η επιβεβαίωση μιας υπόθεσης που υποστηρίζει ότι η αύξηση της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα συνιστά σημαντικό παράγοντα της επέκτασης του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας. Τούτο βεβαίως δεν είναι ανεξάρτητο από το γεγονός ότι ο υψηλότερος δείκτης μισθωτοποίησης της εργασίας εμφανίζεται στη βιομηχανία, και κατ' επέκταση στο δευτερογενή τομέα. Συνεπώς στο βαθμό που η παραπάνω υπόθεση ευσταθεί αναμένεται τοπικές αγορές εργασίας με υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα να εμφανίζουν και υψηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών και αντιστρόφως.

Πίνακας 7.3.

Ταξινόμηση τοπικών αγορών εργασίας με βάση το ρυθμό μεταβολής της απασχόλησης του δευτερογενούς και το ρυθμό μεταβολής της ποσότητας εργασίας

Ρυθμός Μεταβολής Απασχόλησης στον Δευτερογενή / Ρυθμός αύξησης της Α.Ε	**Υψηλός >47,4%**	**Μέσος 35,0% -47,4**	**Χαμηλός <35,0%**	**Σύνολο**
Υψηλός >5,3%	Ξάνθης Ροδόπης Ζακύνθου Κεφαλονιάς Αργολίδας Κυκλάδων Ηρακλείου Ρεθύμνου Χανίων	Έβρου Φλώρινας Αττικής Κορινθίας Λακωνίας	Αγίου Όρους Αιτωλοακαρνανίας	**16**
Μέσος 3,9%-5,3%		Λευκάδας Φθιώτιδας		**2**
Χαμηλός <3,9%	Λέσβου	Θεσσαλονίκης Χαλκιδικής		**3**
Χαμηλός Αρνητικός (<10,0%)	Δωδεκανήσου Λασιθίου	Πέλλας Καστοριάς Ιωαννίνων Λάρισας Ηλείας Σάμου Χίου	Καβάλας Ημαθίας Κιλκίς Κοζάνης Άρτας Θεσπρωτίας Μαγνησίας Τρικάλων Εύβοιας Αρκαδίας	**19**
Υψηλός Αρνητικός (>10,0%)		Πιερίας Καρδίτσας Κέρκυρας Αχαΐας Μεσσηνίας	Δράμας Σερρών Γρεβενών Πρέβεζας Βοιωτίας Ευρυτανίας Φωκίδας	**12**
Σύνολο	**12**	**21**	**19**	**52**

Σύμφωνα με την ταξινόμηση του πίνακα 7.3., δεκαέξι τοπικές αγορές εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς μεταβολής της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα, δύο μέσους και τρεις χαμηλούς, ενώ

ταυτοχρόνως 19 τοπικές αγορές εμφανίζουν ρυθμούς μείωσής της κάτω του 10,0% και 12 άνω του 10,0%.

Στην πρώτη κατηγορία των τοπικών αγορών εργασίας με υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του δευτερογενούς μια πρώτη υπό-ομάδα 9 τοπικών αγορών εργασίας που συνδυάζει υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του δευτερογενούς και υψηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας φαίνεται να επιβεβαιώνει πλήρως την υπό διερεύνηση υπόθεση. Στην ομάδα αυτή εντάσσονται οι αγορές της Ξάνθης και της Ροδόπης, που εμφανίζουν τους υψηλότερους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του δευτερογενούς σε όλη τη χώρα, μια ομάδα νησιωτικών αγορών (Ζάκυνθος, Κεφαλονιά, Κυκλάδες, Ηράκλειο, Ρέθυμνο, Χανιά), με πολύ υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του δευτερογενούς, καθώς και η τοπική αγορά της Αργολίδας. Η πλειονότητα των αγορών αυτών εμφανίζει θετικές επιδόσεις και στα άλλα υπό διερεύνηση μεγέθη, έτσι ώστε οι θετικές εξελίξεις σε σχέση με τις τοπικές αγορές εργασίας να επιβεβαιώνονται με μεγαλύτερη σαφήνεια. Ειδικότερα στις τοπικές αγορές εργασίας της Ξάνθης και της Ροδόπης, η σημαντική αυτή αύξηση της απασχόλησης του δευτερογενούς οφείλεται περισσότερο στον κλάδο των κατασκευών και λιγότερο στον κλάδο της μεταποίησης, διατηρώντας όμως υψηλότερη απασχόληση στη δεύτερη σε σχέση με τον πρώτο.[18] Στο σύνολο όμως των νησιωτικών αγορών αυτής της ομάδας, οι υψηλές μεταβολές της απασχόλησης του δευτερογενούς όχι μόνο οφείλονται στις κατασκευές αλλά οδηγούν και σε υψηλότερα μερίδια συμμετοχής των κατασκευών έναντι της μεταποίησης στη συνολική απασχόληση των περιοχών.[19]

18 Στην Ξάνθη οι κατασκευές αυξάνουν κατά 65,8%, καταλαμβάνοντας το 10,0% της συνολικής απασχόλησης το 2001 και η μεταποίηση κατά 19,7%, καταλαμβάνοντας το 16,0% της συνολικής απασχόλησης. Στη Ροδόπη οι κατασκευές αυξάνουν κατά 70,6% (συμμετοχή του κλάδου στο 5,3% το 2001), και η μεταποίηση κατά 35,5%, με ωστόσο περιορισμένο μερίδιο συμμετοχής (9,4%) στη συνολική απασχόληση.

19 Σε όλες τις αγορές αυτές η μεταποίηση υστερεί σημαντικά των κατασκευών σε όλη

Μια δεύτερη υπο-ομάδα αυτής της κατηγορίας, που απαρτίζεται από πέντε τοπικές αγορές φαίνεται να επιβεβαιώνει τη σχετική υπόθεση. Στην ομάδα αυτή εκτός από τις δύο παραμεθόριες περιοχές του Έβρου και της Φλώρινας, που εμφανίζουν ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του δευτερογενούς –και συνεπώς διαμορφώνουν και τις προϋποθέσεις επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας–, εντάσσεται και η Αττική, καθώς και η Κορινθία, η γειτνίαση της οποίας με την Αττική την καθιστά πολλές φορές υποδοχέα των επιδράσεών της και η Λακωνία. Στην Αττική,[20] όπως συνέβη και στις νησιωτικές αγορές εργασίας, η αύξηση της απασχόλησης του δευτερογενούς οφείλεται περισσότερο στον κλάδο των οικοδομών (μεταβολή κατά 51,5%) και λιγότερο στη μεταποίηση, που κατορθώνει σε μια δυσμενή συγκυρία να διατηρήσει την απασχόλησή της (αύξηση κατά 2,4%). Αντίθετα στην Κορινθία η μεταποίηση αυξάνει με ελαφρά υψηλότερο ρυθμό (11,6%) συγκριτικά με τις οικοδομές (10,1%), καταδεικνύοντας ένα σχετικό δυναμισμό. Τέλος, η περίπτωση της Αιτωλοακαρνανίας, συνδυάζοντας υψηλό ρυθμό αύξησης της απασχόλησης του δευτερογενούς και χαμηλό ρυθμό επέκτασης της τοπικής αγοράς εργασίας φαίνεται να συνδέεται πιο χαλαρά με την υπό διερεύνηση υπόθεση.

Στις δύο επόμενες κατηγορίες του πίνακα 7.3 (αυτές με μέσους και χαμηλούς ρυθμούς επέκτασης της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα) εντάσσονται συνολικά πέντε τοπικές αγορές (Λέσβος, Λευκάδα, Φθιώτιδα, Θεσσαλονίκη και Χαλκιδική), που σε γενικές

τη χρονική περίοδο της ανάλυσης. Στη Ζάκυνθο, το 2001, το μερίδιο της μεταποίησης ανέρχεται σε 4,4% και των κατασκευών σε 12,5%, στην Κεφαλονιά σε 5,2% έναντι 15,0% αντίστοιχα, στις Κυκλάδες σε 6,7% έναντι 18,5%, στο Ηράκλειο σε 6,7% έναντι 8,5%, στο Ρέθυμνο 6,0% έναντι 11,2% και στα Χανιά 5,9% έναντι 10,9% καταδεικνύοντας μια σημαντική αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας, που συνδέεται τόσο με τον τουρισμό όσο και με την ανάπτυξη της δεύτερης κατοικίας.

20 Η ιδιαίτερη σημασία της Αττικής, όπως έχει ήδη επισημανθεί, συνδέεται τόσο με τον σχετικά υψηλό ρυθμό αύξησης της απασχόλησης, που παρουσιάζει κατά τη δεκαετία του 1990, όσο και το απόλυτο μέγεθός της.

γραμμές φαίνεται να επιβεβαιώνουν την υπό διερεύνηση υπόθεση. Εξαίρεση θα μπορούσε να θεωρηθεί η περίπτωση της Λέσβου, που συνδυάζοντας υψηλό ρυθμό επέκτασης της τοπικής αγοράς με χαμηλό ρυθμό αύξησης της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα, φαίνεται να κινείται προς αντίθετη κατεύθυνση από αυτήν που εκφράζει η συγκεκριμένη υπόθεση.

Στις δύο τελευταίες κατηγορίες, συγκεντρώνεται ένας μεγάλος αριθμός (συνολικά 31 αγορών) που εμφανίζει μείωση της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα. Το γεγονός ότι στη μεγάλη τους πλειονότητα (29 από τις 31) τοποθετούνται στις υπο-ομάδες με μέσους και χαμηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας φαίνεται κατ' αρχάς να επιβεβαιώνει τη διερευνούμενη υπόθεση. Η μείωση δηλαδή της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα συνδέεται με μέσους ή με χαμηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Καθώς δε η μείωση της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα δεν φαίνεται να συνδέεται άμεσα με δημογραφικές εξελίξεις, δεν οφείλεται δηλαδή (όπως δείχνουν τα στοιχεία του πίνακα 7.8 του παραρτήματος) σε απομάκρυνση από το εργατικό δυναμικό λόγω γήρατος, δύο επιμέρους ερμηνείες μπορεί να προκύψουν. Η πρώτη να συνδέεται με μια σημαντική αύξηση της ανεργίας και η δεύτερη με τη μετακίνηση τμήματος του εργατικού δυναμικού προς τον τριτογενή τομέα. Και οι δύο αυτές ενδεχόμενες εξελίξεις συμβάλλουν στην επέκταση του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας, υπό την προϋπόθεση ότι η μετακίνηση από το δευτερογενή προς τον τριτογενή δεν συνοδεύεται και από μείωση της μισθωτής απασχόλησης.[21]

21 Βεβαίως αυτή η διαδικασία μετακίνησης των απασχολουμένων από το δευτερογενή προς τον τριτογενή δεν συνιστά μια διαδικασία αμιγώς οικονομική αλλά και κοινωνική, καθώς όπως έχει εύστοχα επισημανθεί (Δεδουσόπουλος, 2002:204), η μετατροπή του βιομηχανικού εργάτη σε παραγωγό υπηρεσιών δημιουργεί σημαντικά προβλήματα. Οι αντιστάσεις των ανθρώπων είναι ισχυρές και διαχέονται σε όλους τους μηχανισμούς της αγοράς εργασίας, στους θεσμούς που οργανώνουν τον τρόπο λειτουργίας της αλλά και στις ψυχολογικές αγκυλώσεις των ίδιων των μισθωτών.

Ειδικότερα, η πλειονότητα (11) των τοπικών αγορών με χαμηλούς ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης του δευτερογενούς παρουσιάζει και χαμηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας, παρέχοντας σοβαρές ενδείξεις αναφορικά με την επιβεβαίωση της σχετικής υπόθεσης. Το ίδιο θα μπορούσε (με λιγότερη βεβαιότητα) να υποστηριχθεί και για μία άλλη υπο-ομάδα (7) τοπικών αγορών της ιδίας κατηγορίας, που συνδυάζει μείωση της απασχόλησης του δευτερογενούς και μέσους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Οι περιπτώσεις της Δωδεκανήσου και του Λασιθίου, καθώς παρουσιάζουν μείωση της απασχόλησης του δευτερογενούς αλλά υψηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών τους αγορών, φαίνεται να κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση δυσχεραίνοντας σημαντικά την επιβεβαίωση της αναφερόμενης υπόθεσης.

Τέλος, ο συνδυασμός της ταχύτατης μείωσης της απασχόλησης του δευτερογενούς με χαμηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών για ένα αριθμό (11) τοπικών αγορών εργασίας, φαίνεται να επιβεβαιώνει επαρκώς τη σχετική υπόθεση. Δύο υπο-ομάδες διακρίνονται και εδώ με την πρώτη να συνδυάζει υψηλούς ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης του δευτερογενούς και χαμηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Επιπροσθέτως μάλιστα στην υπο-ομάδα αυτή συγκεντρώνονται τοπικές αγορές εργασίας με τους υψηλότερους (Φωκίδα 29,5%, Σέρρες 26,8%, Δράμα 26,3%, Γρεβενά 19,8%), σε γενικές γραμμές, ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα. Οι αγορές αυτές εμφανίζουν έντονα τα σημάδια μιας αποβιομηχάνισης με υψηλούς ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης στη μεταποίηση,[22] που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν μπορεί να μετριασθεί επαρκώς από τις εξελίξεις στον κλάδο των κατασκευών. Οι σημαντικά

22 Στη Φωκίδα η απασχόληση της μεταποίησης μειώνεται τη δεκαετία του 1990 κατά 44,3%, στις Σέρρες κατά 37,6%, στη Δράμα κατά 38,8% και στα Γρεβενά κατά 32,3%.

υψηλότεροι ρυθμοί μείωσης της απασχόλησης του δευτερογενούς συγκριτικά με την άλλη υπο-ομάδα αυτής της κατηγορίας, που εμφανίζει μέσους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας παρέχει περαιτέρω ενδείξεις της ύπαρξης μιας σημαντικής συσχέτισης των δύο υπό διερεύνηση μεγεθών.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι όπως και στην περίπτωση του αγροτικού τομέα έτσι και εδώ οι μεταβολές της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα παρέχουν σημαντικές ενδείξεις μιας συσχέτισης ανάμεσα στους ρυθμούς μεταβολής της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα και στους ρυθμούς μεταβολής του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας, χωρίς ωστόσο να μπορούν οι σχέσεις αυτές να επιβεβαιωθούν με απόλυτο τρόπο. Στην περίπτωση βεβαίως του δευτερογενούς, οι σχετικές ενδείξεις θα μπορούσαν να αξιολογηθούν ως πιο σημαντικές, συγκριτικά με αυτές του πρωτογενούς τομέα, καθώς σε πολλές περιπτώσεις παρατηρείται μια συνύπαρξη υψηλής αύξησης της απασχόλησης του δευτερογενούς με υψηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Στον αντίποδα, οι υψηλές μειώσεις της απασχόλησης του δευτερογενούς, σε πολλές επίσης περιπτώσεις συνδυάζονται με ιδιαίτερα χαμηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Βεβαίως, όπως ήδη επισημάνθηκε, η συσχέτιση αυτή δεν είναι ξεκάθαρη, δεν παρουσιάζεται δηλαδή με τη μορφή μιας γενικευμένης τάσης ή ενός γενικότερου κανόνα, γεγονός που διαπιστώνεται και μέσα από τον υπολογισμό της τιμής του συντελεστή συσχέτισης ανάμεσα στο ρυθμό μεταβολής της απασχόλησης του δευτερογενούς και στους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Ο συντελεστής αυτός ανέρχεται σε 0,451019999, αρκετά υψηλότερος από τον αντίστοιχο του πρωτογενούς, αλλά όχι ικανός να οδηγήσει σε μια στατιστικά σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στα δύο μεγέθη.

7.4. Τριτογενής τομέας και τοπικές αγορές εργασίας

Εάν η συνεχιζόμενη μείωση του πρωτογενούς τομέα και η σχετική στασιμότητα του δευτερογενούς συνιστούν τα δύο βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, η αύξηση του τριτογενούς τομέα συνιστά το τρίτο και ίσως σημαντικότερο από τα δύο άλλα. Ο τομέας των υπηρεσιών παράγει το μεγαλύτερο τμήμα του ΑΕΠ της χώρας και απορροφά το μεγαλύτερο τμήμα του εργατικού δυναμικού, που αποδεσμεύεται από τους δύο άλλους τομείς καθώς στο πλαίσιό του δημιουργείται η μεγάλη πλειονότητα των νέων θέσεων εργασίας. Η ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών συνδέεται με ένα πλήθος παραγόντων. Συνδέεται, για παράδειγμα, με τις ευρύτερες δημογραφικές εξελίξεις μιας χώρας καθώς καλείται να καλύψει βασικές βιοτικές ανάγκες του πληθυσμού, αλλά και με τα υφιστάμενα κοινωνικά πρότυπα, που προσδιορίζουν το βαθμό κάλυψης αυτών των αναγκών. Συνδέεται όμως περισσότερο με τις ευρύτερες οικονομικές εξελίξεις, με τις τάσεις αναδιάρθρωσης των βασικών τομέων της παραγωγής, τις νέες ανάγκες για υπηρεσίες που εμφανίζουν οι δύο άλλοι τομείς καθώς και με την ανάπτυξη των βασικών καταναλωτικών προτύπων της κοινωνίας.[23]

23 Τρεις είναι οι βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις που αναφέρονται στις σχέσεις της οικονομικής ανάπτυξης και της αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα. Η πρώτη προτείνεται από τον Fischer A. B.,(1933), (1939), ο οποίος υποστηρίζει ότι οι αναπτυγμένες οικονομίες χαρακτηρίζονται από την αυξανόμενη σημασία των υπηρεσιών, οι οποίες είναι περισσότερο εντάσεως εργασίας παρά κεφαλαίου. Υποστηρίζει επίσης ότι η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα συνιστά το αποτέλεσμα της ύπαρξης μιας υψηλής εισοδηματικής ελαστικότητας. Η δεύτερη προτείνεται από τον Clark (1940), ο οποίος υποστηρίζει ότι η ύπαρξη μιας υψηλής εισοδηματικής ελαστικότητας είναι αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για μια πλήρη ερμηνεία της ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα και θέτει επιπροσθέτως το ζήτημα της χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας του τομέα. Προϋπόθεση δηλαδή της αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς είναι η ύπαρξη χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας (χαμηλότερης οπωσδήποτε από τις αντίστοιχες των δύο άλλων τομέων). Μια τρίτη ερμηνευτική υπόθεση προτείνεται από τον Bhalla (1971), ο οποίος επικεντρώνει την προσοχή του στον συμπληρωματικό χαρακτήρα του τομέα των υπηρεσιών σε σχέση με τον τομέα της παραγωγής υλικών αγαθών. Σημαντική όμως θεωρείται και η συμβολή των Gershuny (1983) και Gershuny και Miles (1983) στη γενικότερη παρουσίαση και ανάλυση των ζητημάτων του τριτογενούς τομέα.

Ο δυναμισμός όμως του τριτογενούς τομέα της οικονομίας αναδεικνύεται και μέσα από τις εξελίξεις στα πεδία της ακαθάριστης αξίας παραγωγής και της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας. Η πρώτη εμφανίζει, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα της δεκαετίας (1993-98), μέσο ετήσιο ρυθμό μεταβολής που ανέρχεται σε 3,0% και η δεύτερη σε 11,4%. Το σύνολο των κλάδων του τομέα (με εξαίρεση την έρευνα και την ανάπτυξη) εμφανίζει αυξήσεις στην ακαθάριστη αξία παραγωγής με ρυθμούς που κυμαίνονται από 0,3% (αεροπορικές μεταφορές) μέχρι 10,5% (ιδιωτικά νοικοκυριά με προσωπικό). Οι αυξήσεις της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας εμφανίζονται στο σύνολο των κλάδων του τομέα των υπηρεσιών, εμφανίζουν κατά μέσο όρο υψηλότερες τιμές, σε σχέση με την ακαθάριστη αξία παραγωγής και κυμαίνονται μεταξύ 0,4% (βοηθητικές μεταφορικές δραστηριότητες και έρευνα και ανάπτυξη) και 10,5% στον κλάδο των ιδιωτικών νοικοκυριών με προσωπικό.

Το πιο σημαντικό όμως χαρακτηριστικό αυτού του δυναμισμού του τριτογενούς τομέα συνδέεται με την απασχόληση, η οποία στη δεκαετία του 1990 μεταβάλλεται κατά 27,7% και από 2.050.244 το 1991 ανέρχεται σε 2.618.236 άτομα το 2001. Περίπου 600.000 άτομα παραπάνω εξασφαλίζουν μια θέση εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών, ο οποίος το 2001 καλύπτει πλέον το 63,8% της συνολικής απασχόλησης της χώρας.[24] Παρά το γεγονός ότι ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής της απασχόλησης στον τομέα δεν είναι αμελητέος καθώς ανέρχεται σε 2,3%, δεν επαρκεί για να

24 Αυτές οι μεταβολές της απασχόλησης του τριτογενούς εμφανίζονται στο σύνολο των κλάδων του. Τους υψηλότερους ρυθμούς παρουσιάζουν οι κλάδοι των ιδιωτικών νοικοκυριών (258,9%), της διαχείρισης της ακίνητης περιουσίας (81,2%), των ξενοδοχείων – εστιατορίων (55,8%), των τραπεζών (43,5%) και ακολουθούν αυτοί της εκπαίδευσης (34,6%), της υγείας και πρόνοιας (33,0%), των λοιπών υπηρεσιών (24,9%), του χονδρικού και λιανικού εμπορίου (20,9%), των μεταφορών (10,0%) και της δημόσιας διοίκησης (9,4%). Μια διαφορετική παρουσίαση των μέσων ρυθμών μεταβολής της απασχόλησης των κλάδων (κατά NACE) του τριτογενούς τομέα, για το χρονικό διάστημα 1993-1998 παρουσιάζεται στον πίνακα 7.5 του παραρτήματος του παρόντος κεφαλαίου.

απορροφήσει τόσο το τμήμα εκείνο του εργατικού δυναμικού που εγκαταλείπει τους δύο άλλους τομείς όσο όμως και τους νεοεισερχόμενους στην απασχόληση και στην αγορά εργασίας. Αποτέλεσμα βεβαίως του γεγονότος αυτού είναι η αύξηση της ανεργίας, που για τη δεκαετία του 1990 επισημάνθηκε ήδη στο πέμπτο κεφάλαιο. Η μείωση της ανεργίας, που συνιστά έναν από τους σημαντικούς στόχους της οικονομικής πολιτικής, θα απαιτήσει εντονότερους ρυθμούς δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας. Και όπως είναι ήδη γνωστό, ο ρόλος του τριτογενούς τομέα στις διαδικασίες δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας είναι καθοριστικός.

Οι σημαντικές αυτές αυξήσεις στην απασχόληση του τριτογενούς συνιστούν το αποτέλεσμα ιδιαίτερων ανακατατάξεων κατά φύλο και ηλικία. Ως προς το φύλο επιβεβαιώνεται για μία ακόμη φορά ότι ο τομέας των υπηρεσιών συνιστά έναν προνομιακό χώρο για την ανάπτυξη της απασχόλησης των γυναικών, η οποία μεταβάλλεται κατά 57,9% ή κατά 380.000 άτομα περίπου, σε αντίθεση με την απασχόληση των ανδρών, που μεταβάλλεται κατά 15,2% ή κατά 180.000 άτομα. Ως προς την ηλικία, με εξαίρεση τα άτομα κάτω των 20 ετών, που μειώνουν την απασχόλησή τους και στα δύο φύλα, όλες οι άλλες κατηγορίες αυξάνουν την απασχόλησή τους σε άνδρες και γυναίκες. Εξαίρεση αποτελούν οι άνδρες ηλικίας 55-59 ετών, που μειώνουν ελαφρά την απασχόλησή τους, γεγονός που δεν δύναται να ερμηνευθεί εύκολα.

Ο σχετικά υψηλός ρυθμός μεταβολής της απασχόλησης στον τομέα δεν είναι ανεξάρτητος από τις εξελίξεις στο πεδίο της παραγωγικότητας. Οι μεταβολές της παραγωγικότητας στους περισσότερους κλάδους των υπηρεσιών είναι σημαντικά χαμηλότερες, σε σχέση τόσο με τους κλάδους της βιομηχανίας όσο και με αυτούς της γεωργίας. Συνολικά η παραγωγικότητα του τομέα για το διάστημα 1993-1998 αυξάνει με ετήσιο ρυθμό 0,2%. Ένας μεγάλος αριθμός κλάδων (13) εμφανίζει μειώσεις της παραγωγικότητάς του, ενώ ένας άλλος αριθμός (12) αυξήσεις. Από μια πρώτη θε-

ώρηση μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι κλάδοι που εμφανίζουν τις μεγαλύτερες μειώσεις της παραγωγικότητας (πληροφορική και συναφείς δραστηριότητες, ιδιωτικά νοικοκυριά και βοηθητικές μεταφορικές δραστηριότητες) εμφανίζουν και τους υψηλότερους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης. Ταυτοχρόνως οι κλάδοι με τους υψηλότερους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας (ταχυδρομεία και τηλεπικοινωνίες, μεταφορές μέσω υδάτινων οδών, κ.ά.) εμφανίζουν περιορισμένους ή αρνητικούς ρυθμούς μεταβολής της απασχόλησης. Ωστόσο, οι σχέσεις παραγωγικότητας και απασχόλησης είναι περισσότερο σύνθετες από όσο υποδηλώνει μια τέτοια αρχική υπόθεση και σχετίζονται με ένα σημαντικό αριθμό παραγόντων.

Το ειδικότερο όμως ενδιαφέρον της ανάλυσης εστιάζεται στο κατά πόσο οι μεταβολές αυτές της απασχόλησης μπορεί να διαμορφώσουν ένα ικανοποιητικό πλαίσιο ερμηνείας των εξελίξεων στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας. Ειδικότερα στο τμήμα αυτό του κεφαλαίου αναζητείται η επιβεβαίωση της υπόθεσης που υποστηρίζει ότι οι μεταβολές της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα συνιστούν σημαντικό παράγοντα της επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας. Καθώς δε, στα προηγούμενα τμήματα αυτού του κεφαλαίου διαπιστώθηκε μία μετακίνηση των απασχολούμενων από τους πρωτογενή (κυρίως) και δευτερογενή (δευτερευόντως) τομείς προς τον τριτογενή, επιχειρείται να διαπιστωθεί κατά πόσο το γεγονός αυτό συνετέλεσε στην επέκταση των τοπικών αγορών εργασίας. Έτσι γίνεται φανερό ότι η διερεύνηση αυτή αποκτά και μια συμπληρωματικότητα σε σχέση με τις δύο προηγούμενες.

Η διερεύνηση αυτή και η επιβεβαίωση της υπόθεσης επιχειρείται με μία κατ' αρχάς συγκριτική θεώρηση των μεταβολών της απασχόλησης του τριτογενούς με τους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας για καθεμία αγορά ξεχωριστά. Επιχειρείται να διαπιστωθεί κατά πόσο υπάρχουν τοπικές αγορές που εμφανίζουν κοινές εξελίξεις και χαρακτηριστικά και κατά πόσο αυτά μπορούν

να συμβάλουν στη διαμόρφωση ενός ερμηνευτικού πλαισίου των σχετικών εξελίξεων. Προς τούτο κατασκευάσθηκε[25] ο πίνακας 7.4., στον οποίο παρουσιάζεται μια ταξινόμηση των τοπικών αγορών εργασίας με βάση τους ρυθμούς μεταβολής της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα και της ποσότητας εργασίας που διέρχεται δια μέσου αυτών.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 7.4, δεκαέξι τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζουν υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς, δέκα μέσους, είκοσι ένα χαμηλούς, ενώ πέντε τοπικές αγορές εργασίας εμφανίζουν αρνητικούς ρυθμούς, γεγονός που υποδηλώνει την κυριαρχία εξαιρετικά δυσμενών συνθηκών αναφορικά με τις διαδικασίες δημιουργίας θέσεων απασχόλησης.

Στην πρώτη κατηγορία των τοπικών αγορών με υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα εντάσσεται κατ' αρχήν μία υπο-ομάδα επτά αγορών (Ξάνθη, Ζάκυνθος, Κεφαλονιά, Κυκλάδες, Ηράκλειο, Ρέθυμνο και Χανιά), που εμφανίζοντας ταυτοχρόνως υψηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας φαίνεται να επιβεβαιώνουν πλήρως την υπό διερεύνηση υπόθεση. Στην ομάδα αυτή εντάσσονται και μερικές από τις αγορές με τους υψηλότερους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς (Ζάκυνθος 53,9%, Κυκλάδες 46,5%, Ξάνθη 39,8%, Ηράκλειο 38,9%, Κεφαλονιά 37,9%, Ρέθυμνο 35,1%).

25 Ο πίνακας κατασκευάσθηκε με παρόμοιο τρόπο όπως και οι άλλοι στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου. Ειδικότερα και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η μεταβολή της απασχόλησης του τριτογενούς κατά τη δεκαετία του 1990 ανήλθε για το σύνολο της χώρας σε 27,7% ως υψηλός ρυθμός μεταβολής θεωρείται αυτός που ξεπερνά κατά 15,0% τη μέση μεταβολή και διαμορφώνεται στο 31,9%, ως χαμηλός ρυθμός αυτός που υπολείπεται του 23,5% και ως μέσος ρυθμός αυτός κυμαίνεται ανάμεσα στις δύο αυτές τιμές.

Πίνακας 7.4

Ταξινόμηση τοπικών αγορών εργασίας με βάση τους ρυθμούς μεταβολής της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα και της ποσότητας εργασίας

Ρυθμός Μεταβολής Απασχόλησης Τριτογενούς /Ρυθμός αύξησης της Α.Ε	**Υψηλός >47,4%**	**Μέσος 35,0% -47,4**	**Χαμηλός <35,0%**	**Σύνολο**
Υψηλός > 31,9%	Ξάνθης Ζακύνθου Κεφαλονιάς Κυκλάδων Ηρακλείου Ρεθύμνου Χανίων	Έβρου Θεσσαλονίκης Πιερίας Καστοριάς Ιωαννίνων Λευκάδας Αττικής Χίου	Κοζάνης	**16**
Μέσος 31,9%-23,5%	Ροδόπης Αργολίδας Λέσβου Δωδεκανήσου	Φλώρινας Λάρισας Αχαΐας Σάμου	Ημαθίας Θεσπρωτίας	**10**
Χαμηλός <23,5%	Λασιθίου	Πέλλας Χαλκιδικής Καρδίτσας Κέρκυρας Ηλείας Φθιώτιδας Κορινθίας Λακωνίας Μεσσηνίας	Δράμας Καβάλας Κιλκίς Σερρών Άρτας Πρέβεζας Μαγνησίας Τρικάλων Αιτωλοακαρνανίας Βοιωτίας Εύβοιας	**21**
Αρνητικός			Αγίου Όρους Γρεβενών Ευρυτανίας Φωκίδας Αρκαδίας	**5**
Σύνολο	**12**	**21**	**19**	**52**

Αυτή η αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα είναι ασφαλώς ένα θετικό γεγονός. Ωστόσο, καθώς ο τομέας των υπηρεσιών περιλαμβάνει ένα εξαιρετικά μεγάλο φάσμα δραστη-

ριοτήτων, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η κατά περίπτωση σύνθεση (ή διάρθρωση) των επιμέρους κλάδων ή δραστηριοτήτων που την απαρτίζουν.[26] Στην προκείμενη περίπτωση, οι αγορές της υπο-ομάδας αυτής, με εξαίρεση την Ξάνθη, εμφανίζουν υψηλούς έως πολύ υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης στον κλάδο των ξενοδοχείων – εστιατορίων, κλάδο κατεξοχήν συνυφασμένο με τον τουρισμό (Ζάκυνθος 84,2%, Κυκλάδες 70,9%, Ρέθυμνο 51,6%, Κεφαλονιά 38,7%, Χανιά 36,9%, Ηράκλειο 35,2 και Ξάνθη 18,2%). Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ο νησιωτικός χαρακτήρας των τοπικών αυτών αγορών εργασίας συνδέεται ασφαλώς με την επέκταση των τουριστικών δραστηριοτήτων, γεγονός που, με τη σειρά του, συμβάλλει στην περαιτέρω επέκταση του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας. Την υπό διερεύνηση υπόθεση φαίνεται να επιβεβαιώνει και η δεύτερη υπο-ομάδα αυτής της κατηγορίας, που αποτελείται από οκτώ τοπικές αγορές (Έβρος, Θεσσαλονίκη, Πιερία, Καστοριά, Ιωάννινα, Λευκάδα, Αττική, Χίος), με μέσους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών. Τέλος, μία μόνο αγορά, αυτή της Κοζάνης, συνδυάζοντας ταυτοχρόνως υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς και περιορισμένη επέκταση της τοπικής της αγοράς, φαίνεται να κινείται προς την αντίθετη κατεύθυνση, παρουσιάζοντας σημαντικές δυσχέρειες στην επιβεβαίωση της σχετικής υπόθεσης.

Στη δεύτερη κατηγορία των τοπικών αγορών με μέσους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης των υπηρεσιών τέσσερις τοπικές αγορές (Φλώρινα, Λάρισα, Αχαΐα και Σάμος) εμφανίζοντας μέσους ρυθμούς επέκτασης της τοπικής τους αγοράς φαίνεται να συνάδουν αρμονικά με την υπό διερεύνηση υπόθεση. Μέσοι δηλαδή ρυθμοί αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς συνδυάζονται με μέσους ρυθμούς επέκτασης του θεσμού των τοπικών αγορών

26 Οι υπηρεσίες, πέραν της διάρθρωσης κατά κλάδο, μπορεί επίσης να διακριθούν σε υπηρεσίες καπανομής, σε υπηρεσίες προς τους παραγωγούς, σε κοινωνικές υπηρεσίες και σε προσωπικές υπηρεσίες.

εργασίας. Το ίδιο, σε γενικές γραμμές, θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για μια άλλη υπο-ομάδα τεσσάρων αγορών (Ροδόπη, Αργολίδα, Λέσβος, Δωδεκάνησα), που συνδυάζουν μέσους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα με υψηλούς ρυθμούς επέκτασης των αγορών εργασίας, ενώ οι περιπτώσεις της Ημαθίας και Θεσπρωτίας, εμφανίζοντας χαμηλούς ρυθμούς επέκτασης των τοπικών τους αγορών εργασίας δεν φαίνεται να μπορούν να ενταχθούν με ευχέρεια στο σχετικό ερμηνευτικό σχήμα.

Στην τρίτη κατηγορία με χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς, το γεγονός ότι η πλειονότητα των αγορών (11) εμφανίζει χαμηλούς ρυθμούς επέκτασης του θεσμού των αγορών εργασίας φαίνεται να επιβεβαιώνει επαρκώς τη σχετική υπόθεση. Λιγότερο σαφείς μπορεί να είναι οι διαπιστώσεις σχετικά με την άλλη υπο-ομάδα (9 αγορές) αυτής της κατηγορίας, όπου οι χαμηλοί ρυθμοί αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς συνοδεύονται από μέσους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας, ενώ μόνο η περίπτωση του Λασιθίου, συνδυάζοντας χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς με υψηλούς ρυθμούς επέκτασης της τοπικής αγοράς εργασίας, φαίνεται να δημιουργεί δυσχέρειες στην επιβεβαίωση της σχετικής υπόθεσης.

Τέλος, οι περιπτώσεις των πέντε αγορών (Άγιον Όρος, Γρεβενά, Ευρυτανία, Φωκίδα, Αρκαδία), που εμφανίζουν μείωση της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τη σχετική υπόθεση και απαιτούν ένα ολότελα διαφορετικό ερμηνευτικό σχήμα.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η πλειονότητα των τοπικών αγορών εργασίας φαίνεται να εντάσσεται κάτω από το ερμηνευτικό σχήμα που αναφέρθηκε, φαίνεται δηλαδή να επιβεβαιώνεται η υπό διερεύνηση υπόθεση. Με άλλα λόγια,

οι μεταβολές της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα μπορούν να ερμηνεύσουν ικανοποιητικά τις εξελίξεις στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας. Έτσι μπορεί να διατυπωθεί η θέση ότι η αύξηση του τριτογενούς τομέα συνδέεται θετικά με την επέκταση του θεσμού των τοπικών αγορών εργασίας. Η θέση αυτή φαίνεται να ενισχύεται και μέσα από τον υπολογισμό του συντελεστή συσχέτισης ανάμεσα στους ρυθμούς μεταβολής της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα και στους ρυθμούς επέκτασης των τοπικών αγορών εργασίας, ο οποίος ανέρχεται σε 0,6761190348. Ο συντελεστής αυτός είναι υψηλότερος από τους δύο προηγούμενους δείχνοντας μια υψηλότερη συσχέτιση ανάμεσα στα δύο μεγέθη και βρίσκεται πάνω από το όριο (0,60), που, όπως επισημάνθηκε ήδη στο πέμπτο κεφάλαιο, δηλώνει μια ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στα διερευνόμενα μεγέθη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας Π.7.1

Μεταβολές Απασχόλησης Πρωτογενούς Τομέα
κατά Περιφέρεια και Νομό 1991-2001

Περιφέρειες /Νομοί	1991	2001	Μεταβολή	% Μεταβ.
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	74.549	62.962	-11.587	-15,5
Δράμας	7.186	6.170	-1.016	-14,1
Έβρου	18.875	14.455	-4.420	-23,4
Καβάλας	11.259	9.766	-1.493	-13,3
Ξάνθης	13.459	10.495	-2.964	-22,0
Ροδόπης	23.770	22.076	-1.694	-7,1
Κεντρική Μακεδονία	130.670	114.099	-16.571	-12,7
Ημαθίας	17.548	15.199	-2.349	-13,4
Θεσσαλονίκης	22.175	20.998	-1.177	-5,3
Κιλκίς	9.937	6.999	-2.938	-29,6
Πέλλας	25.850	23.854	-1.996	-7,7
Πιερίας	15.521	14.246	-1.275	-8,2
Σερρών	31.458	23.722	-7.736	-24,6
Χαλκιδικής	8.122	9.037	915	11,3
Αγίου Όρους	59	44	-15	-25,4
Δυτική Μακεδονία	22.095	18.058	-4.037	-18,3
Γρεβενών	4.220	3.517	-703	-16,7
Καστοριάς	3.335	3.376	41	1,2
Κοζάνης	8.284	6.386	-1.898	-22,9
Φλώρινας	6.256	4.779	-1.477	-23,6
Ήπειρος	33.753	25.348	-8.405	-24,9
Άρτας	9.599	7.809	-1.790	-18,6

Θεσπρωτίας	5.012	4.425	-587	-11,7
Ιωαννίνων	11.284	6.843	-4.441	-39,4
Πρέβεζας	7.858	6.271	-1.587	-20,2
Θεσσαλία	77.179	74.424	-2.755	-3,6
Καρδίτσας	19.721	17.516	-2.205	-11,2
Λάρισας	31.220	30.798	-422	-1,4
Μαγνησίας	10.495	11.771	1.276	12,2
Τρικάλων	15.743	14.339	-1.404	-8,9
Ιόνια Νησιά	19.138	13.737	-5.401	-28,2
Ζακύνθου	4.174	4.094	-80	-1,9
Κέρκυρας	8.382	6.062	-2.320	-27,7
Κεφαλονιάς	3.927	2.077	-1.850	-47,1
Λευκάδας	2.655	1.504	-1.151	-43,4
Δυτική Ελλάδα	77.337	61.149	-16.188	-20,9
Αιτωλοακαρνανίας	35.294	27.033	-8.261	-23,4
Αχαΐας	18.616	13.378	-5.238	-28,1
Ηλείας	23.427	20.738	-2.689	-11,5
Στερεά Ελλάδα	46.157	46.668	511	1,1
Βοιωτίας	10.793	12.369	1.576	14,6
Εύβοιας	12.182	11.437	-745	-6,1
Ευρυτανίας	2.104	1.846	-258	-12,3
Φθιώτιδας	18.042	19.018	976	5,4
Φωκίδας	3.036	1.998	-1.038	-34,2
Αττική	17.327	20.939	3.612	20,8
Αττική	17.327	20.939	3.612	20,8
Πελοπόννησος	84.227	76.208	-8.019	-9,5
Αργολίδας	14.753	12.454	-2.299	-15,6
Αρκαδίας	12.605	6.970	-5.635	-44,7

Κορινθίας	15.717	18.636	2.919	18,6
Λακωνίας	19.152	17.295	-1.857	-9,7
Μεσσηνίας	22.000	20.853	-1.147	-5,2
Βόρειο Αιγαίο	13.432	14.569	1.137	8,5
Λέσβου	8.107	10.074	1.967	24,3
Σάμου	3.206	2.713	-493	-15,4
Χίου	2.119	1.782	-337	-15,9
Νότιο Αιγαίο	10.707	9.335	-1.372	-12,8
Δωδεκανήσου	4.357	4.353	-4	-0,1
Κυκλάδων	6.350	4.982	-1.368	-21,5
Κρήτη	62.195	54.170	-8.025	-12,9
Ηρακλείου	29.528	26.061	-3.467	-11,7
Λασιθίου	11.013	9.699	-1.314	-11,9
Ρεθύμνου	9.075	7.341	-1.734	-19,1
Χανίων	12.579	11.069	-1.510	-12,0
Σύνολο Χώρας	668.766	591.666	-77.100	-11,5

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Πίνακας Π. 7.2.

Μεταβολές Απασχόλησης Δευτερογενούς Τομέα
κατά Περιφέρεια και Νομό1991-2001

Περιφέρειες/Νομοί	1991	2001	Μεταβολή	% Μεταβ.
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	42.560	45.265	2.705	6,4
Δράμας	10.392	7.664	-2.728	-26,3
Έβρου	7.257	8.857	1.600	22,0
Καβάλας	13.002	12.047	-955	-7,3
Ξάνθης	7.305	9.857	2.552	34,9
Ροδόπης	4.604	6.840	2.236	48,6
Κεντρική Μακεδονία	172.334	167.053	-5.281	-3,1
Ημαθίας	12.140	11.526	-614	-5,1
Θεσσαλονίκης	109.988	111.024	1.036	0,9
Κιλκίς	8.102	7.899	-203	-2,5
Πέλλας	9.314	9.221	-93	-1,0
Πιερίας	9.572	7.921	-1.651	-17,2
Σερρών	14.671	10.740	-3.931	-26,8
Χαλκιδικής	8.424	8.502	78	0,9
Αγίου Όρου	123	220	97	78,9
Δυτική Μακεδονία	31.460	27.808	-3.652	-11,6
Γρεβενών	2.414	1.937	-477	-19,8
Καστοριάς	8.496	4.994	-3.502	-41,2
Κοζάνης	17.403	16.928	-475	-2,7
Φλώρινας	3.147	3.949	802	25,5
Ήπειρος	24.220	22.580	-1.640	-6,8
Αρτης	4.571	4.437	-134	-2,9
Θεσπρωτίας	3.215	2.895	-320	-10,0

Ιωαννίνων	12.463	11.775	-688	-5,5
Πρέβεζας	3.971	3.473	-498	-12,5
Θεσσαλία	53.304	51.751	-1.553	-2,9
Καρδίτσας	6.198	5.535	-663	-10,7
Λάρισας	21.144	20.993	-151	-0,7
Μαγνησίας	16.922	16.218	-704	-4,2
Τρικάλων	9.040	9.005	-35	-0,4
Ιόνια Νησιά	12.409	12.541	132	1,1
Ζακύνθου	2.002	2.594	592	29,6
Κέρκυρας	6.952	6.051	-901	-13,0
Κεφαλονιάς	2.214	2.591	377	17,0
Λευκάδας	1.241	1.305	64	5,2
Δυτική Ελλάδα	44.510	42.298	-2.212	-5,0
Αιτωλοακαρνανίας	11.428	12.084	656	5,7
Αχαΐας	24.038	21.312	-2.726	-11,3
Ηλείας	9.044	8.902	-142	-1,6
Στερεά Ελλάδα	52.390	49.342	-3.048	-5,8
Βοιωτίας	15.346	13.506	-1.840	-12,0
Εύβοιας	20.728	20.707	-21	-0,1
Ευρυτανίας	1.737	1.116	-621	-35,8
Φθιώτιδας	10.919	11.431	512	4,7
Φωκίδας	3.660	2.582	-1.078	-29,5
Αττική	314.005	362.995	48.990	15,6
Αττική	314.005	362.995	48.990	15,6
Πελοπόννησος	38.362	38.384	22	0,1
Αργολίδας	6.316	6.834	518	8,2
Αρκαδίας	7.130	6.502	-628	-8,8
Κορινθίας	10.260	11.347	1.087	10,6

Λακωνίας	3.767	4.263	496	13,2
Μεσσηνίας	10.889	9.438	-1.451	-13,3
Βόρειο Αιγαίο	11.685	11.449	-236	-2,0
Λέσβου	5.749	5.864	115	2,0
Σάμου	2.835	2.651	-184	-6,5
Χίου	3.101	2.934	-167	-5,4
Νότιο Αιγαίο	21.926	23.510	1.584	7,2
Δωδεκανήσου	12.991	12.310	-681	-5,2
Κυκλάδων	8.935	11.200	2.265	25,3
Κρήτη	33.782	37.213	3.431	10,2
Ηρακλείου	17.011	18.403	1.392	8,2
Λασιθίου	3.901	3.882	-19	-0,5
Ρεθύμνου	4.333	5.270	937	21,6
Χανίων	8.537	9.658	1.121	13,1
Σύνολο Χώρας	852.947	892.189	39.242	4,6

Πίνακας Π. 7.3.

Μεταβολές Απασχόλησης του Τριτογενούς Τομέα
κατά Περιφέρεια και Νομό 1991-2001

Περιφέρειες/Νομοί	1991	2001	Μεταβολή	% Μεταβ.
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	83.608	106.771	23.163	27,7
Δράμας	14.735	17.963	3.228	21,9
Έβρου	21.968	29.011	7.043	32,1
Καβάλας	22.845	27.653	4.808	21,0
Ξάνθης	11.841	16.555	4.714	39,8
Ροδόπης	12.219	15.589	3.370	27,6
Κεντρική Μακεδονία	320.905	414.913	94.008	29,3
Ημαθίας	19.960	24.835	4.875	24,4
Θεσσαλονίκης	212.051	284.320	72.269	34,1
Κιλκίς	11.993	13.563	1.570	13,1
Πέλλας	17.157	20.707	3.550	20,7
Πιερίας	17.802	23.748	5.946	33,4
Σερρών	26.918	30.719	3.801	14,1
Χαλκιδικής	14.675	16.911	2.236	15,2
Αγίου Όρους	349	110	-239	-68,5
Δυτική Μακεδονία	37.313	48.115	10.802	28,9
Γρεβενών	5.172	5.043	-129	-2,5
Καστοριάς	6.185	8.818	2.633	42,6
Κοζάνης	18.736	25.187	6.451	34,4
Φλώρινας	7.220	9.067	1.847	25,6
Ήπειρος	53.163	66.497	13.334	25,1
Άρτας	10.804	11.918	1.114	10,3
Θεσπρωτίας	6.278	8.055	1.777	28,3

Ιωαννίνων	27.250	35.878	8.628	31,7
Πρέβεζας	8.831	10.646	1.815	20,6
Θεσσαλία	114.991	140.285	25.294	22,0
Καρδίτσας	15.923	18.306	2.383	15,0
Λάρισας	43.022	54.640	11.618	27,0
Μαγνησίας	35.795	43.506	7.711	21,5
Τρικάλων	20.251	23.833	3.582	17,7
Ιόνια Νησιά	37.610	46.367	8.757	23,3
Ζακύνθου	5.115	7.870	2.755	53,9
Κέρκυρας	23.654	26.419	2.765	11,7
Κεφαλονιάς	5.486	7.564	2.078	37,9
Λευκάδας	3.355	4.514	1.159	34,5
Δυτική Ελλάδα	116.446	135.384	18.938	16,3
Αιτωλοακαρνανίας	30.746	34.392	3.646	11,9
Αχαΐας	57.968	72.019	14.051	24,2
Ηλείας	27.732	28.973	1.241	4,5
Στερεά Ελλάδα	94.534	102.104	7.570	8,0
Βοιωτίας	20.766	22.498	1.732	8,3
Εύβοιας	33.875	38.608	4.733	14,0
Ευρυτανίας	4.054	3.322	-732	-18,1
Φθιώτιδας	28.074	30.759	2.685	9,6
Φωκίδας	7.765	6.917	-848	-10,9
Αττική	904.529	1.195.256	290.727	32,1
Αττικής	904.529	1.195.256	290.727	32,1
Πελοπόννησος	96.954	108.814	11.860	12,2
Αργολίδας	16.371	20.988	4.617	28,2
Αρκαδίας	17.214	16.223	-991	-5,8
Κορινθίας	24.140	27.698	3.558	14,7

Λακωνίας	13.046	14.533	1.487	11,4
Μεσσηνίας	26.183	29.372	3.189	12,2
Βόρειο Αιγαίο	30.006	39.780	9.774	32,6
Λέσβου	15.304	20.097	4.793	31,3
Σάμου	6.916	8.885	1.969	28,5
Χίου	7.786	10.798	3.012	38,7
Νότιο Αιγαίο	56.687	74.000	17.313	30,5
Δωδεκανήσου	40.535	50.334	9.799	24,2
Κυκλάδων	16.152	23.666	7.514	46,5
Κρήτη	103.498	139.950	36.452	35,2
Ηρακλείου	50.955	70.764	19.809	38,9
Λασιθίου	13.344	16.425	3.081	23,1
Ρεθύμνου	12.632	17.069	4.437	35,1
Χανίων	26.567	35.692	9.125	34,3
Σύνολο Χώρας	2.050.244	2.618.236	567.992	27,7

Πίνακας Π. 7.4.

Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής 1993-98 στα βασικά μεγέθη του αγροτικού τομέα[27]

Κλάδοι Πρωτογενούς Τομέα	**NACE**	**Απασχ.**	**Παρ/τα**	**ΑΑΠ**	**Ακ Π. Α**	**Εξ/Εισ**
Γεωργία, κτηνοτροφία.	01	-0,9	2,4	2,1	1,5	-5,9
Δασοκομία, υλοτομία.	02	1,2	-8,7	-1,5	-7,5	-5,6
Αλιεία.	05	-0,5	1,5	1,0	0,9	-6,9

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί

27 Στη δεύτερη στήλη του πίνακα (όπως και στους άλλους δύο πίνακες του παρόντος παραρτήματος) καταχωρίζονται οι κωδικοί των κλάδων, σύμφωνα με την ταξινόμηση της NACE, στην τρίτη η απασχόληση, στην τέταρτη η παραγωγικότητα, στην πέμπτη η ακαθάριστη αξία παραγωγής (μετρημένη σε σταθερές τιμές), στην έκτη η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία και στην έβδομη ο λόγος εξαγωγών προς εισαγωγές.

Πίνακας Π. 7.5.

Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής 1993-98 στα βασικά μεγέθη της ελληνικής βιομηχανίας

ΚΛΑΔΟΙ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ	**NACE**	**Απασχ.**	**Παρ/τα**	**ΑΑΠ**	**Ακ Π. Α**	**Εξ/Εις**
Βιομηχανία Τροφίμων και ποτών.	15	0,4	5,0	2,0	5,4	-2,1
Παραγωγή προϊόντων καπνού.	16	-4,5	2,0	-0,4	-2,6	-2,9
Κλωστοϋφαντουργία	17	-3,2	1,9	0,6	-1,4	-1,6
Είδη ένδυσης & γουναρικά.	18	-0,9	-1,5	-1,1	-2,4	-11,7
Είδη δέρματος, ταξιδιού, υποδ/των.	19	-2,1	1,1	-1,0	-1,1	-14,2
Βιομηχανία ξύλου (εκτός επίπλ).	20	-0,7	1,5	-1,0	0,9	-16,3
Κατασκευή χαρτιού & προϊόντα.	21	0,1	-7,3	0,1	-7,2	0,6
Εκδόσεις, εκτυπώσεις	22	2,2	0,3	6,1	2,6	10,6
Προϊόντα διύλισης Πετρελαίου	23	2,5	-13,6	6,9	-11,5	2,7
Παραγωγή χημικών προϊόντων.	24	-1,4	4,0	3,2	2,6	3,9
Ελαστικό& πλαστικά.	25	0,0	4,7	3,6	4,7	2,2
Μη μεταλλικά ορυκτά.	26	-0,9	5,4	2,4	4,5	-3,5
Παραγωγή βασικών μετάλλων.	27	1,6	4,4	7,3	6,1	0,4
Μεταλλικά προϊόντα (εκτός μηχαν).	28	1,1	-1,6	2,9	-0,6	1,5
Μηχανήματα & είδη εξοπλισμού.	29	1,9	2,6	6,4	4,6	6,0
Μηχανές γραφείου και Η/Υ.	30	17,0	-7,7	13,4	7,9	8,9
Ηλεκτρικές μηχανές & συσκευές.	31	1,0	4,9	2,8	5,9	5,6
Συσκευές ραδ/νίας, τηλ/σης, επικ.	32	1,3	11,6	3,9	13,1	3,6
Ιατρικά όργανα, ακριβείας & οπτικά.	33	5,5	-2,7	8,7	2,7	9,1
Κατασκευή αυτοκίνητων οχημάτων.	34	-1,8	-7,9	-10,0	-9,6	16,8
Κατασκευή λοιπ. Εξοπλ.. μετ/ρών.	35	-2,0	6,0	1,5	3,9	0,8
Κατασκευή επίπλων, λοιπ. Βιομηχ.	36	0,8	3,4	2,0	4,2	-0,7
Ανακύκλωση.	37	7,3	-4,8	2,2	2,2	-0,1
ΣΥΝΟΛΟ		**-0,1**	**3,5**	**3,2**	**3,6**	**-**

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί

Πίνακας Π. 7.6.

Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής 1993-98 στα βασικά μεγέθη των κλάδων του τριτογενούς τομέα

Κλάδοι τομέα υπηρεσιών	**NACE**	**Απασχ.**	**Παρ/τα**	**ΑΑΠ**	**Ακ Π. Α**	**Εξ/ Εισ**
Εμπόριο, πωλήσεις καύσιμα	50	4,1	-0,8	2,3	3,2	
Χονδρικό εμπόριο	51	1,6	1,1	3,1	2,7	
Λιανικό εμπόριο, επισκ. οικ. συσκ.	52	1,1	1,6	3,2	2,7	
Ξενοδοχεία και εστιατόρια.	55	2,7	1,4	4,0	4,2	
Χερσαίες μεταφορές.	60	-0,3	2,0	1,5	1,7	4,8
Μεταφορές μέσω υδάτινων οδών.	61	-0,9	2,2	2,8	1,3	
Αεροπορικές μεταφορές.	62	2,6	-0,7	0,3	1,9	-2,7
Βοηθητικές μεταφορικές δραστηρ.	63	3,8	-3,2	2,2	0,4	
Ταχυδρομεία και τηλεπικοινωνίες.	64	0,3	5,0	7,9	5,3	-8,0
Ενδιάμεσοι νομισματικοί οργανισ.	65	2,1	4,2	6,4	6,5	
Ασφαλιστικά και συντ/τικά ταμεία.	66	1,9	2,1	5,6	4,0	1,7
Άλλοι ενδιάμεσοι χρημ/τικοί οργαν.	67	5,3	-0,4	5,6	4,8	
Διαχείριση ακίνητης περιούσιας.	70	4,7	-2,7	1,2	1,9	
Ενοικίαση μηχ/των, οικιακών συσκ.	71	0,9	0,2	2,0	1,2	
Πληροφορική & συναφείς δραστηρ.	72	30,8	-19,8	4,2	4,8	
Έρευνα και ανάπτυξη.	73	2,7	-2,2	-1,8	0,4	
Άλλες επιχειρηματικές δραστηρ.	74	2,3	-0,7	1,9	1,6	4,8
Δημόσια διοίκηση και άμυνα.	75	0,9	2,3	2,8	3,2	
Εκπαίδευση.	80	3,7	-1,9	1,8	1,8	
Υγεία και κοινωνική μέριμνα.	85	3,6	-0,5	3,5	3,1	
Διάθεση λυμάτων και απορριμμ.	90	5,7	-2,2	3,2	3,4	
Δραστηριότητες οργανώσεων μ.α.κ.	91	3,1	-0,8	2,6	2,3	
Ψυχαγωγικές, πολιτ/κές, δραστ.	92	2,0	2,2	3,3	4,2	26,0
Άλλες δραστηρ. παροχής υπηρες.	93	0,0	1,4	1,6	1,4	
Ιδιωτ. νοικοκυρ. με οικιακό προσωπ.	95	14,9	-3,8	10,5	10,5	
Σύνολο	**-**	**2,3**	**0,2**	**3,0**	**11,4%**	**-**

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί

Πίνακας Π.7.7

Μεταβολές Απασχόλησης κατά Φύλο και Ηλικία

ΣΥΝΟΛΟ	**2001**	**1991**	**ΜΕΤΑΒΟΛΗ**	**% ΜΕΤΑΒΟΛΗ**
15-19	63.002	102.629	-39.627	-38,6
20-24	370.500	357.627	12.873	3,6
25-29	572.401	467.943	104.458	22,3
30-34	629.104	507.178	121.926	24,0
35-39	569.853	476.981	92.872	19,5
40-44	556.517	445.933	110.584	24,8
45-49	479.487	342.867	136.620	39,8
50-54	394.051	351.188	42.863	12,2
55-59	240.259	273.404	-33.145	-12,1
60-64	145.760	161.878	-16.118	-10,0
65-69	52.654	47.102	5.552	11,8
70-74	25.090	17.347	7.743	44,6
75+	3.271	9.834	-6.563	-66,7
ΣΥΝΟΛΟ	**4.101.949**	**3.561.911**	**540.038**	**15,2**

ΑΝΔΡΕΣ				
15-19	42.157	65.714	-23.557	-35,8
20-24	218.950	219.093	-143	-0,1
25-29	341.260	297.956	43.304	14,5
30-34	384.942	333.478	51.464	15,4
35-39	348.530	321.922	26.608	8,3
40-44	344.359	314.718	29.641	9,4
45-49	309.108	253.100	56.008	22,1
50-54	266.800	265.884	916	0,3

55-59	172.067	217.779	-45.712	-21,0
60-64	108.025	127.810	-19.785	-15,5
65-69	39.570	37.478	2.092	5,6
70-74	18.442	13.962	4.480	32,1
75+	2.674	7.900	-5.226	-66,2
ΣΥΝΟΛΟ	**2.596.884**	**2.476.794**	**120.090**	**4,8**

ΓΥΝΑΙΚΕΣ				
15-19	20.845	36.915	-16.070	-43,5
20-24	151.550	138.534	13.016	9,4
25-29	231.141	169.987	61.154	36,0
30-34	244.162	173.700	70.462	40,6
35-39	221.323	155.059	66.264	42,7
40-44	212.158	131.215	80.943	61,7
45-49	170.379	89.767	80.612	89,8
50-54	127.251	85.304	41.947	49,2
55-59	68.192	55.625	12.567	22,6
60-64	37.735	34.068	3.667	10,8
65-69	13.084	9.624	3.460	36,0
70-74	6.648	3.385	3.263	96,4
75+	597	1.934	-1.337	-69,1
ΣΥΝΟΛΟ	**1.505.065**	**1.085.117**	**419.948**	**38,7**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Πίνακας Π.7.8

Μεταβολές Απασχόλησης Πρωτογενούς Τομέα κατά Φύλο και Ηλικία

ΣΥΝΟΛΟ	**2001**	**1991**	ΜΕΤΑΒΟΛΗ	**% ΜΕΤΑΒΟΛΗ**
15-19	10.181	21.535	-11.354	-52,7
20-24	37.424	42.525	-5.101	-12,0
25-29	56.126	47.299	8.827	18,7
30-34	65.329	51.407	13.922	27,1
35-39	63.829	51.749	12.080	23,3
40-44	68.083	60.270	7.813	13,0
45-49	66.433	65.118	1.315	2,0
50-54	72.779	94.217	-21.438	-22,8
55-59	63.820	97.914	-34.094	-34,8
60-64	61.391	84.847	-23.456	-27,6
65-69	17.053	28.014	-10.961	-39,1
70-74	7.756	11.172	-3.416	-30,6
75+	1.462	8.329	-6.867	-82,4
ΣΥΝΟΛΟ	**591.666**	**664.396**	**-72.730**	**-10,9**

ΑΝΔΡΕΣ	**2001**	**1991**	**ΜΕΤΑΒΟΛΗ**	**% ΜΕΤΑΒΟΛΗ**
15-19	8.352	16.215	-7.863	-48,5
20-24	26.469	34.345	-7.876	-22,9
25-29	36.867	37.028	-161	-0,4
30-34	40.435	38.386	2.049	5,3
35-39	37.866	36.928	938	2,5
40-44	38.657	41.843	-3.186	-7,6
45-49	35.379	45.450	-10.071	-22,2
50-54	38.526	66.036	-27.510	-41,7

55-59	35.152	71.735	-36.583	-51,0
60-64	41.080	64.120	-23.040	-35,9
65-69	12.440	21.948	-9.508	-43,3
70-74	5.508	8.881	-3.373	-38,0
75+	1.165	6.630	-5.465	-82,4
ΣΥΝΟΛΟ	**357.896**	**489.545**	**-131.649**	**-26,9**

ΓΥΝΑΙΚΕΣ	**2001**	**1991**	**ΜΕΤΑΒΟΛΗ**	**% ΜΕΤΑΒΟΛΗ**
15-19	1.829	5.320	-3.491	-65,6
20-24	10.955	8.180	2.775	33,9
25-29	19.259	10.271	8.988	87,5
30-34	24.894	13.021	11.873	91,2
35-39	25.963	14.821	11.142	75,2
40-44	29.426	18.427	10.999	59,7
45-49	31.054	19.668	11.386	57,9
50-54	34.253	28.181	6.072	21,5
55-59	28.668	26.179	2.489	9,5
60-64	20.311	20.727	-416	-2,0
65-69	4.613	6.066	-1.453	-24,0
70-74	2.248	2.291	-43	-1,9
75+	297	1.699	-1.402	-82,5
ΣΥΝΟΛΟ	**233.770**	**174.851**	**58.919**	**33,7**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Πίνακας Π.7.9

Μεταβολές Απασχόλησης Δευτερογενούς Τομέα κατά Φύλο και Ηλικία

ΣΥΝΟΛΟ	2001	1991	ΜΕΤΑΒΟΛΗ	% ΜΕΤΑΒΟΛΗ
15-19	19.231	34.274	-15.043	-43,9
20-24	88.215	97.732	-9.517	-9,7
25-29	125.876	110.778	15.098	13,6
30-34	133.637	120.980	12.657	10,5
35-39	120.620	118.828	1.792	1,5
40-44	121.824	114.791	7.033	6,1
45-49	108.744	88.271	20.473	23,2
50-54	90.138	85.181	4.957	5,8
55-59	51.707	56.508	-4.801	-8,5
60-64	20.139	18.228	1.911	10,5
65-69	7.860	3.391	4.469	131,8
70-74	3.814	965	2.849	295,2
75+	249	62	187	301,6
ΣΥΝΟΛΟ	**892.054**	**849.989**	**42.065**	**4,9**

ΑΝΔΡΕΣ	2001	1991	ΜΕΤΑΒΟΛΗ	% ΜΕΤΑΒΟΛΗ
15-19	16.861	24.421	-7.560	-31,0
20-24	71.891	71.450	441	0,6
25-29	100.776	83.543	17.233	20,6
30-34	108.080	91.885	16.195	17,6
35-39	96.129	92.767	3.362	3,6
40-44	96.437	90.905	5.532	6,1
45-49	89.164	71.951	17.213	23,9
50-54	76.363	71.075	5.288	7,4

55-59	46.458	50.193	-3.735	-7,4
60-64	18.075	16.062	2.013	12,5
65-69	6.451	2.883	3.568	123,8
70-74	3.000	836	2.164	258,9
75+	215	55	160	290,9
ΣΥΝΟΛΟ	**729.900**	**668.026**	**61.874**	**9,3**

ΓΥΝΑΙΚΕΣ	**2001**	**1991**	**ΜΕΤΑΒΟΛΗ**	**% ΜΕΤΑΒΟΛΗ**
15-19	2.370	9.853	-7.483	-75,9
20-24	16.324	26.282	-9.958	-37,9
25-29	25.100	27.235	-2.135	-7,8
30-34	25.557	29.095	-3.538	-12,2
35-39	24.491	26.061	-1.570	-6,0
40-44	25.387	23.886	1.501	6,3
45-49	19.580	16.320	3.260	20,0
50-54	13.775	14.106	-331	-2,3
55-59	5.249	6.315	-1.066	-16,9
60-64	2.064	2.166	-102	-4,7
65-69	1.409	508	901	177,4
70-74	814	129	685	531,0
75+	34	7	27	385,7
ΣΥΝΟΛΟ	**162.154**	**181.963**	**-19.809**	**-10,9**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

Πίνακας Π.7.10

Μεταβολές Απασχόλησης Τριτογενούς Τομέα κατά Φύλο και Ηλικία

	2001	1991	ΜΕΤΑΒΟΛΗ	% ΜΕΤΑΒΟΛΗ
15-19	30.699	39.997	-9.298	-23,2
20-24	223.792	187.787	36.005	19,2
25-29	356.913	275.864	81.049	29,4
30-34	394.961	302.496	92.465	30,6
35-39	354.927	279.708	75.219	26,9
40-44	337.408	247.024	90.384	36,6
45-49	280.214	171.774	108.440	63,1
50-54	213.138	155.051	58.087	37,5
55-59	114.054	107.208	6.846	6,4
60-64	58.572	53.655	4.917	9,2
65-69	24.212	14.501	9.711	67,0
70-74	11.490	4.808	6.682	139,0
75+	1.451	1.410	41	2,9
ΣΥΝΟΛΟ	2.401.831	1.841.283	560.548	30,4

ΑΝΔΡΕΣ				
15-19	15.024	21.528	-6.504	-30,2
20-24	107.644	97.172	10.472	10,8
25-29	182.453	156.694	25.759	16,4
30-34	213.430	182.536	30.894	16,9
35-39	194.347	174.618	19.729	11,3
40-44	189.793	165.609	24.184	14,6
45-49	167.807	122.986	44.821	36,4
50-54	138.905	116.099	22.806	19,6
55-59	82.145	86.302	-4.157	-4,8

60-64	44.535	43.457	1.078	2,5
65-69	18.192	11.698	6.494	55,5
70-74	8.522	3.939	4.583	116,3
75+	1.204	1.188	16	1,3
ΣΥΝΟΛΟ	1.364.001	1.183.826	180.175	15,2

ΓΥΝΑΙΚΕΣ				
15-19	15.675	18.469	-2.794	-15,1
20-24	116.148	90.615	25.533	28,2
25-29	174.460	119.170	55.290	46,4
30-34	181.531	119.960	61.571	51,3
35-39	160.580	105.090	55.490	52,8
40-44	147.615	81.415	66.200	81,3
45-49	112.407	48.788	63.619	130,4
50-54	74.233	38.952	35.281	90,6
55-59	31.909	20.906	11.003	52,6
60-64	14.037	10.198	3.839	37,6
65-69	6.020	2.803	3.217	114,8
70-74	2.968	869	2.099	241,5
75+	247	222	25	11,3
ΣΥΝΟΛΟ	1.037.830	657.457	380.373	57,9

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

8
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΚΩΝ ΜΕΓΕΘΩΝ ΣΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

8.1. Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια συνοπτική καταγραφή των βασικών εξελίξεων, οι οποίες διαπιστώθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια για κάθε τοπική αγορά εργασίας ξεχωριστά. Επιχειρείται, με άλλα λόγια, μια καταγραφή των βασικών εξελίξεων και μια προσπάθεια σύνθεσης των βασικών δημογραφικών αλλά και οικονομικών μεγεθών, που διερευνήθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας.

Οι νομοί της χώρας, ως περιοχές με σαφώς προσδιορισμένα γεωγραφικά όρια, τα οποία υπό προϋποθέσεις μπορεί να θεωρηθούν και ως όρια των αγορών εργασίας, επιτρέπουν την καταγραφή, την ανάλυση και την ερμηνεία μιας σειράς φαινομένων και εξελίξεων, που είτε βρίσκονται στον πυρήνα της αγοράς εργασίας (μισθωτή απασχόληση, ανεργία, κατά φύλο κατανομή ποσότητας εργασίας) είτε τις επηρεάζουν σημαντικά (δημογραφικές εξελίξεις, μεταβολές στο εργατικό δυναμικό, χειρωνακτικά μη χειρωνακτικά επαγγέλματα, αναδιαρθρώσεις των τομέων παραγωγής). Έτσι μια παρουσίαση όλων αυτών των εξελίξεων, για τη δεκαετία του 1990, για κάθε τοπική αγορά εργασίας ξεχωριστά, φαντάζει ιδιαίτερα χρήσιμη καθώς συγκεντρώνει όλες τις πληροφορίες που προέκυψαν από την ανάλυση στα προηγούμενα κεφάλαια, καταγράφει τα χαρακτηριστικά της κάθε αγοράς και επιτρέπει την ανάδειξη της ποικιλίας των τρόπων με τους οποίους οι τοπικές αγορές αντιδρούν και ενσωματώνονται στις ευρύτερες διαδικασίες.

Η καταγραφή αυτή (αλλά και η συνολική παρακολούθηση των σχετικών μεγεθών) διευκολύνεται με τη δημιουργία του πίνακα 8.1. Στον πίνακα συγκεντρώνονται ένας σημαντικός αριθμός στοιχείων που αφορούν τις μεταβολές του πληθυσμού (άνω των 10 ετών), τις μεταβολές της ποσότητας εργασίας, που διέρχεται δια μέσου της αγοράς και όπως ήδη αναφέρθηκε παρέχει μια εκτίμηση της επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας, στο δείκτη της αγοράς εργασίας, που παρέχει τη δυνατότητα μιας διαφορετικής και συμπληρωματικής εκτίμησης της επέκτασης του θεσμού, σε σχέση όμως και με τις ευρύτερες εξελίξεις που παρατηρούνται στο εργατικό δυναμικό (ή με άλλα λόγια τις άλλες μορφές απασχόλησης που δεν εντάσσονται στην αγορά εργασίας), για το πιο πρόσφατο στο σήμερα χρονικό σημείο, στους ρυθμούς συμμετοχής ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας και στις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα χειρωνακτικά και μη χειρωνακτικά επαγγέλματα.

Η συνοπτική παρουσίαση των βασικών αυτών μεγεθών για το σύνολο της χώρας διαμορφώνει και το γενικότερο πλαίσιο εντός του οποίου οι εξελίξεις στο πεδίο των τοπικών αγορών εργασίας διαμορφώνονται. Στη διαμόρφωση αυτού του πλαισίου σημαντικός είναι ο ρόλος των δημογραφικών εξελίξεων. Με αύξηση του πληθυσμού (άνω των 10 ετών) κατά 10,4%, που συνοδεύεται από αύξηση του εργατικού δυναμικού κατά 19,0% (ή κατά 737.410 άτομα), οι δείκτες συμμετοχής διαμορφώνονται από 43,3% το 1991 σε 46,8% το 2001, καταγράφοντας μια σημαντική μετακίνηση από τον μη οικονομικά στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.[1] Μέσα σε τέτοιες συνθήκες η αύξηση της απασχόλησης κατά 15,2% (ή κατά 540.180 άτομα) μπορεί να θεωρηθεί αναμενόμενη, ωστόσο δεν είναι επαρκής για να περιορίσει ή τουλάχιστον να διατηρήσει την ανεργία στα ίδια επίπεδα.

1 Υπενθυμίζεται ότι για να υπάρξει αύξηση των δεικτών συμμετοχής (του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό), ο ρυθμός αύξησης του εργατικού δυναμικού πρέπει να είναι υψηλότερος από αυτόν του πληθυσμού σε αντίστοιχες ασφαλώς ηλικιακές κατηγορίες.

Πίνακας 8.1.

Βασικά στοιχεία τοπικών αγορών εργασίας στην Ελλάδα

Περιφερειακές/ Τοπικές Αγορές Εργασίας	Μεταβ. Πληθυσ. άνω 10 ετών	Ποσοσ. Μεταβ. Ποσότ. Εργασίας	Δείκτης Αγοράς Εργασίας 2001	Ποσοσ. Μεταβ. Ποσότ. Εργασίας Ανδρών	Ποσοσ. Μεταβ. Ποσότ. Εργασίας Γυναικών	Ποσοσ. Μεταβ. Μη Χειρ. Επαγγ.	Ποσοσ. Μεταβ. Χειρων. Επαγγ
Α. Μακ. & Θράκης	**12,1**	**37,4**	**59,6**	**36,4**	**39,3**	**24,0**	**-1,9**
Δράμας	8,7	21,9	65,7	24,9	17,3	13,7	-11,1
Έβρου	14,1	41,3	59,7	36,9	50,8	35,0	-7,4
Καβάλας	6,4	25,1	63,8	23,8	27,4	17,0	-3,3
Ξάνθης	19,5	59,6	65,1	60,4	57,9	27,3	6,9
Ροδόπης	13,8	51,1	45,2	45,2	64,3	27,1	4,1
Κ. Μακεδονίας	**12,5**	**39,2**	**66,2**	**35,6**	**44,9**	**23,4**	**2,3**
Ημαθίας	4,7	30,4	58,6	27,1	35,9	20,9	-4,9
Θεσσαλονίκης	17,0	43,0	73,9	38,3	50,0	27,2	13,6
Κιλκίς	10,9	33,1	63,7	34,0	31,6	13,7	-13,4
Πέλλας	7,1	36,8	48,4	40,4	31,0	21,1	-3,7
Πιερίας	11,2	37,8	53,2	37,8	37,8	24,3	-2,0
Σερρών	3,9	23,4	51,8	22,1	25,5	6,8	-18,8
Χαλκιδικής	7,5	39,2	58,7	31,6	59,9	10,1	10,5
Αγίου Όρους	27,8	12,7	94,3	12,7	0,0	-81,2	39,0
Δ. Μακεδονίας	**4,5**	**29,0**	**65,1**	**18,3**	**56,6**	**27,8**	**-10,3**
Γρεβενών	-8,9	6,9	54,3	0,4	21,1	-3,3	-15,5
Καστοριάς	6,7	38,9	62,9	22,5	73,2	31,0	-20,6
Κοζάνης	6,7	28,3	69,4	17,1	61,7	34,5	-6,6
Φλώρινας	5,7	35,2	61,9	30,1	47,5	28,1	-4,0
Ηπείρου	**3,0**	**29,8**	**63,1**	**18,1**	**55,9**	**19,9**	**-8,3**
Άρτας	-2,8	20,1	58,9	11,8	41,8	9,4	-10,0
Θεσπρωτίας	3,0	27,3	54,7	10,8	73,9	28,4	-6,0
Ιωαννίνων	6,1	35,8	69,6	24,1	58,7	24,1	-7,5
Πρέβεζας	2,8	25,6	56,7	14,8	51,4	13,3	-9,4
Θεσσαλίας	**4,4**	**35,4**	**58,4**	**27,4**	**51,9**	**23,6**	**-0,8**
Καρδίτσας	-2,2	38,3	49,1	25,4	69,2	12,4	-7,5
Λάρισας	8,2	39,3	58,4	34,4	48,1	29,5	0,8
Μαγνησίας	7,0	33,0	67,3	25,3	49,7	17,3	9,6
Τρικάλων	-0,7	28,9	52,9	18,2	53,7	31,3	-9,9
Ιόνιων Νησιών	**10,9**	**54,0**	**63,2**	**40,3**	**81,5**	**13,0**	**-1,1**

Ζακύνθου	21,6	104,5	58,5	93,6	124,2	40,0	22,7
Κέρκυρας	6,0	43,0	66,0	28,9	70,7	0,9	-3,1
Κεφαλονιάς	18,7	59,3	63,3	44,4	92,0	28,9	-9,1
Λευκάδας	7,4	40,7	57,1	29,4	66,1	30,5	-17,4
Δυτ. Ελλάδας	**6,2**	**38,9**	**63,1**	**35,8**	**44,7**	**12,5**	**-7,5**
Αιτωλ/ρνανίας	-0,7	30,8	52,5	26,8	39,5	14,5	-13,6
Αχαΐας	11,3	38,6	72,2	35,2	44,6	19,0	-5,3
Ηλείας	6,6	49,2	59,3	48,4	50,7	-4,0	-1,9
Στ. Ελλάδας	**-0,4**	**25,5**	**66,0**	**20,4**	**37,1**	**1,8**	**3,1**
Βοιωτίας	-2,8	26,1	68,1	24,5	29,7	-4,1	7,3
Εύβοιας	3,6	24,3	68,0	16,6	42,8	13,4	0,9
Ευρυτανίας	-17,5	-14,7	56,9	-19,9	-2,8	-21,0	-20,0
Φθιώτιδας	2,2	39,9	62,4	35,4	49,8	3,2	10,0
Φωκίδας	-12,4	1,1	67,8	-2,9	10,7	-22,8	-18,5
Αττικής	**14,1**	**43,2**	**79,0**	**37,1**	**52,4**	**24,4**	**34,0**
Αθηνών	12,1	21,7	79,6	37,1	52,4	24,4	34,0
Αν. Αττικής	35,7	27,1	73,8	**-**	**-**	**-**	**-**
Δυτ. Αττικής	24,3	-	77,2	-	-	-	-
Πειραιώς	9,9	-	80,0	-	-	-	-
Πελοποννήσου	**1,7**	**37,7**	**55,5**	**30,5**	**52,0**	**5,9**	**-0,5**
Αργολίδας	9,4	60,2	56,8	52,9	73,6	13,4	4,4
Αρκαδίας	-10,2	9,0	60,9	2,6	23,5	-7,5	-26,9
Κορινθίας	4,8	42,6	56,5	36,5	54,4	8,0	19,8
Λακωνίας	0,4	46,6	46,5	35,7	69,4	4,1	-1,2
Μεσσηνίας	2,8	35,4	56,1	29,7	46,5	8,8	-3,3
Βορ. Αιγαίου	**11,1**	**44,1**	**62,5**	**33,9**	**71,7**	**26,5**	**13,6**
Λέσβου	10,6	47,9	59,9	37,1	77,6	22,6	24,3
Σάμου	12,9	41,4	61,6	30,6	69,1	28,5	-4,1
Χίου	10,5	39,3	69,5	30,5	63,1	32,3	6,3
Νοτ. Αιγαίου	**21,7**	**59,6**	**70,3**	**45,1**	**93,5**	**22,1**	**17,0**
Δωδεκανήσου	22,9	58,1	73,9	45,0	85,8	14,8	17,1
Κυκλάδων	19,8	63,0	63,6	45,3	114,8	41,2	16,8
Κρήτης	13,9	**63,9**	**63,2**	**50,2**	**89,5**	**26,7**	**8,0**
Ηρακλείου	14,1	64,7	62,8	51,1	88,9	32,5	7,5
Λασιθίου	9,2	64,6	58,7	53,0	85,0	7,5	5,4
Ρεθύμνου	15,1	70,0	62,5	56,7	94,0	20,6	9,2
Χανίων	15,3	59,4	66,8	44,4	90,7	28,3	10,1
Σύνολο Χώρας	**10,4**	**41,2**	**69,1**	**34,6**	**52,5**	**21,6**	**8,4**

Πηγή: Απογραφές Πληθυσμού

΄Ετσι η τελευταία αυξάνει κατά 63,5% (ή κατά 197.372 άτομα) διαμορφώνοντας τον συνολικό αριθμό των ανέργων στα 513.379 άτομα το 2001 και το ποσοστό ανεργίας στο 11,1%. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 37,6%, με ρυθμό σημαντικά υψηλότερο από τον αντίστοιχο της συνολικής απασχόλησης, καταδεικνύοντας τις τάσεις αναδιάρθρωσης των μορφών απασχόλησης στο εσωτερικό του εργατικού δυναμικού. Αποτέλεσμα αυτών των μεταβολών, σε συνδυασμό με τις εξελίξεις στην ανεργία, είναι η αύξηση της συνολικής ποσότητας εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά κατά 41,2%, γεγονός που με τη σειρά του υποδηλώνει μια σχετικά ταχεία επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας στη χώρα στη δεκαετία του 1990. Οι συνδυασμένες εξελίξεις του εργατικού δυναμικού και της ποσότητας εργασίας που διέρχεται δια μέσου της αγοράς καταγράφονται πιο παραστατικά μέσα από τις μεταβολές του δείκτη της αγοράς εργασίας, ο οποίος διαμορφώνεται από 58,3 το 1991 στο 69,1% το 2001. Ωστόσο, όπως προκύπτει και από το ύψος του δείκτη, οι λοιπές μορφές απασχόλησης, που δεν διέρχονται δια μέσου της αγοράς, διατηρούνται σε σχετικά υψηλά επίπεδα, καταδεικνύοντας την ύπαρξη και άλλων μηχανισμών διαχείρισης ενός τμήματος της παραγωγικής εργασίας. Εν μέσω τέτοιων εξελίξεων καταγράφεται η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας με ταχύτερο ρυθμό (52,5%) σε σχέση με τους άνδρες (34,6%) καθώς και η ταυτόχρονη αύξηση των χειρωνακτικών (8,4%) και μη χειρωνακτικών (21,6%) επαγγελμάτων, με διαφορετικούς, όπως φαίνεται, ρυθμούς, που αναμφίβολα συνδέονται με τις ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις. Τέλος, οι εξελίξεις στο πεδίο των τομέων οικονομικής δραστηριότητας καταγράφουν μια συνεχιζόμενη και στη δεκαετία του 1990 μείωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα (-11,5%), μια σχετικά χαμηλή αύξηση της απασχόλησης του δευτερογενούς (4,6%) οφειλόμενη κυρίως στον κλάδο των κατασκευών, και μια σημαντική, θα μπορούσε να ειπωθεί, αύξηση της απασχόλησης

του τριτογενούς κατά 27,7% οφειλόμενη στις θετικές εξελίξεις ενός μεγαλύτερου αριθμού κλάδων.

8.2. Η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη

Τοπική αγορά εργασίας Δράμας

Η τοπική αγορά εργασίας της Δράμας εμφανίζει ήπιες δημογραφικές εξελίξεις, με τον πληθυσμό να μεταβάλλεται κατά 8,7%, χαμηλότερα τόσο από τη μέση μεταβολή της χώρας όσο και από την αντίστοιχη της περιφέρειας. Εμφανίζει ίδια περίπου μεταβολή 8,6% και στο εργατικό δυναμικό, οφειλόμενη καθαρά στην αύξηση της ανεργίας (3.544 άτομα ή ποσοστό 101,5%) καθώς η απασχόληση μειώνεται κατά -1,4% (ή 440 άτομα). Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών είναι ο μεν δείκτης συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό να παραμείνει ουσιαστικά αμετάβλητος (από 42,4% το 1991 σε 42,3% το 2001), το δε ποσοστό ανεργίας να εκτιναχθεί από 9,8% το 1991 σε 18,0% το 2001. Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύονται από εσωτερικές ανακατατάξεις των μορφών της απασχόλησης, με μικρή αύξηση της μισθωτής απασχόλησης κατά 6,0%, σε βάρος ασφαλώς των λοιπών μορφών. Σε συνδυασμό με τις εξελίξεις στο πεδίο της ανεργίας, η συνολική ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά αυξάνεται κατά 21,9%, καταδεικνύοντας μια σχετικά περιορισμένη επέκταση του θεσμού της τοπικής αγοράς εργασίας. Ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται το 2001 στο 65,7, υψηλότερα από όλες τις άλλες τοπικές αγορές της περιφέρειας. Πέραν όμως της επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας οι εξελίξεις στο εσωτερικό της καταδεικνύουν και μια ποιοτική διαφοροποίηση καθώς με τη σημαντική αύξηση της ανεργίας καλείται να διαχειρισθεί μια ποιοτικά διαφοροποιημένη ποσότητα εργασίας. Οι δυσχέρειες στην αύξηση της απασχόλησης συνοδεύονται και από περιορισμένο ρυθμό μεταβολής της γυναικείας ποσότητας εργασίας,

που διέρχεται δια μέσου της αγοράς, αλλά και από μείωση των χειρωνακτικών επαγγελμάτων και αύξηση των μη χειρωνακτικών. Με σχετικά χαμηλούς ρυθμούς μείωσης της απασχόλησης του πρωτογενούς (-14,1%), ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς μείωσης του δευτερογενούς (-26,3%), που σηματοδοτούν διαδικασίες έντονης αποβιομηχάνισης και αδυναμία του τριτογενούς να απορροφήσει το πλεονάζον δυναμικό (αύξηση κατά 21,9%), φαίνεται να διατηρεί έντονα παραδοσιακά στοιχεία και δομές και να εμφανίζει ιδιαίτερες δυσχέρειες παρακολούθησης και προσαρμογής σε πιο σύγχρονες εξελίξεις.

Τοπική αγορά εργασίας Έβρου

Η τοπική αγορά εργασίας του Έβρου παρουσιάζει θετικές δημογραφικές εξελίξεις, με μεταβολή του πληθυσμού κατά 14,1%, υψηλότερη τόσο από τη μέση μεταβολή της χώρας όσο και από αυτήν της περιφέρειας. Το εργατικό δυναμικό αυξάνεται κατά 10,3%, με ρυθμό χαμηλότερο από τον αντίστοιχο του πληθυσμού.[2] Ωστόσο, η συνολική απασχόληση αυξάνει κατά 9,1% και η ανεργία κατά 25,0% (το μεγαλύτερο δηλαδή τμήμα της αύξησης του εργατικού δυναμικού οφείλεται στην απασχόληση). Η ποσότητα εργασίας που διέρχεται δια μέσου της αγοράς αυξάνεται κατά 41,3%, όσο και ο αντίστοιχος μέσος της χώρας, με τις γυναίκες να κάνουν εντονότερη την παρουσία τους (μεταβολή κατά 50,8% έναντι 36,9% των ανδρών). Η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται κατά 44,4%, με ταχύτερο δηλαδή ρυθμό σε σχέση τόσο με την περιφέρεια όσο και με το σύνολο της χώρας. Παρ' όλα αυτά όμως, ο δείκτης της αγοράς εργασίας διατηρείται σε σχετικά χαμηλά

2 Η αύξηση του εργατικού δυναμικού με ρυθμό χαμηλότερο από αυτόν του πληθυσμού, όπως θα διαπιστωθεί και στη συνέχεια της ανάλυσης, δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη ανάμεσα στις τοπικές αγορές εργασίας τη δεκαετία του 1990, και οδηγεί σε μείωση των δεικτών συμμετοχής. Πράγματι ο δείκτης συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό (για τις ηλικίες άνω των 15 ετών) από 43,6% το 1991 διαμορφώθηκε στο 42,2% το 2001.

επίπεδα (59,7) καταδεικνύοντας τη διατήρηση και άλλων μορφών απασχόλησης, πέραν της μισθωτής, σε αξιοσημείωτα επίπεδα, ενώ ταυτοχρόνως φαίνεται να επικρατεί μια ελαφρά υποκατάσταση των χειρωνακτικών από μη χειρωνακτικά επαγγέλματα, καθώς τα μεν πρώτα μειώνονται κατά –7,4% τα δε δεύτερα αυξάνονται κατά 35,0%. Με εξαιρετικά ενδιαφέρουσες ανακατατάξεις στους τομείς παραγωγής της οικονομίας της καθώς οι σημαντικές μειώσεις της απασχόλησης του πρωτογενούς (-23,4%), στο βαθμό που δεν οφείλονται σε απομάκρυνση λόγω γήρατος, φαίνεται να απορροφώνται τόσο από το δευτερογενή (αύξηση κατά 22,0%) όσο και από τον τριτογενή (32,1%),[3] έτσι ώστε η, ούτως ή άλλως, χαμηλή για τα δεδομένα της χώρας αύξηση της ανεργίας να καταδεικνύει περισσότερο αυξήσεις του εργατικού δυναμικού παρά ιδιαίτερες αδυναμίες του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Βεβαίως, πρέπει να επισημανθεί ότι ο πρωτογενής τομέας στην περιοχή έχει υποστεί, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, σημαντικές ανακατατάξεις και βελτιώσεις. Μικρού και μεσαίου μεγέθους εκμεταλλεύσεις ειδικευμένες σε παραγωγικές δραστηριότητες εντάσεως κεφαλαίου (θερμοκήπια), σε συνδυασμό με τις καλλιέργειες παραδοσιακών προϊόντων (σιτηρά, βαμβάκι, τεύτλα, κ.ά.,) σε καλά αρδευόμενες μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις έχουν συμβάλει στον εκσυγχρονισμό του πρωτογενούς και στην εξασφάλιση υψηλών αγροτικών εισοδημάτων.[4] Τούτο με τη σειρά του επιδρά, παρά τις μειώσεις της απασχόλησης του πρωτογενούς, στη διατήρηση μιας σχετικά υψηλής συμμετοχής του τομέα (27,6%) στη συνολική απασχόληση, με τους άλλους δύο να εμφανίζουν μερίδια της τάξεως του 16,9% για το δευτερογενή και 55,5% για τον τριτογενή.

3 Οι αυξήσεις αυτές της απασχόλησης, στην περίπτωση του δευτερογενούς οφείλονται κυρίως στις κατασκευές, που αυξάνουν την απασχόλησή τους κατά 43,4% και δευτερευόντως στη μεταποίηση (αύξηση κατά 7,6), ενώ στον τριτογενή κυρίως στους κλάδους της δημόσιας διοίκησης (αύξηση κατά 47,3%) και του εμπορίου (αύξηση κατά 28,0%).

4 Βλέπε αναλυτικότερα στο Βαΐου και Χατζημιχάλης, (1990) και (1997).

Τοπική αγορά εργασίας Καβάλας

Η τοπική αγορά εργασίας της Καβάλας εμφανίζει σημαντικές διαφορές τόσο σε σχέση με αυτές της Δράμας και του Έβρου όσο και μ' αυτές της Ξάνθης και Ροδόπης. Κατ' αρχήν εμφανίζει αύξηση του πληθυσμού κατά 6,4%, ποσοστό που συνιστά το χαμηλότερο στην περιφέρεια. Εξίσου χαμηλή θα πρέπει να θεωρηθεί και η αύξηση του εργατικού δυναμικού (9,6%), που συνιστά το αποτέλεσμα μιας χαμηλής αύξησης της απασχόλησης, κατά 5,4% και μιας αύξησης της ανεργίας κατά 57,5%. Ο συνολικός αριθμός των ανέργων το 2001 ανέρχεται σε 6.536 άτομα και το ποσοστό ανεργίας στο 11,7%.[5] Η ποσότητα της εργασίας που διέρχεται δια μέσου της αγοράς μεταβάλλεται κατά 25,1%, αρκετά χαμηλότερα τόσο από τη μέση μεταβολή της περιφέρειας (37,4%) όσο και από την αντίστοιχη για το σύνολο της χώρας (41,2%). Ωστόσο, και στην περίπτωση της Καβάλας, διαδικασίες εσωτερικής αναδιάρθρωσης των μορφών απασχόλησης υπέρ της μισθωτής απασχόλησης, η οποία αυξάνει κατά 19,7%, σε βάρος των άλλων μορφών φαίνεται να επικρατούν στο χρονικό αυτό διάστημα. Ο δείκτης αγοράς εργασίας για το 2001 διαμορφώνεται στο 63,8, υψηλότερος από το μέσο της περιφέρειας αλλά χαμηλότερος από το μέσο της χώρας. Ο δείκτης αυτός συνδυάζεται και μ' ένα ιδιαίτερα υψηλό δείκτη κατά κεφαλήν εισοδήματος, ο οποίος (με μέσο δείκτη για τη χώρα στο 100) ανήρχετο σε 124 και 123 για τα έτη 1981 και 1991, ταξινομώντας την Καβάλα στην τρίτη θέση μετά τη Βοιωτία και την Κοζάνη.[6] Η μεταβολή της ποσότητας της εργασίας, που διέρχεται

5 Η εγγεγραμμένη ανεργία του νομού (στις 28/2/2001) ανέρχεται σε 5.218 άτομα, κατανεμημένα σε 1.868 άνδρες ή ποσοστό 35,8% και 3.350 γυναίκες ή ποσοστό 64,2%. Εξ αυτών, ένας σχετικά περιορισμένος αριθμός (141) ατόμων, η ποσοστό 2,7% της συνολικής εγγεγραμμένης ανεργίας, αφορά άτομα ηλικίας κάτω των 30 ετών, που δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση (Ευστράτογλου 2001). Κρίνεται σκόπιμο εδώ να αναφερθεί ότι η εγγεγραμμένη ανεργία, που προκύπτει από στοιχεία του ΟΑΕΔ, στις περισσότερες περιπτώσεις υπολείπεται της ανεργίας που προκύπτει από τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού ή της έρευνας εργατικού δυναμικού.

6 Βλέπε αναλυτικά Βασιλόπουλος και Μπιλά (1995).

δια μέσου της αγοράς, δεν διαφοροποιείται έντονα κατά φύλο, με τις γυναίκες να εμφανίζουν ελαφρά υψηλότερο ποσοστό (27,4%) έναντι (23,8%) των ανδρών. Η μικρή μείωση των χειρωνακτικών επαγγελμάτων (-3,3%) δεν φαίνεται να συνδέεται με διαδικασίες υποκατάστασής τους από μη χειρωνακτικά, τα οποία αυξάνουν κατά 17,0%, με ρυθμό δηλαδή λίγο χαμηλότερο από το μέσο της χώρας. Ο πρωτογενής τομέας μειώνει την απασχόλησή του κατά -13,3%, διαμορφώνοντας στο 19,7% το μερίδιό του στη συνολική απασχόληση. Ο δευτερογενής μειώνει επίσης κατά -7,3%, γεγονός που οφείλεται στη μεταποίηση (μείωση κατά –17,4%), καθώς οι κατασκευές αυξάνουν κατά 24,3% τη δική τους απασχόληση. Ωστόσο, ο δευτερογενής εξακολουθεί να διατηρεί ένα σημαντικό μερίδιο στη συνολική απασχόληση (24,3%) και να θεωρείται μια ιδιαίτερα σημαντική για τη βιομηχανία περιοχή της Βόρειας Ελλάδας. Ο τριτογενής φαίνεται να υπερκαλύπτει ελαφρά τις μειώσεις των δύο άλλων τομέων, καθώς αυξάνει κατά 7.043 άτομα ή ποσοστό 21,0% την απασχόλησή του, έτσι ώστε η αύξηση της ανεργίας να συνιστά το αποτέλεσμα της αύξησης των δεικτών συμμετοχής των ατόμων και να συνδέεται, κατά πάσα πιθανότητα, με νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας.

Τοπικές αγορές Ξάνθης και Ροδόπης

Οι τοπικές αυτές αγορές εργασίας παρουσιάζονται από κοινού όχι μόνο λόγω της γεωγραφικής τους εγγύτητας και των πολλών κοινών χαρακτηριστικών στη διάρθρωση και στη δομή των οικονομιών (και κοινωνιών) τους αλλά, κυρίως, λόγω των κοινών τους εξελίξεων. Αμφότερες εμφανίζουν έντονες δημογραφικές εξελίξεις με αυτήν της Ξάνθης να αυξάνει τον πληθυσμό της κατά 19,5% (ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά σε όλη την επικράτεια) και αυτήν της Ροδόπης κατά 13,8%. Αμφότερες επίσης αυξάνουν το εργατικό τους δυναμικό, η μεν Ξάνθη κατά 21,7% (υψηλότερη από τη μέση μεταβολή της χώρας), η δε Ροδόπη κατά 15,6%, ως

αποτέλεσμα αυξήσεων τόσο της απασχόλησης κατά 15,3% για την πρώτη και 11,8% για τη δεύτερη όσο και της ανεργίας (Ξάνθη 89,6% και Ροδόπη 78,1%). Οι κοινές αυτές εξελίξεις συμβάλλουν και στην εμφάνιση παρεμφερών μεταβολών και στην ποσότητα της εργασίας, που διέρχεται δια μέσου της αγοράς, όπου στην Ξάνθη αυξάνει κατά 59,6% και στη Ροδόπη κατά 51,1%, με σημαντικά υψηλότερους δηλαδή ρυθμούς τόσο σε σχέση με την περιφέρεια όσο και με το σύνολο της χώρας. Ο θεσμός της αγοράς εργασίας αυξάνει και στις δύο περιπτώσεις με ιδιαίτερα ταχείς ρυθμούς, ως αποτέλεσμα κυρίως της σημαντικής αύξησης της μισθωτής απασχόλησης και στις δύο αγορές (52,8% και 45,4%, αντίστοιχα).[7] Ωστόσο, εδώ εμφανίζεται και η πρώτη σημαντική διαφορά, καθώς ο δείκτης της αγοράς εργασίας για την Ξάνθη, χωρίς να είναι υψηλός, ανέρχεται στο 59,6 υποδηλώνοντας τη σχετική υψηλή παρουσία και των άλλων μορφών απασχόλησης, ενώ για τη Ροδόπη παραμένει ιδιαίτερα χαμηλός (45,2), καταδεικνύοντας την εξαιρετικά ισχυρή παρουσία των λοιπών μορφών απασχόλησης.[8] Οι εξελίξεις αυτές, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ροδόπης, καταδεικνύουν ότι ένα σημαντικό τμήμα από την αύξηση της απασχόλησης δεν διοχετεύεται προς την αγορά εργασίας αλλά βρίσκει διεξόδους προς τις λοιπές μορφές απασχόλησης διατηρώντας την ιδιαίτερα υψηλή τους συμμετοχή. Οι γυναίκες κάνουν έντονη την παρουσία τους στην αγορά εργασίας αυξάνοντας τη συμμετοχή τους με υψηλούς ρυθμούς (57,9% στην Ξάνθη και 64,3% στη Ροδόπη έναντι

7 Δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι στις αγορές αυτές και ιδιαίτερα σ' αυτήν της Ξάνθης εμφανίζεται με ιδιαίτερο τρόπο αυτή η ατελής μισθωτοποίηση της εργασίας (που αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης). Παραδοσιακά ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων στο δευτερογενή τομέα απασχολείται ταυτοχρόνως και στον πρωτογενή. Όπως επισημαίνουν οι Βαΐου και Χατζημιχάλης (1990:34) το 40 έως 60% των απασχολουμένων στη βιομηχανία (για μια προγενέστερη ασφαλώς χρονική περίοδο που αναφέρεται στη δεκαετία του 1980) απασχολείται για τουλάχιστον 120 ημέρες το χρόνο στον πρωτογενή.

8 Το 1991 ο σχετικός δείκτης ανερχόταν σε 34,6 και ήταν ο δεύτερος χαμηλότερος ύστερα από αυτόν της Λακωνίας. Το 2001 η τιμή του δείκτη ανήλθε σε 45,2, που ωστόσο συνιστά τη χαμηλότερη στο σύνολο της χώρας.

60,4% και 45,2% για τους άνδρες αντίστοιχα), διαφοροποιώντας το παραδοσιακό πρότυπο που τις θέλει να ασχολούνται αποκλειστικά με τα οικιακά. Ταυτοχρόνως, τόσο τα χειρωνακτικά όσο και τα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα παρουσιάζουν θετικές μεταβολές, με διαφορετικούς ωστόσο ρυθμούς υπέρ των δεύτερων, αποτέλεσμα ενός δυναμισμού των οικονομιών αλλά και της ιδιαίτερης (παραδοσιακής) διάρθρωσής τους. Διαφορετικές εμφανίζονται και οι εξελίξεις στους τομείς παραγωγής, καθώς αμφότερες εμφανίζουν μειώσεις της απασχόλησης του πρωτογενούς αλλά με πολύ διαφορετικούς ρυθμούς, με την Ξάνθη κατά-22,0% και τη Ροδόπη κατά -7,1%. Αμφότερες επίσης εμφανίζουν ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς μεταβολής της απασχόλησης στο δευτερογενή, 34,9% και 48,6% αντίστοιχα, που συνιστούν τους υψηλότερους για το σύνολο της χώρας, ενώ δεν υστερούν και στην αύξηση της απασχόλησης του τριτογενούς με ρυθμούς μεταβολής 39,8% και 27,6%, αντίστοιχα. Οι τοπικές αυτές αγορές εργασίας φαίνεται να εμφανίζουν αφενός μεν ένα δυναμισμό αναφορικά με την αύξηση της απασχόλησης και την επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας, αλλά να διατηρούν ταυτοχρόνως και παραδοσιακές δομές της οικονομίας, με υψηλή συμμετοχή του πρωτογενούς (ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ροδόπης) αλλά και άλλων μη αμιγώς καπιταλιστικών μορφών απασχόλησης.

8.3. Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας

Τοπική αγορά εργασίας Ημαθίας

Η τοπική αγορά εργασίας της Ημαθίας εμφανίζει ιδιαίτερα ήπιες δημογραφικές εξελίξεις, με τον πληθυσμό να αυξάνει κατά 4,7%. Σχετικά χαμηλή είναι και η αύξηση του εργατικού δυναμικού (8,1%) με την ανεργία να αυξάνει σε απόλυτες (2.387 άτομα) και ποσοστιαίες τιμές (43,2%) περισσότερο από ό,τι η απασχόληση

(2.087 άτομα και 4,2% αντίστοιχα). Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 27,0% και σε συνδυασμό με την αύξηση της ανεργίας οδηγούν σε μεταβολή της ποσότητας εργασίας, που διοχετεύεται στην αγορά κατά 30,4% (ποσοστό χαμηλότερο τόσο του μέσου της περιφέρειας όσο και του αντίστοιχου της χώρας). Καθίσταται, λοιπόν, φανερή μια σχετικά αργή, σύμφωνα με τα δεδομένα της χώρας, επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας. Τούτο διαπιστώνεται πιο ανάγλυφα μέσα από την καταγραφή του δείκτη της αγοράς εργασίας, ο οποίος από 48,6 το 1991 ανέρχεται σε 58,6 το 2001. Οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ταχύτερο ρυθμό (35,9%) έναντι των ανδρών (27,1%), ενώ η μικρή μείωση των χειρωνακτικών σε συνδυασμό με την αύξηση των μη χειρωνακτικών ενδέχεται να υποκρύπτει, έως ένα βαθμό, και διαδικασίες υποκατάστασης των πρώτων από τα δεύτερα. Ταυτοχρόνως σημαντικές εξελίξεις λαμβάνουν χώρα στο πεδίο των τομέων οικονομικής δραστηριότητας. Παρά τις σημαντικές βελτιώσεις που επέρχονται στο πλαίσιο του πρωτογενούς τομέα, με κύριο χαρακτηριστικό τον περιορισμό της μικρής παραδοσιακής οικογενειακής εκμετάλλευσης και την ανάπτυξη μικρών και μεσαίων εκμεταλλεύσεων ειδικευμένων σε παραγωγικές δραστηριότητες εντάσεως κεφαλαίου (θερμοκήπια), φρούτων και λαχανικών, πουσε πολλές περιπτώσεις προορίζονται για εξαγωγές, η απασχόληση του τομέα μειώνεται κατά –13,4%.[9] Οι μειώσεις αυτές καθώς και οι αντίστοιχες του δευτερογενούς (-5,1%) τομέα, φαίνεται έστω και οριακά, να απορροφώνται από

9 Η Ημαθία συγκαταλέγεται ανάμεσα στους νομούς της Βόρειας Ελλάδας, στους οποίους ο πρωτογενής τομέας έχει γίνει, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αντικείμενο σημαντικών αναδιαρθρώσεων. Η παραδοσιακή μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση φαίνεται να έχει περιορισθεί στις ορεινές περιοχές, ενώ στις λοιπές περιοχές ένας συνδυασμός μικρών και μεσαίων σύγχρονων εκμεταλλεύσεων εντάσεως κεφαλαίου, με μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις που προσανατολίζονται στην καλλιέργεια παραδοσιακών προϊόντων έχουν διαφοροποιήσει σημαντικά την εικόνα του πρωτογενούς τομέα και έχουν συμβάλει αποφασιστικά στη βελτίωση των αγροτικών εισοδημάτων (Βαΐου και Χατζημιχάλης 1990:36).

τον τριτογενή τομέα (24,4%), με αποτέλεσμα τη μικρή αυτή αύξηση της συνολικής απασχόλησης και τη σχετικά περιορισμένη, για τα δεδομένα της χώρας, αύξηση της ανεργίας.

Τοπική αγορά εργασίας Θεσσαλονίκης

Η τοπική αγορά της Θεσσαλονίκης εμφανίζει ένα έντονο δημογραφικό δυναμισμό με αύξηση του πληθυσμού της κατά 17,0%. Αντίστοιχος δυναμισμός εμφανίζεται και στο πεδίο του εργατικού δυναμικού με αύξηση κατά 26,2%, αρκετά υψηλότερη τόσο από την αντίστοιχη της περιφέρειας όσο και από αυτή του συνόλου της χώρας. Αποτέλεσμα αυτών των μεταβολών είναι η αύξηση των δεικτών συμμετοχής από 44,7% το 1991 σε 48,2% το 2001. Η συνολική απασχόληση αυξάνει κατά 21,1%, δημιουργώντας πάνω από 70.000 νέες θέσεις εργασίας,[10] που ωστόσο δεν είναι αρκετές για να απορροφήσουν τόσο τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας (και στη δομή της απασχόλησης), με αποτέλεσμα την ταυτόχρονη αύξηση της ανεργίας κατά 87,4% ή κατά 25.000 περίπου άτομα. Οι μεταβολές αυτές οδηγούν σε σημαντική αύξηση του αριθμού των ανέργων που ανέρχεται σε 52.855 άτομα το 2001 και του ποσοστού ανεργίας από 7,6% το 1991 σε 11,3% το 2001.[11] Ταυτοχρόνως, η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά

10 Αυτή η αύξηση της απασχόλησης στο Νομό Θεσσαλονίκης αποδίδεται εν μέρει στον οικονομικό και τεχνολογικό δυναμισμό ενός τμήματος των επιχειρήσεων του νομού (Λαμπριανίδης και Λινάρδος – Ρυλμόν 2002). Οι συγγραφείς διαπιστώνουν την ύπαρξη ενός έντονου δυϊσμού των επιχειρήσεων. Ένα τμήμα τους χαρακτηρίζεται από διαδικασίες αναδιάρθρωσης και ανάπτυξης καινοτομιών, σε μια πορεία προσαρμογής στις απαιτήσεις της διεθνούς ανταγωνιστικότητας και ένα δεύτερο (και μεγαλύτερο) τμήμα τους χαρακτηρίζεται από σημαντική καθυστέρηση ως προς τις διαδικασίες αναδιάρθρωσης με αποτέλεσμα την αντιμετώπιση σημαντικών προβλημάτων. Αυτός ο δυϊσμός των επιχειρήσεων συνδέεται μ' έναν αντίστοιχο στην αγορά εργασίας. Το δυναμικό και διεθνοποιημένο κομμάτι της οικονομίας βασίζεται σε αναβαθμισμένες μορφές αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού. Αντιθέτως, το άλλο κομμάτι συνεχίζει να βασίζεται σε μορφές αξιοποίησης της εργασίας χαμηλού κόστους.

11 Η εγγεγραμμένη ανεργία (στις 28/2/2001) στο σύνολό της ανέρχεται σε 48.767 άτομα, κατανεμημένα σε 19.417 άνδρες ή ποσοστό 39,8% και 29.350 ή ποσοστό 60,2%

37,2%, με ρυθμό δηλαδή ταχύτερο από τη συνολική απασχόληση, καταδεικνύοντας τις σημαντικές ανακατατάξεις των μορφών απασχόλησης. Η συνολική ποσότητα της εργασίας, που διέρχεται δια μέσου της αγοράς, αυξάνει κατά 43,0%, καταδεικνύοντας την ταχεία επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας, γεγονός που καταγράφεται μέσα από το δείκτη της αγοράς, ο οποίος διαμορφώνεται στο 73,9% (ένας από τους υψηλότερους στο σύνολο της χώρας). Καθίσταται φανερό ότι η ύπαρξη ενός μεγάλου αστικού κέντρου επιδρά πάνω στις σχετικές εξελίξεις και αναδεικνύει σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τις αγροτικές περιοχές το ρόλο και τη σημασία του θεσμού της αγοράς εργασίας. Οι γυναίκες ενισχύουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με υψηλότερο ρυθμό (50,0%) έναντι των ανδρών (38,3%), ενώ η ταυτόχρονη αύξηση χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων σηματοδοτεί την απουσία μιας διαδικασίας υποκατάστασης των πρώτων από τα δεύτερα. Και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης η υπόθεση της υποκατάστασης των χειρωνακτικών από τα μη χειρωνακτικά, που σύμφωνα με έναν αριθμό επιστημόνων συνιστά μια διαδικασία εκσυγχρονισμού της οικονομίας δεν φαίνεται να επαληθεύεται.[12] Τέλος, οι εξελίξεις στους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας προσομοιάζουν με αυτές των αγορών στις οποίες κυριαρχούν τα μεγάλα αστικά κέντρα. Ειδικότερα χαμηλές μειώσεις (-5,3%) της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα (λόγω της ούτως ή άλλως περιορισμένης παρουσίας του), συνδυάζονται με στασιμότητα της απασχόλησης του δευτερογενούς (0,9%), αποτέλεσμα μιας παρατεταμένης βιομηχανικής κρίσης και μιας στασιμότητας του

γυναίκες. Εξ αυτών ένας αριθμός 993 ατόμων, κατανεμημένων σε 565 άνδρες και 428 γυναίκες, που ως ποσοστό της συνολικής εγγεγραμμένης ανεργίας ανέρχεται στο 2,0%, είναι άτομα ηλικίας κάτω των 30 ετών, που δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση (Ευστράτογλου, κ.ά. 2001). Και στην περίπτωση αυτή, όπως και στην αντίστοιχη της Καβάλας, η εγγεγραμμένη ανεργία υπολείπεται της αντίστοιχης που προέρχεται από τις μετρήσεις της απογραφής.

12 Η υπόθεση αυτή παρουσιάσθηκε και σχολιάσθηκε πιο αναλυτικά σε προηγούμενο κεφάλαιο.

τομέα των κατασκευών και σημαντικής αύξησης της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα (24,4%), ο δυναμισμός του οποίου κρίνεται κάθε φορά καθοριστικός στη διαμόρφωση του τελικού αποτελέσματος της απασχόλησης.

Τοπική αγορά εργασίας Κιλκίς

Η τοπική αγορά εργασίας του Κιλκίς συνδυάζει μία μέση αύξηση του πληθυσμού κατά 10,9% (ελαφρά υψηλότερη από τη μέση της χώρας) με μια εξαιρετικά περιορισμένη αύξηση του εργατικού δυναμικού (3,6%), που υπολείπεται σημαντικά τόσο από τη μέση αύξηση της περιφέρειας (17,1%), όσο και από αυτήν για το σύνολο της χώρας (19,0%). Τούτο από μόνο του σηματοδοτεί σειρά δυσμενών εξελίξεων που καταγράφονται τόσο με τη μείωση των δεικτών συμμετοχής από 45,5% το 1991 σε 42,5% το 2001 όσο και με τη μείωση της συνολικής απασχόλησης κατά –4,9% και ασφαλώς με τη σημαντική αύξηση της ανεργίας (119,5%), με έναν από τους υψηλότερους ρυθμούς για το σύνολο της χώρας, που οδηγεί σ' ένα υπερ-διπλασιασμό του ποσοστού ανεργίας από 6,8% σε 14,5%. Η αύξηση της μισθωτής απασχόλησης (19,3%) καταδεικνύει τις αναδιαρθρώσεις των μορφών απασχόλησης στο εσωτερικό του εργατικού δυναμικού και συμβάλλει, σε συνδυασμό με την αύξηση της ανεργίας, στην αύξηση της ποσότητας εργασίας, που διοχετεύεται στην αγορά, κατά 33,1% και συνεπώς και στην επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας. Και στην περίπτωση αυτή η επέκταση του θεσμού συνοδεύεται και από διαδικασίες ποιοτικής μεταβολής του, με την υποχρέωση της αγοράς εργασίας να διαχειρίζεται ένα ολοένα αυξανόμενο ποσό μη αξιοποιημένης παραγωγικά εργασίας. Ο δείκτης αγοράς εργασίας διαμορφώνεται στο 63,7, αποτέλεσμα περισσότερο των χαμηλών μεταβολών του εργατικού δυναμικού, παρά των υψηλών της μισθωτής απασχόλησης. Οι δυσμενείς αυτές εξελίξεις αντικατοπτρίζονται και στη χαμηλότερη (31,6%), σε σχέση με τους άνδρες (34,0%),

αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, ενώ ταυτοχρόνως διαδικασίες υποκατάστασης των χειρωνακτικών από τα μη φαίνεται να επικρατούν καθώς τα πρώτα μειώνονται κατά -13,4%, ενώ τα δεύτερα αυξάνονται περίπου ισόποσα (13,7%). Η σημαντική μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς (-29,6%) όσο και του δευτερογενούς (-2,5%) σε συνδυασμό με τη χαμηλή αύξηση του τριτογενούς (13,3%), που αδυνατεί να απορροφήσει το πλεονάζον δυναμικό ολοκληρώνει τις δυσμενείς εξελίξεις της δεκαετίας στην αγορά εργασίας του Κιλκίς.

Τοπική αγορά εργασίας Πέλλας

Αρκετά διαφοροποιημένες εξελίξεις, σε σχέση με το Κιλκίς, εμφανίζει η τοπική αγορά εργασίας της Πέλλας. Με ηπιότερες δημογραφικές εξελίξεις, που εμφανίζουν αύξηση του πληθυσμού κατά 7,1%, αλλά χαμηλότερη αύξηση του εργατικού δυναμικού (6,5%), που οδηγεί σε μια οριακή μείωση των δεικτών συμμετοχής, από 47,1% το 1991 σε 46,8% το 2001, παρουσιάζει μικρή αύξηση της συνολικής απασχόλησης κατά 3,3% και σχετικά περιορισμένη (41,4%), για το χρονικό διάστημα και τα δεδομένα της χώρας, αύξηση της ανεργίας. Ωστόσο, το ποσοστό ανεργίας αυξάνει από 8,0% σε 10,7% για το ίδιο χρονικό διάστημα. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 35,3%, ελαφρά υψηλότερα από το μέσο της περιφέρειας και ελαφρά χαμηλότερα από τον αντίστοιχο της χώρας, σηματοδοτώντας και εδώ διαδικασίες εσωτερικής αναδιάρθρωσης των μορφών απασχόλησης υπέρ της μισθωτής. Αποτέλεσμα τούτου είναι η αύξηση της ποσότητας εργασίας, που διοχετεύεται στην αγορά, κατά 36,8%, με τις γυναίκες να αδυνατούν να αυξήσουν τη συμμετοχή τους ταχύτερα από τους άνδρες (31,0% οι πρώτες έναντι 40,4% των δεύτερων). Παρά όμως την αύξηση της μισθωτής απασχόλησης ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται το 2001 σε ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο (48,4), σηματοδοτώντας τη διατήρηση και κυριαρχία των άλλων μορφών απασχόλησης.

Στο πεδίο των επαγγελματικών εξελίξεων, τα μη χειρωνακτικά αυξάνουν με ρυθμό 21,1% ενώ τα χειρωνακτικά μειώνονται κατά –3,7%, υποδηλώνοντας, σε οριακό θα μπορούσε να υποστηριχθεί επίπεδο, την ύπαρξη διαδικασιών υποκατάστασης. Τέλος, οι περιορισμένες μειώσεις της απασχόλησης του πρωτογενούς (-7,7%) και δευτερογενούς (-1,0%) φαίνεται να απορροφώνται από τον τριτογενή (20,7%), γεγονός που και στην προκειμένη περίπτωση, συνδέει την αύξηση της ανεργίας με τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας. Βεβαίως, όπως συμβαίνει και σε αρκετές τοπικές αγορές εργασίας της χώρας, ο δευτερογενής τομέας είναι περιορισμένος (17,8% το 1991 και 17,1% το 2001). Η περιορισμένη αυτή συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα (17,1% στη συνολική απασχόληση) συνδυάζεται με τις εξαιρετικά περιορισμένες διασυνδέσεις της Έδεσσας με την οικονομία της ευρύτερης περιοχής που, όπως υποστηρίζεται (Γιανακού 1995:143), ενδέχεται να συνιστά και κύριο χαρακτηριστικό των παραμεθόριων περιοχών. Σημαντικές ενδείξεις αυτής της περιορισμένης διασύνδεσης συνιστούν τόσο η περιορισμένη καθημερινή μετακίνηση των κατοίκων από τον τόπο κατοικίας στον τόπο εργασίας[13] όσο και η παντελής έλλειψη συμπληρωματικότητας ανάμεσα στις τοπικές οικονομίες της Έδεσσας και των Γιαννιτσών.

Τοπική αγορά εργασίας Πιερίας

Η τοπική αγορά εργασίας της Πιερίας εμφανίζει ένα μέσο δημογραφικό δυναμισμό με αύξηση του πληθυσμού της τάξεως του 11,2%, που συνοδεύεται από την ίδια αναλογικά αύξηση (11,8%) του εργατικού δυναμικού. Τούτο οδηγεί σε μια οριακή αύξηση του δείκτη συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό από 45,6% το 1991 σε 45,8% το 2001. Η απασχόληση αυξάνει κατά

13 Σύμφωνα με τη Γιαννακού (1995:143), το 87,0% των κατοίκων της Έδεσσας εργάζεται μέσα στην πόλη και μόνο το 9,0% εργάζεται στην ευρύτερη περιοχή.

7,4% (πάνω από 3.000 άτομα) και η ανεργία κατά 66,8% (ελαφρά πάνω από 2.200 άτομα), διαμορφώνοντας το ποσοστό ανεργίας από 7,3% το 1991 σε 10,9% το 2001. Η μισθωτή απασχόληση, με τη σειρά της, αυξάνεται κατά 31,9% διαμορφώνοντας, σε συνδυασμό με την αύξηση της ανεργίας, τη μεταβολή της ποσότητας εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά σε 37,8%. Άνδρες και γυναίκες μεταβάλλουν τη συμμετοχή τους ακριβώς με τον ίδιο ρυθμό (37,8%) διατηρώντας αναλλοίωτη την κατά φύλο διάρθρωση της αγοράς εργασίας. Ο δείκτης της αγοράς εργασίας διατηρείται και το 2001 σε χαμηλά επίπεδα (53,2%), ως αποτέλεσμα κυρίως του ακόμη χαμηλότερου μεγέθους του το 1991, σηματοδοτώντας, όπως και στις αντίστοιχες περιπτώσεις, την ύπαρξη σε σημαντικό βαθμό, των λοιπών μορφών απασχόλησης. Τα χειρωνακτικά επαγγέλματα μειώνονται κατά -2,0%, ενώ τα μη χειρωνακτικά αυξάνονται κατά 24,3%, με ταχύτερους δηλαδή ρυθμούς τόσο σε σχέση με την περιφέρεια όσο και με το σύνολο της χώρας. Η σημαντική μείωση της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα (-17,2%) φαίνεται να είναι το κύριο χαρακτηριστικό των εξελίξεων στους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας, καθώς η μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς (-8,2%) είναι σχετικά περιορισμένη, ενώ η αύξηση της απασχόλησης του τριτογενούς (33,4%) είναι υψηλή και καταφέρνει να απορροφήσει το πλεονάζον δυναμικό των άλλων τομέων. Κατά συνέπεια και στην περίπτωση αυτή η αύξηση της ανεργίας σηματοδοτεί την ύπαρξη νεοεισερχόμενων στην αγορά εργασίας που συνδέεται με την περιορισμένη βελτίωση των δεικτών συμμετοχής.

Τοπική αγορά εργασίας Σερρών

Η τοπική αγορά εργασίας των Σερρών χαρακτηρίζεται από την απουσία δημογραφικού δυναμισμού καθώς ο πληθυσμός αυξάνει μόλις κατά 3,9% και σε συνδυασμό με τη μείωση κατά -3,9% του εργατικού δυναμικού προδιαγράφει τις δυσμενείς εξελίξεις στο

πεδίο της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας. Πράγματι, οι δυσμενείς αυτές εξελίξεις παρουσιάζονται αμέσως, τόσο μέσα από τη μείωση των δεικτών συμμετοχής (από 45,7% το 1991 σε 42,6% το 2001) όσο και μέσα από τη μείωση της συνολικής απασχόλησης κατά -10,4% και τη σημαντική αύξηση της ανεργίας (102,0%), που οδηγεί σ' ένα υπερ-διπλασιασμό του ποσοστού ανεργίας από 6,3% το 1991 σε 13,4% το 2001. Εν μέσω γενικότερων δυσμενών εξελίξεων, η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται (8,4%) με ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό (το χαμηλότερο στην περιφέρεια και ένα από τα χαμηλότερα για το σύνολο της χώρας). Κατά συνέπεια, η ποσότητα της εργασίας, που διοχετεύεται στην αγορά, αυξάνεται με σχετικά χαμηλό ρυθμό (κατά 23,4%), αποτέλεσμα ωστόσο οφειλόμενο κυρίως στην ανεργία, που αυξάνει σε απόλυτες και ποσοστιαίες τιμές περισσότερο από τη μισθωτή απασχόληση. Οι μισθωτοί αυξάνουν κατά 2.231 άτομα ή ποσοστό 8,4% και οι άνεργοι κατά 5.167 άτομα ή ποσοστό 104,3%. Οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ρυθμό λίγο υψηλότερο (25,5%) από τον αντίστοιχο των ανδρών (22,1%). Ο δείκτης της αγοράς εργασίας παραμένει χαμηλός (51,8%), ενώ στο επαγγελματικό επίπεδο, μια σημαντική μείωση των χειρωνακτικών (-18,8%) συνοδευόμενη από μια χαμηλή αύξηση των μη χειρωνακτικών (6,8), πέραν των διαδικασιών υποκατάστασης των πρώτων από τα δεύτερα, σηματοδοτεί και τη διαφορετική κατανομή των επιπτώσεων της κρίσης της απασχόλησης στα διάφορα επαγγέλματα. Στο πεδίο των τομέων οικονομικής δραστηριότητας, οι εξελίξεις αυτές δεν μπορεί παρά να συνδέονται με την αδυναμία του τριτογενούς τομέα (αύξηση κατά 14,1%) να απορροφήσει το πλεονάζον δυναμικό που προέρχεται από τη μείωση τόσο του πρωτογενούς τομέα (-24,6%) όσο και αυτού του δευτερογενούς (-26,8%), που ταυτοχρόνως σηματοδοτεί και μια διαδικασία ταχείας αποβιομηχάνισης. Ειδικότερα η σημαντική αυτή μείωση της απασχόλησης του δευτερογενούς οφείλεται κυρίως στη μεταποίηση, η οποία

μειώνει την απασχόλησή της κατά 37,6% ή 3.780 θέσεις εργασίας, και δευτερευόντως στις κατασκευές, οι οποίες, με τη σειρά τους μειώνουν την απασχόλησή τους κατά 5,0% ή 212 άτομα, στο υπό ανάλυση χρονικό διάστημα.

Τοπική αγορά εργασίας Χαλκιδικής

Η τοπική αγορά εργασίας της Χαλκιδικής διαφοροποιείται σημαντικά από τις άλλες αγορές της περιφέρειας. Χαρακτηρίζεται από την απουσία ενός δημογραφικού δυναμισμού, καθώς αυξάνει τον πληθυσμό της κατά 7,5%, ωστόσο εμφανίζει αύξηση του εργατικού δυναμικού κατά 16,1% (τον δεύτερο υψηλότερο ρυθμό στην περιφέρεια μετά τη Θεσσαλονίκη) διαμορφώνοντας το δείκτη συμμετοχής της από 41,2% το 1991 σε 44,5% το 2001. Η συνολική απασχόληση αυξάνει κατά 10,7% και η ανεργία κατά 94,6%, έτσι ώστε το ποσοστό της να ανέρχεται από 6,3% το 1991 σε 10,6% το 2001. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται κατά 30,9% ενώ συνολικά η ποσότητα εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά αυξάνει κατά 39,2%. Ο θεσμός της αγοράς εργασίας διευρύνεται με σχετικά γρήγορο ρυθμό και οδηγεί στη διαμόρφωση του δείκτη αγοράς εργασίας στο 58,7 το 2001. Οι γυναίκες βελτιώνουν σημαντικά τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ρυθμό που ανέρχεται σε 59,9%, ενώ οι άνδρες με ρυθμό που ανέρχεται σε 31,6%, οδηγώντας σε μια διαφοροποιημένη κατά φύλο τοπική αγορά εργασίας. Χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα αυξάνουν με σχεδόν ίδια ποσοστά (10,1% για τα πρώτα και 10,5% για τα δεύτερα) καταδεικνύοντας την ύπαρξη ενός καταμερισμού της εργασίας, οι εξελίξεις του οποίου συνάδουν με την ταυτόχρονη συνύπαρξή τους και όχι με μια υποχρεωτική διαδικασία υποκατάστασης. Σημαντικές ωστόσο ιδιαιτερότητες παρατηρούνται και στις εξελίξεις των τομέων οικονομικής δραστηριότητας. Κύριο χαρακτηριστικό τους ασφαλώς είναι η αύξηση της απασχόλησης

στον πρωτογενή τομέα κατά 11,3%, γεγονός με ιδιαίτερη σημασία εν μέσω μιας διαδικασίας συνεχιζόμενης μείωσης που διατηρείται για δεκαετίες.[14] Η στασιμότητα της απασχόλησης του δευτερογενούς (αύξηση κατά 0,9%) και η σχετικά περιορισμένη αύξηση της απασχόλησης του τριτογενούς (15,2%) συμπληρώνουν την περιγραφή των βασικών εξελίξεων και διαμορφώνουν τα βασικά χαρακτηριστικά της Χαλκιδικής.

8.4. Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Τοπική αγορά εργασίας Γρεβενών

Η τοπική αγορά εργασίας των Γρεβενών, μιας ιδιαίτερα ορεινής περιοχής, βιώνει τις τελευταίες δεκαετίες εξαιρετικά δυσμενείς δημογραφικές εξελίξεις, που συνεχίζονται και στη δεκαετία του 1990, στην οποία ο πληθυσμός της μειώνεται κατά -8,9%, γεγονός που διαμορφώνει και εξαιρετικά δυσμενείς εξελίξεις και στο πεδίο του εργατικού δυναμικού (μείωση κατά -8,8%). Ο δείκτης συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό εμφανίζει μια οριακή αύξηση από 40,1% το 1991 σε 40,9% το 2001. Απασχόληση και ανεργία κινούνται ασφαλώς προς αντίθετες κατευθύνσεις με την πρώτη να μειώνεται κατά -11,0% (ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά στο σύνολο της χώρας) και τη δεύτερη να αυξάνει μόλις κατά 10,1%, διαμορφώνοντας το ποσοστό ανεργίας από 11,3% σε 13,6%. Ωστόσο, αυτή η περιορισμένη αύξηση της ανεργίας δεν πρέπει να δημιουργεί λαθεμένη εικόνα, καθώς πολλές φορές τα ποσοστά ανεργίας δεν είναι και ο πλέον κατάλληλος δείκτης καταγραφής της οικονομικής κατάστασης μιας περιοχής. Η σημα-

14 Αυτή η αύξηση της απασχόλησης στον πρωτογενή οφείλεται κυρίως στις γυναίκες, οι οποίες ευνοούνται και από την ανάπτυξη του αγρο-τουρισμού, που κατά πάσα πιθανότητα αναπτύσσεται στην περιοχή και επιτρέπει την παραμονή του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές και την παράλληλη απασχόληση στη γεωργία και στον τουρισμό.

ντική μείωση εργατικού δυναμικού και απασχόλησης ενδέχεται να δημιουργεί (ή να συνδέεται) με το φαινόμενο του απογοητευμένου ανέργου[15] και να οδηγεί στη συνύπαρξη μιας κρίσης στο πεδίο της απασχόλησης με χαμηλά ποσοστά ανεργίας. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 5,8% (ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά για το σύνολο της χώρας), ενώ η συνολική ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά αυξάνει κατά 6,9%, συνιστώντας τη δεύτερη, μετά τη Φωκίδα, τοπική αγορά εργασίας με το χαμηλότερο ρυθμό επέκτασης του θεσμού. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται στο 54,3%, καταδεικνύοντας την περιορισμένη συμμετοχή της αγοράς εργασίας στη γενικότερη κατανομή της εργασίας στις παραγωγικές δραστηριότητες και τη συνύπαρξη και άλλων μορφών πέραν της μισθωτής απασχόλησης. Εν μέσω μιας τέτοιας μορφής κρίσης, η γυναικεία ποσότητα εργασίας αυξάνει κατά 21,1% ενώ η αντίστοιχη ανδρική παραμένει στάσιμη[16] (0,4%), καταδεικνύοντας όχι μόνο μια αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αλλά και μια υποκατάσταση ανδρικής απασχόλησης από γυναικεία. Στο πεδίο των επαγγελμάτων χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα μειώνονται, αλλά με διαφορετικούς ρυθμούς, με τα πρώτα κατά –15,5% και τα δεύτερα κατά –3,3%. Αυτή η γενικότερη κρίση στο πεδίο της απασχόλησης καταγράφεται και στους τρεις τομείς οικονομικής δραστηριότητας της περιοχής με τους πρωτογενή, δευτερογενή και

15 Σύμφωνα με αυτό σε περιοχές με εξαιρετικά δυσμενείς οικονομικές συνθήκες οι δυσχέρειες εξασφάλισης μιας θέσης εργασίας δημιουργούν απογοήτευση στους ανέργους, οι οποίοι σταματούν να αναζητούν εργασία και απομακρύνονται από το εργατικό δυναμικό, εντασσόμενοι στο μη ενεργό πληθυσμό. Αποτέλεσμα ασφαλώς αυτού του φαινομένου είναι η μη καταγραφή των ατόμων αυτών στην ανεργία και συνεπώς η μείωσή της παράλληλα με τη μείωση των δεικτών συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό.

16 Και το φαινόμενο αυτό μπορεί να ερμηνευθεί καθώς πέραν μιας γενικότερης τάσης αύξησης των γυναικών στην αγορά εργασίας μια παρατεταμένη κρίση στην απασχόληση, μειώνοντας τα εισοδήματα των ανδρών, οδηγεί περισσότερες γυναίκες (που στην περίπτωση αυτή θεωρούνται ως δευτερεύον εργατικό δυναμικό) στην αγορά προκειμένου να συμβάλουν στην αναπλήρωση του οικογενειακού εισοδήματος.

τριτογενή να εμφανίζουν μειώσεις της απασχόλησής τους κατά (-16,7%), (-19,8%) και (-2,5%) αντίστοιχα, ολοκληρώνοντας αυτή τη γενική εικόνα των προβλημάτων της τοπικής αγοράς εργασίας των Γρεβενών.

Τοπική αγορά εργασίας Καστοριάς

Διαφορετικές είναι οι καταστάσεις που διαμορφώνονται στην όμορη αγορά της εξίσου ορεινής Καστοριάς, στην οποία οι δημογραφικές εξελίξεις δεν είναι τόσο δυσμενείς, καθώς μια αύξηση του πληθυσμού κατά 6,7% στη δεκαετία του 1990 διαμορφώνει τις προϋποθέσεις ενδεχόμενων ευμενέστερων εξελίξεων στο πεδίο του εργατικού δυναμικού και της απασχόλησης. Πράγματι, το εργατικό δυναμικό αυξάνεται κατά 10,0%, ποσοστό που δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητικό, ωστόσο οδηγεί σε μια οριακή θα μπορούσε να ειπωθεί βελτίωση του σχετικά υψηλού δείκτη συμμετοχής από 45,0% το 1991 σε 46,4% το 2001. Η συνολική απασχόληση ωστόσο μειώνεται κατά -4,4%. Ταυτοχρόνως, η ανεργία υπερδιπλασιάζεται (114,5%), οδηγώντας το ήδη υψηλό ποσοστό της (12,3% το 1991) σε ακόμη υψηλότερο επίπεδο (23,6% το 2001). Ολόκληρη η μεταβολή του εργατικού δυναμικού οφείλεται στην αύξηση της ανεργίας, ακυρώνοντας τις όποιες θετικές επισημάνσεις της αύξησής του. Ένα στα τέσσερα περίπου άτομα που εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό το 2001 είναι άνεργο. Ωστόσο, παρά τα υψηλά ποσοστά ανεργίας που επικρατούν στην αγορά εργασίας ο δείκτης του κατά κεφαλήν εισοδήματος για το 1991 είναι υψηλός[17] καθώς ανέρχεται σε 131 (με μέσο όρο στη χώρα 100). Η κρίση όμως που επικρατεί στον κλάδο κυρίως της γούνας επιδρά ασφαλώς και στα εισοδήματα, έτσι ώστε το 2000 η Καστοριά να βρίσκεται στη δωδέκατη θέση[18] ως προς το κατά

17 Ο δεύτερος υψηλότερος στη χώρα ύστερα από αυτόν της Βοιωτίας, σύμφωνα με τις μετρήσεις των Βασιλόπουλου και Μπιλά (1995:).

18 Το κατά κεφαλήν εισόδημα ανέρχεται σε 11.296 ευρώ ετησίως σύμφωνα με τις μετρήσεις των Πετράκου και Πολύζου (2005:202).

κεφαλήν ΑΕΠ. Η μισθωτή απασχόληση, εν μέσω μιας μείωσης της συνολικής απασχόλησης, αυξάνει κατά 14,6%,[19] καταδεικνύοντας τις εσωτερικές ανακατατάξεις στο εργατικό δυναμικό και σε συνδυασμό με τις εξελίξεις στην ανεργία διαμορφώνουν τη μεταβολή της ποσότητας εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά στο 38,9%. Ο θεσμός της αγοράς εργασίας δηλαδή επεκτείνεται με σχετικά ταχύ ρυθμό, που υπερβαίνει τον αντίστοιχο για το σύνολο της περιφέρειας (29,0%) και προσεγγίζει το μέσο ρυθμό της χώρας (41,2%). Ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται το 2001 στο 62,9, ενώ η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αυξάνει με υπερ-τριπλάσιο (73,2%) ρυθμό σε σχέση με τον αντίστοιχο των ανδρών (22,5%). Οι εξελίξεις της απασχόλησης στους βασικούς παραγωγικούς τομείς της τοπικής οικονομίας καταδεικνύουν ωστόσο μια σταθεροποίηση του πρωτογενούς (1,2%), που ενδέχεται να συνδέεται με την κρίση του δευτερογενούς, μια ραγδαία συρρίκνωση της απασχόλησης του δευτερογενούς (-41,2%), γεγονός συνδεόμενο με τα προβλήματα του κλάδου της γουνοποιίας και μια ιδιαίτερα σημαντική αύξηση της απασχόλησης του τριτογενούς κατά 42,6%. Ειδικότερα οι εξελίξεις στους δευτερογενή και τριτογενή δεν μπορεί παρά να συνδέονται με τη διαφοροποίηση των συνθηκών κατασκευής και εμπορίας της γούνας και δευτερευόντως με την ανάπτυξη του τουρισμού.

19 Και εδώ, όπως και στην περίπτωση της Ξάνθης, θα πρέπει να επισημανθεί αυτή η ατελής ένταξη των ατόμων στη μισθωτή απασχόληση, καθώς όπως επισημαίνουν οι Βαΐου και Χατζημιχάλης (1990:34), επικαλούμενοι στοιχεία του εργατικού κέντρου του νομού, περισσότεροι από τους μισούς απόλυτα εξειδικευμένους γουνεργάτες/τριες δουλεύουν εποχικά στα ιδιόκτητα κτήματά τους. Ο συνδυασμός βέβαια αυτής της ατελούς ένταξης στη μισθωτή απασχόληση με τη ραγδαία συρρίκνωση της μεταποίησης (μείωση κατά 50,2% όπως ήδη διαπιστώθηκε), μπορεί να θεωρηθεί ότι λειτουργεί και ως προστατευτικό δίχτυ.

Τοπική αγορά εργασίας Κοζάνης

Η τοπική αγορά εργασίας της Κοζάνης εμφανίζει ήπιες δημογραφικέ εξελίξεις με αύξηση του πληθυσμού κατά 6,7% (ίδιο ακριβώς ποσοστό με την αντίστοιχη της Καστοριάς). Εμφανίζει ωστόσο ελαφρά υψηλότερη αύξηση του εργατικού δυναμικού (12,0%), που συνιστά την υψηλότερη μεταβολή στην περιφέρεια και σε συνδυασμό με τις μεταβολές του πληθυσμού οδηγούν στη βελτίωση των δεικτών συμμετοχής από 39,6% το 1991 σε 41,6% το 2001. Η αύξηση του εργατικού δυναμικού συνδέεται με μια θετική μεταβολή της συνολικής απασχόλησης κατά 9,3% και μια σχετικά περιορισμένη αύξηση της ανεργίας κατά 30,2%,[20] η οποία ωστόσο διαμορφώνει το ποσοστό ανεργίας από 12,8% το 1991 σε 15,0% το 2001. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 27,8%, με ποσοστό όχι ιδιαίτερα υψηλό, ωστόσο τούτο συνδέεται με την ήδη υψηλή μισθωτοποίηση της εργασίας, που επικρατεί στην αγορά, λόγω κυρίως της ύπαρξης των εργοστασίων της ΔΕΗ και των σχετικών με αυτήν οικονομικών δραστηριοτήτων.[21] Τούτο γίνεται φανερό και από το δείκτη της αγοράς εργασίας που ανέρχεται σε 69,4 (ο δεύτερος υψηλότερος σε ολόκληρη τη Βόρεια Ελλάδα μετά τη Θεσσαλονίκη).[22] Οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή

20 Αναμφίβολα οι εξελίξεις αυτές στο σύνολό τους είναι ευνοϊκότερες σε σχέση τόσο με αυτές της Καστοριάς όσο και με τις αντίστοιχες των Γρεβενών, αναδεικνύοντας την Κοζάνη ως ηγέτιδα των τοπικών αγορών, αναφορικά με τις εξελίξεις της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας.

21 Η Κοζάνη συνιστά μία ακόμη περίπτωση στην οποία η ένταξη των ατόμων στη μισθωτή απασχόληση μπορεί να χαρακτηρισθεί ως ατελής. Όπως επισημαίνουν οι Βαΐου και Χατζημιχάλης (1990:34), ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων στη ΔΕΗ ασχολείται με τον πρωτογενή τομέα. Υποστηρίζουν μάλιστα ότι η ενασχόλησή τους αυτή συνδέεται με την αύξηση των αροτραίων καλλιεργειών και τη μείωση της κτηνοτροφίας καθώς οι πρώτες είναι συμβατές με την απασχόλησή τους στη ΔΕΗ ενώ η δεύτερη όχι.

22 Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ασφαλώς προκαλεί ο συνδυασμός ενός υψηλού δείκτη αγοράς εργασίας και ενός χαμηλού δείκτη συμμετοχής. Μία πιθανή ερμηνεία του φαινομένου ενδέχεται να συνδέεται με τα υψηλά εισοδήματα των ατόμων από τη μισθωτή απασχόληση, που αποτρέπουν την ένταξη άλλων μελών του νοικοκυριού στην αγορά εργασίας. Μία μερική επιβεβαίωση της εν λόγω υπόθεσης προέρχεται μέσα από

τους στην αγορά εργασίας κατά 61,7% έναντι 17,1% των ανδρών, καταδεικνύοντας την ύπαρξη έντονων διαδικασιών κατά φύλο αναδιάρθρωσης της εργασίας. Στο πεδίο των επαγγελμάτων τα χειρωνακτικά εμφανίζουν μία υποχώρηση κατά -6,6%, ενώ τα μη μια σημαντική αύξηση κατά 34,5%. Η συνεχιζόμενη μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα (-22,9%) φαίνεται να απορροφάται από την αντίστοιχη αύξηση του τριτογενούς (34,4%), ενώ η ελαφρά μείωση του δευτερογενούς κατά –2,7% καταδεικνύει περισσότερο τάσεις στασιμότητας παρά σημαντικής μείωσης. Έτσι, και στην περίπτωση αυτή η αύξηση της ανεργίας δείχνει να οφείλεται περισσότερο στην αύξηση των δεικτών συμμετοχής και με την εμφάνιση νεο-εισερχόμενων στη δομή της απασχόλησης και στην αγορά εργασίας.

Τοπική αγορά εργασίας Φλώρινας

Η τοπική αγορά εργασίας της Φλώρινας ακολουθεί μία όμοια περίπου διαδρομή με αρκετές άλλες αγορές εργασίας της Βόρειας Ελλάδας. Με ήπιες δημογραφικές μεταβολές, που συνδυάζονται με αύξηση του πληθυσμού κατά 5,7% (πολύ κοντά στις δημογραφικές εξελίξεις Κοζάνης και Καστοριάς) και με χαμηλή αύξηση του εργατικού δυναμικού (8,7%), που οδηγεί σε μια οριακή βελτίωση του δείκτη συμμετοχής από 41,3% το 1991 σε 42,4% το 2001. Η συνολική απασχόληση αυξάνει κατά 7,2% και η ανεργία κατά 20,1%,[23] διαμορφώνοντας το ποσοστό ανεργίας από 11,9% σε 13,1%. Η ποσότητα της εργασίας που διέρχεται δια μέσου της αγοράς αυξάνει κατά 35,2% οφειλόμενη κυρίως στην αύξηση της μισθωτής απασχόλησης (39,9%) και δευτερευόντως στις μεταβολές

το υψηλό κατά κεφαλήν εισόδημα. Ο νομός κατείχε το 1991 το δεύτερο υψηλότερο δείκτη (131) ύστερα από αυτόν της Βοιωτίας (161).

23 Και εδώ ενδέχεται να επικρατεί το φαινόμενο του απογοητευμένου ανέργου καθώς προς τούτο συνηγορούν οι γενικότερες δημογραφικές εξελίξεις σε συνδυασμό με αυτές στο εργατικό δυναμικό και στην απασχόληση.

της ανεργίας, ο ρυθμός της οποίας είναι υποδεέστερος σε σχέση με αυτόν της μισθωτής απασχόλησης. Αυτή η όχι ευκαταφρόνητη αύξηση της μισθωτής απασχόλησης συνδέεται, όπως σε αρκετές προγενέστερες περιπτώσεις, με διαδικασίες αναδιάρθρωσης των μορφών απασχόλησης, υπέρ της μισθωτής, μέσα στο εσωτερικό του εργατικού δυναμικού. Συνδέεται επίσης με τη σημαντική παρουσία των γυναικών, οι οποίες αυξάνουν τη συμμετοχή τους, με ταχύτερους ρυθμούς (47,5%) συγκριτικά με τους άνδρες (30,1%). Παρεμφερείς με πολλές αγορές της Βόρειας Ελλάδας είναι και οι εξελίξεις στο πεδίο των επαγγελμάτων, με τα χειρωνακτικά να εμφανίζουν μία μικρή μείωση (-4,0%) και τα μη σημαντική αύξηση (28,1%). Τέλος, οι εξελίξεις στους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας εμφανίζουν μία αναμενόμενη, ωστόσο σημαντική μείωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα (-23,6%). Εμφανίζουν ταυτοχρόνως μία ιδιαίτερα σημαντική αύξηση στο δευτερογενή (25,5%), που οφείλεται κυρίως στον τομέα του ηλεκτρισμού και της ύδρευσης, που υπερ-διπλασιάζει την απασχόλησή του (αύξηση κατά 104,2% ή 496 άτομα) και δευτερευόντως στον κλάδο των κατασκευών (αύξηση κατά 29,1% ή 367 άτομα), ενώ η μεταποίηση εμφανίζει μία ελαφρά υποχώρηση κατά -5,6%. Τέλος, ο τριτογενής τομέας εμφανίζει αύξηση της απασχόλησής του κατά 25,6%, που ωστόσο δεν είναι επαρκής, παρά τη περιορισμένη αύξηση των δεικτών συμμετοχής, να διατηρήσει ή να μειώσει την ανεργία.

8.5. Περιφέρεια Ηπείρου

Τοπική αγορά εργασίας Άρτας

Η τοπική αγορά Άρτας εντασσόμενη στην ομάδα των αγορών με αρνητικές δημογραφικές εξελίξεις καθώς καταγράφει μείωση του πληθυσμού της κατά (–2,8) προϊδεάζει, κατά κάποιον τρόπο, και για δυσμενείς εξελίξεις στα πεδία της απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού. Πράγματι, το εργατικό δυναμικό της μειώνεται

κατά -1,3%, διαμορφώνοντας το δείκτη συμμετοχής σε 40,7% το 2001 (έναντι 40,1% το 1991). Η συνολική απασχόληση μειώνεται κατά -3,0%, ενώ η ανεργία αυξάνει κατά 14,7%, ανεβάζοντας το ποσοστό ανεργίας από 9,9% το 1991 στο 11,6% το 2001. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο των αρνητικών εξελίξεων η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 21,5% Δύο επισημάνσεις μπορεί να γίνουν στο σημείο αυτό. Η πρώτη αφορά στη μισθωτή απασχόληση, η αύξηση της οποίας εν μέσω μιας γενικότερης κρίσης της απασχόλησης, υποδηλώνει τη μείωση είτε των εργοδοτών είτε των αυτοαπασχολούμενων είτε των συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών ή ακόμη, το πιο πιθανό, ένα συνδυασμό μείωσης των τριών αυτών μορφών απασχόλησης. Με άλλα λόγια η αύξηση των μισθωτών εμφανίζεται ως απάντηση σε μια γενικότερη κρίση της απασχόλησης (όπως αυτή ασφαλώς καταγράφεται μέσα από τον συγκεκριμένο καταμερισμό της εργασίας στην περιοχή). Η δεύτερη αφορά τη χαμηλή αύξηση της ανεργίας, η οποία κατά πάσα πιθανότητα συνδέεται με τις δυσχέρειες εξασφάλισης θέσης εργασίας και με την εμφάνιση του φαινομένου του απογοητευμένου ανέργου. Οι μεταβολές αυτές επιδρούν ασφαλώς και στην ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά, η οποία αυξάνει κατά 20,1%, χαμηλότερα τόσο από τη μέση μεταβολή της περιφέρειας όσο και από αυτή του συνόλου της χώρας, καταδεικνύοντας μια σημαντική υστέρηση στην επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας και παράλληλα μια διατήρηση των λοιπών μορφών απασχόλησης. Ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται στο 58,9, επιβεβαιώνοντας τις προηγούμενες διαπιστώσεις. Οι γυναίκες βελτιώνουν σημαντικά τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας καταγράφοντας μεταβολή της τάξεως του 41,8% έναντι 11,8% της αντίστοιχης για τους άνδρες. Στο πεδίο των επαγγελμάτων μία μείωση των χειρωνακτικών κατά 10,0% συνδυάζεται με μία αύξηση των μη χειρωνακτικών κατά 9,4%, υποδηλώνοντας την ύπαρξη διαδικασιών υποκατάστασης. Τέλος, η μείωση της συνολι-

κής απασχόλησης, που προσδιορίσθηκε προηγουμένως, ασφαλώς συνδέεται με την αδυναμία του τριτογενούς τομέα της οικονομίας, να εμφανίσει ένα τέτοιο δυναμισμό και να απορροφήσει τόσο τις μειώσεις της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα (-18,6%) όσο και του δευτερογενούς, ο οποίος εμφανίζοντας ελαφρά μείωση κατά –2,9% καταδεικνύει μάλλον τάσεις σταθεροποίησης παρά έντονες διαδικασίες συρρίκνωσης. Πράγματι, η αδυναμία του τριτογενούς τομέα καταδεικνύεται μέσα από τη χαμηλή αύξηση της απασχόλησής του (10,3%), που συνιστά και τη χαμηλότερη σε ολόκληρη την περιφέρεια της Ηπείρου.

Τοπική αγορά εργασίας Θεσπρωτίας

Η τοπική αγορά της Θεσπρωτίας συγκαταλέγεται στην ομάδα εκείνη των αγορών που εμφανίζουν ήπιες δημογραφικές εξελίξεις, με αύξηση του πληθυσμού κατά 3,0% και απουσία ενός δυναμισμού που θα επέτρεπε πιο έντονες εξελίξεις στα πεδία του εργατικού δυναμικού και της απασχόλησης. Το εργατικό δυναμικό αυξάνεται κατά 8,0%, διαμορφώνοντας το δείκτη συμμετοχής από 42,1% το 1991 και σε 44,1% το 2001. Η συνολική απασχόληση αυξάνει κατά 6,3%. Εν μέσω χαμηλών αυξήσεων των σχετικών μεγεθών, η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 28,3% και η ανεργία, όπως και στην περίπτωση της Άρτας, καταγράφει μια σχετικά χαμηλή μεταβολή της τάξεως του 23,9%, που ωστόσο οδηγεί σε αύξηση του ποσοστού της από 10,0% το 1991 σε 11,5% το 2001. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις (Άρτας, Θεσπρωτίας) η απουσία ενός δυναμισμού των τοπικών οικονομιών, που καταγράφεται με διάφορους τρόπους, κρατεί την οικονομία σε χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Ένας από τους δείκτες αυτής της ιδιαίτερα χαμηλής οικονομικής δραστηριότητας είναι και ο δείκτης συμμετοχής του

πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό, ο οποίος και για τις δύο τοπικές αγορές παραμένει εξαιρετικά χαμηλός.[24] Αποτέλεσμα των μεταβολών σε μισθωτή απασχόληση και ανεργία είναι η μεταβολή της ποσότητας εργασίας να ανέρχεται σε 27,3% και ο δείκτης της αγοράς εργασίας να καταγράφεται στο 54,7, υποδηλώνοντας την περιορισμένη παρουσία του θεσμού της αγοράς εργασίας στη διαχείριση της συνολικής ποσότητας εργασίας στην περιοχή. Οι γυναίκες, όπως και στην περίπτωση της Άρτας, αυξάνουν με υψηλό ρυθμό (73,9%) τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας συγκριτικά με τους άνδρες (10,8%), βελτιώνοντας την κατά φύλο διάρθρωση της αγοράς εργασίας. Η σχετικά χαμηλή μείωση των χειρωνακτικών επαγγελμάτων (-6,0%), που συνοδεύεται από μία σημαντική αύξηση των μη χειρωνακτικών (28,4%) χαρακτηρίζει τις εξελίξεις στο πεδίο των επαγγελμάτων. Τέλος, οι μειώσεις της απασχόλησης του πρωτογενούς (-11,7%) και του δευτερογενούς (-10,0%) φαίνεται να απορροφώνται από τον τριτογενή (28,3%), ο οποίος βεβαίως, παρά την αύξηση που παρουσιάζει, δεν επαρκεί για να απορροφήσει και τους νεοεισερχόμενους στην αγορά και να μειώσει δραστικά την ανεργία.[25]

Τοπική αγορά εργασίας Ιωαννίνων

Η τοπική αγορά εργασίας των Ιωαννίνων εμφανίζει, σε μεγάλο

24 Και στις δύο αυτές περιπτώσεις (καθώς επίσης και σε άλλες που θα εντοπισθούν στο σύνολο της χώρας) η χαμηλή αυτή οικονομική δραστηριότητα, που καταγράφεται, εκτός των άλλων και μέσα από τους χαμηλούς δείκτες συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό, συνδέεται με τους αρνητικούς ή χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης και με χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της ανεργίας, για λόγους όμως που συνδέονται με το φαινόμενο του απογοητευμένου ανέργου, που επισημάνθηκε προηγουμένως.

25 Ωστόσο, δεν θα πρέπει να δίνεται η εντύπωση ότι τα προβλήματα της απασχόλησης θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με παρεμβάσεις που αφορούν αποκλειστικά τον τριτογενή τομέα αλλά με ένα συνδυασμό, που αφενός μεν περιορίζει τις μειώσεις της απασχόλησης του πρωτογενούς, συγκρατώντας τον πληθυσμό στις αγροτικές περιοχές μέσω της ανάπτυξης της πολυ-απασχόλησης, καθώς επίσης και με παρεμβάσεις στο δευτερογενή τομέα.

βαθμό, παρεμφερείς εξελίξεις με αυτές τις Θεσπρωτίας. Ωστόσο, το πολύ διαφορετικό μέγεθος των δύο αγορών και ο αναμενόμενος διαφορετικός καταμερισμός της εργασίας, που συνήθως συνδέεται μ' αυτό, καθώς και μια σειρά από διαφορετικές εξελίξεις, καθιστούν την περίπτωση των Ιωαννίνων αρκετά διαφορετική. Οι εξελίξεις στο δημογραφικό επίπεδο συνιστούν το πρώτο πεδίο εμφάνισης παρεμφερών εξελίξεων με τη Θεσπρωτία Ο πληθυσμός αυξάνει κατά 6,1%, μεταβολή που συνιστά τη μεγαλύτερη αύξηση για την περιφέρεια, ενώ το εργατικό δυναμικό αυξάνει κατά 8,5%. Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών είναι η οριακή αύξηση του δείκτη συμμετοχής κατά μία ποσοστιαία μονάδα (από 41,3% σε 42,3%). Η συνολική απασχόληση, με τη σειρά της, αυξάνει κατά 7,0% και η ανεργία κατά 20,5%, γεγονός που διαμορφώνει το ποσοστό της σε 12,5% το 2001 (έναντι 11,3% το 1991). Εν μέσω αυτών των εξελίξεων η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 39,7% (αρκετά ταχύτερα από αυτήν της Θεσπρωτίας 28,3% και της Άρτας 21,3%) καταδεικνύοντας τις σημαντικές τάσεις αναδιάρθρωσης των μορφών της απασχόλησης. Η συνολική ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά αυξάνεται κατά 35,8%, σε ποσοστό πολύ διαφορετικό από όλες τις άλλες αγορές της περιφέρειας. Και στην περίπτωση αυτή η ύπαρξη ενός μεγάλου αστικού κέντρου επιδρά πάνω στις σχετικές εξελίξεις και αναδεικνύει, σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τις άλλες αγορές της περιφέρειας, το ρόλο και τη σημασία του θεσμού της αγοράς εργασίας. Τούτο καταδεικνύεται με μεγαλύτερη σαφήνεια μέσα από το δείκτη της αγοράς εργασίας, ο οποίος διαμορφώνεται στο 69,6 (σε απόσταση από όλους τους άλλους των αγορών της περιφέρειας). Η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αυξάνει (58,7%) με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με τους άνδρες (24,1%), ενώ στο πεδίο των επαγγελμάτων επιβεβαιώνεται η γενικότερη (αλλά όχι καθολική) τάση, που οδηγεί σε μείωση των χειρωνακτικών (-7,5%) και αύξηση των μη (24,1%). Οι εξελίξεις

αυτές ασφαλώς συνδέονται με τη μεγάλη μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς κατά –39,4% (σε απόλυτα μεγέθη ο αριθμός των απασχολουμένων που απομακρύνονται από τον πρωτογενή ανέρχεται σε 4.441 άτομα), που πρέπει να σχετίζεται τόσο με την απομάκρυνση από την ενεργό δράση λόγω γήρατος όσο και με μια μετακίνηση εργαζομένων προς τους άλλους τομείς της οικονομίας. Συνδέονται επίσης με τη μικρή μείωση (-5,5%) της απασχόλησης του δευτερογενούς και με μια σημαντική αύξηση (31,7%) της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα, η οποία σε απόλυτα μεγέθη ανέρχεται σε 8.628 άτομα.

Τοπική αγορά εργασίας Πρέβεζας

Η τοπική αγορά εργασίας της Πρέβεζας εμφανίζει παρόμοιες εξελίξεις με αυτές της Θεσπρωτίας αλλά και επιμέρους διαφοροποιήσεις. Κατ' αρχήν οι ήπιες δημογραφικές εξελίξεις, που συνδέονται με αύξηση του πληθυσμού κατά 2,8% (η μικρότερη αύξηση στην περιφέρεια εξαιρουμένης ασφαλώς της μείωσης που εμφάνιζε η Άρτα), συνοδεύονται από εξίσου χαμηλή αύξηση του εργατικού δυναμικού (3,0%), γεγονός που διατηρεί αναλλοίωτο το δείκτη συμμετοχής στο 44,5%. Με τη σειρά του τούτο προδιαγράφει τόσο τις εξελίξεις της απασχόλησης, που παρουσιάζει μείωση κατά –1,0% όσο και τις αυξήσεις της ανεργίας (42,1%), που οδηγούν στη διαμόρφωση ενός σχετικά υψηλού ποσοστού ανεργίας (12,9%) το 2001. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 21,5% και σε συνάρτηση με την αύξηση της ανεργίας διαμορφώνουν τη μεταβολή της συνολικής ποσότητας εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά, στο 25,6%. Σε συνάφεια με αυτά, ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται το 2001 στο 56,7%, με τις γυναίκες, όπως και σε όλες τις άλλες περιπτώσεις της περιφέρειας, να επιβεβαιώνουν τη γενικότερη τάση της ένταξής τους στην αγορά εργασίας με ταχύτερους ρυθμούς (51,4%) σε σχέση με τους άνδρες (14,8%). Επιβεβαιώνουν επίσης τη γενικότερη

τάση της ταυτόχρονης μείωσης των χειρωνακτικών (-9,4%) και αύξησης των μη χειρωνακτικών (13,3%), που επικρατεί σε ένα μεγάλο αριθμό αγορών εργασίας στο σύνολο της χώρας. Τέλος, οι εξελίξεις στους βασικούς παραγωγικούς τομείς της τοπικής οικονομίας δεν διαφοροποιούνται ως προς την κατεύθυνση των μεταβολών από τις άλλες αγορές της περιφέρειας,[26] με μειώσεις στους πρωτογενή (-20,2%) και δευτερογενή (-12,5%) και αυξήσεις στον τριτογενή (20,6%), που ωστόσο δεν είναι αρκετές για να εξασφαλίσουν απασχόληση σε όλους τους ενδιαφερομένους και να μειώσουν την ανεργία της περιοχής.

8.6. Περιφέρεια Θεσσαλίας

Τοπικές αγορές εργασίας Καρδίτσας και Τρικάλων

Οι τοπικές αγορές εργασίας Καρδίτσας και Τρικάλων εμφανίζουν σε μεγάλο βαθμό παρεμφερείς εξελίξεις και πολλά από τα βασικά τους μεγέθη κινούνται όχι μόνο προς την ίδια κατεύθυνση αλλά και με παραπλήσιους ρυθμούς. Ωστόσο παρουσιάζουν και διαφορές, που θα επισημανθούν και, στο βαθμό του δυνατού, θα επιχειρηθεί να ερμηνευθούν. Αμφότερες οι αγορές εμφανίζουν αρνητικές δημογραφικές εξελίξεις με μειώσεις του πληθυσμού, που στη μεν Καρδίτσα ανέρχονται σε –2,2% στα δε Τρίκαλα –0,7%. Το εργατικό τους δυναμικό παρουσιάζει χαμηλές αυξήσεις κατά 6,5% για την πρώτη και 7,2% για τη δεύτερη. Ωστόσο, η συνολική απασχόληση μειώνεται ελαφρώς για την πρώτη (-0,8%) και αυξάνεται

26 Και οι (4) αγορές της περιφέρειας εμφανίζουν ίδιες ακριβώς εξελίξεις ως προς την κατεύθυνση των μεταβολών της απασχόλησης στους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, με μειώσεις στους πρωτογενή και δευτερογενή και αυξήσεις στον τριτογενή. Οι διαφορές εντοπίζονται στο ύψος των μεταβολών με τα Ιωάννινα να εμφανίζουν την υψηλότερη μείωση στον πρωτογενή αλλά ταυτοχρόνως και την υψηλότερη αύξηση στον τριτογενή, τη Θεσπρωτία τη χαμηλότερη μείωση στον πρωτογενή και σχετικά υψηλή μείωση στον τριτογενή και την Άρτα τη χαμηλότερη μείωση στο δευτερογενή αλλά και τη χαμηλότερη αύξηση στον τριτογενή.

κατά 5,1% για τη δεύτερη,[27] παρουσιάζοντας μια πρώτη σημαντική, θα μπορούσε να ειπωθεί, διαφορά. Σημαντική επίσης διαφορά παρατηρείται και στις μεταβολές της ανεργίας με την Καρδίτσα να εμφανίζει αύξηση κατά 107,4% και τα Τρίκαλα κατά 29,9%, με αποτέλεσμα τα ποσοστά ανεργίας το 2001 να διαμορφώνονται στο 13,3% για την πρώτη και στο 9,9% για τη δεύτερη. Στο πεδίο της μισθωτής απασχόλησης δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφορές, με την Καρδίτσα να εμφανίζει ρυθμό μεταβολής κατά 23,5% και τα Τρίκαλα κατά 28,4%, καταδεικνύοντας κοινές τάσεις στη διαδικασία μισθωτοποίησης της εργασίας. Βεβαίως, οι διαφορετικοί ρυθμοί αύξησης της ανεργίας επιδρούν πάνω στην ποσότητα της εργασίας, που διοχετεύεται στην αγορά, έτσι ώστε η μεταβολή για την Καρδίτσα να ανέρχεται σε 38,3% και για τα Τρίκαλα σε 28,9%. Παρ' όλα αυτά, ο δείκτης αγοράς εργασίας της Καρδίτσας παραμένει εξαιρετικά χαμηλός (49,1) ενώ των Τρικάλων λίγο υψηλότερος (52,9). Βεβαίως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η δυσμενέστερη θέση της Καρδίτσας (σε σχέση με τα Τρίκαλα) δεν καταγράφεται μόνο μέσα από το ύψος των δεικτών αλλά και από τη διάρθρωση της ποσότητας εργασίας στο εσωτερικό της αγοράς, που στην περίπτωση της Καρδίτσας αναμένεται να εμφανίζει υψηλότερα

27 Αυτές οι οριακά θετικές μεταβολές στην απασχόληση των Τρικάλων, που δεν πρέπει να λησμονείται ότι λαμβάνουν χώρα σ' ένα εξαιρετικά δυσμενές περιβάλλον, έχουν αποδοθεί (Efstratoglou, Papadopoulos, Efstratoglou και Kouroussi, 2005) τόσο σε μια σειρά από «απτούς» οικονομικούς παράγοντες, όσο όμως κυρίως σε «μη απτούς» παράγοντες, που συνδέονται με το ρόλο των θεσμών, τη λειτουργία των τοπικών δικτύων, καθώς και με αντιλήψεις φορέων και παραγόντων της περιοχής σχετικά με τη συμμετοχή τους στη διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης. Σε μια συγκριτική θεώρηση των παραγόντων που επέδρασαν στην οικονομική ανάπτυξη των περιοχών της Αρκαδίας και των Τρικάλων (περιοχών που σε γενικές γραμμές μπορεί να θεωρηθούν ως αντιπροσωπευτικές ορεινές περιοχές της χώρας), παρουσίασαν σημαντική διαφορά στον τρόπο με τον οποίο οι οικονομικοί παράγοντες των περιοχών αντιλαμβάνονται το ρόλο τους. Στην μεν Αρκαδία, η πλειονότητα αυτών που συμμετείχαν στην έρευνα θεωρούσαν ότι οι πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη έπρεπε να ξεκινούν από την πολιτεία, ενώ αντίθετα στα Τρίκαλα, γινόταν φανερό ότι οι οικονομικοί παράγοντες προσπαθούσαν να εκμεταλλευθούν τόσο τις ευκαιρίες που παρουσίαζε η περιοχή όσο και αυτές που εξασφάλιζε ένα αναπτυξιακό πλαίσιο καθώς και οι πολιτικές απασχόλησης και αγοράς εργασίας.

μερίδια ανέργων. Πέραν όμως αυτών των διαφορών κοινές τάσεις εμφανίζονται τόσο στην αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, με ρυθμούς πολλαπλάσιους από τους αντίστοιχους των ανδρών, όσο και στις μεταβολές χειρωνακτικών και μη χειρωνακτικών. Ειδικότερα οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους κατά 69,2% έναντι 25,4% των ανδρών στην Καρδίτσα και 53,7% έναντι 18,2% των ανδρών στα Τρίκαλα. Στο πεδίο των επαγγελμάτων, η διαδικασία υποκατάστασης χειρωνακτικών από μη χειρωνακτικά φαίνεται να είναι πιο έντονη στα Τρίκαλα, όπου τα πρώτα μειώνονται κατά –9,9% και τα δεύτερα αυξάνονται κατά 31,3% συγκριτικά με την Καρδίτσα, όπου τα μεν χειρωνακτικά μειώνονται κατά -7,5% τα δε μη αυξάνονται κατά 12,4%. Ως προς τις μεταβολές της απασχόλησης στους τομείς οικονομικής δραστηριότητας των δύο αγορών, εύκολα διαπιστώνεται ότι αυτές κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση ωστόσο με διαφορετικούς ρυθμούς, που διαμορφώνουν ευνοϊκότερες συνθήκες στα Τρίκαλα. Ειδικότερα η απασχόληση μειώνεται στον πρωτογενή κατά -11,2% στην Καρδίτσα, έναντι -8,9% στα Τρίκαλα, στο δευτερογενή κατά –10,7% στην Καρδίτσα και μόλις -0,4% στα Τρίκαλα (που φαίνεται να μην επηρεάζονται από μια εκτεταμένη τάση αποβιομηχάνισης) και στον τριτογενή όπου αυξάνεται κατά 15,0% στη Καρδίτσα και 17,7% στα Τρίκαλα.

Τοπική αγορά εργασίας Λάρισας

Η τοπική αγορά εργασίας της Λάρισας, ως εκ του μεγέθους αλλά και του είδους των οικονομικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται στην περιοχή συνδέεται με τον ένα από τους δύο βασικούς αναπτυξιακούς πόλους της Θεσσαλίας. Εμφανίζει μέτριες δημογραφικές εξελίξεις με τον πληθυσμό να αυξάνει κατά 8,2% και το εργατικό δυναμικό κατά 14,9% (ποσοστό που υπολείπεται αρκετά από το μέσο της χώρας αλλά αρκετά υψηλότερο από τα αντίστοιχα της Καρδίτσας και των Τρικάλων). Ως αποτέλεσμα των εξελίξεων

αυτών ο δείκτης συμμετοχής αυξάνει από 43,9% το 1991 σε 46,6% το 2001. Η συνολική απασχόληση αυξάνεται κατά 11,9% και η ανεργία κατά 54,2%, διαμορφώνοντας τον αριθμό των ανέργων σε 11.112 και το ποσοστό ανεργίας για το 2001 στο 9,6%.[28] Η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται κατά 36,8% και σε συνδυασμό με τις μεταβολές της ανεργίας διαμορφώνουν τη μεταβολή της ποσότητας εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά στο 39,3%. Έτσι και στην περίπτωση αυτή, ο ιδιαίτερος καταμερισμός της εργασίας περιοχών, που χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη ενός μεγάλου αστικού κέντρου, διαμορφώνει τις προϋποθέσεις μιας σχετικά ταχείας επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας. Παρ' όλα αυτά, ο δείκτης της αγοράς εργασίας παραμένει σε σχετικά χαμηλά επίπεδα (58,4%), γεγονός που επιβεβαιώνει τη συνύπαρξη και άλλων εκτός της μισθωτής, μορφών απασχόλησης. Βεβαίως, στη περίπτωση της Λάρισας η περιορισμένη ανάπτυξη του θεσμού (παρά την ταχεία επέκτασή του κατά την τελευταία δεκαετία) σχετίζεται άμεσα με την εκτεταμένη παρουσία του πρωτογενούς τομέα, το μερίδιο του οποίου στη συνολική απασχόληση ανήρχετο σε 32,7% το 1991 και 28,9% το 2001. Και εδώ οι γυναίκες βελτιώνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, εμφανίζοντας υψηλότερο ρυθμό μεταβολής (48,1%) σε σχέση με τους άνδρες (34,4%), αλλά με σημαντικά μικρότερη διαφορά σε σχέση με αυτές της Καρδίτσας και των Τρικάλων.[29] Ως ξεχωριστό χαρακτηριστικό, σε σχέση με τις αγορές Καρδίτσας και Τρικάλων,

28 Η εγγεγραμμένη ανεργία (στις 28/2/2001) ανέρχεται σε 11.743 άτομα και κατανέμεται κατά 33,7% (ή 3.961 άτομα) στους άνδρες και κατά 66,3% (ή 7.782 άτομα) στις γυναίκες. Οι γυναίκες εγγεγραμμένοι άνεργοι είναι δηλαδή διπλάσιοι των ανδρών. Εξ αυτών 168 άτομα, που συνιστούν ποσοστό 1,4% της συνολικής εγγεγραμμένης ανεργίας, αφορούν άτομα που δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση, με τους άνδρες να υπερτερούν ελαφρά (89) έναντι των γυναικών (79) (Ευστράτογλου κ.α., 2001).

29 Φαίνεται λογικό στις λιγότερο αστικοποιημένες περιοχές, που συνήθως εμφανίζουν χαμηλή μισθωτοποίηση και περιορισμένη επέκταση της αγοράς εργασίας οι ρυθμοί αύξησης της συμμετοχής των γυναικών να είναι υψηλότεροι, σε μια διαδικασία εναρμόνισης με μια γενικότερη τάση συμμετοχής των γυναικών.

εμφανίζεται η στασιμότητα των χειρωνακτικών επαγγελμάτων (0,4%) σε συνδυασμό με μία ταχεία αύξηση των μη (29,5%).[30] Οι εξελίξεις στους τομείς οικονομικής δραστηριότητας φαίνεται να επιβεβαιώνουν τον αγροτικό χαρακτήρα της περιοχής, καθώς η μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς είναι εξαιρετικά περιορισμένη (-1,4%), γεγονός που επιτρέπει τη διατήρηση ενός μεγάλου αριθμού θέσεων εργασίας (30.798) στον τομέα το 2001. Εξαιρετικά περιορισμένη είναι και η μείωση της απασχόλησης του δευτερογενούς (-0,7%), αποτέλεσμα μιας μικρής μείωσης της απασχόλησης στη μεταποίηση (-5,1% ή 705 άτομα) και μιας υψηλότερης αύξησης του κλάδου των κατασκευών (7,9% ή 533 άτομα), γεγονός που διαμορφώνει το μερίδιο του τομέα από 22,2% το 1991 σε 19,8% το 2001. Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών είναι η αύξηση κατά 27,0% της απασχόλησης του τριτογενούς τομέα (το μερίδιο του οποίου αυξάνει από 45,1% σε 51,3%) να μεταφράζεται σε δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, που επιτρέπουν μια πιο ομαλή πρόσβαση των νεοεισερχόμενων στη δομή της απασχόλησης και στην αγορά εργασίας.[31]

Τοπική αγορά εργασίας Μαγνησίας

Η τοπική αγορά εργασίας της Μαγνησίας είναι αρκετά διαφορετική τόσο από αυτήν της Λάρισας όσο και από αυτές της Καρδίτσας και Τρικάλων. Συνιστώντας τμήμα του δεύτερου αναπτυξιακού πόλου της Θεσσαλίας εμφανίζει μεταβολή του πληθυσμού κατά

30 Από τη μέχρι στιγμής ανάλυση μπορεί να παρατηρηθεί ότι στις μεγάλες σε μέγεθος τοπικές αγορές εργασίας, στις οποίες συνήθως υπάρχουν μεγάλα αστικά κέντρα, που εμφανίζουν ταυτοχρόνως και θετικές μεταβολές στη συνολική απασχόληση, ο ιδιαίτερος καταμερισμός της εργασίας δεν οδηγεί σε μια υποκατάσταση των χειρωνακτικών από μη χειρωνακτικά επαγγέλματα αλλά σε μια ταυτόχρονη αύξησή τους με διαφορετικούς ασφαλώς ρυθμούς.

31 Οι κλάδοι του εμπορίου (3.058), της δημόσιας διοίκησης (2.350) και της εκπαίδευσης (2.395) είναι αυτοί που συμβάλλουν περισσότερο στη αύξηση αυτή των θέσεων εργασίας στο χρονικό διάστημα 1991-2001.

7,0% (ελαφρά χαμηλότερη από την αντίστοιχη της Λάρισας), υψηλότερη αύξηση στο εργατικό δυναμικό (17,2%), οφειλόμενη τόσο στη θετική μεταβολή της απασχόλησης (13,4%), που μεταφράζεται σε 8.438 νέες θέσεις εργασίας όσο όμως και στην αύξηση της ανεργίας κατά 56,6% ή 3.422 ανέργους, γεγονός που διαμορφώνει το ποσοστό ανεργίας από 8,7% το 1991 σε 11,7% το 2001. Με τη σειρά του ο δείκτης συμμετοχής διαμορφώνεται από 40,0% σε 43,8% για το ίδιο χρονικό διάστημα. Η ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά ανέρχεται στο 33,0% (χαμηλότερη συγκριτικά με τη Λάρισα) και ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται στο 67,3% (αρκετά υψηλότερος από όλες τις άλλες αγορές της περιφέρειας). Παρά δηλαδή το γεγονός ότι ο θεσμός της αγοράς εργασίας επεκτεινόταν με ταχύτερο ρυθμό στη Λάρισα, η Μαγνησία εξακολουθεί να διατηρεί υψηλότερο δείκτη καθώς αυτός ήταν σημαντικά υψηλότερος και το 1991 (γεγονός που οφείλεται στο βιομηχανικό χαρακτήρα της περιοχής που την προσδιόριζε ως τον δεύτερο αναπτυξιακό πόλο της Θεσσαλίας και στην εν γένει διάρθρωση των παραγωγικών τομέων). Οι γυναίκες και στην περίπτωση αυτή αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με περίπου διπλάσιο ρυθμό (49,7% έναντι 25,3% των ανδρών), οδηγώντας σε μια πιο αρμονική κατά φύλο διάρθρωσή της. Στο πεδίο των επαγγελμάτων, η ταυτόχρονη αύξηση χειρωνακτικών (9,6%) και μη χειρωνακτικών (17,3%) καταδεικνύει την απουσία διαδικασιών υποκατάστασης και παρουσιάζει ενδείξεις ενός καταμερισμού της εργασίας που απαιτεί τη συνύπαρξη τους. Οι εξελίξεις στους τομείς παραγωγής χαρακτηρίζονται από την αύξηση της απασχόλησης του πρωτογενούς κατά 12,2% (που διαμορφώνει το μερίδιό του στη συνολική απασχόληση το 2001 στο 16,5%), τη μείωση κατά –4,2% της απασχόλησης του δευτερογενούς (μερίδιο 22,7%), που συνιστά αποτέλεσμα ενός συνδυασμού μείωσης της μεταποίησης (κατά –1.582 άτομα ή ποσοστό 14,8%)

και της αύξησης των κατασκευών (κατά 641 άτομα ή ποσοστό 11,2%). Ο τομέας των υπηρεσιών παρουσιάζει αύξηση της απασχόλησης του κατά 21,5%, διαμορφώνοντας το μερίδιό του στο 60,8% της συνολικής απασχόλησης.[32]

8.7. Περιφέρεια Ιονίων Νήσων

Τοπική αγορά εργασίας Ζακύνθου

Η τοπική αγορά εργασίας της Ζακύνθου συνιστά μια ιδιαίτερη περίπτωση όχι γιατί εμφανίζει, όπως θα διαπιστωθεί, διαφορετικές εξελίξεις σε σχέση με τις άλλες αγορές της περιφέρειας, αλλά κυρίως για την ένταση και την έκταση των μεταβολών που συντελούνται στη δεκαετία αυτή. Κατ' αρχήν ο πληθυσμός της αυξάνει κατά 21,6%, με ποσοστό δηλαδή υπερ-διπλάσιο από τη μέση μεταβολή της χώρας, ενώ το εργατικό δυναμικό αυξάνει κατά 41,3%, παρουσιάζοντας τη δεύτερη μεγαλύτερη μεταβολή για τη χώρα μετά την Ανατολική Αττική. Αυτός ο δυναμισμός που εμφανίζει η τοπική οικονομία στη δεκαετία του 1990, με την ταχύτερη ανάπτυξη του εργατικού δυναμικού σε σχέση με τον πληθυσμό, καταγράφεται μέσα από τους δείκτες συμμετοχής (από 42,8% το 1991 σε 49,7% το 2001). Μεγαλύτερο δηλαδή τμήμα του πληθυσμού εντάσσεται στο εργατικό δυναμικό και καθώς η τοπική οικονομία, παρά την ταχεία αύξηση της απασχόλησης κατά 30,0%, δεν μπορεί να δημιουργήσει τόσες θέσεις εργασίας όσες απαιτούνται για να καλύψουν τους νεοεισερχόμενους, αυξάνεται

32 Η αύξηση της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ως θετικό φαινόμενο. Ωστόσο, όπως ήδη επισημάνθηκε, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η εσωτερική διάρθρωση των υπηρεσιών που αυξάνονται. Με άλλα λόγια αποκτά ιδιαίτερη σημασία η διαπίστωση του είδους των υπηρεσιών και ο βαθμός σύνδεσής τους με τους άλλους παραγωγικούς τομείς. Χωρίς να υπονοείται ότι οι κοινωνικές ή προσωπικές υπηρεσίες είναι λιγότερο σημαντικές, η ανάπτυξη των υπηρεσιών κατανομής ή των υπηρεσιών που απευθύνονται προς τους παραγωγούς, μπορεί να αναδεικνύονται πιο αποτελεσματικές για τη λειτουργία της τοπικής οικονομίας και την οργανική σύνδεση των τομέων της.

η ανεργία.[33] Ο δυναμισμός όμως αυτός της τοπικής οικονομίας συνδυάζεται με παράλληλη αύξηση της ανεργίας κατά 173,4% (ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά στο σύνολο της χώρας), το ποσοστό της οποίας μεταβάλλεται από 7,8% το 1991 σε σχεδόν διπλάσιο 15,1% το 2001. Εν μέσω τέτοιων εξελίξεων η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 87,9%, με υπερ-διπλάσιο και αυτή ρυθμό σε σχέση τόσο με το μέσο της περιφέρειας (36,7%) όσο και με τον αντίστοιχο χώρας (41,2%). Η συνύπαρξη ταχείας αύξησης της μισθωτής απασχόλησης και της ανεργίας οδηγούν ασφαλώς σε υψηλή (υψηλότερη για το σύνολο της χώρας) μεταβολή της ποσότητας της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά (104,5%). Η τοπική αγορά εργασίας της Ζακύνθου διπλασιάζεται μέσα σε μία δεκαετία. Οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους με υψηλότερο ρυθμό (124,2%) έναντι των ανδρών (93,6%), ενώ στο πεδίο των επαγγελμάτων χειρωνακτικά και μη αυξάνουν κατά 22,7% τα πρώτα και 40,0% τα δεύτερα. Ως προς τους τομείς παραγωγής ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Ζακύνθου θα μπορούσε να θεωρηθεί η ταχεία επέκταση της απασχόλησης του δευτερογενούς (29,6%), που οφείλεται περισσότερο στις κατασκευές (αύξηση κατά 36,9%) και λιγότερο στη μεταποίηση (αύξηση κατά 7,8%), αλλά και του τριτογενούς (53,9%), που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον τουρισμό. Τέλος, η ελαφρά μείωση (-1,9%) της απασχόλησης του πρωτογενούς καταδεικνύει περισσότερο τάσεις σταθεροποίησης παρά γενικότερης μείωσης του τομέα.

Τοπικές αγορές εργασίας Κέρκυρας και Λευκάδας

Οι τοπικές αγορές εργασίας Κέρκυρας και Λευκάδας διαμορφώνουν ένα ακόμη ζευγάρι αγορών που εμφανίζουν εξελίξεις που

33 Η Ζάκυνθος λοιπόν μπορεί να συνιστά το χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας συνύπαρξης υψηλών ρυθμών αύξησης της απασχόλησης και της ανεργίας, γεγονός που, όπως διαπιστώθηκε, μπορεί να οφείλεται στην επέκταση των δεικτών συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό.

κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση αλλά και σε πολλές περιπτώσεις με παραπλήσιους ρυθμούς. Με σχετικά ήπιες δημογραφικές εξελίξεις, που καταλήγουν σε αυξήσεις του πληθυσμού της τάξεως του 6,0% για την Κέρκυρα και 7,4% για τη Λευκάδα, παρουσιάζουν ωστόσο διαφορετικούς ρυθμούς αύξησης του εργατικού δυναμικού (11,3% για την πρώτη και μόλις 3,7% για τη δεύτερη). Οι εξελίξεις ωστόσο στο πεδίο της απασχόλησης (και της ανεργίας) διαφοροποιούνται με τρόπο ώστε να αναδεικνύονται τόσο οι ιδιαιτερότητες των περιοχών όσο και η μεγάλη ποικιλία των σχετικών καταστάσεων. Έτσι η απασχόληση στην Κέρκυρα μειώνεται κατά (-0,8%) ενώ στη Λευκάδα αυξάνεται κατά (1,2%),[34] γεγονότα που συνδέονται ασφαλώς με τις μεταβολές της ανεργίας, η οποία τριπλασιάζεται (199,6%) στην πρώτη και αυξάνει κατά 38,2% στη δεύτερη. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 22,1% στην Κέρκυρα και 41,3% στη Λευκάδα, σηματοδοτώντας και στις δύο περιπτώσεις ανακατατάξεις στη διάρθρωση της συνολικής απασχόλησης. Η συνολική ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά αυξάνει με παρόμοιο ρυθμό (43,0% για την πρώτη και 40,7% για τη δεύτερη) σηματοδοτώντας όμως ποιοτικού χαρακτήρα διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της αγορά εργασίας. Ο δείκτης της αγοράς εργασίας ανέρχεται σε 66,0 στην πρώτη (ο υψηλότερος της περιφέρειας) και 57,1 στη δεύτερη (ο χαμηλότερος της περιφέρειας). Και στις δύο τοπικές αγορές οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους με πολλαπλάσιο ρυθμό συγκριτικά με τους άνδρες (70,7% έναντι 28,9% στην πρώτη και 66,1% έναντι 29,4% στη δεύτερη), ενώ διαφορετικές εξελίξεις παρατηρούνται στο πεδίο των επαγγελμάτων. Στην Κέρκυρα τα χειρωνακτικά μειώνονται κατά –3,1% και τα μη παραμένουν σταθερά (0,9%), ενώ στη Λευκάδα μία έντονη διαδικασία υποκατάστασης επικρατεί καθώς χειρωνακτικά μειώνονται κατά –17,4% και μη χειρωνα-

34 Η τοπική αγορά δηλαδή με την υψηλότερη αύξηση στο εργατικό δυναμικό εμφανίζει μείωση στην απασχόληση, ενώ αντιθέτως, η τοπική αγορά με τη χαμηλή αύξηση στο εργατικό δυναμικό αύξηση στην απασχόληση.

κτικά αυξάνουν κατά 30,5%. Η μεγάλη μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα χαρακτηρίζει και τις δύο αγορές (-27,7% στην Κέρκυρα και –43,4% στη Λευκάδα[35]), ενώ μεταβολές προς διαφορετική κατεύθυνση παρουσιάζονται στο δευτερογενή με τη Κέρκυρα να μειώνει την απασχόλησή της κατά –13,0%, ενώ τη Λευκάδα να την αυξάνει κατά 5,2%. Αυξήσεις στην απασχόληση του τριτογενούς παρουσιάζουν και οι δύο τοπικές αγορές, με διαφορετικούς ωστόσο ρυθμούς υπέρ της Λευκάδας (34,5%) έναντι (11,7%) της Κέρκυρας, η οποία δείχνει να εμφανίζει μια κάμψη στη δυναμική της τριτογενοποίησης της οικονομίας της, που ωστόσο οδηγεί σε αύξηση του μεριδίου της στη συνολική απασχόληση από 61,0% το 1991 σε 69,0% το 2001.

Τοπική αγορά εργασίας Κεφαλονιάς

Η τοπική αγορά εργασίας της Κεφαλονιάς εμφανίζει σημαντικές ομοιότητες με αυτήν της Ζακύνθου αλλά και σημαντικές ταυτοχρόνως διαφορές. Με ένα δημογραφικό δυναμισμό, που καταγράφεται με αύξηση του πληθυσμού κατά 18,7% και αύξηση του εργατικού δυναμικού κατά 12,8%, οφειλόμενη σε περιορισμένη αύξηση της απασχόλησης (5,4%) αλλά εκτεταμένη αύξηση της ανεργίας (118,8%), διαμορφώνει μία ξεχωριστή περίπτωση. Ο δείκτης συμμετοχής υποχωρεί από 43,3% το 1991 σε 41,2% το 2001, ως αποτέλεσμα της ταχύτερης αύξησης του πληθυσμού, ενώ το ποσοστό ανεργίας σχεδόν διπλασιάζεται και από 6,5% ανέρχεται σε 12,7%. Εν μέσω αυτών των εξελίξεων, η μισθωτή απασχόληση αυξάνει με ιδιαίτερα σημαντικό ρυθμό (49,2%) καταδεικνύοντας έντονη διαδικασία αναδιάρθρωσης των μορφών απασχόλησης, υπέρ ασφαλώς της μισθωτής. Η ποσότητα της

35 Η οποία μέσα σε μία δεκαετία φαίνεται να αλλάζει εντελώς χαρακτήρα και από αμιγώς αγροτική, με 37,0% της απασχόλησης στον πρωτογενή το 1991 (και 46,0% στο τριτογενή), να μετατρέπεται σε αγορά που κυριαρχεί ο τριτογενής τομέας (61,0% το 2001 έναντι 21,0% του πρωτογενούς) με αιχμή ασφαλώς τον τουρισμό.

εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά αυξάνει κατά 59,3%, καταδεικνύοντας έναν ιδιαίτερα ταχύ ρυθμό επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας, με το σχετικό δείκτη να διαμορφώνεται το 2001 στο 63,3%. Οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ταχείς ρυθμούς (92,0% έναντι 44,4% των ανδρών), ενώ και στην περίπτωση αυτή μια διαδικασία υποκατάστασης χειρωνακτικών από μη φαίνεται να επικρατεί καθώς τα πρώτα μειώνονται κατά –9,1% ενώ τα δεύτερα αυξάνουν κατά 28,9%. Ταυτοχρόνως η διαδικασία μετατροπής της οικονομίας από αγροτική σε οικονομία υπηρεσιών φαίνεται να συνεχίζεται και στη δεκαετία του 1990 με γρήγορο ρυθμό καθώς η απασχόληση του πρωτογενούς μειώνεται κατά –47,1%. Η μισή περίπου απασχόληση του τομέα (1.850 άτομα) είτε αποχωρεί λόγω γήρατος είτε μετακινείται προς τον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα. Ο τριτογενής αυξάνει την απασχόλησή του κατά 37,9% (ή κατά 2.078 άτομα) καταδεικνύοντας ένα συνεχιζόμενο δυναμισμό ενώ ταυτοχρόνως ο δευτερογενής τομέας, εν μέσω μιας εξαιρετικά δυσμενούς συγκυρίας, κυρίως για τη μεταποίηση, αυξάνει την απασχόλησή του κατά 17,0%, γεγονός ιδιαίτερα θετικό. Και στην περίπτωση αυτή, η αύξηση του δευτερογενούς τομέα οφείλεται περισσότερο στις κατασκευές (αύξηση κατά 16,8%) και λιγότερο στη μεταποίηση (αύξηση κατά 12,9%), η οποία, ούτως ή άλλως, έχει μια εξαιρετικά περιορισμένη συμμετοχή (5,2%) στη συνολική απασχόληση το 2001.

8.8. Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας

Τοπική αγορά εργασίας Αιτωλοακαρνανίας

Η Αιτωλοακαρνανία συνιστά μια περίπτωση που εμφανίζει αρνητικές εξελίξεις στο σύνολο των μεγεθών που ασκούν επιδράσεις πάνω στην αγορά εργασίας. Εμφανίζει κατ' αρχάς αρνητικές δημογραφικές εξελίξεις, με ελαφρά μείωση του πληθυσμού κατά

-0,7%, αρνητικές εξελίξεις στο εργατικό δυναμικό με μείωση κατά -1,1%, που συνδέεται τόσο με μείωση της συνολικής απασχόλησης κατά -4,4% όσο και με αύξηση της ανεργίας κατά 30,7%. Η χαμηλή αυτή σχετικά αύξηση της ανεργίας, που ωστόσο διαφοροποιεί το ποσοστό ανεργίας από 9,5% σε 12,5%, κατά πάσα πιθανότητα και στην περίπτωση αυτή συνδέεται με το φαινόμενο του απογοητευμένου ανέργου, υπόθεση που ενισχύεται και από τη διατήρηση των δεικτών συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό χαμηλή και σχεδόν αμετάβλητη στα δύο έτη ανάλυσης.[36] Εν μέσω αυτών των αρνητικών εξελίξεων, η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 30,8% και σε συνδυασμό με την αύξηση της ανεργίας διαμορφώνουν τη μεταβολή της ποσότητας εργασίας, που διέρχεται δια μέσου της αγοράς, σε 30,8%, διαμορφώνοντας το δείκτη της αγοράς εργασίας στο 52,5% (χαμηλότερο και από τις δύο άλλες αγορές της περιφέρειας). Οι γυναίκες, όπως συμβαίνει στη μεγάλη πλειονότητα των αγορών, αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ταχύτερους ρυθμούς (39,5% έναντι 26,8% των ανδρών), με μερίδια όμως που δηλώνουν ότι η αγορά εργασίας της περιοχής διατηρεί την ανδρική της κυριαρχία. Βεβαίως, στο πεδίο των επαγγελμάτων, μια έντονη υποκατάσταση των χειρωνακτικών από τα μη φαίνεται να επικρατεί, με μείωση των πρώτων κατά –13,6% και αύξηση των δεύτερων κατά 14,5%. Τέλος, στους τομείς της παραγωγής η σημαντική μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς (-23,4%), που παρά τη μείωσή του εξακολουθεί να διατηρεί υψηλό μερίδιο στη συνολική απασχόληση (36,8% το 2001 έναντι 45,5% το 1991) συνοδεύεται από μικρή αύξηση τόσο του δευτερογενούς (5,7%), που αυξάνει το δικό του μερίδιο από 14,8% σε 16,4% στο ίδιο χρονικό διάστημα, όσο και του τριτογενούς (11,9%), που με τη σειρά του βελτιώνει τη δική του συμμετοχή στη συνολική απασχόληση από 39,7% σε 46,8%.

36 Ο δείκτης συμμετοχής (του πληθυσμού άνω των 15 ετών) το 1991 ανερχόταν σε 43,3% και υποχωρεί ελαφρώς στο 43,1% το 2001.

Τοπική αγορά εργασίας Αχαΐας

Η τοπική αγορά εργασίας της Αχαΐας περιλαμβάνοντας στους κόλπους της ένα από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας παρουσιάζει σημαντικές εξελίξεις στα υπό διερεύνηση μεγέθη. Εμφανίζοντας ένα δημογραφικό δυναμισμό, με αύξηση του πληθυσμού κατά 11,3% (ελαφρώς υψηλότερο από το μέσο όρο της χώρας), με αύξηση του εργατικού δυναμικού κατά 14,3%, αυξάνει τη συνολική απασχόλησή της κατά 6,4%, όχι όμως σε τέτοιο ποσοστό που να μειώσει ή τουλάχιστον περιορίσει την αύξηση της ανεργίας (87,9%). Η αύξηση της ανεργίας ανέρχεται σε 9.474 άτομα και διαμορφώνει το συνολικό αριθμό των ανέργων στα 20.494 άτομα[37] και τα ποσοστά ανεργίας από 9,8% το 1991 σε 16,1% το 2001.[38] Αυξάνει τη μισθωτή απασχόληση κατά 29,0% και σε συνδυασμό με την αύξηση της ανεργίας διαμορφώνει τη συνολική μεταβολή της ποσότητας εργασίας στο 38,6%. Με άλλα λόγια, ο θεσμός της αγοράς εργασίας επεκτείνεται με ένα σχετικά γρήγορο ρυθμό (που υπολείπεται ελαφρώς από τον αντίστοιχο για το σύνολο της χώρας). Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η σημαντική αύξηση της ανεργίας διαφοροποιεί ταυτοχρόνως τη σύνθεση των μεγεθών στο εσωτερικό της αγοράς εργασίας και αυξάνει τις απαιτήσεις για πιο αποτελεσματική κατανεμητική λειτουργία. Ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται στο 72,2% (ένας από τους υψηλότερους στη χώρα), που καταδεικνύει τη σχετικά

37 Η εγγεγραμμένη ανεργία του νομού, στις 28/2/2001, ανερχόταν σε 16.318 άτομα, σηματοδοτώντας τα σημαντικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η αγορά εργασίας αναφορικά με το ζήτημα αυτό. Η ανεργία αυτή καταλαμβάνει το 14,5% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Η μεγάλη πλειονότητα ήταν γυναίκες (10.308 ή ποσοστό 63,2%), περιορίζοντας τα μεγέθη των ανδρών στα 6.011 άτομα ή ποσοστό 36,8%. Εξ αυτών 307 άτομα, που συνιστούν το 1,9% της συνολικής εγγεγραμμένης ανεργίας, είναι άτομα κάτω των 30 ετών, που δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση. Ανάμεσά τους κυριαρχούν οι γυναίκες (164 ή ποσοστό 53,4%) ενώ οι άνδρες ανέρχονται σε 143 άτομα ή ποσοστό 46,6% (Ευστράτογλου κ.α, 2001).

38 Τούτο, όπως θα διαπιστωθεί παρακάτω, συνιστά το αποτέλεσμα ενός συνδυασμού συρρίκνωσης του πρωτογενούς και της σημαντικής τάσης αποβιομηχάνισης που επικρατεί στην περιοχή.

περιορισμένη συμμετοχή των άλλων μορφών απασχόλησης. Οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά με υψηλότερους ρυθμούς (44,6%) έναντι των ανδρών (35,2%), ωστόσο αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η διαπίστωση ότι και στις τρεις αγορές της περιφέρειας, που εμφανίζουν σημαντικές διαφορές ανάμεσά τους, η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών δεν είναι σημαντικά υψηλότερη από αυτήν των ανδρών.[39] Ενδιαφέρουσες εμφανίζονται και οι εξελίξεις στο πεδίο των επαγγελμάτων με τα χειρωνακτικά να μειώνονται κατά –5,3% και τα μη χειρωνακτικά να αυξάνουν κατά 19,0%. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση αυτή έγκειται ότι στην πλειονότητά τους, οι μεγάλες τοπικές αγορές εργασίας, που συνδέονται με την ύπαρξη ενός μεγάλου αστικού κέντρου (Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Βόλος) εμφανίζουν μια ταυτόχρονη αύξηση χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων. Εξαίρεση στη διαπίστωση αυτή αποτελούν εκτός από την Πάτρα και τα Ιωάννινα, που εμφανίζουν ωστόσο χαμηλές αυξήσεις στη συνολική απασχόληση, συγκριτικά με τις τρεις προαναφερόμενες αγορές.[40] Στο πεδίο των τομέων οικονομικής δραστηριότητας η σημαντική μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς (-28,1%) σε συνδυασμό με τη μείωση του δευτερογενούς (-11,3%) και τη σχετικά περιορισμένη αύξηση της απασχόλησης του τριτογενούς (περιορισμένη συγκριτικά με την αντίστοιχη για τη μέση της χώρας) οδηγούν σ' αυτή τη χαμηλή αύξηση συνολικής απασχόλησης και στην επέκταση της ανεργίας.

39 Οι διαφορές δηλαδή ανάμεσα στους ρυθμούς μεταβολής της συμμετοχής των δύο φύλων στην αγορά εργασίας δεν είναι μεγάλες.

40 Αυτό που υπονοείται στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ότι στις μεγάλες τοπικές αγορές εργασίας που κυριαρχούνται από την ύπαρξη ενός μεγάλου αστικού κέντρου, ο ιδιαίτερος καταμερισμός της εργασίας, σε συνδυασμό με τις υψηλές αυξήσεις στην απασχόληση δημιουργεί τις προϋποθέσεις μιας ταυτόχρονης αύξησης της απασχόλησης στα χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα.

Τοπική αγορά εργασίας Ηλείας

Η τοπική αγορά εργασίας της Ηλείας συγκαταλέγεται σ' αυτές που εμφανίζουν ήπιες δημογραφικές εξελίξεις, με αύξηση του πληθυσμού κατά 6,6%, με αύξηση του εργατικού δυναμικού κατά 8,3%, που οδηγεί σε μια ελαφρά διαφοροποίηση του δείκτη συμμετοχής από 41,9% το 1991 σε 42,6% το 2001. Οι εξελίξεις συνδυάζονται ωστόσο με μείωση της απασχόλησης (-2,2%) και μεγάλη αύξηση της ανεργίας κατά 130,2% ή 6.732 άτομα, γεγονός που εκτινάσσει το ποσοστό ανεργίας από 7,9% το 1991 σε 16,8% το 2001. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται κατά 30,8% και η συνολική ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά κατά 49,2%, καταδεικνύοντας μια εξαιρετικά ταχεία αύξηση του θεσμού της αγοράς εργασίας. Αποτέλεσμα τούτου είναι η μεταβολή του δείκτη της αγοράς εργασίας από το 43,1 το 1991 στο 59,3 το 2001. Οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας (50,7%) σχεδόν με τον ίδιο ρυθμό όπως και οι άνδρες (48,4%), ενώ χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα εμφανίζουν μείωση με τα πρώτα κατά -1,9% και τα δεύτερα κατά –4,0%. Μια μείωση δηλαδή της συνολικής απασχόλησης κατανέμεται άνισα ανάμεσα στις δύο γενικές αυτές κατηγορίες των επαγγελμάτων με τα μη χειρωνακτικά να παρουσιάζονται πιο ανθεκτικά στις συνέπειές της. Πέραν αυτών των εξελίξεων, που καταδεικνύουν τις ιδιαιτερότητες της τοπικής αγοράς, οι εξελίξεις στους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας ακολουθούν μία συνήθη πορεία, που χαρακτηρίζεται από τη μείωση της απασχόλησης του πρωτογενούς, με όχι ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό (-11,5%), γεγονός που επιτρέπει τη διατήρηση υψηλού μεριδίου του τομέα (35,4% το 2001 έναντι 38,9% το 1991) στη συνολική απασχόληση, από μείωση της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα (-1,4), που διαφοροποιεί ελαφρώς το μερίδιό του από 15,0% σε 15,2%, αλλά και από μία από τις χαμηλότερες, για το σύνολο της χώρας, αύξηση του τρι-

τογενούς (4,5%), που αδυνατεί να απορροφήσει το πλεονάζον δυναμικό των δύο άλλων τομέων και οδηγεί στην εκτεταμένη αύξηση της ανεργίας.

8.9. Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας

Τοπική αγορά εργασίας Βοιωτίας

Η τοπική αγορά εργασίας της Βοιωτίας εμφανίζει αρνητικές δημογραφικές εξελίξεις, με μείωση του πληθυσμού κατά –2,8%, και χαμηλή αύξηση του εργατικού δυναμικού κατά 7,1%, που οδηγεί σε μια αισθητή μεταβολή του δείκτη συμμετοχής από 43,8% το 1991 σε 48,2% το 2001. Καταφέρνει ωστόσο να παρουσιάσει μικρή αύξηση της απασχόλησης κατά 3,4% και σχετικά περιορισμένη αύξηση της ανεργίας (52,6%), που διαμορφώνει το ποσοστό της από 7,4% σε 10,6%. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 22,2% και σε συνδυασμό με την ανεργία, οδηγεί σε μια σχετικά περιορισμένη μεταβολή (26,1%) της ποσότητας εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά. Παρ' όλα αυτά ο δείκτης της αγοράς διαμορφώνεται στο 68,1% (ήταν ήδη στο 57,8% το 1991), σε αρκετά υψηλό για τα δεδομένα της χώρας επίπεδο,[41] λόγω κυρίως της εκτεταμένης παρουσίας του δευτερογενούς, καταδεικνύοντας μια αρκετά σημαντική κυριαρχία του θεσμού της αγοράς εργασίας έναντι των άλλων μηχανισμών διαχείρισης της εργασίας. Δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι η Βοιωτία συνιστά μια περιοχή που λειτουργεί ως ευρύτερος αναπτυξιακός πόλος της Αττικής, εισπράττοντας τις επιδράσεις της συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων σ'

41 Και στη Βοιωτία παρατηρείται ένας συνδυασμός σχετικά χαμηλού δείκτη συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό με ένα σχετικά υψηλό δείκτη αγοράς εργασίας. Και στην περίπτωση αυτή, όπως και στην αντίστοιχη της Κοζάνης, η πιθανή ερμηνεία σχετίζεται με την ύπαρξη εισοδημάτων από τη μισθωτή απασχόληση, η οποία λειτουργεί ως αποτρεπτικός μηχανισμός για τα άλλα μέλη των νοικοκυριών να ενταχθούν στην παραγωγική διαδικασία. Τούτο επιβεβαιώνεται, έως ένα βαθμό, και μέσα από τον υψηλό δείκτη κατά κεφαλήν εισοδήματος που διαθέτει η περιοχή.

αυτήν.[42] Και στην περίπτωση αυτή οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ελαφρώς πιο υψηλό ρυθμό σε σχέση με τους άνδρες, ενώ στο πεδίο των επαγγελμάτων εμφανίζεται μια σημαντική ιδιαιτερότητα. Αύξηση των χειρωνακτικών κατά 7,3% συνδυάζεται με ταυτόχρονη μείωση των μη χειρωνακτικών κατά –4,1%, παρέχοντας ενδείξεις μιας αντίστροφης, από αυτήν που εμφανίζεται στην πλειονότητα των αγορών, υποκατάστασης μη χειρωνακτικών από χειρωνακτικά επαγγέλματα.[43] Η σημαντική μείωση της απασχόλησης του δευτερογενούς τομέα κατά 12,0%, που συνδέεται με μια μείωση της απασχόλησης στη μεταποίηση κατά –12,9%, σε συνδυασμό με την αδύναμη αύξηση της απασχόλησης του τριτογενούς κατά 8,3% (μία από τις χαμηλότερες για το σύνολο της χώρας) ενδέχεται να συνιστούν και τον βασικό παράγοντα της συγκράτησης του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές και αύξησης της αγροτικής απασχόλησης κατά 14,6%. Η απουσία δηλαδή ευκαιριών απασχόλησης στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα υποχρεώνει το εργατικό δυναμικό είτε να παραμείνει είτε να στραφεί προς τον πρωτογενή.

Τοπικές αγορές Εύβοιας και Φθιώτιδας

Οι τοπικές αγορές Εύβοιας και Φθιώτιδας παρουσιάζουν ένα ζευγάρι αγορών που εμφανίζουν εξελίξεις που κινούνται όχι

42 Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να ερμηνευθεί και ο εξαιρετικά υψηλός δείκτης του κατά κεφαλήν εισοδήματος που διαθέτει, ο οποίος για το 1991 ανέρχεται σε 161 (με βάση το 100 για το σύνολο της χώρας), που την κατατάσσει στην πρώτη θέση της χώρας (Βασιλόπουλος και Μπιλά, 1995:140).

43 Οι εξελίξεις αυτές στο πεδίο των χειρωνακτικών και μη επαγγελμάτων της Βοιωτίας αποτελούν μία, ανάμεσα σε πολλές, περιπτώσεις, που διαμορφώνουν ένα γαλαξία συμπεριφορών και αντιδράσεων. Έτσι έχει διαπιστωθεί ότι αγορές με υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης μπορεί να συνδέονται είτε με ταυτόχρονη αύξηση χειρωνακτικών και μη χειρωνακτικών είτε με ελαφρά μείωση των πρώτων και αύξηση των δεύτερων. Στις περιπτώσεις κρίσης της απασχόλησης, που εκφράζεται είτε με μείωσή της είτε με περιορισμένο ρυθμό αύξησης εντοπίζονται περιπτώσεις είτε ταυτόχρονης αύξησης είτε αύξησης των μη χειρωνακτικών σε βάρος των χειρωνακτικών είτε ακόμη και το αντίστροφο.

μόνο προς την ίδια κατεύθυνση, αλλά και με παραπλήσιους ρυθμούς, για το σύνολο των υπό ανάλυση μεγεθών. Με εξαιρετικά ήπιες δημογραφικές εξελίξεις, που καταλήγουν σε μεταβολές του πληθυσμού κατά 3,6% για την πρώτη και 2,2% για τη δεύτερη, εμφανίζουν χαμηλές μεταβολές και στο εργατικό δυναμικό κατά 8,5% και 9,9% αντίστοιχα. Παρεμφερείς είναι και οι μεταβολές στο πεδίο της συνολικής απασχόλησης με την πρώτη να αυξάνει κατά 6,3% και τη δεύτερη κατά 7,5%. Με τη σειρά της η ανεργία στην Εύβοια αυξάνει κατά 28,7% διαμορφώνοντας το ποσοστό ανεργίας στο 11,7% το 2001, ενώ στη Φθιώτιδα αυξάνει κατά 38,4%, διαμορφώνοντας το αντίστοιχο ποσοστό στο 10,2%.[44] Η μισθωτή απασχόληση επεκτείνεται κατά 23,4% στην Εύβοια και 40,5% στη Φθιώτιδα, παρουσιάζοντας μια σχετικά σημαντική διαφορά, που ωστόσο πρέπει να οφείλεται στην ήδη υψηλότερη μισθωτοποίηση της Εύβοιας από προγενέστερες περιόδους. Κατά συνέπεια, η ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά αυξάνεται με χαμηλότερο ρυθμό (24,3%) στην Εύβοια συγκριτικά με τη Φθιώτιδα (39,9%). Παρ' όλα αυτά ο δείκτης της πρώτης εξακολουθεί να είναι υψηλότερος (68,0%) έναντι της δεύτερης (62,4%) καταδεικνύοντας τον εντονότερο ρόλο της αγοράς στη διαδικασία διαχείρισης της εργασίας. Και στις δύο αγορές οι γυναίκες συμμετέχουν με υψηλότερους ρυθμούς (42,8% στην πρώτη και 49,8% στη δεύτερη) συγκριτικά με τους άνδρες (16,6% και 35,4% αντίστοιχα). Και στις δύο επίσης αγορές δεν φαίνεται να επικρατούν διαδικασίες υποκατάστασης των επαγγελμάτων καθώς χειρωνακτικά και μη εμφανίζουν ταυτόχρονες αυξήσεις. Έτσι στην Εύβοια τα χειρωνακτικά αυξάνουν κατά 0,9% και τα μη χειρωνακτικά κατά 13,4% ενώ στη Φθιώτιδα οι αυξήσεις ανέρχονται σε

44 Εκτός από υψηλότερο ποσοστό ανεργίας η Εύβοια παρουσιάζει και χαμηλότερο δείκτη συμμετοχής (42,8%) από τη Φθιώτιδα (44,2%) για το 2001, καταδεικνύοντας τις δυσμενέστερες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες στην περιοχή, λόγω κυρίως του περιορισμού της δραστηριότητας των ορυχείων της.

10,0% και 3,2% αντίστοιχα.[45] Οι μεταβολές στην απασχόληση των τομέων οικονομικής δραστηριότητας εμφανίζουν διαφορές τόσο ως προς τη κατεύθυνση όσο και ως προς το ύψος τους. Ειδικότερα η Εύβοια εμφανίζει μικρή μείωση του πρωτογενούς (-6,1%) και του δευτερογενούς (-0,1%) ενώ η Φθιώτιδα μικρές αυξήσεις και στους δύο (5,4% και 4,7% αντίστοιχα). Αμφότερες ωστόσο εμφανίζουν χαμηλές αυξήσεις στον τριτογενή κατά 14,0% η πρώτη και 9,6% η δεύτερη.

Τοπικές αγορές Ευρυτανίας και Φωκίδας

Οι τοπικές αγορές Ευρυτανίας και Φωκίδας διαμορφώνουν ένα άλλο ζευγάρι αγορών με πολλές κοινές (αρνητικές στην πλειονότητά τους) εξελίξεις, που διαμορφώνουν σημαντικές δυσχέρειες στην περαιτέρω επέκταση και λειτουργία του θεσμού. Αμφότερες εμφανίζουν εξαιρετικά δυσμενείς δημογραφικές εξελίξεις με μειώσεις του πληθυσμού κατά –17,5% στην πρώτη και –12,4% στη δεύτερη. Μειώσεις που αναμένεται να ασκούν εξαιρετικές πιέσεις τόσο πάνω στην ηλικιακή διάρθρωση του εργατικού δυναμικού και της απασχόλησης όσο όμως και πάνω στη διαμόρφωση της τοπικής ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες, που, με τη σειρά της, συνδέεται με τις εξελίξεις στην απασχόληση. Αρνητικές μεταβολές εμφανίζουν και στο εργατικό δυναμικό με παραπλήσιους μάλιστα ρυθμούς (-19,3% ή –1.702 άτομα για την πρώτη και -16,8% ή –2.660 άτομα για τη δεύτερη). Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών είναι η μείωση των δεικτών συμμετοχής, από 41,0% σε 40,1% για την Ευρυτανία και από 40,0% σε 38,1% για τη Φωκίδα. Τέτοιοι ρυθμοί μεταβολής του εργατικού δυναμικού είναι λογικό να συνδέονται τόσο με μειώσεις της συνολικής απασχόλησης (-20,2% στην πρώτη και -20,3% στη δεύτερη) όσο και με αυξήσεις της ανεργίας. Και

45 Η Φθιώτιδα συνιστά μια ακόμη περίπτωση όπου χαμηλή αύξηση της συνολικής απασχόλησης συνοδεύεται από υψηλότερη αύξηση των χειρωνακτικών έναντι των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων.

εδώ, μεταξύ άλλων, συνίσταται το εξαιρετικό ενδιαφέρον της ανάλυσης σε τοπικό επίπεδο καθώς στην πραγματικότητα δεν παρατηρούνται σημαντικές αυξήσεις της ανεργίας, με τη Φωκίδα να εμφανίζει αύξηση μόλις κατά 20,8% και την Ευρυτανία μείωση κατά –11,4%,[46] που στην μεν πρώτη αυξάνουν το ποσοστό ανεργίας από 10,9% σε 12,0%, στη δε δεύτερη, από 8,9% σε 12,8% το 2001.[47] Η μισθωτή απασχόληση, λογικό επακόλουθο των παραπάνω εξελίξεων, μειώνεται τόσο στην Ευρυτανία κατά -15,5% όσο και στη Φωκίδα κατά -2,4%. Η συνολική ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά μειώνεται κατά –14,7% στην Ευρυτανία και αυξάνεται οριακά (1,1%) στη Φωκίδα, σηματοδοτώντας μια γενικότερη κρίση στο πεδίο της αγοράς εργασίας και στη δομή της απασχόλησης. Η Ευρυτανία συνιστά τη μοναδική περιοχή της χώρας, στην οποία ο θεσμός της αγοράς εργασίας υποχωρεί, μειώνεται. Ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται στο 56,9% στην πρώτη περίπτωση και στο 67,8% στη δεύτερη. Στην Ευρυτανία, άνδρες και γυναίκες μειώνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, με τους πρώτους ασφαλώς με υψηλότερο ρυθμό (-19,9%) έναντι των δεύτερων (-2,8%), ενώ στη Φωκίδα οι άνδρες μειώνουν τη συμμετοχή τους κατά –2,9% και οι γυναίκες αυξάνουν κατά 10,7%, παρέχοντας μια ακόμη διάσταση της άνι-

46 Η Ευρυτανία συνιστά τη μοναδική τοπική αγορά εργασίας, που στη δεκαετία του 1990 εμφανίζει μείωση της ανεργίας. Αξίζει τον κόπο να διερευνηθεί το γιατί καθώς μόνο ως θετικό γεγονός δεν μπορεί να ερμηνευθεί. Η σημαντική μείωση του εργατικού δυναμικού συνδέεται με μείωση της απασχόλησης κατά -1.592 άτομα, με τρόπο ώστε η αδυναμία εξασφάλισης απασχόλησης να συνοδεύεται από σημαντική απογοήτευση που απομακρύνει τους ανέργους από το εργατικό δυναμικό και συνεπώς μειώνει και την ανεργία. Με άλλα λόγια, η ανεργία δεν οφείλεται σε αύξηση της απασχόλησης αλλά σε περαιτέρω μείωση του εργατικού δυναμικού, που, όπως δείχνει και η ταυτόχρονη μείωση του πληθυσμού, σηματοδοτεί και μια απομάκρυνση από την περιοχή. Στην περίπτωση αυτή μάλιστα οι δείκτες συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό, που παρουσίασαν μία οριακή μείωση (από 41,0% το 1991 σε 40,1% το 2001) δεν μπορούν με ευχέρεια να ερμηνεύσουν το γεγονός καθώς σηματοδοτούν μια ταυτόχρονη και σχεδόν ισόποση μείωση πληθυσμού και εργατικού δυναμικού.

47 Στην περίπτωση δηλαδή της Φωκίδας παρατηρείται το οξύμωρο σχήμα ότι ενώ η ανεργία μειώνεται το ποσοστό της αυξάνεται, καθώς η μείωση του εργατικού δυναμικού είναι αναλογικά μεγαλύτερη.

σης κατά φύλο κατανομής των επιπτώσεων της κρίσης. Στο πεδίο των επαγγελμάτων χειρωνακτικά και μη μειώνονται και στις δύο αγορές με παραπλήσιους περίπου ρυθμούς (-20,0% τα χειρωνακτικά και 21,0% τα μη χειρωνακτικά στην Ευρυτανία και –18,5% και –22,0% αντίστοιχα στη Φωκίδα). Οι κοινές αυτές εξελίξεις καλύπτουν και τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, που και στις δύο αγορές εμφανίζουν ταυτόχρονες μειώσεις. Έτσι στην Ευρυτανία πρωτογενής, δευτερογενής και τριτογενής μειώνουν την απασχόλησή τους κατά -12,3%, -35,8% και –18,1%, ενώ στη Φωκίδα κατά –34,2%, -29,5% και –10,9% αντίστοιχα.

8.10. Περιφέρεια Αττικής

Τοπική αγορά εργασίας Αθήνας

Η τοπική αγορά εργασίας της Αθήνας[48] εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο λόγω των εξελίξεων που παρουσιάζει αλλά ασφαλώς και λόγω του μεγέθους της, που επιδρά στις γενικότερες εξελίξεις στο σύνολο σχεδόν της χώρας. Η Αθήνα (και γενικότερα η Αττική) στο πλαίσιο μιας συνεχιζόμενης αστικοποίησης αλλά και δυνατότητας εγκατάστασης ενός σημαντικού αριθμού μεταναστών, εμφανίζει αύξηση του πληθυσμού κατά 12,1%, ελαφρώς υψηλότερα από τη μέση μεταβολή της χώρας. Αυξάνει ταυτοχρόνως το εργατικό της δυναμικό κατά 27,0% (ή κατά 273.126 άτομα), έτσι ώστε η ταχύτερη αυτή μεταβολή του εργατικού δυναμικού σε σχέση με τον πληθυσμό να αυξάνει και τους δείκτες συμμετοχής από 44,5% το 1991 σε 50,4% το 2001. Η απασχόληση, όπως είναι

48 Στη μελέτη της ΠΕΤΑ (1994), η ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας διακρίνεται με βάση αμιγώς γεωγραφικά κριτήρια, σε έξι επιμέρους περιοχές, οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν και ως τοπικές αγορές εργασίας. Οι περιοχές αυτές είναι η Βόρεια Βορειανατολική περιοχή, η λοιπή Ανατολική Περιοχή, η Δυτική Περιοχή, ο Πειραιάς, η Νότια Περιοχή και η περιοχή του Δήμου της Αθήνας. Βέβαια, και στην περίπτωση αυτή αναφέρεται ότι τα όρια των περιοχών δεν συνιστούν αυτομάτως και όρια των τοπικών αγορών εργασίας (ΠΕΤΑ 1994:16).

αναμενόμενο, αυξάνει κατά 25,8% (ή κατά 240.310 άτομα). Εξίσου αναμενόμενη μπορεί να θεωρηθεί και η αύξηση της ανεργίας κατά 39,8% (ή κατά 32.816 άτομα), που διαμορφώνει τον αριθμό των ανέργων στο 115.294 άτομα το 2001.[49] Και ο μεν δείκτης απασχόλησης (των απασχολουμένων άνω των 15 ετών στον πληθυσμό της αντίστοιχης ηλικίας) διαμορφώνεται το 2001 στο 45,8%, το δε ποσοστό ανεργίας στο 9,0%. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 19,7%, με χαμηλό ποσοστό συγκριτικά με τη μέση μεταβολή της χώρας (37,6%), λόγω ασφαλώς της ήδη υψηλής (για τα δεδομένα της χώρας) μισθωτοποίησης της εργασίας, παρέχοντας, όπως ήδη επισημάνθηκε, μια ένδειξη ενός κορεσμού της σχετικής διαδικασίας.[50] Η Αθήνα συνιστά μοναδική (μέχρι στιγμής) περίπτωση στη χώρα όπου η συνολική απασχόληση αυξάνει με ρυθμό μεγαλύτερο από αυτόν της μισθωτής απασχόλησης. Βεβαίως, η διαφορά των

49 Η εγγεγραμμένη ανεργία, στο σύνολο της Αττικής (στις 28/2/2001) ανέρχεται σε 145.683 άτομα, κατανεμημένα σε 59.891 ή ποσοστό 41,1% άνδρες και 85.792 ή ποσοστό 58,9% γυναίκες. Ο αριθμός των εγγεγραμμένων ανέργων ηλικίας κάτω των 30 ετών, που δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση ανέρχεται σε 1.266 άνδρες και 1.038 γυναίκες, αντίστοιχα. Αυτή η χαμηλότερη εκπροσώπηση των ανέργων γυναικών στη συγκεκριμένη ομάδα, συγκριτικά πάντα με την κατά φύλο διάρθρωση της συνολικής ανεργίας, ενδέχεται να είναι και αποτέλεσμα της απομάκρυνσης των γυναικών από το εργατικό δυναμικό, λόγω ακριβώς της απογοήτευσής τους από τις σημαντικές δυσχέρειες, που αντιμετωπίζουν στην εξεύρεση μιας θέσης εργασίας. Η Αττική, συγκριτικά με τους άλλους νομούς, εμφανίζει τη μεγαλύτερη ομάδα ανέργων με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και παρά το γεγονός ότι σε ποσοστιαία βάση τα μεγέθη αυτά δεν είναι ιδιαίτερα υψηλά, εμφανίζεται έντονα η αναγκαιότητα αντιμετώπισης του ζητήματος των χαμηλών εκπαιδευτικών προσόντων της συγκεκριμένης ομάδας. Αυτή η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ατόμων με χαμηλά εκπαιδευτικά προσόντα στην Περιφέρεια της Αττικής έχει επισημανθεί και στη μελέτη του Ευστράτογλου (1999), που αφορά τις Οικονομικές και Κοινωνικές Διαστάσεις του Αναλφαβητισμού στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο της μελέτης επισημαίνεται ότι μεγάλος αριθμός αναλφάβητων, που το 1997 ανέρχεται σε 5% του πληθυσμού ηλικίας άνω των 14 ετών, εντοπίζεται στην περιοχή της πρωτεύουσας. Διασκορπισμένοι και «χαμένοι» στο μεγάλο πλήθος της πρωτεύουσας, τις περισσότερες φορές αδυνατούν να υποστηρίξουν και να προβάλουν τα συμφέροντά τους με αποτέλεσμα την επιδείνωση της κοινωνικής τους θέσης.

50 Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαφοροποίηση των μισθωτών μέσα στις περιοχές που περιγράφηκαν παραπάνω (ΠΕΤΑ 1994). Παρά το γεγονός ότι τα στοιχεία αυτά αφορούν μια μακρινή για σήμερα χρονική στιγμή (1984) έχει ενδιαφέρον ότι η μισθωτοποίηση κατά μέσο όρο ανέρχεται σε 63,7% και κυμαίνεται μεταξύ του 58,7% για τον Πειραιά και του 67,7% της Ανατολικής Αττικής.

δύο ρυθμών μεταβολής δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη, ωστόσο είναι αρκετή για να καταδείξει την αυξανόμενη παρουσία και των άλλων πλην μισθωτής μορφών απασχόλησης. Έτσι σε συνδυασμό με την ανεργία η μεταβολή της ποσότητας της εργασίας, που διοχετεύεται στην αγορά αυξάνει κατά 21,7% καταδεικνύοντας μια σχετικά αργή διαδικασία επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας, που και στην περίπτωση αυτή συνδέεται επίσης με τον υψηλό δείκτη της αγοράς εργασίας, ο οποίος ανήρχετο σε 83,0 το 1991 (ο υψηλότερος δείκτης για το σύνολο της χώρας) και υποχώρησε στο 79,6% το 2001 (δεύτερος μετά αυτόν του Πειραιά 80,0). Οι γυναίκες αναμένεται να αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ταχύτερο ρυθμό σε σχέση με τους άνδρες, στο βαθμό βεβαίως που ισχύουν για την Αθήνα, οι τάσεις που παρατηρούνται στο σύνολο της Αττικής.[51] Στο πεδίο των επαγγελμάτων, στο βαθμό που επίσης εμφανίζονται στην Αθήνα οι τάσεις που παρατηρούνται στο σύνολο της Αττικής, τα χειρωνακτικά επαγγέλματα αναμένεται να αυξάνουν με υψηλότερο ρυθμό έναντι των μη, γεγονός με ιδιαίτερη σημασία.[52] Εξαιρετικά ασφαλώς ενδιαφέρουσες εξελίξεις παρατηρούνται και στην απασχόληση των τριών παραγωγικών τομέων. Στον πρωτογενή τομέα η απασχόληση αυξάνει κατά 30,0% περίπου. Γύρω στα έξι χιλιάδες άτομα, στην περιοχή της πρωτεύουσας δηλώνουν ως κύριο επάγγελμα τη γεωργία, γεγονός ιδιαίτερα ενδιαφέρον τόσο ως προς την ουσία του όσο και ως προς την αληθοφάνεια των στοιχείων. Η απασχόληση στο δευτερογενή αναμένεται[53] να εμφανίζει μείωση κατά -5,0% περίπου ως απο-

51 Καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία που αφορούν την κατά φύλο διάκριση της μισθωτής απασχόλησης και τη διάκριση των επαγγελμάτων δεν αναφέρονται στις τέσσερις νομαρχίες της Αττικής, γίνεται αναγκαστικά χρήση των στοιχείων του συνόλου της Αττικής. Έτσι, για το σύνολο της Αττικής, οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ταχύτερο ρυθμό (52,4%) σε σχέση με τους άνδρες (37,1%), ενώ στο πεδίο των επαγγελμάτων στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

52 Στο πεδίο των επαγγελμάτων, για το σύνολο της Αττικής, τα χειρωνακτικά αυξάνουν με (34,0%) έναντι (24,4%) των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων, παρέχοντας εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες, η σημασία των οποίων έχει ήδη σχολιασθεί.

53 Ακριβή στοιχεία αναφορικά με τις μεταβολές των μεγεθών αυτών δεν υπάρχουν

τέλεσμα ενός συμψηφισμού μιας μείωσης στην απασχόληση της μεταποίησης και μιας αύξησης στις κατασκευές. Στον τριτογενή τομέα η αύξηση της απασχόλησης εκτιμάται ότι υπερβαίνει το 20,0% με τις μεγαλύτερες αυξήσεις να εμφανίζονται στους κλάδους των ιδιωτικών νοικοκυριών (κλάδος που υπερδιπλασιάζει την απασχόλησή του), της διαχείρισης της ακίνητης περιουσίας, των τραπεζών και των ξενοδοχείων– εστιατορίων, ενώ μειώσεις στην απασχόλησή τους εμφανίζουν οι κλάδοι της δημόσιας διοίκησης και των μεταφορών.

Η τοπική αγορά εργασίας Ανατολικής Αττικής

Η τοπική αγορά εργασίας της Ανατολικής Αττικής εμφανίζει εξαιρετικά ενδιαφέρουσες εξελίξεις, που καταγράφονται στο σύνολο σχεδόν των υπό ανάλυση μεγεθών της. Εμφανίζει κατ' αρχάς ένα δημογραφικό δυναμισμό, που μεταφράζεται σε αύξηση του πληθυσμού της κατά 35,7% ή κατά 91.099 άτομα (την υψηλότερη μεταβολή για το σύνολο της χώρας και κατά τρεισήμισι περίπου φορές υψηλότερη από τη μέση μεταβολή). Παρουσιάζει επίσης την υψηλότερη μεταβολή και στο εργατικό δυναμικό (53,6%) για το σύνολο της χώρας. Τα δύο αυτά μεγέθη καταγράφουν μια σημαντική μετακίνηση και εγκατάσταση ενός τμήματος του πληθυσμού στην περιοχή της Ανατολικής Αττικής. Ο δείκτης συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό (για τις ηλικίες άνω των 15 ετών) ανέρχεται σε 43,5% το 1991 και διαμορφώνεται στο 49,3% το 2001, καταγράφοντας μια ιδιαίτερα σημαντική αύξηση. Η συνολική απασχόλησή της αυξάνεται κατά 50,0%, με το μεγαλύτερο ποσοστό στο σύνολο της χώρας, αλλά ταυτοχρόνως σημαντική είναι και η αύξηση της ανεργίας (97,9%), που αυξάνει το ποσοστό ανεργίας από 7,6% το 1991 σε 9,8% το 2001. Η μισθωτή απα-

λόγω της διαφορετικής καταχώρισής τους στα έτη 1991 και 2001. Έτσι γίνεται αναφορά περισσότερο στις διαφαινόμενες τάσεις παρά στον ακριβή υπολογισμό των μεταβολών.

σχόληση αυξάνεται κατά 20,5% και στο βαθμό που δεν υπάρχει πρόβλημα με τα στατιστικά δεδομένα, ένα ιδιαίτερο και σημαντικό φαινόμενο φαίνεται να αναδεικνύεται στην περιοχή. Η Ανατολική Αττική και η Αθήνα συνιστούν τις μοναδικές περιπτώσεις στη χώρα όπου η συνολική απασχόληση αυξάνει με ρυθμό μεγαλύτερο από αυτόν της μισθωτής απασχόλησης. Στη συγκεκριμένη μάλιστα περίπτωση η διαφορά των δύο ρυθμών μεταβολής είναι εξαιρετικά μεγάλη και καταδεικνύει την ταχύτατη αύξηση των άλλων, πλην της μισθωτής, μορφών απασχόλησης. Τούτο μέχρι ενός σημείου μπορεί να ερμηνευθεί μέσα από την αύξηση της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα, που θα διαπιστωθεί αμέσως παρακάτω, αλλά δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει την έκταση του φαινομένου. Μία ενδεχόμενη ερμηνεία θα μπορούσε να συνδέει την πληθυσμιακή αύξηση με την ταυτόχρονη εγκατάσταση αυτοαπασχολούμενων αλλά και πλήθους μικρών επιχειρηματικών μονάδων (άρα και εργοδοτών), μονάδων που ωστόσο δεν συμβάλλουν σημαντικά στην αύξηση της μισθωτής απασχόλησης. Ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται στο 73,8%, ενώ στο πεδίο της κατά φύλο συμμετοχής στην αγορά εργασίας καθώς και σ' αυτό των επαγγελμάτων, η απουσία κατάλληλων στατιστικών δεδομένων, οδηγεί σε υποχρεωτική αναφορά σε εξελίξεις του συνόλου της Αττικής.[54] Το ίδιο συμβαίνει και στις μεταβολές της απασχόλησης στους τομείς οικονομικής δραστηριότητας, όπου (για το σύνολο της Αττικής), ο μεν πρωτογενής αυξάνει την απασχόλησή του κατά 20,8% (ή κατά 3.612 άτομα και από 17.327 διαμορφώνεται στο 20.939 άτομα), ο δευτερογενής τομέας αυξάνει κατά 15,6% ή 48.990 άτομα και ο τριτογενής κατά 32,1% ή κατά 290.727 άτομα. Φαίνεται λογικό, οι γενικότερες αυτές τάσεις που επικρατούν στο σύνολο της Αττικής, με λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές διαφοροποιήσεις, να ισχύουν και για την περιοχή της Ανατολικής Αττικής.

54 Βλέπε τοπική αγορά εργασίας της Αθήνας.

Τοπική αγορά εργασίας Δυτικής Αττικής

Η τοπική αγορά εργασίας της Δυτικής Αττικής παρουσιάζει παρεμφερείς εξελίξεις με αυτές της Ανατολικής Αττικής. Σημαντικά μικρότερη σε μέγεθος, εμφανίζει ένα δημογραφικό δυναμισμό, που καταγράφεται με αύξηση του πληθυσμού κατά 24,3% (ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά για το σύνολο της χώρας) και μια ταυτόχρονη αύξηση του εργατικού δυναμικού κατά 37,9%. Αυτή η υψηλότερη αύξηση του εργατικού δυναμικού σε σχέση με τον πληθυσμό αναμένεται να οδηγεί και σε αύξηση των δεικτών συμμετοχής. Πράγματι, ο τελευταίος μεταβάλλεται από 42,4% το 1991 σε 47,0% το 2001. Σημαντικές αυξήσεις παρουσιάζονται τόσο στην απασχόληση, κατά 33,5% όσο όμως και στην ανεργία, κατά 78,7%, αυξήσεις που διαμορφώνουν το ποσοστό ανεργίας στο 12,6% του εργατικού δυναμικού. Ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται στο 77,2%, σε υψηλό για τα δεδομένα της χώρας επίπεδο και οι εξελίξεις στα πεδία της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και των χειρωνακτικών και μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων, παρά το γεγονός ότι δεν καταγράφονται με σαφήνεια, λόγω της απουσίας των δεδομένων, αναμένεται να ακολουθούν τις γενικότερες τάσεις που καταγράφονται μέσα από τις αντίστοιχες εξελίξεις για το σύνολο της Αττικής.

Η τοπική αγορά εργασίας Πειραιά

Η τοπική αγορά εργασίας του Πειραιά εμφανίζει εξελίξεις που κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση με τις άλλες αγορές της Αττικής, αλλά ως προς τους ρυθμούς προσομοιάζει περισσότερο με αυτούς της Αθήνας. Έτσι, ο πληθυσμός της αυξάνει κατά 9,9% (ελαφρώς χαμηλότερα από τον μέσο της χώρας), ενώ το εργατικό της δυναμικό κατά 26,4%. Και στην περίπτωση αυτή καταγράφεται μια σημαντική θα μπορούσε να πει κανείς αύξηση των δεικτών συμμετοχής από 39,0% το 1991 σε 44,9% το 2001. Η

απασχόληση[55] αυξάνει κατά 24,2% αλλά παράλληλα αυξάνει και η ανεργία κατά 46,0%, διαμορφώνοντας το ποσοστό ανεργίας στο 11,6%. Ο δείκτης της αγοράς εργασίας για το 2001 ανέρχεται στο 80,0 και συνιστά τον υψηλότερο της χώρας καταδεικνύοντας την ιδιαίτερη σημασία του θεσμού για την περιοχή.

8.11. Περιφέρεια Πελοποννήσου

Τοπική αγορά εργασίας Αργολίδας

Η τοπική αγορά εργασίας της Αργολίδας εμφανίζει μέτριες δημογραφικές εξελίξεις που καταγράφουν μία αύξηση του πληθυσμού της τάξεως του 9,4%, ενώ η αύξηση του εργατικού δυναμικού ανέρχεται σε 13,3%. Οι εξελίξεις αυτές διαφοροποιούν το δείκτη συμμετοχής, ο οποίος από 47,0% το 1991 διαμορφώνεται στο 48,7% το 2001. Η συνολική απασχόληση με τη σειρά της αυξάνεται κατά 8,0%, αρκετά υψηλότερα από ό,τι η μέση αύξηση της περιφέρειας αλλά χαμηλότερα από ό,τι η μέση αύξηση για το σύνολο της χώρας. Σημαντική αύξηση παρουσιάζει και η ανεργία η οποία περίπου διπλασιάζεται (94,9%), διαμορφώνοντας το ποσοστό ανεργίας στο 10,6%. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται κατά 53,9%, αρκετά υψηλότερα από τη μέση μεταβολή της χώρας (37,6%), καταδεικνύοντας τις ταχύτατες διαδικασίες μισθωτοποίησης της περιοχής. Η υψηλή αυτή αύξηση σε συνάρτηση με την αύξηση της ανεργίας διαμορφώνουν τη συνολική ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά, η οποία αυξάνεται κατά 60,2%, καταδεικνύοντας με τη σειρά του την ταχεία επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας. Παρ· όλα αυτά ο δείκτης της αγοράς εργασίας παραμένει σχετικά χαμηλός (56,8) υποδηλώνο-

55 Η απουσία στοιχείων για τη μισθωτή απασχόληση το 1991 δεν επιτρέπει τον υπολογισμό της μεταβολής της μισθωτής απασχόλησης ούτε και της ποσότητας εργασίας που διέρχεται δια μέσου της αγοράς ούτε βεβαίως και τον δείκτη αγοράς εργασίας για τη χρονιά αυτή.

ντας τη συνύπαρξη και άλλων μορφών απασχόλησης σε σχετικά υψηλά επίπεδα. Η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αυξάνει με ταχύτερο ρυθμό (73,6%) σε σχέση με τον αντίστοιχο των ανδρών (52,9%), ενώ στο πεδίο των επαγγελμάτων η ταυτόχρονη αύξηση χειρωνακτικών (4,4%) και μη (13,4%), δεν αφήνει περιθώρια για διαπίστωση διαδικασιών υποκατάστασης. Στους βασικούς παραγωγικούς τομείς, η απασχόληση αυξάνει στους δευτερογενή (8,2%) και τριτογενή (28,2%) και μειώνεται στον πρωτογενή (-15,6%). Ωστόσο, αυτή η μείωση του πρωτογενούς που ανέρχεται σε 2.299 άτομα απορροφάται από τις αυξήσεις της απασχόλησης των άλλων δύο τομέων, που συνολικά ξεπερνούν τις πέντε χιλιάδες άτομα.

Τοπική αγορά εργασίας Αρκαδίας

Η τοπική αγορά εργασίας της Αρκαδίας συνιστά μια ιδιαίτερη περίπτωση τόσο στο πλαίσιο της Πελοποννήσου όσο όμως και στο σύνολο της χώρας καθώς εμφανίζει έντονα δημογραφικά προβλήματα, που συνδέονται με μείωση του πληθυσμού κατά –10,2% και του εργατικού δυναμικού κατά –17,0%. Με τη σειρά της η απασχόληση μειώνεται κατά -17,5% (ή κατά -7.195 άτομα) και η ανεργία αυξάνεται κατά 15,0%. Αυτή βεβαίως η ιδιαίτερα χαμηλή αύξηση της ανεργίας ασφαλώς συνδέεται με το φαινόμενου του απογοητευμένου ανέργου και με μια αναμενόμενη μείωση των δεικτών συμμετοχής. Πράγματι, ο δείκτης συμμετοχής από 43,1% το 1991 διαμορφώνεται στο 39,8% το 2001 καταδεικνύοντας τις εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες που διαμορφώνονται στην περιοχή αναφορικά με τις δυνατότητες μιας ευρύτερης αξιοποίησης του παράγοντα εργασία από την τοπική οικονομία.[56] Εν μέσω τέτοιων

56 Οι αρνητικές αυτές εξελίξεις δεν είναι άσχετες ασφαλώς και από τις αντιλήψεις, τις συμπεριφορές και τις στρατηγικές των παραγόντων που συνδέονται με τις διαδικασίες οικονομικής ανάπτυξης. Στη μελέτη των Efstratoglou, Papadopoulos, Efstratoglou και Kourousi 2005, διαπιστώθηκε ότι στην Αρκαδία, η πλειονότητα εκπροσώπων των φορέων οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής, που συμμετείχαν στην έρευνα,

δυσμενών εξελίξεων, που φαίνεται να εγκλωβίζουν την Αρκαδία σ' ένα φαύλο κύκλο της οικονομίας, η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 7,9%. Αυτή δηλαδή η συρρίκνωση της συνολικής απασχόλησης της περιοχής συνοδεύεται ταυτοχρόνως και από διαδικασίες εσωτερικής αναδιάρθρωσης των μορφών απασχόλησης υπέρ της μισθωτής. Η γενικότερη δηλαδή κρίση της απασχόλησης, τμήμα της ευρύτερης οικονομικής κρίσης της περιοχής, λειτουργεί ως εμπόδιο στην ανάπτυξη (ή διατήρηση) της αυτοαπασχόλησης, της μικρής εργοδοσίας, ενδεχομένως όμως των συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων και οδηγεί σχεδόν υποχρεωτικά στην ανάπτυξη της μισθωτής απασχόλησης. Η συνολική ποσότητα της εργασίας, που διοχετεύεται στην αγορά, αυξάνεται κατά 9,0% και ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται στο 60,9%. Οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ταχύτερο ρυθμό (23,5%) σε σχέση με τους άνδρες (2,5%), ενώ στο πεδίο των επαγγελμάτων χειρωνακτικών και μη χειρωνακτικών μειώνουν την απασχόλησή τους με διαφορετικούς ωστόσο ρυθμούς (-26,9% τα πρώτα και –7,5% τα δεύτερα). Ως προς τις εξελίξεις στους βασικούς παραγωγικούς τομείς, εξαιρετικά σημαντικές ανακατατάξεις λαμβάνουν χώρα, καθώς η απασχόληση του πρωτογενούς μειώνεται κατά 44,7% (ή κατά -5.635 άτομα). Η μισή περίπου απασχόληση του τομέα εξαφανίζεται μέσα σε μια δεκαετία, γεγονός οφειλόμενο τόσο σε λόγους γήρατος όσο και όμως και σε αδυναμία παραμονής και εξασφάλισης εισοδήματος στον πρωτογενή τομέα. Αρνητικές εξελίξεις παρατηρούνται και στην απασχόληση του δευτερογενούς με μείωση κατά -8,8%. Η συγκέντρωση όλων αυτών των αρνητικών εξελίξεων διαμορφώνει και εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες για τον τριτογενή τομέα, ο οποίος αδυνατεί να παρουσιάσει θετικές

θεωρούσαν ότι οι πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη έπρεπε να ξεκινούν από την πολιτεία, σε αντίθεση με τα ευρήματα άλλων περιοχών (Τρίκαλα), γεγονός που επιδρούσε και περιόριζε τις δικές τους πρωτοβουλίες αναφορικά με την ανάπτυξη των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της περιοχής και την αξιοποίηση του αναπτυξιακού θεσμικού πλαισίου και των συναφών πολιτικών.

μεταβολές και εμφανίζει μείωση κατά -5,8% της απασχόλησής του.

Τοπική αγορά εργασίας Κορινθίας

Η τοπική αγορά εργασίας της Κορινθίας συνιστά επίσης μια ιδιαίτερη περίπτωση με ήπιες δημογραφικές εξελίξεις, που συνδέονται με αύξηση του πληθυσμού μόλις κατά 4,5%, αλλά με αύξηση του εργατικού δυναμικού κατά 16,8%. Η σημαντική αυτή διαφορά ανάμεσα στους ρυθμούς μεταβολής των δύο μεγεθών αναμένεται να οδηγεί σε σημαντική αύξηση του δείκτη συμμετοχής, ο οποίος πράγματι μεταβάλλεται από 43,3% το 1991 σε 48,2% το 2001. Η απασχόλησή της αυξάνει κατά 15,5%, σε πολλαπλάσιο ρυθμό από τον αντίστοιχο της περιφέρειας (2,1%) και ελαφρά υψηλότερο από τη μέση μεταβολή για τη χώρα (15,2%). Αύξηση ασφαλώς εμφανίζει και η ανεργία αλλά με ιδιαίτερα χαμηλό για τα δεδομένα της χώρας ρυθμό (34,5%), γεγονός που διαμορφώνει το ποσοστό ανεργίας από 7,3% το 1991 σε 8,4% το 2001. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται κατά 44,1% καταδεικνύοντας τις συνεχιζόμενες τάσεις μισθωτοποίησης της εργασίας. Με τη σειρά της, η ποσότητα της εργασίας, που διοχετεύεται στην αγορά, μεταβάλλεται κατά 42,6%, ελαφρώς υψηλότερα από το μέσο ρυθμό της χώρας και καταδεικνύει την επέκταση του θεσμού της αγοράς εργασίας. Έτσι ο δείκτης της αγοράς εργασίας διαμορφώνεται στο 56,5% υποδηλώνοντας την ταυτόχρονη συνύπαρξη και άλλων μηχανισμών κατανομής της εργασίας (και διασφάλισης ασφαλώς μέσων αναπαραγωγής). Οι γυναίκες, όπως στην πλειονότητα των τοπικών αγορών, αυξάνουν τη συμμετοχή σ' αυτήν τους ταχύτερα (54,4%) σε σχέση με τους άνδρες (36,5%), ενώ στο πεδίο των επαγγελμάτων, ακολουθώντας ένα παρεμφερές με την Αττική πρότυπο, εμφανίζουν μεγαλύτερη αύξηση στα χειρωνακτικά (19,8%) έναντι των μη χειρωνακτικών (8,0%). Ταυτοχρόνως, οι εξελίξεις στην απασχόληση των τριών βασικών τομέων οικονομικής δραστηριό-

τητας, ενισχύουν αυτήν την ιδιαιτερότητα της Κορινθίας, καθώς εμφανίζουν αυξήσεις και στους τρεις τομείς. Έτσι πρωτογενής, δευτερογενής και τριτογενής τομέας αυξάνουν την απασχόλησή τους κατά 18,6%, 10,6% και 14,7%, εμφανίζοντας τον υψηλότερο ρυθμό αύξησης στον πρωτογενή. Στο δευτερογενή οι αυξήσεις της απασχόλησης οφείλονται τόσο στη μεταποίηση (αύξηση κατά 11,6%), που καταφέρνει εν μέσω μιας γενικότερης μείωσης της μεταποίησης να αυξήσει την απασχόλησή της όσο και στις κατασκευές (αύξηση κατά 10,1%). Στον τριτογενή τομέα, η αύξηση της απασχόλησης συνιστά αποτέλεσμα συμψηφισμού αυξήσεων και μειώσεων στους επιμέρους κλάδους του, οι σημαντικότερες των οποίων είναι η αύξηση του κλάδου των ξενοδοχείων–εστιατορίων κατά 59,5% (ή κατά 1.127 άτομα), η αύξηση του εμπορίου, που συνιστά και το μεγαλύτερο κλάδο του τομέα κατά 9,3% (ή 571 άτομα) και οι μειώσεις τόσο του κλάδου της δημόσιας διοίκησης κατά 12,9% (ή 417 άτομα) όσο και των μεταφορών, κατά 12,2% (ή κατά 362 άτομα). Σε γενικές γραμμές όμως οι εξελίξεις στη Κορινθία καταδεικνύουν ένα δυναμισμό της τοπικής οικονομίας, που εκφράζεται τόσο μέσα από τις αυξήσεις στους παραγωγικούς τομείς όσο και από την αύξηση των δεικτών συμμετοχής και των χαμηλών, για τα δεδομένα της χώρας, ποσοστών ανεργίας.

Τοπικές αγορές εργασίας Λακωνίας και Μεσσηνίας

Οι τοπικές αγορές εργασίας της Λακωνίας και Μεσσηνίας διαμορφώνουν ένα ακόμη ζευγάρι αγορών, που τις συνδέει όχι τόσο η γεωγραφική τους γειτνίαση και μια σειρά χαρακτηριστικών που προκύπτουν εξ αυτής, όσο μια σειρά κοινών εξελίξεων, με παρεμφερείς ρυθμούς. Αμφότερες εμφανίζουν πολύ χαμηλές αυξήσεις στον πληθυσμό τους (0,4% και 2,8% αντίστοιχα), αυξήσεις που ισοδυναμούν ουσιαστικά με στασιμότητα του πληθυσμού. Εμφανίζουν ταυτοχρόνως χαμηλές αυξήσεις στο εργατικό δυναμικό κατά 3,6% και 4,7%, γεγονός που συνδέεται με ιδιαίτερα

χαμηλές αυξήσεις της απασχόλησης, κατά 1,0% για την πρώτη και 1,2% για τη δεύτερη και μέσες, θα μπορούσε να ειπωθεί, αυξήσεις για την ανεργία κατά 57,1% για τη Λακωνία και 49,2% για τη Μεσσηνία, οι οποίες οδηγούν σε ποσοστά ανεργίας 7,2% για την πρώτη και 10,6% για τη δεύτερη. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει ταχύτερα στη Λακωνία, με ρυθμό 45,0% έναντι 32,8% στη Μεσσηνία και σε συνάρτηση με τις εξελίξεις στο πεδίο της ανεργίας διαμορφώνουν τις μεταβολές της ποσότητας εργασίας, που διοχετεύεται στην αγορά στο 46,6% για την πρώτη και 35,4% για τη δεύτερη. Αποτέλεσμα τούτων είναι η διαμόρφωση των δεικτών της αγοράς εργασίας στο 46,5% για τη Λακωνία και στο 56,1% για τη Μεσσηνία. Και στην περίπτωση αυτή παρατηρείται το συχνό φαινόμενο της ταχύτερης επέκτασης του θεσμού (έναντι κάποιων άλλων) αλλά και της ταυτόχρονης διατήρησης του δείκτη της αγοράς εργασίας (των ταχύτερα επεκτεινόμενων) σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα. Και στις δύο περιπτώσεις οι γυναίκες, ακολουθώντας το κυρίαρχο πρότυπο, αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ταχύτερους ρυθμούς (69,4% στην πρώτη και 46,5% στη δεύτερη) έναντι 35,7% και 29,7% αντίστοιχα για τους άνδρες. Στο πεδίο των επαγγελμάτων, οι χαμηλές αυξήσεις της συνολικής απασχόλησης συνδυάζονται με χαμηλές μειώσεις των χειρωνακτικών επαγγελμάτων κατά –1,2% και –3,3% έναντι αυξήσεων κατά 4,1% και 8,8% των χειρωνακτικών για τη Λακωνία και τη Μεσσηνία, αντίστοιχα. Ωστόσο, διαφορετικές παρουσιάζονται οι εξελίξεις στους τομείς οικονομικής δραστηριότητας με τη Λακωνία να μειώνει την απασχόληση μόνο στον πρωτογενή κατά –9,7% και να την αυξάνει στους δύο άλλους τομείς κατά 13,2% και 11,4% αντίστοιχα, ενώ τη Μεσσηνία να εμφανίζει μειώσεις της απασχόλησης στους πρωτογενή (-5,2%) και δευτερογενή (-13,3%) και αυξήσεις μόνο στον τριτογενή (12,2%). Και στις δύο περιπτώσεις, οι αυξήσεις, σε απόλυτα μεγέθη, του τριτογενούς τομέα επαρκούν για να απορροφήσουν τις μειώσεις (του πρω-

τογενούς στην περίπτωση της Λακωνίας και πρωτογενούς και δευτερογενούς στην περίπτωση της Μεσσηνίας) και να οδηγήσουν σε οριακές έστω αυξήσεις της συνολικής απασχόλησης.

8.12. Περιφέρεια Βόρειου Αιγαίου

Τοπικές αγορές Λέσβου, Σάμου και Χίου

Οι τοπικές αγορές εργασίας Λέσβου, Σάμου και Χίου παρουσιάζουν παρεμφερείς εξελίξεις αναφορικά με τα βασικά μεγέθη της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας, έτσι ώστε να μπορούν να παρουσιασθούν από κοινού. Και οι τρεις αγορές εμφανίζουν ένα σχετικό δημογραφικό δυναμισμό, με αυξήσεις που ανέρχονται ελαφρώς πάνω από το μέσο όρο της χώρας (Λέσβος 10,6%, Σάμος 12,9%, Χίος 10,5%). Το εργατικό τους δυναμικό αυξάνει στις μεν Λέσβο και Χίο κατά 22,6% και 21,1% αντίστοιχα, υψηλότερα από το μέσο της χώρας, στη δε Σάμο κατά 15,0%. Οι υψηλότερες αυτές μεταβολές συγκριτικά με τις αντίστοιχες του πληθυσμού αναμένεται να οδηγούν σε αυξήσεις των δεικτών συμμετοχής, οι οποίοι (για τον πληθυσμό άνω των 15 ετών) διαμορφώνονται στο 40,9% για τη Λέσβο, στο 39,8% για τη Σάμο και στο 36,7 % για τη Χίο. Παρά την αύξησή τους[57] εξακολουθούν να παραμένουν σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα, καταδεικνύοντας τις ιδιαίτερες δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν οι τοπικές οικονομίες στην ευρύτερη αξιοποίηση του παράγοντα εργασία. Η απασχόληση αυξάνει υψηλότερα στη Λέσβο (24,2%), σε σχέση τόσο με τη Χίο (19,7%), όσο όμως κυρίως με τη Σάμο (10,4%). Η Σάμος, στον αντίποδα του χαμηλότερου ρυθμού αύξησης της απασχόλησης, εμφανίζει τον υψηλότερο ρυθμό αύξησης της ανεργίας (84,9%), ακολουθούμενη από τη Λέσβο (53,2%) και τη Χίο (32,7%), έτσι ώστε τα ποσοστά

57 Το 1991 οι δείκτες αυτοί ανήρχοντο σε 35,7% για τη Λέσβο, 39,0% για τη Σάμο και 33,4% για τη Χίο.

της ανεργίας να ανέρχονται σε 10,0% για την πρώτη και τη δεύτερη και 11,7% για την τρίτη. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει ταχύτερα στη Λέσβο (46,9%) σε σχέση με τη Χίο (40,7%) και τη Σάμο (35,3%), καταδεικνύοντας τους διαφορετικούς ρυθμούς μισθωτοποίησης της εργασίας, που μπορεί να επικρατούν σε σχετικά ομοιόμορφα περιβάλλοντα. Η συνολική ποσότητα της εργασίας, που διοχετεύεται στην αγορά, μεταβάλλεται με υψηλότερο ρυθμό στη Λέσβο (47,9%) και ακολουθούν η Σάμος (41,1%) και η Χίος (39,3%). Με εξαίρεση της Λέσβου, οι δύο άλλες τοπικές αγορές επεκτείνονται με πολύ κοντινούς με το μέσο της χώρας ρυθμούς, εναρμονιζόμενες με τη γενικότερη τάση επέκτασης του θεσμού. Η ταχεία αυτή επέκταση των τοπικών αγορών εργασίας καταγράφεται πιο παραστατικά στους σχετικούς δείκτες της αγοράς εργασίας, οι οποίοι διαμορφώνονται για τη Λέσβο από 51,2 το 1991 σε 59,9 το 2001, για τη Σάμο από 50,1 σε 61,6 και για τη Χίο από 60,4 σε 69,5. Και οι τρεις αυτές αγορές, ιδιαίτερα δε αυτή της Χίου, εμφανίζουν σχετικά υψηλούς δείκτες αγοράς εργασίας. Στην περίπτωσή τους όμως, ο συνδυασμός των υψηλών δεικτών αγοράς εργασίας με χαμηλούς δείκτες συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό, δεν μπορεί να ερμηνευθεί από την υπόθεση της ύπαρξης υψηλών εισοδημάτων από τη μισθωτή απασχόληση[58] και απαιτεί άλλες ερμηνευτικές υποθέσεις. Και στις τρεις αγορές οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους με ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς (Λέσβος 77,6%, Σάμος 69,1% και Χίος 63,1%) συγκρινόμενες με τους άνδρες (37,1%, 30,6% και 30,5% αντίστοιχα). Διαφοροποιημένες έντονα είναι οι εξελίξεις στο πεδίο των επαγγελμάτων, με τη Λέσβο να παρουσιάζει υψηλότερο ρυθμό αύξησης στα χειρωνακτικά (24,3%) έναντι (22,6%) των μη, τη Σάμο να εμφανίζει μικρή κατά -4,5% μείωση στα χειρωνακτικά και σημαντική, κατά 28,5%, αύξηση στα μη χειρωνακτικά και τη Χίο

58 Όπως έγινε για τις περιπτώσεις της Κοζάνης και της Βοιωτίας (βλέπε σε προηγούμενα σημεία του παρόντος κεφαλαίου).

να εμφανίζει μικρή αύξηση στα χειρωνακτικά (6,3%) και μεγάλη (32,3%) στα μη. Η Λέσβος διαφοροποιείται σημαντικά και στο πεδίο των μεταβολών της απασχόλησης των τομέων οικονομικής δραστηριότητας, με αυξήσεις και στους τρεις τομείς. Ιδιαίτερη σημασία ασφαλώς αποκτά η υψηλή αύξηση της απασχόλησης του πρωτογενούς (24,3%), η ελαφρά αύξηση του δευτερογενούς (2,0%) αλλά και αυτή του τριτογενούς (31,3%). Σάμος και Χίος ακολουθώντας διαφορετική πορεία μειώνουν την απασχόληση του πρωτογενούς κατά 15,4% και 15,9% και του δευτερογενούς κατά –6,5% και -5,4% αντίστοιχα, εμφανίζουν αυξήσεις του τριτογενούς κατά 28,5% και 38,7%, που τους επιτρέπουν να διαμορφώνουν συνολικά θετικές μεταβολές στη συνολική απασχόληση.

8.13. Περιφέρεια Νότιου Αιγαίου

Τοπικές αγορές Δωδεκανήσου και Κυκλάδων

Οι τοπικές αγορές εργασίας Δωδεκανήσου και Κυκλάδων, με ασφαλώς κοινά γεωγραφικά χαρακτηριστικά[59] εμφανίζουν και παρεμφερείς διαδικασίες προσαρμογής τόσο στις ευρύτερες οικονομικές εξελίξεις όσο όμως και σ' αυτές που συνδέονται με την απασχόληση και τις αγορές εργασίας. Ιδιαίτερα η μεθόριος νησιωτική περιοχή του Αιγαίου, που συνιστά το πλέον απομονωμένο τμήμα του ελλαδικού χώρου, παρουσιάζει σημαντικές ιδιαιτερότητες τόσο ως προς την οργάνωση του χώρου, με δίκτυα μεταφορών και επικοινωνιών, όσο και ως προς τη διαμόρφωση αναπτυξιακής στρατηγικής με βάση τις νέες και συνεχώς εξελισσόμενες συνθήκες που δημιουργούνται στην ευρύτερη περιοχή.[60]

59 Ανάμεσα στα κοινά χαρακτηριστικά των δύο αυτών τοπικών αγορών εργασιών ως ιδιαίτερα σημαντικό θα μπορούσε να θεωρηθεί το χαμηλό επίπεδο προσβασιμότητας των κατοίκων των νησιών, ιδιαίτερα των μικρών, στα ηπειρωτικά, εθνικά, διευρωπαϊκά δίκτυα μεταφορών.

60 Πιο αναλυτικά βλέπε στο Κωστοπούλου (1995).

Κατ· αρχάς εμφανίζουν ένα έντονο δημογραφικό δυναμισμό, με αυξήσεις του πληθυσμού κατά 22,9% για τα Δωδεκάνησα και 19,8% για τις Κυκλάδες, που καταδεικνύει ταυτοχρόνως τάσεις αποκέντρωσης και ενίσχυσης του νησιωτικού χώρου. Οι μεταβολές στο εργατικό δυναμικό ανέρχονται σε 34,0% για την πρώτη και 32,9% για τη δεύτερη συνιστώντας τις υψηλότερες ύστερα από αυτές της Ανατολικής και Δυτικής Αττικής. Οι δείκτες συμμετοχής τους διαμορφώνονται από 45,1% για τα Δωδεκάνησα και 40,7% για τις Κυκλάδες το 1991, σε 49,2% και 45,1% το 2001, αντίστοιχα. Η απασχόληση ωστόσο αυξάνει ταχύτερα στις Κυκλάδες (27,4%) σε σχέση με τα Δωδεκάνησα (16,3%), ενώ, όπως αναμενόταν, συμβαίνει το αντίστροφο με την ανεργία, η οποία αυξάνει με εξαιρετικά ταχύ ρυθμό στα Δωδεκάνησα (355,5%) και πολύ υψηλό (119,0%) στις Κυκλάδες. Στα Δωδεκάνησα ο αριθμός των ανέργων αυξήθηκε κατά 11.262 άτομα διαμορφώνοντας το ποσοστό ανεργίας από 5,3% το 1991 σε 17,8% το 2001, ενώ στις Κυκλάδες ο αριθμός των ανέργων αυξήθηκε κατά 2.630 άτομα και το ποσοστό ανεργίας διαμορφώθηκε από 6,1% το 1991 σε 10,0% το 2001. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 31,1% στην πρώτη και κατά 55,6% στη δεύτερη και σε συνδυασμό με τις εξελίξεις της ανεργίας οδηγούν σε μεταβολές της συνολικής ποσότητας που διοχετεύεται στην αγορά κατά 58,1% και 63,0%. Και στις δύο περιπτώσεις ο θεσμός της αγοράς εργασίας επεκτείνεται με ιδιαίτερα ταχείς ρυθμούς, γεγονός που καταδεικνύεται μέσα από τη διαμόρφωση των δεικτών της αγοράς εργασίας. Και για τα Δωδεκάνησα ο δείκτης αυτός διαμορφώνεται στο 73,9% (ένας από τους υψηλότερους σε όλη την επικράτεια) και για τις Κυκλάδες στο 63,6%. Οι γυναίκες αυξάνουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με τους άνδρες (85,8% έναντι 45,0% στα Δωδεκάνησα και 114,8% έναντι 45,3% στις Κυκλάδες). Χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα εμφανίζουν σημαντικές αυξήσεις, με τα πρώτα να υπερτερούν (17,1%) έναντι των δεύτερων (14,8%) στα Δωδεκάνησα και τα δεύτερα

να υπερτερούν σημαντικά (41,2%) έναντι (16,8%) των δεύτερων στις Κυκλάδες. Πέραν των διαφορετικών εξελίξεων στο πεδίο των επαγγελμάτων διαφορές παρατηρούνται και στις μεταβολές της απασχόλησης στους βασικούς παραγωγικούς τομείς, με τα Δωδεκάνησα να εμφανίζουν στασιμότητα στον πρωτογενή (-0,1%), ο οποίος βεβαίως είναι εξαιρετικά περιορισμένος και καλύπτει μόλις το 6,4% της συνολικής απασχόλησης το 2001, μείωση του δευτερογενή (-5,2%), ο οποίος καταλαμβάνει το 18,3% της συνολικής απασχόλησης το ίδιο έτος και αύξηση του τριτογενή κατά 24,2%, ο οποίος πλέον καλύπτει το 75,3% της συνολικής απασχόλησης. Με τα τρία τέταρτα των απασχολουμένων στον τριτογενή τομέα τα Δωδεκάνησα μπορεί να θεωρηθούν ως μια οικονομία υπηρεσιών. Οι Κυκλάδες εμφανίζουν σημαντική μείωση του πρωτογενή (-21,5%), ο οποίος καλύπτει το 12,5% της συνολικής απασχόλησης, αλλά υψηλές αυξήσεις στους δύο άλλους τομείς (25,3% και 43,5% αντίστοιχα), που καλύπτουν το 28,1% και το 59,4% της συνολικής απασχόλησης αντίστοιχα.[61]

61 Μια συνδυασμένη θεώρηση των εξελίξεων στο πεδίο των επαγγελμάτων και σ' αυτό των τομέων οικονομικής δραστηριότητας, στις δύο τοπικές αγορές εργασίας, θα μπορούσε ενδεχομένως να διαμορφώσει και μια υπόθεση ερμηνείας των ρυθμών μεταβολής χειρωνακτικών και μη. Στα Δωδεκάνησα, που η διαδικασία τριτογενοποίησης της οικονομίας είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένη (πάνω από τα τρία τέταρτα των απασχολούμενων εντοπίζονται εδώ), ο καταμερισμός της εργασίας διαμορφώνει συνθήκες για υψηλή αύξηση τόσο των χειρωνακτικών όσο και των μη χειρωνακτικών επαγγελμάτων. Στις Κυκλάδες, όπου η διαδικασία μετατροπής μιας αγροτικής οικονομίας σε οικονομία υπηρεσιών φαίνεται να βρίσκεται σε εξέλιξη (υψηλή μείωση πρωτογενούς με ταυτόχρονη αύξηση τριτογενούς) ο συγκεκριμένος καταμερισμός εργασίας φαίνεται να απαιτεί την ταχύτερη επέκταση των μη χειρωνακτικών έναντι των χειρωνακτικών. Με δεδομένο ότι και στις δύο αυτές αγορές ο ρόλος του τουρισμού είναι ιδιαίτερα σημαντικός, αυτό που ενδεχομένως διαφοροποιεί τις σχέσεις χειρωνακτικών και μη, δεν είναι τόσο τα διαφορετικά δομικά χαρακτηριστικά τους όσο η φάση μετεξέλιξης των δύο οικονομιών.

8.14. Περιφέρεια Κρήτης

Τοπικές αγορές Ηρακλείου και Χανίων

Οι τοπικές αγορές εργασίας Ηρακλείου και Χανίων, εμφανίζουν σε μεγάλο βαθμό κοινές εξελίξεις στα βασικά τους μεγέθη τους, που σε συνδυασμό με στις σημαντικές τους ομοιότητες στις δομές των οικονομιών και κοινωνιών τους να επιτρέπουν την από κοινού θεώρησή τους.[62] Αμφότερες εμφανίζουν ένα δημογραφικό δυναμισμό, με αυξήσεις του πληθυσμού μεγαλύτερες του μέσου εθνικού όρου, που για το Ηράκλειο ανέρχονται σε 14,1% και για τα Χανιά σε 15,3%. Το εργατικό τους δυναμικό αυξάνεται κατά 25,4% στο Ηράκλειο και κατά 24,5% στα Χανιά, οδηγώντας σε διαφοροποίηση των δεικτών συμμετοχής από 45,0% σε 49,9% για το Ηράκλειο και από 44,2% σε 47,7% για τα Χανιά. Στα ίδια περίπου επίπεδα και στις δύο αγορές εμφανίζονται και οι αυξήσεις στην απασχόληση (19,0% η πρώτη και 18,8% η δεύτερη), ενώ παραπλήσιοι ρυθμοί κυριαρχούν και στις μεταβολές της ανεργίας (129,2% για το Ηράκλειο και 112,2% για τα Χανιά). Οι μεγάλες αυτές αυξήσεις της ανεργίας οδηγούν στην αύξηση και των ποσοστών της, που διαμορφώνονται στο 10,7% για την πρώτη και 13,2% για τη δεύτερη. Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει με υψηλούς ρυθμούς (55,7% για το Ηράκλειο και 52,3% για το Χανιά), καταδεικνύοντας τις διαδικασίες μιας ταχείας μισθωτοποίησης της εργασίας. Η συνολική ποσότητα της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά αυξάνει κατά 64,7% στην πρώτη και 59,4% στη δεύτερη, με ρυθμούς δηλαδή υψηλότερους από ό,τι η μισθωτή απασχόληση, λόγω ασφαλώς της εκτεταμένης αύξησης της ανεργίας. Κατά συνέπεια, με ταχείς ρυθμούς επεκτείνεται και ο θεσμός της αγοράς εργασίας και τούτο καταφαίνεται από τη διαμόρφωση των σχετικών δεικτών στο 62,8% για το Ηράκλειο και 66,8% για τα Χανιά. Η τάση της

62 Σε μεγάλο βαθμό κοινές εξελίξεις καλύπτουν το σύνολο των νομών της Κρήτης περιορίζοντας τις διαφορές τους σε επιμέρους, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ζητήματα.

αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με τους άνδρες επιβεβαιώνεται και στις δύο αγορές (στο Ηράκλειο κατά 88,9% έναντι 51,1% των ανδρών και στα Χανιά κατά 90,7% έναντι 44,4% των ανδρών). Στο πεδίο των επαγγελμάτων, τα μη χειρωνακτικά αυξάνονται με πολλαπλάσιους ρυθμούς (32,5% στην πρώτη και 28,3% στη δεύτερη) έναντι των χειρωνακτικών (7,5% και 10,0% αντίστοιχα) καταδεικνύοντας τις τάσεις διαφοροποίησης της διάρθρωσης των επαγγελμάτων αλλά όχι υποχρεωτικά και την ύπαρξη διαδικασιών υποκατάστασης. Ως προς τους βασικούς τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, οι κατευθύνσεις των μεταβολών είναι κοινές και με σχετικά παραπλήσιους ρυθμούς. Έτσι ο πρωτογενής τομέας εμφανίζει μείωση και στις δύο αγορές κατά -11,7% και -12,0% για Ηράκλειο και Χανιά, αντίστοιχα. Ο δευτερογενής εμφανίζει αύξηση κατά 8,2% και 13,1% αντίστοιχα. Οι αυξήσεις αυτές οφείλονται στο μεν Ηράκλειο κυρίως στη μεταποίηση, η οποία εν μέσω μιας γενικότερης κρίσης αυξάνει την απασχόλησή της κατά 19,3% καθώς οι κατασκευές εμφανίζουν στασιμότητα (μείωση κατά -0,2%), ενώ στα Χανιά στις κατασκευές, που εμφανίζουν αύξηση κατά 26,3% καθώς η μεταποίηση εμφανίζει μείωση της απασχόλησής της κατά 8,0%. Τέλος, ο τριτογενής τομέας εμφανίζει σημαντικές αυξήσεις και στις δύο αγορές κατά 38,9% στο Ηράκλειο και 34,3% στα Χανιά, οφειλόμενες κυρίως στον τουρισμό. Ο κλάδος των ξενοδοχείων–εστιατορίων αυξάνει κατά 63,7% στο Ηράκλειο και 83,4% στα Χανιά, ενώ ο κλάδος του εμπορίου κατά 22,7% στη πρώτη και 24,2% στη δεύτερη. Ο τρίτος σε μέγεθος κλάδος και στις δύο αγορές, η δημόσια διοίκηση αυξάνει κατά 7,8% στην πρώτη και κατά 14,0 στη δεύτερη.

Τοπικές αγορές εργασίας Λασιθίου και Ρεθύμνου

Οι τοπικές αγορές εργασίας Λασιθίου και Ρεθύμνου συνθέτουν το δεύτερο ζευγάρι αγορών, με το οποίο ολοκληρώνεται η πα-

ρουσίαση της περιφέρειας της Κρήτης. Και στην περίπτωση αυτή οι δύο αγορές εμφανίζουν εξελίξεις που κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση και σε γενικές γραμμές με παραπλήσιους ρυθμούς. Ωστόσο εμφανίζουν και διαφορές, η παρουσίαση και η ερμηνεία των οποίων, επιχειρείται, στο βαθμό του δυνατού, αμέσως παρακάτω. Κατ' αρχήν, ως προς τον πληθυσμό Λασίθι και Ρέθυμνο εμφανίζουν διαφορετικούς ρυθμούς αύξησης με το πρώτο κατά 9,2% και το δεύτερο κατά 14,8%. Παρόμοια διαφορά παρατηρείται και στις μεταβολές του εργατικού δυναμικού με το Λασίθι να αυξάνει κατά 14,8% και το Ρέθυμνο κατά 22,6%, γεγονός που επιδρά και στους δείκτες συμμετοχής, που αυξάνουν για το μεν Λασίθι από 47,0% σε 49,4%, ενώ για το Ρέθυμνο από 45,0% σε 47,9%. Εξίσου σημαντικές διαφορές εμφανίζονται και στη συνολική απασχόληση, η οποία αυξάνει κατά 6,7% για την πρώτη και 14,8% για τη δεύτερη. Αντιστρόφως ανάλογες βεβαίως είναι οι μεταβολές της ανεργίας με το Λασίθι να εμφανίζει σημαντικά υψηλότερη αύξηση (216,7%) συγκριτικά με το Ρέθυμνο (176,0%).[63] Η μισθωτή απασχόληση αυξάνει κατά 48,9% και 57,4% αντίστοιχα, καταδεικνύοντας τις διαδικασίες αναδιάρθρωσης των μορφών απασχόλησης στο πλαίσιο του εργατικού δυναμικού και σε συνδυασμό με την ανεργία διαμορφώνουν τις μεταβολές της ποσότητας της εργασίας που διοχετεύεται στην αγορά στο 64,6% για το Λασίθι και 70,0% για το Ρέθυμνο, καταδεικνύοντας τις διαδικασίες ταχύτατης επέκτασης του θεσμού της αγοράς εργασίας. Παρ' όλα αυτά, οι δείκτες της αγοράς εργασίας εξακολουθούν να παραμένουν χαμηλοί (58,7% για την πρώτη και 62,5% για τη δεύτερη), ιδιαίτερα μάλιστα για το Λασίθι. Και στις δύο αγορές κυριαρχεί η τάση της αύξησης συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας με υψηλότερο ρυθμό σε σχέση με τους άνδρες (στο Λασίθι με ρυθμό 85,0% έναντι του 53,0% και στο Ρέθυμνο

63 Οι εξελίξεις αυτές διαμορφώνουν ίδια περίπου ποσοστά ανεργίας το 2001, με 10,7% για το Λασίθι και 10,8% για το Ρέθυμνο.

94,0% έναντι 56,7%). Στο πεδίο των επαγγελμάτων, χειρωνακτικά και μη επαγγέλματα εμφανίζουν θετικές μεταβολές, αλλά στο μεν Λασίθι η διαφορά τους είναι περιορισμένη (μη χειρωνακτικά 7,5% και χειρωνακτικά 5,4%), ενώ στο Ρέθυμνο εκτεταμένη (20,6% έναντι 9,2%). Πέραν όμως των παραπάνω, σημαντικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται στις μεταβολές της απασχόλησης των τομέων οικονομικής δραστηριότητας. Στο Λασίθι πρωτογενής και δευτερογενής εμφανίζουν μείωση κατά -11,9% και -0,5%, οφειλόμενη τόσο στη μεταποίηση όσο και στις κατασκευές που μειώνουν την απασχόληση κατά 3,0% και 3,1% αντιστοίχως, ενώ ο τριτογενής αυξάνει την απασχόλησή του κατά 23,1%, καταφέρνοντας να απορροφήσει το δυναμικό που απομακρύνεται απ' τους δύο άλλους τομείς. Στο Ρέθυμνο μία υψηλότερη μείωση στην απασχόληση του πρωτογενούς (κατά -19,1%) συνοδεύεται από υψηλές αυξήσεις στην απασχόληση του δευτερογενούς (21,6%), που οφείλονται τόσο στις κατασκευές (αύξηση κατά 30,7%) όσο και στη μεταποίηση (αύξηση κατά 10,3%) και τριτογενούς (35,1%), έτσι ώστε η συνολική απασχόληση να παρουσιάζει αύξηση.

9
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αλεξίου, Θ., (2002): Εργασία, εκπαίδευση και Κοινωνικές Τάξεις. Το ιστορικό-θεωρητικό πλαίσιο. Εκδόσεις Παπαζήση.

- Αρανίτου, Β., (2005): Απασχόληση και αυτοαπασχόληση: Τάσεις στο ελληνικό λιανικό εμπόριο. Στο: ΙΝΑΠΑΔ: Εργασία 2005. Πάντειο Πανεπιστήμιο.

- Allen, J., (2005): Μεταβιομηχανισμός και μεταφορντισμός. Στο: Hall S., Held D., McGrew A., (eds): Η νεωτερικότητα σήμερα. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός. Εκδόσεις Σαββάλας.

- Βαΐου Ν., Χατζημιχάλης Κ., (1990): «Τοπικές αγορές εργασίας και άνιση περιφερειακή ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, (77): 15-61.
(1997): Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, Περιφέρειες και Άτυπη Εργασία. Αθήνα, Εξάντας.

- Βασιλόπουλος Γ., Μπιλά Α., (1995): Περιφερειακές ανισότητες και πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης στην Ελλάδα 1971-1991. Αθήνα, Κέντρο Έρευνας Περιφερειακής Αναπτύξεως «Ιερώνυμος Πίντος».

- Γιαννακού, Α., (1995): Μικρά αστικά κέντρα της παραμε-

θόριας ζώνης και τοπικές αγορές εργασίας: Η περίπτωση της Έδεσσας. Στο: Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων, Παραμεθόριες Περιοχές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα.

- Γκέκας, Ρ., (2005): Οι κλάδοι της ελληνικής οικονομίας. Διαρθρωτικά προβλήματα και προοπτικές. Στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ., (επ.): Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας. Εκδόσεις Πατάκη.

- Γράβαρης, Δ., (2003): Η σχέση παθητικών και ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης στο εσωτερικό της συνολικής κρατικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας. Θεωρητικό πλαίσιο και εμπειρικά παραδείγματα. Στο: Βενιέρης Δ., Παπαθεοδώρου Χ., (επ.): Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα. Προκλήσεις και Προοπτικές. Ελληνικά Γράμματα.

- Δεδουσόπουλος, Α., (1993): Οικονομική θεωρία, δημώδης φιλολογία και εκλογικεύσεις. Η περίπτωση της μισθωτής απασχόλησης και της ανεργίας. Στο: «Διαστάσεις Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα». Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

  (1994): «Θεσμοί και Πολιτικές στην Ελληνική Αγορά Εργασίας κατά την περίοδο 1974-1994». Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Ανόβερου, Αθήνα.

  (1998): Πολιτική Οικονομία της Αγοράς Εργασίας. Τόμος Πρώτος. Η Προσφορά Εργασίας. Θεωρίες, Πολιτικές και Ερευνητικές Αναζητήσεις. Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.

  (2000): Η κρίση στην αγορά εργασίας. Ρύθμιση-Ευελιξίες-Απορύθμιση. Θεωρίες της Ανεργίας. Τόμος Πρώτος. Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.

  (2002α): «Εργατικό δυναμικό, απασχόληση και ανεργία».

Στο: ΙΝΑΠΑΔ: Εργασία 2002. Πάντειο Πανεπιστήμιο.

(2002β): Η κρίση στην αγορά εργασίας. Ρύθμιση-Ευελιξίες-Απορύθμιση. Οι Αναδιαρθρώσεις της Παραγωγής. Τόμος Δεύτερος Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.

- Δεδουσόπουλος Α., Λαμπριανίδης Μ., Σακέλλης Γ., Σεραφεντινίδης Γ., (1993): «Το φαινόμενο της μακροχρόνιας ανεργίας στην Ελλάδα». Αθήνα, ΟΑΕΔ.

- Δεδουσόπουλος Α, Φωτεινοπούλου Κ, (1992): «Έρευνες της τοπικής αγοράς στην Ν. Ιωνία και στην Καλαμάτα». Αθήνα.

- Ευστράτογλου Α., (1997): Επαγγελματική κατάρτιση και δομές των αγορών εργασίας. Η Περίπτωση της Θεσσαλίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
(1998): Εννοιολογικός προσδιορισμός των τοπικών αγορών εργασίας. Τόπος, (15): 25-65.
(1999): Οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις του αναλφαβητισμού στην Ελλάδα. Αθήνα, Τυπωθήτω - Γ.Δαρδανός.
(2000α): Θεωρίες των αγορών εργασίας. Τετράδια Εργασίας, (35): 1-51. Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
(2000β): Θεσμικό πλαίσιο και εξελίξεις στην ελληνική αγορά εργασίας. Αδημοσίευτη μελέτη.
(2004): Μέθοδοι προσδιορισμού των ορίων των αγορών εργασίας. Τόπος, (22-23): 107-120
(2005α): «Τοπικές Αγορές Εργασίας και Υπηρεσίες Απασχόλησης». Αθήνα, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

- Ευστράτογλου Α, Νικολοπούλου Β., Πατλακίδης Κ.,(2001): Μελέτη διάγνωσης των εκπαιδευτικών αναγκών και χωροθέτησης των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας. Αδημοσίευτη μελέτη. Αθήνα, Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων.

- Heilbroner, R.,(2000): Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου

Η ζωή και οι ιδέες τους. Εκδόσεις Κριτική.

ΙΝΕ (2003): Η ελληνική οικονομία και απασχόληση. Ετήσια έκθεση 2002. Αθήνα.

- Ιωακείμογλου Η., Καμινιώτη Ο., Κωστάκη Α., Σκοπελίτου Θ., (1998): Εκπαίδευση, φύλο και τρόπος ένταξης στην αγορά εργασίας της Ελλάδας. Στο: Μαράτου-Αλιμπράντη Λ., Χατζηγιάννη Α., (επ.): Ανεργία, Εργασία Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα και στην Γαλλία. Πρακτικά Ελληνογαλλικού Συνεδρίου. Αθήνα, ΕΚΚΕ.

- Ιωάννου, Χ., (1989α): Η κοινωνική σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, (73): 78-116.
(1989β): Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών

- Καλλίνικος, Γ., (2005): Εργασία, ανθρώπινος παράγων και οργανωσιακές μορφές: Μία ανατομία των σύγχρονων εξελίξεων. Στο: Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ., (επ.): Το μέλλον της εργασίας. Εκδόσεις Πατάκη.

- Κανδύλης, Π., (1984): Ο Μαρξ και η αρχαία Ελλάδα. Στιγμή.

- Καράγιωργας Δ., Πάκος Θ., (1986): Οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες. Στο: Η Ελλάδα σε εξέλιξη. Αθήνα, Εξάντας.

- Καραντινός, Δ., (1986): «Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι: Μία διερεύνηση στα στατιστικά στοιχεία». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, (66): 121-143.

- Καραμεσίνη, Μ., (2005): Η ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου ως πρόκληση για την πολιτική απασχόλησης στις χώρες της Ε.Ε. Στο: ΙΝΑΠΑΔ: Εργασία 2005. Πάντειο Πανεπιστήμιο.

- Κωστοπούλου, Σ., (1995): Μεταφορές και ανάπτυξη παραμεθόριων περιοχών. Η μεθόριος του Αιγαίου. Στο: Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων, Παραμεθόριες Περιοχές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Αθήνα

- Λαμπριανίδης Λ., Λινάρδος-Ρυλμόν Π., (2002): Συμπεράσματα για την απασχόληση από μια επιτόπια έρευνα στο Ν. Θεσσαλονίκης. Στο: ΙΝΑΠΑΔ: Εργασία 2002. Πάντειο Πανεπιστήμιο.

- Λυμπεράκη, Α.,(2005): Γυναίκες στο νέο τοπίο απασχόλησης: Παλιές προκαταλήψεις και σύγχρονα ζητήματα. Στο: ΙΝΑΠΑΔ: Εργασία 2005. Πάντειο.

- Μαρξ, Κ., (1966): Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο. Μισθός, τιμή, κέρδος. Εκδόσεις Θεμέλιο.

- Μουσούρου, Λ.,(1993): Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα Ζητήματα. Gutenberg.

- Μπούζας, Ν.,(1990): Το εύρος και η φύση της αγοράς εργασίας: Μία πρώτη διερεύνηση. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, (78): 111-136.

- Οικονομάκης, Γ., (2000): Ιστορικοί τρόποι παραγωγής. Καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία. Ελληνικά Γράμματα.

- ΠΕΤΑ Α.Ε., (1994): Στοιχεία τοπικών αγορών εργασίας στην περιφέρεια Αττικής. Αθήνα, Τ.Ε.Δ.Κ.Ν.Α.

- Πετράκος Γ., Πολύζος Σ., (2005): Οι περιφερειακές ανισότητες: Επισκόπηση θεωριών και υπολογισμός ανισοτήτων. Στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ., (επ.): Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας. Εκδόσεις Πατάκη.

- Πετρινιώτη, Ξ.,(1989α): Η συμμετοχή των γυναικών στο ερ-

γατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, (74): 105-140.
(1989β): Αγορές εργασίας. Οικονομικές Θεωρίες και Έρευνες. Αθήνα, Παπαζήσης.
(1998): Η δόμηση των εσωτερικών αγορών εργασίας. Φύλο, τεχνολογία, ανταγωνισμός. Η περίπτωση των τραπεζών. Εκδόσεις Παπαζήση.

- Πολάνυι, Κ, (2001): Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Νησίδες.
- Πουλαντζάς, Ν., (1982): Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις. Τόμος Α. Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Ρομπόλης Σ., Μπάγκαβος Χ., Ρωμανιάς Γ., (2003): Δημογραφικές εξελίξεις και κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα. Στο: Βενιέρης Δ., Παπαθεοδώρου Χ., (επ.): Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα. Προκλήσεις και Προοπτικές. Ελληνικά Γράμματα.
- Ricardo, D., (2000): Οι αρχές της πολιτικής οικονομίας και της φορολογίας. Εκδόσεις Κριτική.
- Σακέλλης, Γ., (1984): Εσωτερικές αγορές εργασίας: Η περίπτωση του τραπεζικού τομέα στην Ελλάδα. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα.
- Σταμάτης, Κ.,(2005): Η αβέβαιη κοινωνία της γνώσης. Σαββάλας.
- Στρατηγάκη, Μ., (1989): «Τεχνολογικές εξελίξεις και ειδικότητες με φύλο».Σύγχρονα Θέματα, (40): 31-46.
- Συμεωνίδου, Χ., (1989): «Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και η γυναικεία απασχόληση». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, (74): 141-156.
- Τσουκαλάς, Κ., (1984): «Η δομή της απασχόλησης και το μικρομεσαίο θαύμα». Αντί, (160): 21-23.

(1987): Κράτος, Κοινωνία και Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα. Αθήνα, Θεμέλιο.

- Υπουργείο Γεωργίας, (1999): Ο ευρύτερος ρόλος της Γεωργίας στην Ελληνική Οικονομία και η εξέλιξη των μακρο-οικονομικών μεγεθών της για την περίοδο 1994-1997. Ειδική Έκθεση, Επιχειρησιακό πρόγραμμα, Ανάπτυξη Τομέα Γεωργίας 1994-1999. Αθήνα, Ιούνιος 1999. Info Group Consulting.

- ΥΠΕΘΟ, (1999): Τρέχουσες εξελίξεις και προοπτικές της ελληνικής και διεθνούς οικονομίας. Εξαμηνιαία έκθεση, Τεύχος 31, Δεκέμβριος 1999.

- Χλέτσος, Μ., (1990): «Κράτος, αυτοαπασχολούμενοι και μισθωτοί στη σημερινή Ελλάδα». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, (76): 140-155.

- Watson, T., (2005): Κοινωνιολογία, Εργασία και Βιομηχανία. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

- Abrahamson M., Sigelman L., (1987): Occupational segregation in metropolitain areas. American Sociological Review, (52): 588-597.

- Akerlof, G. A., (1970): «The market for lemons: Quality Uncertainty and the market mechanism». Quarterly Journal of Economics, (84): 488-500

- Albrecht J., Vroman S., (1992): «Dual Labor Markets, Efficiency Wages and Search». Journal of Labor Economics, (10): 438-461.

- Alexander, A.,(1974): «Income, experience and the struc-

ture of the internal labour markets». Quarterly Journal of Economics, (88): 63-85.

- Althauser P., Kalleberg L., (1981): Firms, occupations and the labor markets. in: Berg I., (ed.), Sociological persrectives on labor markets. New York, Academic Press.

- Andrisani, P.,(1973): An empirical analysis of the dual labor market theory. Center for Human Resourse Research, Ohio State University.

- Arrow, K. J., (1963): «Uncertainty and the Welfare Economics of medical Care». American Economic Review, (53): 941-973.
(1972): «Higher education as a filter». Technical report No 71, Stanford University.

- Ashton, D.N, Maguire M.J, (1984): «Dual Labour Market Theory and the organization of Local Labour Markets». International Journal of Social Economics, (11): (7): 106-120.

- Atkinson J., Gregory D, (1986): «A flexible future in Britain's labour force». Marxism Today, April 12-17.

- Azariadis, C., (1975): «Implicit contracts and unemployment equilibria». Journal of Political Economy, (83): 1183-1202.

- Baffoe-Bonnie J., (1989): «Family Labor Supply and labour Market Segmentation». Applied Economics, (21): 69-83.

- Baily, (1974): «Wages and unemployment under uncertain demand». Review of Economic Studies, (41): 37-50.

- Baker G., Holmstrom B., (1995): «Internal Labor Markets: Too Many Theories Too Few Facts». American Economic Review, (85): (2): 255-259.

- Ball, L., (1990): «Insiders and Outsiders. A review essay». Journal of Monetary Economics, (26): 459-469.

- Barret, A., (2001): Economic performance of education and training. In: Descy P., Tessaring M.,(eds): Training and learning for competence. Cedefop Reference Series. Luxenburg.

- Baron, J., (1984): «Organizational respectives on stratification». Annual review of sociology, (10): 37-69.

- Beck, M., (1998): «Dualism in the German labour market? A nonparametric analysis with panel data». American Journal of Economy and Sociology, (57): (3): 261-283.

- Beck. M., Horan M., Tolbert M., (1978): «Stratification in a dual economy: a sectoral model of earnings determination». American Sociological Review, (43): 704-720.

- Becker, G., (1962): «Investment in human capital: A theoritical analysis. Journal of political economy». Supplement (70): 9-49.
(1964): Human Capital. Columbia University Press.
(1965): «A theory of the allocation of time». Economic journal, September, pp 493-517.

- Bell, D., (1973): The Coming Post Industrial Society. New York, Basic Books Berger S., Piore M., (1980): Dualism and discontinuity in industrial societies. Cambridge University Press.

- Berner, B., (1974): «Human capital, manpower planning and economic theory. Some empirical remarks». The Scandinavian journal of Sociology, (17): 236-255.

- Bhalla, A.S., (1971): The role of services in employment expansion. In: Galenson W., (ed): Essays on employment. ILO.

- Blackburn M., Mann M., (1979): The working class in the Labour Market. London, McMillan.

- Blackbaby D., Clark K., Derek L., (1995): «Dual Labour Markets and the potential earnings of the unemployed». Scottish Journal of Political Economy, (42): (1): 37-52.

- Blustone, B., (1971): The characteristics of marginal industries. in: Gordon M, (ed.), Problems of Political Economy: an urban perspective. D.C. Heath, Lexington, Massachusetts.

- Bowles S., Gintis H., (1975): «The problem with the Human Capital Theory. A Marxian Critique». American Economic Review.

- Boston, T., (1990): «Segmented Labor Markets: New evidence from a study of four race-gender groups». Industrial and Labor Relations Review, (44): 99-115.

- Bosanquet N., Piore M.,(1973): «Is there a dual labor market in Great Britain?» The economic journal, (83): 421-435.

- Bradley, T., (1984): Segmentation and the local labour markets. in: Bradley T, Lowe P, (eds): Locality and rurality: Economy and Society in rural regions. Geo Books. England.

- Brown, C., (1980): «Equalizing differences in labor market». Quarterly journal of economics, (94): 113-134.

- Bruno, S., (1979): «The industrial reserve army, segmentation and the Italian labor market». Cambridge Journal of Economics, (3): 131-151.

- Buchele, R., (1983): «Economic dualism and employment stability». Industrial Relations, (22): 410-418.

- Bulow J., Summers L., (1986): «A theory of dual labor markets with application to industrial policy, discrimination and

Keynesian unemployment». Journal of Labor Economics, (4): (1): 376-414.

- Burchell B., Rubery J., (1990): «An empirical investigation into the segmentation of the labour supply». Work, employment and society, (4): 551-575.
- Cahuc P., Zylberberg A., (2004): Labor Economics. The MIT Press. Cambridge Massachusetts, London England.
- Cain, G., (1976): «The challenge of segmented labor market theories to orthodox theory»: A survey. Journal of economic literature, Dec. pp 1215-1257
- Cairnes, J., (1874): Some leading principles of political economy. London, McMillan.
- Campell, M., (1992): A strategic approach to the local labour market. In: Campell M, Duffy K, (eds): Local Labour Markets: Problems and Policies. Longman, Great Britain.
- Campell, M., Duffy K., (eds) (1992): Local Labour Markets: Problems and Policies. Longman, Great Britain.
- Carnoy, M., (1980): «Segmented labour markets» in: Education, work and employment, vol II Paris, Unesco.
  (2000): Sustaining the new economy: Work, family and community in the information age. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carnoy M., Rumberger R., (1980): «Segmentation in the U.S. labour market: its effect on the mobility and earnings of whites and blacks». Cambridge Journal of Economics, (4): 117-132.
- Carter, M., (1982): «Competition and segmentation in internal labour markets». Journal of economic issues, (16): 1063-1077.

- Chesire, P., (1979): Inner areas as spatial labour markets: a critique of the Inner area studies. Urban Studies, (16): 29-43.

  (1981): Inner areas as spatial labour markets: a rejoinder. Urban Studies, (18): 227-229.

- Clark, C., (1940): The conditions of economic progress. Macmillan

- Clark, G. L., (1986): Towards an alternative conception of job search theoryand policy. Environmental and Planning A, (18): 803-825.

- Clark, G., Gertler M., (1983): «Local Labour Markets: Theories and policies in the U.S.A during the 1970s». Proffesional Geographer, (35): 274-285.

- Conti, S., (1989): Labour Market Models in their Spatial Expression. In: Linge G.J.R, van der Knaap G.A, (eds): Labour, Environmental and Industrial Change. Routledge.

- Cooke, P., (1983a): Theories of planning and spatial development. London, Hutchinson.

  (1983b): «Labour market discontinuity and spatial development». Progress in Human Geography, (7): 543-565.

- Craig, C., Rubery J., Tairling R., Wilkinson F., (1982): Labour market structure, industrial organization and low pay. Cambride, Cambridge University Press.

- Cross, M., (1985): Flexibility and integration in the workplace. Creativity and Innovation network, (11): 101-107,

- Daniel C., Sofer C., (1998): «Bargaining, Compensating Wage Differentials and Dualism of the Labor Market: Theory and Evidence for France». Journal of Labor Economics, (16): 546-575.

- Danson, M, (1982): Industrial structure and labour market segmentation: Urban and regional implications. Regional Studies, (16): 225-265.

- Dickens W., Lang K., (1985): «A test of the Dual Labor Market Theory». American Economic Review, (75): (4): 792-805.

  (1993): Labour Market Segmentation theory: Reconsidering the evidence. In: Darity W, (ed): Labour Economics: Problems in analyzing labour markets. Boston, Kluwer Academic Press.

- Doeringer P., Piore M., (1971): Internal labor markets and manpower analysis. Mass D.C. Heath, Lexington.

- Douglas, P., (1934): The theory of wages. New York, Macmillan.

- Dunlop, J., (1958): Industrial Relations Systems. Southern Illinois University Press.

  (1966): The theory of wage determination. London, Macmillan.

- Efstratoglou S., Efstratoglou A., (2000): Employment Dynamics in Rural Greece. The case study regions of Korinthia and Fthiotis. In: Terlium I., Post J., (eds): Employment Dynamics in Rural Europe. Cabi Publishing.

- Efstratoglou S., Papadopoulos A., Efstratoglou A., Kouroussi E., (2004): Greece. In: Bryden J., Hart K., (eds): A new approach to rural development in Europe. Germany, Greece, Scotland and Sweden. The Edwin Mellen Press.

- Edwards D., Reich M., Gordon M., (1973): «A Theory of Labor Market Segmentation». American Economic Review,

(63): 359-365. (1975): Labour market segmentation. D.C. Lexington, Massachusetts.

- Ehrenberg R., Smith R., (1988): Modern labor economics. Theory and public policy. 3rd Edition. London, Boston, Scott, Foresman and Co.

- Elliot, R., (1991): Labor Economics. A comparative text. London, McGraw-Hill Book Company.

- Esland G., Salaman G, (1980): (eds): The politics of work and occupations. The Open University Press, Milton Keyness.

- Eyrand F., Marsden D., Silvestre J., (1990): «Occupational and internal labour markets in Britain and France». International Labour Review, (129): 501-517.

- Field, G., (1974): Unequal Britain: A report on the cycle of inequality. London, Arrow Books.

- Fischer, A.B., (1933): «Capital and the growth of knowledge». Economic Journal (1939): «Production, Primary, Secondary, Tertiary». Economic Record.

- Fischer M., Nijkamp P., (1987): Labour Market Theories: Perspectives, Problems and Policy Implications. in: Fischer M, Nijkamp P, (eds): Regional Labour Markets. Amsterdam, North-Holland.

- Fichtenbaum R., Gyimah-Brempong K., Olson P., (1994): «New evidence on the labor market segmentation hypothesis». Review of Social Economy, (32): (1): 20-39.

- Foster A., Rosenzweig M., (1993): Information flows and discrimination in labour markets in rural areas in developing countries. Proceedings of the world bank annual conference on development economics 1992. The World Bank.

- Frank, J., (1986): The New Keynesian Economics. Unemployment, Search and Contracting. Wheatsheaf Books.
- Freedman, M.K., (1976): Labor markets: Segments and shelters. Montclair, New Jersey: Allanheld, Osmun.
- Freeman, R.B., (1997): «War of the models: Which labour market institutions for the 21st century?» Labour Economics, (5): 1-24.
- Gallie, D., (1991): Patterns of skill change: Upskilling, deskilling and the polarisation of skills? Work, Employment and Society, (5): 319-351.
- Garnsey E., Rubery J., Wilkinson F., (1985): Labor Market Structure and Work-force Divisions. In: Deem R, Salamon G, (eds): Work, Culture and Society. Milton Keyness, Great Britain.
- Gershuny, J., (1983): Social innovation and the division of labour. Oxford,Oxford University Press.
- Gershuny J., Miles I., (1983): The new service economy. The transformation of employment in industrial societies. Frances Pinter, London.
- Goldner, W., (1955): «Spatial and locational aspects of metropolitan labour Markets».The American Economic Review, (45): 113-128.
- Goodman, JF.B., (1970): «The definition and analysis of local labour markets: some empirical problems». British Journal of Industrial Relations, 179-198.
- Gordon M., Edwards D., Reich M., (1982): Segmented work, divided workers. Cambridge University Press.

- Grimshaw D., Rubery J., (1998): «Integrating the internal and external labour Markets». Cambridge Journal of Economics, (22): 199-220.

- Hamersmeth D., Goldfarb R., (1970): «Manpower Programs in a local labour market: Atheoritical note». American Economic Review, 706-709.

- Hanchane S., Mehaut P., (2001): Training, mobility and regulation of the wage relationship: specific and transversal forms. In: Descy P., Tessaring M., (eds): Training and learning for competence. Cedefop Reference Series. Luxenburg.

- Hanson S., Pratt G., (1992): «Dynamic dependencies: A geographical investigation of local labour markets». Economic Geography, (68): 373-405.

- Harrison, B., (1972): Education, training and the urban getto. Baltimore, John Hopkins University Press. (1982): «The tendency towards instability and inequality underlying the revival of New England». Papers of the Regional Science Association, (50): 41-65.

- Hart O., Holstrom B., (1987): The theory of contracts. In: Bewley R., (ed.): Advances in economic theory. P.71-156. Cambridge University Pres Harvey D., (1982): The limits to Capital. England, Basil Blackwell.

- Hassmans R., Mehran F., Verma V., (1990): Surveys of economically active population, employment, unemployment and underemployment. An ILO manual on concepts and methods. ILO

- Hicks, J, (1932): The theory of wages. New York, Macmillan.

- Hirshleifer, J., (1973): «Where are we in the theory of information?» American Economic Review, (63): (2): 31-39.

- Hodson, D., (1978): «Labor in the monopoly, competitive and state sectors of the production». Politics and Society, vol 13. no 4.

- Howell, D., Wolff E., (1991): «Trends in the growth and distribution of skills in the U.S. Workplace, 1960-1985». Industrial and Labor Relations Review, (44): 486-502.

- Humphires J., Rubery J., (1984): «The reconstitution of the supply side of the labour market: the relative autonomy of social reproduction». Cambridge Journal of Economics, (8): 331-346.

- Hunter, L.C., (1969): Planning and the labour market. in: Orr S.C, Cullinsworth J, (eds): Regional and urban studies. George Allen and Unwin, Glasgow.

- Hunter, L.C, Reid G.L., (1956): Urban worker mobility. OECD, Paris.

- Hasluck C., Duffy K., (1992): Explaining the operation of local labour markets. In: Campell M, Duffy K, (eds): Local Labour Markets: Problems and Policies. Longman, Great Britain.

- Haugthon G., Peck J., (1996): Geographies of Labour Market Governance. Regional Studies, (30): 319-321.

- Isserman A., Taylor C., Gerking S., Schubert U., (1986): Regional Labour Market Analysis. in: Nijkamp P, (ed.): Handbook of Regional and Urban Economics. Elsevier Science Publishers BV.

- Joll C., McKenna C., McNabb R., Shorey J., (1983):

Developments in Labour Market Analysis. London, George Allen & Unwin.

- Jones, E., (1983): «Industrial structure and labour force segmentation». Review of Radical Political Economics, (15): (4): 24-44.

- Jones J., Rosenfeld R., (1989): «Women's occupations and Local Labour Markets: 1950- 1980». Social Forces, (67): 666-692.

- Karamessini M., (1997): «Labour flexibility and segmentation of the Greek Labour Market in the Eighties: Sectoral analysis and typology». Discussion Papers. Athens, ΚΕΠΕ

- Kaufman, B, (1988): How labor markets works: Reflections on theory and practice by John Dunlop, Clark Kerr, Richard Lester and Lloyd Reynolds. Lexington Mass. Lexington Books.

- Kerr, C., (1950): «Labour Markets: Their character and consequences. Papers and proceedings». American Economic Assosiation, May 1950.
(1954): The balkanization of labour markets. in: Bakke E, (ed), Labor mobility and economic opportunity. London, Chapman and Hall, Ltd.

- Kraak, A., (1995): South Africa's segmented labor markets. Skill formation and occupational mobility under aparheid, 1979-1993. Work, Employment and Society, (9): 657-687.

- Kreckel, R., (1980): «Unequal opportunity structure and labor market Segmentation». Sociology, (14): 525-550.

- Lever, W., (1980): «The operation of local labour markets in Great Britain». Papers of the Regional Science Association, (44): 37-55.

(1987): New trends in the supply and demand patterns of labour inWestern Economies. in: Fischer M, Nijkamp P,(eds): Regional Labour Markets. North-Holland.

- Lindbeck A., Snower D., (1988): Insider-Outsider theory of employment and unemployment. MIT Press, London.

- Lippman S., McCall J., (1976): «The economics of job search: A survey». Part I. Economic Inquiry, (14): 155-189. (1976): «The economics of job search: A survey». Part II. Economic Inquiry, (14): 3477-368.

- Loveridge R., Mok A., (1980): «Theoretical approaches to segmented labour Markets». International journal of social economics, (7): 376-411

- Malcomson, J., (1999): «Individual employment contracts». In: Ashenfelter O., and Card D., (eds): Handbook of Labour Economics, vol 3, chap. 35, p.p. 2291-2372, Amsterdam: Elsevier Science / North Holland.

- Marsden, D., (1986): The end of economic man? Custom and competition in labour markets. Brighton, Wheatsheaf Books.

- Martin, B., (1994): «Understanding class segmentation in the labour markets. An empirical study of earnings determination in Australia». Work, Employment and Society, (8): 357-385.

- Massey, D., (1982): Industrial restructuring as class restructuring: Production decentralization and local uniqueness. Regional studies, (17): 73-89.
(1983): The shape of things to come. Marxian Today, May, 12-17.

- McCall, J., (1970): «Economics of information and job search». Quarterly Journal of Economics, (84): 113-126

- McConnel C., Brue S., (1986): Contempory labour economics. New York, McGraw Hill Book Co.

- McCormick B.J., Owen Smith E., (eds), (1971): The Labour Market. Selected Readings. Penguin Modern Economic Readings.

- McNabb, R., (1987): «Testing for Labor Market Segmentation in Britain». Manchester School of Economics and Social Studies, (55): 257-273).

- Mill, J.S., (1848): Principles of political economy with some of their application to social philosophy.

- Mincer, J., (1958): «Investment in human capital and personal income Distribution». Journal of political economy, (1).

  (1970): «The distibution of labour incomes: A survey». Journal of economic literature, vol 8, March.

  Morrison, P., (1990): «Segmentation theory applied to local, regional andspatial labor markets», Progress in Human Geography, (14): 488-528.

- Muller, C., (1977): Socioeconomic achievements and city size. In: Hause R., Featherman D., (eds): Occupational Stratification. Academic Press.

- Nielsen, L.D., (1991): «Flexibility, Gender and Local Labour Markets. Some Examples from Denmark». International Journal of Urban and Regional Research, (15): 42-54.

- OECD, (1994): Employment Outlook. CH. 2: Medium term perspectives and occupational change. Paris.

- Offe, C., (1985): Disorganized Capitalism. Contemporary transformation of work and politics. Great Britain, Polity Press.

- Osberg L., Mazany L., Apostole R., Claimont D., (1986): «Job mobility, wage determination and market segmentation in the presence of sample selection bias». Canandian Journal of Economics, vol 19, no 2.

- Oster, G., (1979): «A factor analytic of the theory of dual economy». Review of Economics and Statistics, vol. 61.

- Osterman, P., (1975): An Empirical Study of Labor Market Segmentation. Industrial and Labor Relations Review, (28): 508-523.

- Osterman, P., (ed.), (1984): Internal labour markets. Cambridge, MIT Press.

  Pahl, R., (ed.), (1988): On Work. Oxford, Basil Blackwell.

- Pearson, R., (1982): Local labour market planning in Europe. Institute of Manpower Studies and Commission of the European Community. Brussels.

- Pearson R., Walsh K., (1983): How to analyze your Local Labour Market. Institute of Manpower Studies, Gower.

- Peck, J., (1989): Labour Market Segmentation Theory. Labour and Industry, (2): 119-144.
  (1990): The state and the regulation of the local labor markets: observations on the geography of the Youth Training Scheme. Area, (22): 17-27.
  (1994): «Regulating labour: The social regulation and reproduction of local labour markets». In: Amin A, Thift N, (eds): Globalization, Institutions and Regional Development in Europe. Oxford University Press, Oxford.
  (1996): Work place. The social regulation of Labour Markets. The Guilford Press. New York, London.

- Pigou, A.C., (1945): Lapses from full employment. London, MacMillan.

- Pinch S., Storey A., (1992): Labour market dualism: evidence from a survey of households in the Southampton city-region. Environmental and Planning A, (24): 571-589.

- Piore, M., (1975): Notes on a theory of labor market stratification. in: Edwards R., Reich M., Gordon M., (eds), Labor market segmentation. Lexington, Mass., D.C.Heath.
(1980): Dualism as a response to flux and uncertainty. In : Berger S., Piore M.,: Dualism and discontinuity in industrial societies. Chapter 2. Cambridge University Press.
(1989): Fissure, discontinuity in U.S. Labor management relations: In: Rosenberg S., (ed.): (1989b): The state and the Labour Market. New York, Plenuum Press.

- Pissarides, C., (1985): Job search and the functioning of labor markets. In: Galine D., Pissarides C., Siebert W.S., Sloane P.J: Survey in economics. Labor economics. London, Longman.

- Rebitzer J., Taylor L., (1991): «A model of dual labor markets when product demand is uncertain». Quarterly Journal of Economics, (427): 1373-1383.

- Rees, A., (1966): «Information networks in labor markets». American Economic Review, (56): (2): 559-566.

- Reynolds, L.G., (1951): The structure of the labour markets. USA, Harper & Brothers.

- Robinson, D., (1967): Myths of the Local Labour Markets. Personnel, (67).
(1970): Local Labour Markets and wage structures. London, Gower Press.

- Rogers, G., (1986): Labour markets, labour processes and economic development. Labour and Society, (1): 237-263.

- Rosen, S., (1986): The theory of equalizing differencies. in: Ashenfelter O, Layard R, (eds), Handbook of labor economics. Amsterdam, North Holland.

- Rosenberg, S., (1977): «The marxian reserve army of labor and the dual labor market». Politics and Society, (7): 221-228
(1980): Male occupatinal standing and the Dual Labor Market. Industrial Relations, (19): 34-49.
(1989a): From segmentation to flexibility. Labor and Society, (14): 363-407.
(1989b): The state and the Labour Market. New York, Plenuum Press.
(1991): «From segmentation to flexibility. A selective survey». Review of Radical Political Economics, (23): 71-79

- Rubery, J., (1978): «Structural labor markets, worker organization and low pay». Cambridge journal of economics, (2): 17-36.

- Rubbery J., Smith M., Fagan C., (1999): Women's Employment in Europe. Trends and Prospects. Routledge, London and New York.

- Rumberger R., Carnoy M., (1980): Segmentation in the U.S. Labor Market: Its effects on the mobility and earnings of white and blacks. Cambridge Journal of Economics, (4): 117-132.

- Saint-Paul G., (1996): Dual Labor Markets: A Macroeconomic Perspective. MIT Press, Cambridge, London.

- Salaman, G., (1980): The Sociology of work. In: Esland G,

Salaman G, (eds): The politics of work and occupations. The Open University Press, Milton Keynes.

- Salanie, B., (1997): The Economics of Contracts: A Primer. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Schultz, T., (1961): «Investment in Human Capital». American Economic Review, March, pp. 1-17.
- Senenberg, (1981): Labor market segmentation and the bussines cycle. in: Wilkinson F., (ed.): The dynamics of labor market segmentation. Academic Press, London.
- Smart, M.W., (1974): Labour market areas. Uses and definition. Progress in Planning, (2): 239-351.
- Smith, A., (1963): An Inguiry into the nature and the causes of the Wealth of Nations. Vol.I Illinois, Richard Irving Inc.
- Smith, N., (1987): Dangers of the empirical turn: Some comments on the CURS initiative. Antipode, (19): 599-68.
- Solow, R., (1990): The labour market as a social institution. Basil Blackwell.
- Spence, M., (1973): «Job market signaling». Quarterly journal of economics, (87): 355- 375.
  (1974): Market signaling: information transfer in hiring and related screening procedures. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Stark, D., (1988): Rethinking internal labour markets: New insights from a comparative perspective. in: Pahl R, (ed.),
  On Work. Oxford, Basil Blackwell.
- Stewart A., Prandy K., Blackburn R. M., (1980): Social stratification and Occupations. Macmillan.

- Stigler, G. J., (1961): «The economics of information». The Journal of Political Economy, (69): 213-225.
(1962): «Information in labor market». Journal of Political Economy, (70): 94-104.

- Stolzenberg R., Waite I., (1984): Local Labour Markets, children care and labour force participation of women. Demography, (21): 157-170.

- Taubman P., Watcher M., (1986): Segmented labor markets. in: Ashenfelter O, Layard R, Handbook of labor economics. Elsevier Science Publishers.

- Thurow L., Lucas R., (1972): The American distribution: a structural problem. Washington D.C. U. S. Government Printing Office.

- Tolbert, C., (1982): «Industrial segmentation and men's career mobility». American Sociological Review, (47): 457-477.

- Urry, J., (1981): «Localities, Regions and Social Class». International Journal of Urban and Regional Research, (5): 456-474.
(1985): Social relations, space and time. In: Gregory D, Urry J, (eds): Social relations and spatial structure. Bashington, Macmillan.
(1986): Locality research: The case of Lancaster. Regional Studies, (20): 233-242.
(1987): Society, space and locality. Enviromental and Planning D.

- Vance, J., (1960): «Labor-shed, employment field and dynamic analysis in Urban geography». Economic Geography, (36): 189-220.

- Vietoritz T., Harrison B., (1973): «Labor market Segmentation Positive Feedback and Divergent Development». American Economic Review, (63): 366-376.

- Walby S., Bagguley P., (1990): Sex segregation in local labour markets. Work, Employment & Society, (4): 59-81.

- Walsh K., McGill D., Pearson R., (1981): The Methodology of Labour Market Analysis. Institute of Manpower Studies.

- Watcher, M., (1974): Primary and secondary labour markets. A critique of the dual approach. Brooking papers of economic activity, (3): 637-680

- Weeks, D., (1980): Industrial development and the occupational structure. In: Esland G, Salaman G, (eds): The politics of work and occupations. The Open University Press, Milton Keyness.

- Weiss, A., (1980): «Job Queues and layoffs in labour markets with flexible Wages». Journal of Political Economy, (88): 526-538.

- Wilkinson, F., (ed.), (1981): The dynamics of labor market segmentation. London, Academic Press.

ISBN: 978-960-89-279-2-6

Copyright ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α
Τηλ.: 210 3327726, 210 3327710

Σελιδοποίηση - Εκτύπωση:
ΚΑΜΠΥΛΗ ADV.
Αντιγόνης 60 & Λένορμαν
Τηλ.: 210 5156820, Fax: 210 5156811
e-mail:info@kambili.gr

ISBN: 978-960-89-279-2-6